

Передмова

Сучасна світова зтяжна фінансово-економічна криза є відображенням не лише накопичення суперечностей у розвитку сучасної світової економіки, а й практичної недієздатності теоретичних підходів (мейнстріму — ринкового фундаменталізму) в державному антикризовому регулюванні економіки. Перед світовою цивілізацією постала проблема теоретичного переосмислення сучасних економічних явищ задля забезпечення стійкого поліпшення добробуту суспільства.

Відсутність позитивних результатів проведення розвиненими країнами антикризової макроекономічної політики з подолання наслідків світової фінансово-економічної кризи 2008 року засвідчує наявність специфіки сучасних макроекономічних процесів, що їх економічна наука не змогла адекватно діагностувати, а відтак, не в змозі розробити ефективних антикризових заходів. Сучасна світова економічна криза виявила неспроможність економічної політики урядів навіть розвинених країн забезпечити стабільність економічного розвитку. Економічна криза суттєво підвищила інтерес до макроекономічних теорій циклічності, інфляції, зайнятості, бідності, ціноутворення та конкуренції, економічного зростання та суспільного добробуту.

Для економіки України, що перебуває в стані системної трансформації, стагнації й фінансової нестабільності, вироблення власної, науково виваженої й адекватної макроекономічної політики набуває особливого практичного значення на сучасному етапі. У передмові до українського видання свого посібника «Макроекономіка» американський учений українського походження Г. Манків наголосив значущість макроекономічної політики: «Я ніколи не був в Україні, але вона є частиною мого життя. ... Як і інші держави, що виникли внаслідок розпаду Радянського Союзу, Україна бореться за свою кращу економічну долю. **Пр процвітання економіки ніколи не приходить саме собою, а завжди є результатом добре продуманої державної політики, яка, в свою чергу, залежить від рівня розуміння державними мужами і громадськістю того, як функціонує механізм ринкової економічної системи (виділено нами)**»¹.

¹ Манків Г. Г. Передмова до українського видання посібника Макроекономіка / Пер. з англ.; Наук. ред. пер. С. Панчишина. — К.: Основи, 2000. — 588 с. — С. 18.

У пропонованому посібнику розглянуто цілі, інструменти та методи макроекономічної політики, виокремлено її специфіку стосовно макроекономіки, державного регулювання та управління. Така постановка питання зумовлена розмаїттям точок зору на антикризове управління економікою. Вивчення макроекономічної політики можливе за умов опанування макроекономіки, мікроекономіки, економічної математики й особливостей розвитку національної економіки, які формують у фахівців з економіки та державного менеджменту базові знання з функціонування суспільства та необхідності вироблення відповідних управлінських рішень.

Посібник підготовлено колективом авторів у такому складі: професори І. Й. Малий — передмова, підрозділи 1.1, 2.4, 3.3, 4.2, 4.7, 5.2, а також розділ 9 та підрозділ 4.1 (у співавторстві); А. Г. Савченко — підрозділи 1.2, 1.4, 2.2, а також 1.3, 8.2 (у співавторстві); доценти В. С. Волощенко — підрозділ 6.2, а також 6.1 (у співавторстві); Л. М. Ємельяненко — підрозділи 2.1, 2.3 (у співавторстві); Д. П. Єфремов — розділ 7; В. І. Жданов — підрозділи 3.1, 5.1, а також 3.2 (у співавторстві); С. В. Кульбачний — підрозділ 8.3, а також 1.3, 2.1, 2.3, 3.2, 6.1, 8.1, 8.2 (у співавторстві); С. М. Соломенко — підрозділи 4.3, 4.6, а також 4.4, 4.5 (у співавторстві); ст. викладач Т. О. Королюк — розділ 9 та підрозділ 4.1 (у співавторстві); здобувач І. А. Ремізова — підрозділ 8.1 (у співавторстві).

МАКРОЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА: СУТЬ, ПРЕДМЕТ, ЦІЛІ ТА ІНСТРУМЕНТИ

Перелік знань та вмінь, яких набуде студент після опанування матеріалів теми

Опанування матеріалів теми дасть змогу студентам **знати**:

- ✓ знати загальні положення теорії макроекономічної політики;
- ✓ визначити предмет, завдання, проміжні та кінцеві цілі макроекономічної політики.
- ✓ виокремити складові макроекономічної політики за методом впливу та за функціональною ознакою;
- ✓ розуміти принципи формування засад державної економічної політики на макrorівні, її заходи та умови проведення.

Після опанування матеріалів теми студенти мають **вміти**:

- застосовувати правило взаємного узгодження цілей макроекономічної політики;
- здійснювати аналіз і давати загальну оцінку заходів державного макроекономічного регулювання;
- знаходити спільне та відмінне між категоріями «макроекономіка», «макроекономічна політика», «державне регулювання економікою» та «державне управління».

1.1. Предмет макроекономічної політики

Макроекономіка — наука про закономірності функціонального розвитку всіх складових елементів національної економіки як єдиної органічної цілісності. **Макроекономічна політика** базується на теоріях макроекономіки і є продовженням її в частині виконання практичної функції. Макроекономічна політика — наука, яка на основі аналізу конкретних тенденцій у розвитку національної економіки, виокремленої (визначеної) предметно в часі та просторі, обґрунтовує можливі способи взаємодії та поведінки всіх суб'єктів господарювання задля забезпечення стабільності економічного розвитку. **Теорія макроекономічної політики** — сукупність інструментів, методів та показників, за допомогою яких не лише аналізують конкретний стан в тому чи іншому сегменті економіки, а й обґрунтовують підходи з подолання негативних тенденцій. Макроекономічна політика охоплює теоретично вивірені інструменти й моделі впливу держави на економічні процеси задля забезпечення макроекономічної рівноваги та зростання ВВП.

Якщо макроекономіка вивчає механізм функціонування національної економіки як єдиного цілого, то макроекономічна політика — теорію прийняття державою рішень щодо подолання проблем, які виникають чи можуть виникнути в результаті суперечливого розвитку національної економіки. До таких суто економічних проблем слід віднести зниження темпів зростання ВВП, підвищення цін, загострення проблеми безробіття та рівня реального споживання населення, економічну кризу, спади та депресії, падіння курсів акцій та валютних курсів тощо. На відміну від макроекономіки, котра обґрунтовує базисні закономірності розвитку національної економіки, макроекономічна політика розробляє теорії втручання держави з огляду на макроекономічне середовище у відповідний період розвитку.

Макроекономіка оперує фактичними даними, порівнює їх в історичному вимірі та в структурних змінах, тоді як макроекономічна політика використовує означені дані для характеристики можливих змін і наслідків за умов ухвалення тих чи інших рішень держави у сфері економіки.

Макроекономічна політика, базис якої становить макроекономіка, використовує її для перевірки достовірності розроблених нормативних теорій регулювання економіки. Крім того, теорії

макроекономічної політики мають враховувати реакцію поведінки фірм на ухвалені державою рішення в податковій, фінансовій, валютній та інших сферах, чим уможливають тісний взаємозв'язок між макроекономічною політикою та мікроекономікою. Неможливо передбачити реакцію фірм, громадян чи державних структур на зміни цін, ставки відсотка чи темпів інфляції без знання еволюції економічних інститутів, традицій та психології суб'єктів господарювання.

Треба завжди пам'ятати, що **теорії** макроекономічної політики, як і в економіці, побудовані за таких припущень:

1) в економіці діє закон вільної конкуренції, ціни формуються на ринку на основі попиту та пропозиції;

2) формування величини доходів на ресурси визначається ціною граничного продуктивного використання їх;

3) вільно відбувається перелив капіталу між галузями і сферами діяльності;

4) відбувається необмежений обмін різних видів цінних паперів, що перетворюються на ліквідні кошти.

Макроекономічну теорію було започатковано у першій половині XX століття як необхідність регулювання світової економічної кризи 1929—1933 років на прикладі країн заходу, економічна модель економіки яких реально функціонувала за ринковими принципами, що призвело до кризи внаслідок неспроможності ринку саморегулювати економіку. Кейнс започаткував теорію макроекономічної політики (тобто регулювання) саме економіки вільної конкуренції. Необхідно пам'ятати, що сучасна економіка розвинених країн характеризується низкою радикальних змін (монополізацією, експансією фінансового сектору, домінуванням на ринку великих корпорацій, переміщенням акцентів з економіки попиту на економіку пропозиції, кардинальним зростанням впливу на національну економіку глобальних чинників, відкритістю економіки), тому при використанні теорій макроекономіки для побудови макроекономічної політики обов'язково слід зважати на означені обставини. А це досить нелегка робота. Через складність і титанічність здійснення дослідження нинішня світова фінансова криза не залишає нам іншого вибору, як зосереджувати увагу на виробленні нових підходів до регулювання національної економіки.

Від меркантилізму і до сучасних теорій економічної політики¹ можна простежити еволюцію теоретичного обґрунтування

¹ У 1995 році Роберт Е. Лукас молодший (США) здобув Нобелівську премію з економіки за внесок у застосування раціональних очікувань (удосконалення на цій основі макроекономічного аналізу) та поглиблення нашого розуміння економічної політики.

всього інструментарію державної макроекономічної політики. Протекціоністська політика держави, що базувалася на теорії меркантилізму, вперше використала елементи розподільної системи для обмеження ввезення товарів у країну. «Система меркантилістів, — зазначає М. Кондратьєв, — рівною мірою за суттю була системою практичної політики, системою, яка в основному відповідала на питання, яким має бути народне господарство і як має ставитися щодо нього державна влада».¹ Тарифи та мито були першими інструментами фінансової політики, що її держава почала застосовувати для збільшення своїх доходів.

Макроекономічна політика передбачає чіткий вибір цілей, оцінювання реального стану економіки, визначення альтернативних напрямів здійснення політики держави щодо реформування економіки й вимірювання можливих соціально-економічних наслідків цього.

Означені особливості предмета дають підстави стверджувати, що макроекономічна політика є:

- суспільною наукою, адже головна мета — постійне реформування суспільств з метою досягнення гармонії інтересів і стабільного економічного зростання;

- економічною наукою, бо вивчає нормативну аналітичну економію і спирається на висновки позитивної аналітичної економіки;

- загальнотеоретичною наукою, оскільки виявляє і пояснює загальні закономірності взаємного розвитку держави та економіки;

- прикладною наукою, поза як розробляє конкретні рекомендації стосовно свідомого коригування державою курсу економічного розвитку суспільства.

Особливість виконуваних макроекономічною політикою функцій відображає теоретичне і практичне її значення для свідомого й цілеспрямованого перетворення економіки.

1. Пізнавальна функція дістає відображення в поясненні соціально-економічних явищ і процесів, що проявляються в конкретних обставинах у відповідних організаційно-економічних формах (держави, інтеграції держав чи світової спільноти). Вона майже ідентична пізнавальній функції економічної теорії, тільки обмежена рамками часу, простору і території.

2. Практична (прогностична) функція. Економічна політика, на відміну від економічної теорії, не обмежується пізнанням і по-

¹ Кондратьев Н. Д. Избран. соч. — М: Экономика, 1993. — С. 10.

ясненням основних економічних принципів, а ще розробляє конкретні рекомендації стосовно практичного регулювання економіки. Практична функція економполітики — це спроба змінити світ економіки. Вагомість її постійно зростає.

3. Політико-ідеологічна функція. Теоретично обґрунтовує політику уряду на короткострокову і тривалу перспективу. Формує майбутню ідеологію (напрям) економічного розвитку суспільства.

Ф. Хаєк зазначав, що «...політичні потреби сьогодення не мають хвилювати вченого-економіста. Я весь час повторювати-му, що його завдання — робити політично можливим те, що сьогодні видається політично неможливим. Вирішувати, що можна зробити тепер, є завданням політика, а не економіста»¹.

Теоретико-методологічним підґрунтям формування макроекономічної політики є макроекономічна наука: її теоретико-методологічний інструментарій, система національного рахівництва, теорії та моделі, що забезпечують економічну рівновагу, макроекономічні пропорції та взаємодія ендогенних і екзогенних чинників, що визначають економічне зростання в національній економіці.

В економічній політиці не слід абсолютизувати ролі жодної теорії; кожна має право на існування, а отже, на врахування її положень при формуванні макроекономічної політики. У процесі розвитку економіки й суспільства загалом відбуваються радикальні зміни в технологіях виробництва, в опрацюванні інформації, в ресурсному забезпеченні; виникають інновації в управлінні тощо, а це призводить до порушення макроекономічної рівноваги й супроводжується появою нових макроекономічних теорій.

Макроекономічна політика — це політика держави із забезпечення функціонування національної економіки. Не заперечуючи існування синоніма «економічна політика», необхідно звернути увагу студентів на довільне трактування його окремими авторами; утім, найголовнішим тут є знання макроекономіки. Це стосується й таких окремих функціональних дисциплін як фінанси, гроші та кредит, управління трудовими ресурсами, економіка підприємств тощо, в межах яких передбачено висвітлення відповідних сфер політики: **фінансової, грошово-кредитної, зайнятості, конкурентності** тощо. Означені види політик можна викладати як відносно відокремлені дисципліни лише за умов

¹ Хайек Ф. А. Частные деньги. Института национальной модели экономики / Пер. с англ. — М.: 1996. — С. 35.

розгляду їх як складової макроекономічної політики¹. Оскільки кожен означений вид політики відображає лише одну частинку складного макроорганізму національної економіки, тому достовірне теоретичне відображення механізму його реалізації передбачає застосування макроекономічної теорії. Без системного опанування основних постулатів макроекономічної теорії та викладання різних видів економічної політик не буде повним через невизначеність взаємозв'язку із розвитком національної економіки як єдиного цілого. Адже всім зрозуміло, що будь-який вид економічної політики має підпорядковуватися реалізації кінцевої суспільної мети що стоїть сьогодні перед суспільством.

Нагадаймо, що **предметом** вивчення макроекономіки є ефективність функціонування національної економіки шляхом аналізу таких агрегатних показників як валовий внутрішній продукт (ВВП), загальний рівень зайнятості, загальний рівень цін, сукупний попит, сукупна пропозиція тощо. На відміну від макроекономіки **предметом макроекономічної політики** є вивчення **моделей впливу держави на економіку** щодо забезпечення її ефективного функціонування. Зазначимо, що держава виконує роль політичного та соціально-економічного центру, який забезпечує органічну єдність національної економіки та суспільства в цілому, захист особи та прав власності, вільної конкуренції, визначає «правила гри» для суб'єктів господарювання та способи досягнення цілей.

Уперше методологія макроекономічного аналізу та макроекономічної політики обґрунтована Дж. М. Кейнсом (тому й дістала назву кейнсіанські революції). Розмежування дослідження економіки на мікро- та макрорівні посприяло поглибленому аналізу економічних процесів й обґрунтуванню напрямів удосконалення управління фірмою (мікрорівень) та національною економікою (макрорівень). Взаємозалежність і взаємозв'язок між мікро- та макрорівнем характеризується нелінійною субординацією, що й визначає характер взаємодії прийняття управлінських рішень на рівні фірм та національного господарства. Єдність та відмінності між мікро- та макрорівнями прийняття рішень (політики) визначаються такими обставинами.

По-перше, необхідно мати на увазі, що національна економіка (макроекономіка) хоча й включає поведінку фірм (мікроекономі-

¹ Необхідно пам'ятати, що будь-який вид політики являє собою діяльність держави, яка, своєю чергою, органічно пов'язана з функціонуванням усієї національної економіки, в тому числі з такими її складовими як національний банк, податкова адміністрація тощо.

ка), але предметом її вивчення є ширше коло питань: взаємодія фірм між собою на ринку та з державними установами, вплив циклічності розвитку та глобалізації, визначення державою стратегії розвитку, забезпечення економічної рівноваги, стабільності економічного зростання, досягнення вищого рівня суспільного добробуту.

По-друге, державне управління як процес охоплює, на відміну від управління фірмою, не лише організацію, планування, мотивацію і контроль, а й розроблення прогнозів, обґрунтування макроекономічної політики, запровадження державного регулювання економікою.

По-третє, при аналізі макроекономічних процесів на рівні національної економіки (сьогодні вже використовують термін *макроекономічний рівень* глобальної економіки) не можна обійтися без таких важливих категорій, як державне управління, регулювання, макроекономічна політика, фінансова, регуляторна, податкова, грошова та інші політики. Розроблення та реалізація будь-якої політики за соціально-економічною сутністю є прерогативою держави і відображає макроекономічний рівень. Усі названі вище та інші політики є складовими макроекономічної політики, яка підпорядкована досягненню стратегічних цілей держави в межах забезпечення підвищення суспільного добробуту громадян.

По-четверте, дослідження особливо викладання окремих видів політик (зайнятості, фінансової, грошової тощо) під кутом зору відокремленої «мікроекономічної» політики, що дуже поширено сьогодні в Україні, абстрактно допустимо, але без органічного взаємозв'язування з макроекономікою і, відповідно, макроекономічною політикою не є виправданою ані теоретично, ані практично.

Крім того, потребують уточнення категорії **«макроекономічна політика»**, **«державне регулювання економіки»** та **«державне управління»**. Наука управління й зокрема «державного управління» є вінцем розвитку наук про суспільство і включає відповідно «макроекономічну політику» та «державне регулювання економіки». Якщо теорія **макроекономічної політики** обґрунтовує методологічні підходи та інструменти щодо регулювання економіки за відповідних стандартних макроекономічних ситуацій (інфляції, стагнації, зростання безробіття тощо), то **державне регулювання** економіки відображає організаційно-економічний механізм застосування методів й інструментів макроекономічної політики з урахуванням конкретної ситуації в національній економіці кожної країни. Тобто уряд кожної країни

при розробленні й упровадженні регуляторних антикризових заходів спирається на методологічний інструментарій макроекономічної політики та результати оцінювання економічного потенціалу країни, її фінансової здатності, характеру інституціонального середовища та рівня економічної культури. Під державним регулюванням економікою слід розуміти реалізацію нормативних моделей макроекономічної політики, адаптованих і підкоригованих до макроекономічної ситуації в конкретній країні. Так, МВФ (Міжнародний валютний фонд) рекомендує більшості країн світу стандартні інструменти макроекономічної політики з подолання світової фінансової кризи 2008 року, тоді як результати реалізації їх у різних країнах неоднакові. Вищою результативність державного антикризового регулювання економіки була в тих країнах, де уряди при розробленні антикризових заходів зважили на макроекономічні особливості національної економіки.

Державне регулювання економікою як предмет охоплює не лише моделі макроекономічної політики, а й дію інституціональних чинників, аналіз соціально-політичної ситуації в країні, рівень соціальної справедливості, місце і роль країни на світовому ринку ресурсів і товарів, ефективність використання природних ресурсів та специфіку структури факторів виробництва, адекватність правового забезпечення при вирішенні соціально-економічних проблем, що стоять перед країною на момент ухвалення регуляторних рішень. Наприклад, у конституції кожної країни фіксуються стратегічні цілі та пріоритети розвитку суспільства, базові принципи функціонування економіки, розмежування прав і обов'язків громадян та державних органів управління, правила застосування державними органами законодавчих актів та актів примусу щодо правил поведінки суб'єктів господарювання, що з рештою й визначає засади макроекономічної політики. У кожній державі система реалізації повноважень між різними державними органами своєрідна.

Предмет державного регулювання економіки органічно поєднує макроекономічну політику, конкретну практику, законодавче поле та елементи державного управління з метою запровадження заходів з регулювання конкретної економічної ситуації. Сьогодні неможливо уявити розвиток економіки без втручання держави, як і розвиток держави неможливий без міцного економічного базису. Тенденції розвитку більшості країн за останні півстоліття підтверджують це твердження.

Перегляд теоретичних засад макроекономічної політики зумовлений радикальними змінами в національній економіці

й інституціональному середовищі. Розширено зміст фінансової системи, банківського та небанківського фінансових секторів, відбулася реструктуризація ієрархічних та мережевих структур. У суспільстві дозріває розуміння необхідності глибокого та всебічного вивчення фінансів населення як вельми перспективного джерела залучення ресурсів для розвитку економіки, а в плані формування доходів населення — як важливої складової відтворення людського капіталу — чинника зростання національної економіки. Однак найсуттєвіші зміни в сучасні уявлення про склад фінансової системи вносить некомерційний сектор. Це новий елемент фінансової системи, що об'єднує сукупність недержавних некомерційних організацій. До недавнього часу він розглядався як необхідна, але економічно маловигідна складова сучасного суспільства. Проте зараз він дедалі частіше сприймається як чинник стабільного та сталого розвитку громадянського суспільства. Відмінність його від сектору підприємницького — орієнтація діяльності не на прибуток, а на інші, визнані суспільством, місцевою громадою чи групою людей цілі, зазвичай суспільно корисні. Саме така орієнтація наближає некомерційний сектор до державного, уможливорює їхню співпрацю, спільне розв'язання багатьох проблем.

Нинішня світова фінансова криза довела неефективність подолання новітніх фінансово-економічних проблем з позицій класичної, кейнсіанської, неокласичної та монетарної шкіл. Нагальним є пошук нових адекватних підходів до достовірного пояснення нових економічних явищ у суспільстві, розвиток яких переплітається з такими сферами життя, як політика, соціологія, правова діяльність тощо. Як свідчить досвід, кожна країна сьогодні зіткнулася не лише з інфляцією, а з низкою специфічних проблем, притаманних національній економіці. Тому посібник з макроекономічної політики треба конструювати із використанням різних моделей у межах, наприклад, кейнсіанського чи монетарного підходу, за критичного осмислення можливостей самих цих підходів.

Макроекономічна політика кожної країни характеризується низкою особливостей, зумовлених обсягом наявних природних ресурсів та ефективністю їх використання, історичними тенденціями та економічною культурою, характером взаємодії ієрархічних та мережевих структур держави та бізнесу, соціальною спрямованістю спрямованістю, інституціональними чинниками (традиціями, звичаями, релігією тощо), що накладають відбиток на поведінку суб'єктів господарювання та їхню реакцію на урядові

рішення. Залежно від гостроти проблем, що стоять перед кожною країною, розробляють концепцію макроекономічної політики з відповідними цілями. Так, наприклад, сьогодні перед усіма країнами світу постала проблема фінансової стабілізації й економічного зростання, але кожна країна реалізує означене завдання самостійно відповідно до наявних матеріальних та фінансових ресурсів, техніко-інноваційного потенціалу, ефективності національної моделі господарювання. Якщо розвинені країни формують макроекономічну політику фінансової стабілізації регулюванням норм прибутку та денаціоналізації інститутів фінансового сектору, то Україна мусить вирішувати проблеми стабільності за рахунок зовнішніх запозичень, що в довгостроковій перспективі може загострити проблеми дефіциту бюджету, обмеження ресурсів для підвищення соціальних стандартів та рівня споживання населення.

Окремий випадок становлять економіки пострадянських країн, де й досі не сформовано ринкового середовища, тривають радикальні зміни форм власності в економічних організаціях, а отже відсутня визначеність взаємодії між приватним і державним секторами економіки, що є визначальними об'єктами макроекономічної політики. Національна економіка України зіткнулася з гострою потребою вирішення складних ресурсних, фінансових і соціальних проблем: стабілізації кризової економічної ситуації, подолання інфляції, енергетичного забезпечення для економічного зростання, запобігання різкому скороченню споживання основних соціальних послуг та підтримки життєвого рівня населення, збереження єдності й цілісності країни, що можливе лише за виваженої, стратегічно перспективної макроекономічної політики. Реалізація кожної складової потребує суттєвих матеріальних і фінансових ресурсів, як відомо, вельми обмежених через скорочення ВВП, кризовий розвиток народного господарства, несприятливий інвестиційний клімат, великий державний борг тощо.

Залишається сподіватися, що тепер, коли Україну і світ сколихнула світова економічна криза, коли величезних втрат зазнали держава, бізнес і громадяни, до нас прийде усвідомлення того, як важливо не просто мати макроекономічні знання, а й уміло використовувати їх для регулювання економіки.

Економічні теорії та світовий досвід утілення їх екстрапольовано на господарську практику України. На жаль розмежування ринкових важелів, розуміння ролі держави та впливу інституціональних чинників на економічний розвиток видозмінюють практичне втіленні теоретично вивірених і правильних висновків, ба-

зованих на світовому досвіді, як правило, незастосовні до специфічної економічної ситуації України. Невиважене застосування таких теорій незрідка зумовлює протилежні наслідки. Прикладом може слугувати використання монетарної політики, ефективної лише за рівноважної збалансованої ринкової економіки, що спричинилося до поглиблення інфляції за вітчизняних умов, адже економіка України лише ступила на шлях до ринку.

З огляду на викладене наголосимо, що посібник з макроекономічної політики для українського суспільства має передбачати макроекономічний аналіз внутрішніх (ендогенних) чинників і тенденцій розвитку національної економіки, за обов'язкового виокремлення і врахування впливу екзогенних (глобалізаційних) чинників на економічний розвиток нашої країни.

Вивчення макроекономічної політики допоможе точніше оцінити проблеми практики та пропозиції, що їх висувають політичні лідери та уряд стосовно податків, відсоткових ставок, державних витрат, рівня споживання тощо сприятиме усвідомленню й узагальненню світової теоретичної економічної спадщини та особливостей економічного розвитку України. Зауважимо, що економіка України сьогодні є окремим конкретним випадком загальноцивілізаційного поступу суспільства.

1.2. Роль та структура макроекономічної політики

В основі макроекономічної політики лежить макроекономічна теорія. Це впливає як на об'єкт, так і на предмет макроекономічної політики. Об'єктом макроекономічної політики та макроекономіки є економіка країни в цілому, тобто національна економіка як агрегатна одиниця. Предмет макроекономічної політики теж впливає із предмета макроекономіки. Якщо макроекономіка вивчає причинно-наслідковий механізм функціонування та розвитку економіки, то макроекономічна політика має вивчати, по-перше, роль держави у визначенні цільової спрямованості цього механізму; по-друге, сукупність інструментів, за допомогою яких вона здатна надавати цьому механізму спроможність забезпечувати досягнення поставлених цілей. Отже, макроекономічна політика — це діяльність держави щодо визначен-

ня цілей макроекономічного розвитку країни та інструментів, які здатні забезпечувати досягнення поставлених цілей.

Цільова спрямованість макроекономічної політики розкривається через стратегічні цілі макроекономічного розвитку країни. У соціально орієнтованій економіці, якою є економіка України, до стратегічних можуть належати лише такі цілі, досягнення яких створює загальні передумови для максимізації в країні суспільного добробуту. Такими передумовами є максимізація обсягів виробництва національного продукту та мінімізація суспільних витрат, пов'язаних з його використанням. Тому для визначення стратегічних цілей макроекономічної політики використовують показники, що можуть відображати позитивні зміни в передумовах максимізації суспільного добробуту: зростання обсягів виробництва товарів та послуг кінцевого використання, тобто зростання ВВП; досягнення повної зайнятості, тобто зниження безробіття до природного рівня; забезпечення цінової стабільності, тобто підтримання інфляції на оптимальному рівні.

Серед стратегічних цілей макроекономічної політики найвищою ціллю є зростання ВВП. Зниження безробіття до природного рівня і підтримання інфляції на оптимальному рівні слугують передумовами досягнення найвищої мети макроекономічної політики. Але при цьому слід урахувувати, що ВВП може зростати двома способами: 1) шляхом усунення рецесійного розриву між сукупним попитом і потенційним ВВП; 2) за рахунок збільшення потенційного ВВП, яке відображає зростання виробничого потенціалу національної економіки. Різниця між зазначеними способами зростання ВВП є суттєвою. Вона відображає неоднакові джерела збільшення обсягів виробництва, що вимагає від макроекономічної політики застосування різних інструментів.

Перший спосіб зростання ВВП може бути реалізований лише за умов неповної зайнятості, коли фактичний рівень безробіття перевищує природний рівень, унаслідок чого виробничі потужності економіки використовуються не повністю. Причиною цього явища є дефіцит сукупного попиту. За таких умов джерело зростання ВВП є сукупний попит, адекватне збільшення якого створює передумови для зростання обсягів виробництва в межах потенційних можливостей економіки. Зростання ВВП у такий спосіб є економічною стабілізацією, оскільки воно забезпечує усунення рецесійного розриву та неповної зайнятості. Іншими словами, під економічною стабілізацією слід розуміти будь-які зрушення в економіці, які наближають ВВП до потенційного рів-

ня, безробіття — до природного рівня, а інфляцію — до оптимального рівня.

Другий спосіб зростання ВВП свідчить про збільшення виробничих потужностей економіки, що є ознакою економічного зростання. Особливість збільшення ВВП у формі економічного зростання полягає в тому, що воно вимагає належного рівня інвестування та нагромадження капіталу. Оскільки зростання ВВП відбувається безперервно і нерівномірно, періоди піднесення чергуються з періодами падіння, то економічне зростання реалізується лише в довгостроковому періоді як тенденція, до якої тяжє економіка. Це означає, що економічне зростання проявляється у формі зростаючого тренду, який репрезентує довгострокову економічну динаміку.

У процесі макроекономічного розвитку національна економіка може перебувати в різних умовах, які впливають на цільову спрямованість макроекономічної політики. Так, в умовах спаду виробництва чи фінансової кризи першочерговим завданням макроекономічної політики є досягнення економічної стабільності. У цьому разі макроекономічна політика за своєю спрямованістю має бути переважно стабілізаційною політикою. Інші вимоги до макроекономічної політики висувають, коли економіка функціонує у стабільному режимі. У цьому разі на перший план виходить завдання забезпечити бажані темпи економічного зростання. Для виконання цього завдання макроекономічна політика має бути переважно політикою економічного зростання.

Стабілізаційна політика реалізує перший спосіб зростання ВВП, а політика економічного зростання — другий спосіб; оскільки кожен окремий спосіб зростання ВВП вимагає застосування різних політичних інструментів, це зумовлює відмінність між стабілізаційною політикою і політикою економічного зростання.

Стабілізаційна політика — це діяльність держави, спрямована на забезпечення в економіці повної зайнятості, що проявляється через три параметри: наближення безробіття до природного рівня, ВВП до потенційного рівня, а інфляції — до оптимального рівня. Під стабілізаційною політикою можна розуміти також сукупність державних заходів, спрямованих на пом'якшення економічних коливань у короткостроковому періоді з метою наближення економіки до параметрів повної зайнятості.

В окремі проміжки часу стратегічні показники макроекономічного розвитку можуть відхилятися від стабілізаційного рівня або наближатися до нього. Показовим прикладом є коливання показників рівня безробіття. Наприклад, якщо природний рівень

безробіття в Україні у 2005 році становив 4,8 %, а фактичний — 7,2 %, це є свідченням суттєвого відхилення економіки від стану повної зайнятості. Відхилення стратегічних параметрів економіки від стабілізаційного рівня є ознакою економічної дестабілізації. Вона виникає внаслідок негативних шоків сукупного попиту і/або сукупної пропозиції, що породжуються приватним сектором економіки або зовнішнім світом. Дестабілізація економіки може спричинятися також помилками макроекономічної політики.

Природною властивістю економіки є її тяжіння до стану повної зайнятості. Проте така властивість виявляється лише в довгостроковому періоді. У короткостроковому періоді наближення стратегічних параметрів економіки до стабілізаційного рівня є ознакою економічної стабілізації. Прикладом економічної стабілізації в Україні є зменшення розриву між фактичним і природним рівнем безробіття. Так, якщо у 2001 році фактичний рівень безробіття перевищував природний на 6,3 пункта, то у 2005 році це перевищення зменшилося до 2,4 пункта. Економічна стабілізація може бути наслідком сприятливих змін у сукупному попиті і/або сукупній пропозиції, ініційованих приватним сектором економіки або викликаних сприятливою зовнішньоекономічною кон'юнктурою. Стабілізація в економіці може бути забезпечена також ефективними заходами макроекономічної політики.

Економічна стабілізація охоплює виробничу та фінансову стабілізацію. Під виробничою стабілізацією слід розуміти наближення обсягів виробництва товарів та послуг кінцевого використання, тобто ВВП, до потенційного рівня. Фінансова стабілізація пов'язана з оптимізацією фінансових балансів країни та параметрів грошового та валютного ринків.

Основні фінансові баланси країни — це державний бюджет та платіжний баланс. Показником стану цих балансів є рівень їх дефіциту, а зменшення їх дефіциту є індикатором фінансової стабілізації. Індикатором стабілізації грошового ринку є стабілізація цін, що означає зниження інфляції до оптимального рівня, тобто такого, який створює найкращі передумови для зростання економіки. Роль індикаторів стабілізації грошового ринку можуть також виконувати такі зміни відсоткових ставок і валютного курсу, що сприяють досягненню стратегічних цілей макроекономічної політики.

Між виробничою та фінансовою стабілізацією спостерігається тісний взаємозв'язок. З одного боку, фінансова стабілізація є важливою передумовою виробничої стабілізації. Так, зменшення дефіциту платіжного балансу за рахунок зменшення імпорту ско-

рочує зовнішню заборгованість країни і збільшує обсяги внутрішніх фінансових ресурсів, які спрямовують на фінансування розвитку національного виробництва. Зниження інфляції, відсоткових ставок та валютного курсу до оптимального рівня позитивно впливає на збільшення обсягів виробництва через стимулювання сукупного попиту. З іншого боку, фінансова стабілізація є результатом стабілізації виробництва. Якщо, наприклад, збільшуються обсяги виробництва, внаслідок цього автоматично зростають податкові надходження в державний бюджет, зменшуються виплати у зв'язку з безробіттям, що скорочує бюджетний дефіцит. Якщо збільшується обсяг виробництва імпортозамінної продукції, це позитивно впливає на платіжний баланс і плаваючий валютний курс. В обох випадках при збільшенні обсягу виробництва рівень інфляції знижується.

Політика економічного зростання — це діяльність держави, спрямована на забезпечення передумов, необхідних для зростання ВВП. Якщо об'єктом стабілізаційної політики є сукупний попит, то об'єктом політики економічного зростання слугує довгострокова сукупна пропозиція. Згідно з макроекономічною теорією крива довгострокової сукупної пропозиції має вигляд вертикальної лінії, що бере початок у точці потенційного ВВП. Це означає, що довгострокова сукупна пропозиція дорівнює потенційному ВВП. На величину довгострокової сукупної пропозиції і потенційного ВВП впливають одні й ті самі чинники: кількість факторів виробництва (капітал, праця, земля) та рівень технологій. Якщо технологія поліпшується, зростає продуктивність факторів виробництва, що збільшує ВВП за даної кількості виробничих факторів.

Активним об'єктом політики економічного зростання є капітал та рівень технологій, на які держава може впливати через механізм інвестування. Але слід ураховувати, що інвестиції впливають на економіку за двома напрямками. Перший напрям пов'язаний зі зростанням сукупного попиту. Коли зростають інвестиції, то в короткостроковому періоді збільшується попит на інвестиційні товари, який є компонентом сукупного попиту, що викликає мультиплікативне зростання ВВП у межах стабілізаційної політики. При цьому слід наголосити, що джерелом зростання сукупного попиту є всі, тобто валові інвестиції.

Другий напрям впливу інвестицій на економіку пов'язаний із капіталоутворенням. Це пояснюється тим, що зростання інвестицій не лише збільшує попит на продукцію галузей, які виробляють інвестиційні товари, а й одночасно забезпечує нагромаджен-

ня капіталу в галузях, які купують інвестиційні товари. При цьому джерелом цього нагромадження є лише чисті інвестиції, тобто та частка валових інвестицій, яку не використовують на відновлення (амортизацію) капіталу. Співвідношення між валовими та чистими інвестиціями впливає на здатність економіки у довгостроковому періоді нарощувати виробничий потенціал, збільшувати потенційний ВВП і в такий спосіб підтримувати відповідні темпи економічного зростання.

Інвестиції відіграють вирішальну роль у подоланні загального спаду виробництва. Саме з активізації інвестиційної діяльності у разі рецесії виробництва започатковується оновлення основного капіталу і подолання спаду в економіці. Одночасно в економіці відбуваються якісні зміни, оскільки за рахунок інвестицій у виробничій процес можуть впроваджуватися новітні технології.

Оскільки існують два способи зростання економіки, то перед макроекономічною політикою постійно має стояти альтернатива, що зводиться до запитання: чому віддати перевагу — зростанню сукупного попиту чи сукупної пропозиції? Відповідь на це запитання залежить від фази економічного циклу. За умов рецесії виробництва акценти макроекономічної політики мають зміщуватися на стимулювання всіх компонентів сукупного попиту. Така макроекономічна політика є переважно стабілізаційною. Якщо за умов стабільного розвитку відбувається уповільнення темпів економічного зростання, головну увагу слід зосереджувати на стимулюванні інвестиційної діяльності, спрямованої на кількісне та якісне нагромадження капіталу і збільшення на цій основі довгострокової сукупної пропозиції.

Макроекономічна політика є структуризованою системою. Залежно від методів впливу на економіку її можна поділити на дві складові: монетарну (грошово-кредитну) та фіскальну (бюджетно-податкову) політику. В Україні монетарна політика здійснюється Національним банком, який ухвалює рішення на засадах високого рівня автономності, тобто незалежності від уряду. Згідно із Законом України «Про Національний банк України» його головною функцією є забезпечення стабільності грошової одиниці, тобто підтримання інфляції на оптимальному рівні, що створює передумови для економічного зростання і підтримки високого рівня зайнятості населення.

Фіскальна політика перебуває під контролем парламенту, а зміни в цій політиці ініціюються урядом. Фіскальна політика — це діяльність держави, спрямована на регулювання державних доходів і видатків з метою належного фінансування бюджетної

сфери, забезпечення повної зайнятості, утримання інфляції та створення передумов для економічного зростання.

Незважаючи на певні відмінності в цілях та інструментах монетарної та фінансової політики, їх об'єднують спільні стратегічні цілі: зростання ВВП, забезпечення повної зайнятості та підтримання інфляції на оптимальному рівні. Це означає, що ефективність макроекономічної політики залежить не лише від автономних заходів монетарної та фінансової політики, а й від рівня узгодженості між цими політиками.

За функціональною ознакою до складових макроекономічної політики можна віднести: антиінфляційну, інвестиційну, бюджетну, податкову, торговельну, політику доходів тощо. Вони відображають функціональну спрямованість монетарної та фінансової політики і тому передбачають відповідні способи застосування монетарних та фінансових інструментів.

1.3. Цілі та інструменти макроекономічної політики

У процесі досягнення кінцевих (стратегічних) цілей макроекономічна політика спирається на низку проміжних цілей, які визначають за широким колом показників. Головними серед них є грошова маса, відсоткова ставка, валютний курс, бюджетне сальдо, сальдо рахунка поточних операцій платіжного балансу, міжнародні резерви тощо. Застосування проміжних цілей дає державним органам змогу контролювати весь ланцюг причинно-наслідкових зв'язків, від яких залежить досягнення кінцевих цілей макроекономічної політики, і завдяки цьому впливати на перебіг її реалізації.

Для досягнення цілей в макроекономічній політиці використовують відповідні засоби (інструменти). При цьому слід розрізняти первинні та вторинні засоби. Первинні — це такі засоби, які започатковують цілеспрямовані дії макроекономічної політики і на які держава впливає безпосередньо. Так, державні цінні папери — це первинний засіб. Якщо Національний банк здійснює операції з цими паперами (продає чи купує), то він впливає на величину грошової маси. Остання є вторинним засобом, за допомогою якого держава впливає на кінцеві цілі.

Використовуючи свої засоби, макроекономічна політика здійснює заходи, які являють собою кількісно визначений спосіб застосування засобів. Наприклад, зниження податку на прибуток підприємств від 30 до 25 % або норми обов'язкового резервування від 17 до 15 % тощо.

У процесі обґрунтування макроекономічної політики виникає проблема узгодження між цілями та засобами їх досягнення. Стосовно вирішення цієї проблеми існує дві теорії.

Згідно з теорією Яна Тінбергена ефективною є політика, що спирається на тотожність між кількістю цілей і кількістю несуперечливих між собою засобів. Отже, якщо ставиться кілька цілей одночасно, то адекватна їм кількість засобів не має суперечити їм. Але, як правило, окремі засоби виявляються суперечливими: кожен із них позитивно впливає на одну мету і негативно — на іншу.

Наприклад, маємо дві кінцеві цілі (збільшення реального ВВП та зниження інфляції) і два засоби (державні закупівлі і грошова маса). Збільшення державних закупівель забезпечує досягнення першої мети, але суперечить іншій — зниженню інфляції. Скорочення темпів приросту грошової маси — це захід, покликаний зменшити інфляцію. Але він суперечить іншій меті — збільшенню реального ВВП.

Інший приклад. Для збільшення чистого експорту органи монетарного управління вдаються до знецінення національної грошової одиниці. Однак це може суперечити антиінфляційній спрямованості макроекономічної політики; прискорення інфляційних процесів у перспективі, як правило, погіршує реальний валютний курс, а отже, сальдо рахунка поточних операцій. Крім того, в гривневому еквіваленті зростають відсоткові платежі з обслуговування зовнішнього боргу.

Таким чином, наведені приклади демонструють випадки, коли державою застосовуються засоби, що мають суперечливі наслідки. У загальнішому контексті суперечливими є також цілі, яких досягають зазначеними засобами. В економічній теорії суперечливість окремих цілей макроекономічної політики дістала відображення в понятті так званого магічного квадрата, одна частина якого містить цілі збільшення реального ВВП і зниження безробіття (перший рівень). Інша частина (другий рівень) відображає антиінфляційну спрямованість макроекономічної політики та врівноваженість платіжного балансу. Одночасне досягнення цілей обох рівнів є важко або майже недосяжним, що суттєво ускладнює завдання здійснення ефективної макроекономічної політики.

За цих умов макроекономічна політика має робити вибір, в основі якого лежить принцип пріоритетів. Якщо, наприклад, із двох цілей перевагу віддано зниженню інфляції, це ставиться як першочергова мета, а певне гальмування темпів зростання реального ВВП або погіршення інших цільових індикаторів — як вимушені втрати. І навпаки.

Роберт Манделла по-іншому вирішує проблему узгодження між цілями та засобами макроекономічної політики. Згідно з його теорією різні засоби перебувають під контролем різних державних органів. Так, грошова маса контролюється Національним банком, а державні закупівлі — урядом. Виходячи з цього треба будувати співпрацю між Національним банком та урядом щодо використання своїх засобів.

Наприклад, грошова маса справляє сильніший вплив на інфляцію порівняно з державними закупівлями. Державні закупівлі, навпаки, справляють сильніший вплив на обсяги виробництва реального ВВП порівняно з грошовою масою. Звідси випливає висновок: Національний банк має відповідати головним чином за інфляцію, а уряд — за реальний ВВП.

На окремих проміжках часу політична вагомість реального ВВП та інфляції як кінцевих цілей макроекономічної політики залежить від її поточних пріоритетів. Якщо пріоритетною метою є зниження інфляції, то ініціювальну роль має виконувати центральний банк, а уряд — забезпечувати йому підтримку. І навпаки — якщо пріоритетним є збільшення реального ВВП, то ініціювальну роль має виконувати уряд, а Національний банк повинен його підтримувати.

Важко узагальнити завдання макроекономічної політики держави, сформулювати єдину мету, яка б загалом орієнтувала на досягнення загальнонаціональних цінностей країни.

Тривалий час в економічній літературі існує підхід, за яким досягнення максимально можливого на даний час рівня задоволення матеріальних і духовних потреб населення проголошувалося як основна мета соціального розвитку. Таке мислення є дещо ідеологізованим, має якісний характер, але заважає визначенню кількісної складової багатьох характеристик рівня задоволення зазначених потреб.

Більш прогресивним вбачається підхід, за якого проблема визначення цілей державної економічної політики розв'язувалася встановленням кола взаємопов'язаних цілей, які доповнюють одна одним і лише у комплексі здатні відображати різноманітні потреби суспільства.

Цілі державної економічної політики можуть суттєво різнитися в країнах із різним рівнем економічного розвитку, соціально-політичним та національно-історичними традиціями. На вибір цілей політики впливають пріоритети поточного розвитку, громадська думка, тимчасові комбінації у розташуванні основних політичних угруповань.

За домінування ринкових відносин головними цілями державної економічної політики зазвичай проголошуються ті, котрі ринковий механізм саморегулювання не в змозі розв'язувати самостійно (це так зване державне регулювання ринкової економіки).

В окремих випадках у постановці цілей суспільного розвитку може привалювати соціальна складова. За цієї ситуації соціальні цілі поєднуються з економічними і значною мірою доповнюють їх. Подібне явище притаманне країнам з соціально орієнтованою ринковою економікою, до яких належить низка країн, зокрема й Україна.

Найпоширенішими соціальними цілями є забезпечення економічної свободи та економічної справедливості. Економічну свободу слід розуміти як можливість вільно обирати форму організації та спосіб входження у бізнес, здійснювати розподіл і використання власних ресурсів для придбання об'єктів власності тощо. Не менш привабливою є мета, пов'язана із забезпеченням економічної справедливості, яку слід розуміти як надання рівних можливостей для реалізації, включно з економічною свободою кожного члена суспільства.

Разом із тим обидві згадані цілі не реалізуються переважно економічними засобами і можуть стосуватися морально-етичних норм. Тому в плані завдань макроекономічної політики досягнення таких цілей однією з передумов ефективного застосування суто економічних засобів. Більш конкретизованою метою державної економічної політики є забезпечення соціальної захищеності — захисту громадян від неминучих економічних ризиків, неможливості забезпечити себе необхідним прожитковим мінімумом при досягненні пенсійного віку або під час хвороби з боку держави.

Утім, найбільш універсальною метою заведено вважати сприяння з боку держави досягненню та підвищенню рівня соціально-економічної ефективності національного господарства. Під соціально-економічною ефективністю економічної системи слід розуміти величину соціально-економічного ефекту, який отримано в розрахунку на одиницю витрачених ресурсів. Зрештою саме ця

властивість економічної системи країни характеризує в комплексі сукупну можливість досягнення низки соціальних цілей державної економічної політики.

Досить поширеною метою у визначенні цілей економічної політики є досягнення загальноекономічної рівноваги, під якою розуміють збалансоване поєднання чотирьох цілей: економічне зростання (підвищення реального ВВП), зайнятість, стабільність цін і рівновагу платіжного балансу — цілей, що утворюють так званий магічний чотирикутник (рис. 1.1).

ВВП	Безробіття
Платіжний баланс	Інфляція

Рис. 1.1. Магічний чотирикутник цілей макроекономічної політики

Це, як відомо, взаємопов'язані величини. Забезпечення економічного зростання належить до переліку найважливіших завдань макроекономічної політики. Економічне зростання вимірюється щорічним темпом зростання або приросту ВВП загалом та на душу населення і означає збільшення кількості вироблених товарів та послуг. Це зумовлює зростання їх пропозиції та доходів населення і, як наслідок, збільшення споживання. Відповідно до сучасних уявлень економічне зростання у формі стабільного приросту ВВП у 3—4 % на рік вважається прикладом успішної реалізації цілей державного макроекономічного регулювання.

Досягнення високого рівня зайнятості передусім асоціюється з низькими показниками безробіття, що не перевищують його природного рівня. Така мета відповідає умовам стабілізаційної політики. Вважається, що величина у межах 5—6 % відповідає нормальній ситуації на ринку робочої сили. Утримання безробіття на зазначеному рівні є цільовим орієнтиром макроекономічної політики більшості країн, які розвиваються в стабільному режимі.

Другий рівень магічного чотирикутника цілей макроекономічної політики утворюють такі цільові установки: рівень інфляції та стан платіжного балансу. Стабільна цінова ситуація передбачає обмеження верхньої межі коливань показника темпу інфляції. Досить непоганим результатом для економічної політики біль-

шості країн є перебування цього показника на рівні, що не перевищує кілька відсотків на рік (від 1 % на рік до 1 % на місяць). Слід мати на увазі, що йдеться про загальний рівень цін, усереднену величину, тоді як ціни окремих груп товарів та послуг можуть зростати значно швидше. Крім того, не треба плутати з інфляцією підвищення цін, спричинення адекватним зростанням якісних параметрів продукції.

Мета забезпечення збалансованості зовнішньоекономічної позиції країни асоціюється із досягненням позитивного значення сальдо зовнішньоторговельних операцій рахунка поточних операцій платіжного балансу, що в більшості випадків означає перевищення надходжень від експортних операцій порівняно з імпортом. Нормою вважається значення показника цього сальдо в межах від одного до кількох відсотків від ВВП. Іноді розвиток економічної ситуації в тій чи іншій країні у попередні періоди суттєво ускладнює досягнення цієї мети. Крім того, слід пам'ятати, що наявність позитивного сальдо рахунка поточних операцій у одних країнах неминуче означатиме від'ємний результат в інших.

У графічній формі цілі магічного чотирикутника набувають кількісної визначеності і відповідають чотирьом осям координатної площини (рис. 1.2).

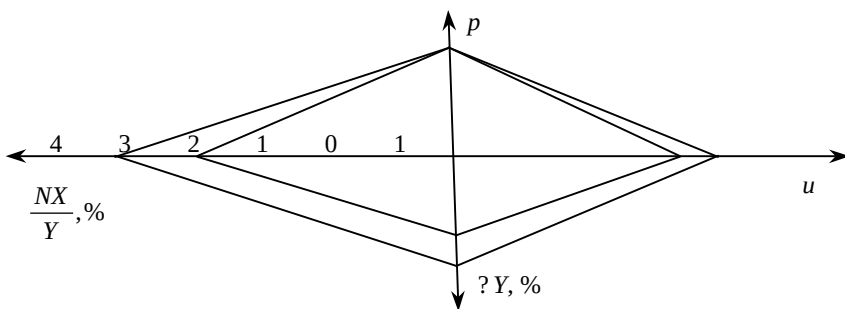

Рис. 1.2. Зображення магічного чотирикутника в координатній площині

Для зручності значення темпу інфляції і рівня безробіття розташовано у зворотному порядку. Обсяги чистого експорту (у % до ВВП) і темп приросту випуску на шкалі значень також мають від'ємні величини. На осях відкладають значення всіх чотирьох

показників у діапазоні реально можливих значень, включно з від'ємними.

Магічний чотирикутник унаочнює проблему співіснування цілей макроекономічної політики, дає змогу оцінити її результативність, здійснювати порівняння. Завдяки специфічному поданню шкали значень показників удаліша економічна політика уособлюється більшою за площею фігурою неправильного чотирикутника, сторони якого з'єднують значення досягнутих показників на осях координатної площини.

Необхідність вибору з числа завдань макроекономічної політики найпріоритетніших впливає із суперечності її цілей, потреби у пошуку компромісів та поступок у процесі реалізації завдань макроекономічної політики. Найменш складною є ситуація, коли загострюється проблема одного із чотирьох показників. Куди гірше, коли відбувається одночасне накладання кількох проблем, що дуже болісно позначається на соціально-економічній ситуації в країні.

1.4. Умови застосування макроекономічної політики

Ефективність макроекономічної політики залежить не лише від правильно обраних цілей і засобів, а й від чинників, що відображають умови її застосування.

Першим таким чинником є лаги макроекономічної політики. Сутність цього чинника було розглянуто в курсі «Макроекономіка». Інший інфляційний чинник — неточність прогнозування. При цьому слід враховувати, що прогнозуванню в макроекономічній політиці належить подвійна роль.

По-перше, воно необхідне, щоб передбачати можливі збурення в економіці. З цією метою застосовують упереджувальні прогнози економічної кон'юнктури. Їх мета — виявити дестабілізаційні явища задовго до їх фактичного виникнення, що дає змогу заздалегідь вживати профілактичні заходи, які внеможливлять виникнення дестабілізаційного явища або мінімізують його наслідки.

По-друге, прогнозування необхідне для того, щоб оцінити можливі результати від застосування регуляторних заходів й об-

рати найефективніший варіант макроекономічної політики. З цією метою використовують економетричні моделі, що відтворюють причинно-наслідкові зв'язки між засобами й цілями макроекономічної політики.

Звісно макроекономічне прогнозування не є точною копією майбутніх змін, це лише певний сценарій розгортання подій в економіці. Тому воно не є абсолютно точним інструментом передбачення, що пояснюється двома обставинами:

по-перше, статистичною природою поведінкових коефіцієнтів, що вимірюють реакцію одних макроекономічних параметрів на зміну інших. За їх посередництва держава, змінюючи контрольовані нею параметри, визначає змінну ендегенних параметрів прогнозної моделі;

по-друге, неможливістю врахувати екзогенні змінні макроекономічної політики (політичний переворот, зміна світових цін, фінансова криза у торгових партнерів тощо), які не піддаються передбаченню.

Третій чинник — очікування агентів приватного сектору. Сутність цього чинника також розглядалася раніше. Проте необхідно наголосити таке. Щоб очікування економічних агентів відповідали передбаченням макроекономічної політики, держава має впливати на їх формування. Для цього потрібні дві умови:

перша — держава має публічно оголосити про свої наміри та заходи;

друга — держава повинна мати високий кредит довіри з боку економічних агентів. Але для цього державні структури мають дотримуватися обіцянок, які вони проголошували в минулому.

Четвертий чинник — політична кон'юнктура. Коливання в політичній кон'юнктурі істотно впливають на політичні рішення в економіці. Практика засвідчує, що в макроекономічній політиці спостерігається політичний бізнес — цикл. Він має дві фази:

перша — адміністрація, яка виходить на вибори президента чи парламенту, вдається до популістських заходів, не підкріплених реальними умовами. Їх мета — справити сприятливе враження на виборців щодо результатів своєї діяльності. У короткостроковому періоді, тобто впродовж передвиборчої кампанії, це забезпечує позитивний ефект, але в післявиборчий період популістські заходи можуть обернутися негативними наслідками;

друга — адміністрація, яка прийшла до влади в результаті виборів, змушена повертатися до реалістичної політики.

Якщо макроекономіка вивчає механізм функціонування національної економіки як єдиного цілого, то макроекономічна політика — теорію прийняття державою рішень щодо подолання проблем, які виникають чи можуть виникнути в результаті суперечливого розвитку національної економіки.

Найвищою ціллю макроекономічної політики є зростання ВВП. ВВП може зростати двома способами: 1) шляхом усунення рецесійного розриву між сукупним попитом і потенційним ВВП; 2) за рахунок збільшення потенційного ВВП. Стратегічними є такі цілі, досягнення яких утворює загальні передумови для максимізації в країні суспільного добробуту.

За методом впливу на економіку макроекономічну політику можна поділити на дві складові: монетарну (грошово-кредитну) та фіскальну (бюджетно-податкову) політику. За функціональною ознакою до складових макроекономічної політики можна віднести: антиінфляційну, інвестиційну, бюджетну, податкову, торговельну, політику доходів тощо.

Головними серед показників, за допомогою яких визначають проміжні цілі макроекономічної політики, є грошова маса, відсоткова ставка, валютний курс, бюджетне сальдо, сальдо рахунка поточних операцій платіжного балансу, міжнародні резерви тощо. Первинні засоби макроекономічної політики започатковують її цілеспрямовані дії.

Заходи макроекономічної політики являють собою кількісно визначений спосіб застосування її засобів. Принцип пріоритетів полягає в тому, що серед двох цілей перевагу надають тій, що розглядається як першочергова, а певне погіршення інших цільових індикаторів розглядається як вимушені втрати.

Досягнення загальноєкономічної рівноваги передбачає збалансоване поєднання чотирьох цілей: економічного зростання, збільшення зайнятості, стабільності цін і рівноваги платіжного балансу.

Ефективність макроекономічної політики залежить від чинників, котрі відображають умови її застосування. Це лаги макроекономічної політики, неточність прогнозування, очікування, політична кон'юнктура, економічна культура й адаптивність інституціонального середовища.

Терміни та поняття до теми

Предмет макроекономічної політики
Функції макроекономічної політики
Кінцеві (стратегічні) та проміжні цілі макроекономічної політики
Політика стабілізації та економічного зростання
Виробнича та фінансова стабілізація
Первинні та вторинні засоби (інструменти) макроекономічної політики
Заходи макроекономічної політики
Загальноекономічна рівновага і «магічний чотирикутник цілей макроекономічної політики»
Чинники макроекономічної політики

Питання з теми

1. У чому виявляються єдність та відмінності вивчення дисциплін «макроекономічна політика» та «макроекономіка», «державне регулювання економіки» та «державне управління»?
2. Схарактеризуйте економічну та соціальну складову в постановці цілей суспільного розвитку.
3. Назвіть основні способи зростання ВВП.
4. Схарактеризуйте кінцеві та проміжні цілі макроекономічної політики.
5. Назвіть складові макроекономічної політики за різними ознаками.
6. Як розв'язується проблема узгодження між цілями та засобами їх досягнення?
7. У чому полягає сутність «магічного чотирикутника» цілей макроекономічної політики?
8. Розкрийте зміст чинників макроекономічної політики.

1. Антипина О. Н. «Новая макроэкономика» информационной эпохи // Вестник Моск. ун-та. — Сер. 6. Экономика. — 2007. — № 3. — С. 3—18.
2. Бункина М. К. Макроэкономика: (Основы экон. политики) : Учебное пособие / М. К. Бункина, В. А. Семенова. — М., 1996. — 320 с.
3. Бродский Б. Е. Лекции по макроэкономике переходного периода : Учебное пособие. — М.: ГУ ВШЭ, 2005. — 223 с. — (Учебники Высшей школы экономики).
4. Дзюбик С. Д. Антиінфляційна політика. — К.: УАДУ при Президентові України, 1996.
5. Дорнбуш Р., Фішер С. Макроекономіка / Пер. з англ. — К.: Основи, 1996.
6. Макконел К. Р., Брю С. Л. Макроекономіка. Аналітична економія / Пер. з англ. — Львів: Просвіта, 1997.
7. Манків Н. Г. Макроекономіка. — К.: Основи, 2000.
8. Морозов А. Г. Макроэкономическая политика // ЭКО. — 1997. — № 10. — С. 27—39.
9. Никифоров А. А. Макроэкономика: научные школы, концепции, экономическая политика : Учебное пособие / Никифоров А. А., Антипина О. Н., Миклашевская Н. А. — М.: Дело и сервис, 2008. — 533 с. — (Учебники Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова).
10. Савченко А. Г. Макроекономічна політика. — К.: КНЕУ, 2001.

ПОЛІТИКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ

Перелік знань та вмінь, яких набуде студент після опанування матеріалів теми

Опанування матеріалів теми дасть змогу студентам **знати**:

- ✓ причини падіння рівня зайнятості;
- ✓ механізм формування величини зайнятості, у тому числі повної;
- ✓ методи визначення природного рівня безробіття;
- ✓ принципи і спрямованість політики регулювання зайнятості, її інструменти та особливості їх впливу на досягнення цілей регулювання ринку праці;
- ✓ методи регулювання природного рівня безробіття;
- ✓ сутність визначення коефіцієнта заміни.

Після опанування матеріалів теми студенти мають **вміти**:

- схарактеризувати інструменти державної політики зайнятості;
- обґрунтовувати доцільність застосування того чи іншого засобу державного регулювання зайнятості;
- розрізняти показники рівня зайнятості населення та рівня зайнятості робочої сили;
- здійснювати аналіз макроекономічної ситуації на ринку праці, розмежовувати дію чинників, що визначають природний і циклічний рівні безробіття;
- обчислювати показники природного рівня безробіття із використанням різних методів, коефіцієнта заміни тощо.

2.1. Ринок праці як об'єкт макроекономічного регулювання

Останнім часом в Україні особливої гостроти й актуальності набуває проблема ефективного державного регулювання ринку праці за сучасних умов трансформаційних змін і перетворень економічного розвитку як національного, так і світового масштабу. Загострюється ця проблема внаслідок дії кризових явищ у національній економіці, що зумовлюють зменшення зайнятості населення; поглиблення професійно-кваліфікаційних і територіальних диспропорцій попиту та пропозиції робочої сили; неповне використання зайнятої робочої сили; високий рівень неформальної зайнятості; зростання обсягів безробіття; невідповідність інвестиційної політики держави потребам галузевої реструктуризації зайнятості населення й інноваційного розвитку економіки, як наслідок — скорочуються фінансові та інвестиційні ресурси держави через зменшення надходжень у дохідну частину бюджету, зростає попит на державні послуги управління, в тому числі ринком праці.

Поняття «ринку праці», що відображає динаміку процесів забезпечення зайнятості населення, з'явилося в Україні у зв'язку з переходом країни до ринкової економіки. У плановій економіці воно було відсутнє і визначалося як «управління трудовими ресурсами».

Початком освоєння ринку праці в Україні заведено вважати 1991 рік, коли реально розпочалися реформи в економіці та соціальній сфері, а також був ухвалений Закон України «Про зайнятість населення». Формування ринкових відносин у сфері праці пов'язане зі зміною пріоритетів у політиці, коли держава визнала право власності працівника на свою робочу силу як товар, що підлягає купівлі-продажу за ринковими цінами в сукупності з іншими законами конкуренції, які регламентують відносини власності за умов ринкових перетворень відносин у суспільстві. Вищезазначений закон визначив засади формування ринкових відносин, коли держава з монопольного роботодавця перетворилася на одного із багатьох роботодавців і водночас набула нових функцій, пов'язаних з регулюванням процесів на ринку праці.

Ринок праці є невіддільною складовою ринкової економіки. Механізм ринкової економіки функціонує відповідно до ринкових законів, якими є закон вартості, закон пропозиції робочої сили, закон попиту на робочу силу, закон конкуренції, закон суспі-

льного поділу праці, закон циклічного розвитку економіки. Саме через ринок праці розподіляється найважливіший національний ресурс — праця. Основна функція ринку праці полягає в забезпеченні через сферу обігу перерозподілу робочої сили між галузями і сферами виробництва та забезпечення працею всього економічно активного населення, яке в конкретний момент пропонує свою робочу силу на ринку праці. На ринку праці в результаті взаємодії попиту на працю з його пропозицією визначається рівень зайнятості. Зайнятість — це діяльність працездатного населення країни, спрямована на відтворення валового внутрішнього продукту та національного доходу.

Ринок праці є найскладнішим елементом ринкової економіки, де відображаються практично всі соціально-економічні явища, що відбуваються в суспільстві. Від того, наскільки успішно функціонує економіка, в якій фазі економічного циклу вона перебуває, якою є поведінка головних суб'єктів ринку праці — найманого працівника та роботодавця — залежить попит на робочу силу та її пропозиція, а відповідно, й рівень безробіття. Рівень інфляції і ставка позикового відсотка визначають інвестиційну активність, що, своєю чергою, формує рух системи робочих місць: зростає чи скорочується їхня кількість, створюються високотехнологічні робочі місця або вони відтворюються на колишньому технічному рівні. Від рівня доходності населення залежить ступінь його трудової активності: чим нижче доходність, тим за інших рівних умов зростає чисельність громадян, які вимушені виходити на ринок праці, і тим сильнішою є соціальна напруженість на ньому.

Ринок праці — це один із основних компонентів ринкової економіки, що опосередковує різного роду зв'язки, відносини, дає змогу вибудовувати навколо себе безліч системних конструкцій, в яких він сам виступатиме як їх підсистема чи елемент.

Це можна проілюструвати за допомогою макроекономічної моделі В. Леонтьєва, яка наочно і повно висвітлює економічні зв'язки ринкової економіки. Модель подана чотирма секторами економічної діяльності — домашніми господарствами, виробництвом, державним сектором, іншими країнами — і функціональними зв'язками між обсягом випуску продукції, витратами праці, капіталу і сумарною економічною ефективністю, які формалізовані в системі рівнянь і тотожностей, що описують виробничу функцію¹.

¹ Економіка США в будущем (проблемы и прогнозы) / Пер. с англ. — Общ. ред. В. И. Данилова-Данильяна. — М.: Прогресс, 1982. — С. 405.

У такій макроекономічній моделі ринок праці виступає як підсистема, котра, з одного боку, справляє безпосередній вплив на динаміку економічного зростання, макроекономічні пропорції і макроекономічну рівновагу, а з іншого — сама перебуває, безпосередньо чи опосередковано, під впливом усіх макроекономічних компонентів і динаміки економічного зростання загалом.

З моделі В. Леонтьєва можна бачити, що ринок праці може бути виокремлений із макроекономічної системи і поданий як самостійна економічна система нижчого порядку (рис. 2.1), що формально описано в моделі В. Леонтьєва такою системою рівнянь¹:

1. Балансова тотожність вартості витрат праці:

$$(1 - TL) - (PLD \cdot LD + PLGE - LGE + PLGG \cdot LOG + PLR \cdot LR) = PL - L \quad (2.1)$$

2. Балансове рівняння робочої сили:

$$L = LD + LGE + LGG + LR + LU. \quad (2.2)$$

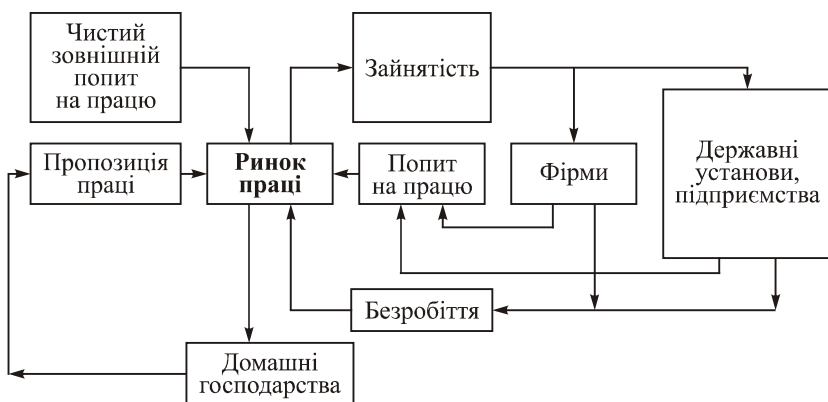

Рис. 2.1. Ринок праці як економічна система
(фрагмент макроекономічної моделі В. Леонтьєва)

3. Балансове рівняння часу:

$$LH = L + LI, \quad (2.3)$$

де L — витрати праці;

PL — дефлятор грошового виразника витрат праці;

¹ Там само. — С. 403—404.

PLD — дефлятор грошового виразника витрат праці у приватному секторі;

PLGE — дефлятор грошового виразника витрат праці на державних підприємствах;

PLGG — дефлятор грошового виразника витрат праці в державних установах;

PLR — дефлятор грошового виразника витрат праці у виробництві експортних товарів;

LD — витрати праці у приватному секторі;

LGE — витрати праці на державних підприємствах;

LGG — витрати праці в державних установах;

LR — чистий експорт витрат праці;

LU — безробіття;

LH — загальний фонд робочого та неробочого часу;

LI — вільний час;

TL — чинна ставка податку на заробітну плату.

Одночасно з макроекономічною моделлю можна виокремити як самостійну економічну систему ринок економічних ресурсів, в рамках якого ринок праці виступатиме, залежно від «міри деталізації» опису системи або як підсистема, або як окремий її елемент (рис. 2.2).

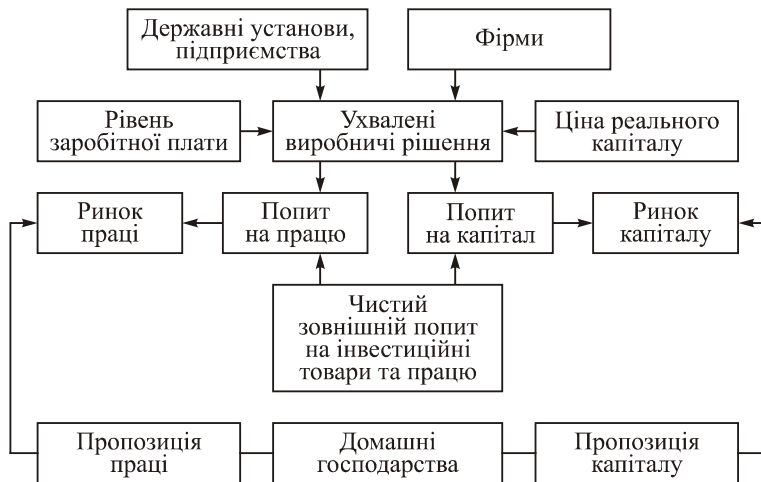

Рис. 2.2. Ринок праці в системі ринку економічних ресурсів (фрагмент макроекономічної моделі В. Леонтьєва)

Ринок праці, який взаємодіє з іншими ринками, органічно пов'язаний з ними у власному становленні й розвитку як частина

єдиної економічної системи, характеризується здатністю автономного функціонування, структурної будови, феноменальної специфіки.

Основу ринкової моделі становлять об'єктивні тенденції попиту та пропозиції робочої сили, що формують у своїй взаємодії вихідний механізм ринку праці. Відповідно до положень сучасної економічної теорії обсяг зайнятості формується в результаті взаємодії сукупного попиту і сукупної пропозиції.

Сукупний попит може бути виявлений як загальна потреба економіки в найманій робочій силі і визначається кількістю і структурою наявних у країні робочих місць, тобто він охоплює всю сферу суспільної праці і включає як укомплектовані працівниками, так і вільні (вакантні) робочі місця. Сукупна пропозиція робочої сили формується в результаті прояву потреби різних груп працездатного населення в отриманні роботи за наймом і на цій основі — джерела засобів існування. У кількісному виразнику сукупна пропозиція робочої сили дорівнює числу осіб, що виходять на ринок праці (особи, які шукають роботу; працівники, які вивільняються; випускники загальноосвітніх установ; особи, які прибули з інших територій або виходять на ринок праці з домашнього господарства, тощо).

Головним чинником у механізмі функціонування ринку праці згідно з макроекономічною теорією (детально методологічні підходи розглянуто в підручнику з «Мароекономіки») заведено вважати ціну робочої сили, що кількісно визначається через рівень заробітної плати¹.

У графічній формі функціональна залежність між кривими сукупних попиту і пропозиції подано на рис. 2.3 в системі координат рівень заробітної плати (W) — кількість робочої сили (L). Функціональна залежність попиту і пропозиції праці від розміру заробітної плати припускає, що за інших рівних умов кількість осіб, готових до працевлаштування, тим більша, чим вища запропонована заробітна плата, а чисельність працівників, яких можуть найняти роботодавці, перебуває у зворотній залежності від рівня оплати праці.

Криві попиту (D_L) та пропозиції (S_L) відображають об'єктивні, але діаметрально протилежні тенденції, що виявляються на ринку праці. Така протилежність, різноспрямованість цих тенденцій є джерелом виникнення ситуацій, що характеризуються різними станами в рівні зайнятості трудоактивного населення. У наслідок

¹ Савченко А. Г. Макроекономіка : Підручник. — К.: КНЕУ, 2005. — С. 69—74.

різноспрямованості криві сукупного попиту та сукупної пропозиції утворюють на рис. 2.3. фігуру, відому як «хрест Маршалла» і оцінювану як графічне відображення ринкового механізму регулювання зайнятості. На рис. 2.3 точка перетину цих кривих визначає рівноважний рівень цін P , рівноважний реальний обсяг виробництва Y і рівноважний обсяг зайнятості. Отже, ринкова рівновага відображає такий стан ринку праці, коли за певного рівня заробітної плати кількість осіб найманої праці, що бажають працевлаштуватися, дорівнює кількості працівників, яких фірми готові прийняти на роботу. Таке врівноваження інтересів продавців і покупців робочої сили можливе лише в одній точці — точці перетину кривих сукупної пропозиції та сукупного попиту.

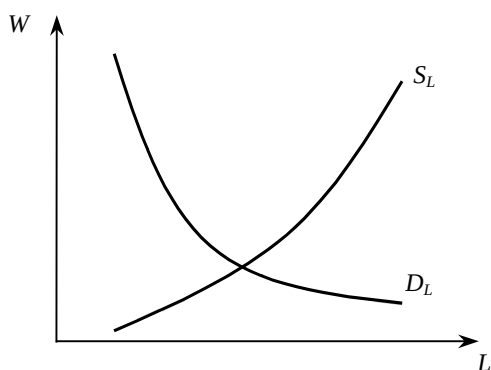

Рис. 2.3. Взаємодія попиту та пропозиції робочої сили

Резюмуючи результати аналізу теоретико-методологічних аспектів функціонування ринкового механізму регулювання зайнятості, не можна не помітити, що цей механізм працює в режимі реагування на стихійні тенденції та процеси у сфері зайнятості. Він абсолютно індиферентний до соціально-економічних інтересів і суб'єктивних аспектів життєдіяльності людини. Дія такого механізму посилює проблеми працевлаштування населення, ускладнює реалізацію права на працю і матеріальну забезпеченість, але загострює проблеми безробіття та зниження життєвого рівня основної маси населення. Тому цілком очевидно, що ринковий механізм регулювання зайнятості не в змозі вирішити тих багатограних макроекономічних, соціальних і соціально-психологічних проблем, що неминуче виникають в процесі працевлаштування і трудової діяльності населення. Тобто виникає об'єктивна необхідність втручання держави в процеси регулювання.

Здійснення політики зайнятості тісно пов'язане із визначенням доцільності й можливості державного впливу на економіку взагалі. Згідно з уявленнями класиків ринкової економіки завжди притаманна повна зайнятість, яка досягається «автоматично». Тому прихильники цієї теорії вважають недоцільним державне втручання у даній сфері. Проте Велика депресія 1929—1932 років переконливо довела можливість існування ситуації, коли безробіття досягає високого рівня й утримується досить довго. Кейнсіанська економічна теорія, що виникла на противагу класичній, уперше поставила під сумнів здатність ринкового механізму розв'язувати питання зайнятості в «автоматичному» режимі й обґрунтувала доцільність здійснення державної політики підтримки зайнятості.

Ця теорія розглядає головною причиною падіння рівня зайнятості зниження сукупного попиту, для збільшення якого необхідне державне втручання. Можливість і доцільність державного втручання у функціонування ринкової економічної системи поширюється на її складову — ринок праці. Ця теза не піддається сумніву і в сучасній економічній теорії, а проблема державного регулювання ринку праці та зайнятості перебуває під пильною увагою дослідників і урядовців.

Розгляд проблеми підтримання повної зайнятості має не тільки теоретичне, а й велике практичне значення. Україна перебуває на етапі здійснення і поглиблення ринкових перетворень, вдосконалення механізму макроекономічного регулювання економіки, включно з ринком праці.

У практиці функціонування ринку праці повна рівновага практично неможливо. Крім головного — цінового чинника — реальній дійсності на сукупні попит і пропозицію робочої сили впливає низка нецінових детермінант.

До числа нецінових детермінант сукупного попиту на робочу силу належать:

- зміна кон'юнктури на ринку товарів і послуг: зниження попиту на товари веде до скорочення обсягів виробництва цих товарів і, отже, до зменшення попиту на робочу силу, необхідну для їх виготовлення (крива попиту на працю зсувається вліво);

- зміна ціни на фактори виробництва і ресурси, які заміщують працю людини: підвищення вартості засобів виробництва, які заміщують працю людини, у порівнянні з ціною праці, призводить до заміщення капіталу працею, що збільшує попит на робочу силу (крива попиту на працю зсувається вправо);

—зміни в попиті на ресурси, що вимагають взаємодоповнення: збільшення попиту на засоби виробництва, використання яких неможливе без участі людини, тягне за собою зростання попиту на робочу силу, необхідну для функціонування цих засобів виробництва;

—зміни в інвестиційній політиці: збільшення капіталовкладень в економіку веде до створення додаткових робочих місць і, отже, до зростання попиту на робочу силу;

—зміни в податковій політиці: зменшення ставок оподаткування підвищує ділову активність підприємців, стимулює розширення виробництва, що тісно пов'язано зі зростанням потреби в робочій силі, тобто сприяє зростанню сукупного попиту на ринку праці;

—зміни експортно-імпоротної політики держави: обмежуючи ввезення імпортних товарів або стимулюючи експорт, сприяючи збільшенню виробництва як імпортозамінних, так і вітчизняних товарів, що йдуть на експорт, держава сприяє зростанню зайнятості за рахунок підвищення попиту на робочу силу;

—правові заходи, що регулюють трудову діяльність: законодавче регулювання тривалості робочого дня, понаднормових робіт, сумісництва та інші заходи, пов'язані з проведенням державної політики зайнятості, що неминуче дається взнаки збільшенню попиту на робочу силу.

До складу нецінових детермінант сукупної пропозиції на ринку праці належать:

—зміни чисельності працездатного населення, спричинені трансформацією його статеві-вікової структури та іншими демографічними чинниками;

—зростання (або зниження) рівня добробуту основної маси громадян країни;

—міграційні процеси, пов'язані з переміщенням активного населення з регіону в регіон, з однієї країни в іншу тощо;

—своєрідне панування на певному галузевому чи професійному ринку робочої сили певної групи осіб найманої праці, що виявляється, як правило, на таких ринках у монопольній владі профспілок, які ускладнюють доступ до професійної діяльності осіб, котрі перебувають у цих спілках;

—суттєві зміни в розмірі соціальних виплат та допомоги;

—трансформація соціально-ціннісних орієнтирів, освітнього та культурного рівня населення, його національних традицій;

—зміни в законодавстві, що регулює економічні і соціально-трудові відносини (політика оподаткування, регламентування працездатного віку тощо).

Під впливом нецінових чинників відбувається зміна обсягу сукупного попиту. Графічно це буде зсув кривої сукупного попиту. Її зрушення праворуч за незмінного рівня цін означатиме збільшення сукупного попиту, що супроводжується збільшенням реального обсягу національного виробництва, який готові купити всі споживачі, та підвищенням рівня зайнятості. І навпаки. Зсув ліворуч кривої сукупного попиту за інших рівних умов ілюструватиме зменшення сукупного попиту, а отже, зниження рівня зайнятості.

Природний рівень безробіття виступає своєрідним індикатором, за яким можна оцінити вплив безробіття на макроекономічні пропорції функціонування державної системи. Загострення проблем безробіття супроводжується економічними втратами та передусім зменшенням валового внутрішнього продукту (ВВП), його відставанням від потенційного ВВП, який визначається передумовою існування природного рівня безробіття та нормальних темпів економічного зростання. Чим вищий рівень безробіття, тим більшим виявляється відставання фактичного ВВП від потенційного. Такий взаємозв'язок виражає закон А. Оукена, який пов'язує коливання рівня безробіття із коливаннями ВВП:

$$Y = \frac{Y - Y^*}{3\% - 2(u - u^*)} \cdot 100\% \quad (2.4)$$

де Y — фактичний обсяг виробництва ВВП,

Y^* — потенційний обсяг ВВП,

u — фактичний рівень безробіття,

u^* — природний рівень безробіття,

Відповідно до закону можна сформулювати такий висновок: якщо фактичний рівень безробіття не змінюється порівняно з природним (або показником попереднього року), то темп зростання реального ВВП становитиме 3 % на рік. Такий темп зумовлений приростом населення, нагромадженням капіталу та науково-технічним прогресом. При кожному збільшенні рівня безробіття на 1 % (відносно показника попереднього року) темп зростання реального ВВП скорочується на 2 %. Це означає, поперше, що певна величина приросту ВВП необхідна, щоб не дозволити збільшитися нормі безробіття. Чисельність робочої сили збільшується щорічно, а її використання постає продуктивнішим. Це зумовлює необхідність 2,5—3 % щорічного приросту реального ВВП спрямовувати на створення нових робочих місць, які стримуватимуть безробіття на досягнутому рівні. По-друге, інте-

нсивніший приріст ВВП скорочує безробіття, тоді як відносне зниження темпів зростання збільшує кількість безробітних.

Таким чином, економісти пов'язують зайнятість із ситуацією на товарному ринку і вказують на існування зворотної залежності між випуском (Y) і безробіттям (u) (рис. 2.4).

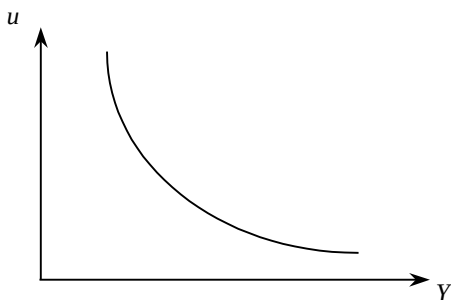

Рис. 2.4. Крива Оукена

Разом із тим економічна теорія не гарантує симетричності зв'язку між зайнятістю та випуском: його дія може слабшати або підсилюватися внаслідок, наприклад, зміни продуктивності праці. Це вказує на існування різноманітних чинників, що впливають на еластичність функції Оукена. На цю обставину необхідно зважати у практиці здійснення макроекономічної політики.

За класичною теорією подолання проблеми безробіття та встановлення рівноваги досягаються через механізми ринкового саморегулювання. За кейнсіанською теорією в ринковій економіці відсутні механізми, що гарантують повну зайнятість населення. Тому для досягнення рівноваги на ринку праці необхідно, щоб держава систематично втручалася в економіку з метою підвищення сукупного попиту та стимулювання зайнятості.

Сучасні економічні теорії досі не виробили єдиного підходу до обґрунтування механізмів регулювання ринку праці є оптимізації зайнятості населення. Це пояснюється складністю процесів, що відбуваються в сучасній економіці, безперервними змінами на ринку праці, зростанням його залежності від багатьох соціально-економічних, культурно-етнічних та інституціональних чинників. Назагал можна виокремити три підходи, що різняться концептуально, методологічно і теоретично: по-перше, класичний та неокласичний, по-друге, кейнсіанський і некейнсіанський, по-третє, інституціональний, що відрізняється розумінням необхідності

вивчення того «інституціонального простору», в якому функціонує ринок праці даної країни. Прихильники інституціонального підходу визнають важливість становлення інституційного середовища, що формує умови ефективного ринкового розвитку і реалізації трудового потенціалу людини. Першочерговість інституційних змін порівняно з економічними змінами обґрунтовується ними як найважливіший принцип ефективного функціонування ринку праці¹.

Хоча ринок праці є доволі саморегульованою системою, але, як засвідчує історичний досвід, він також потребує певного втручання держави. Тому ефективне відтворення національного ринку праці можливе лише за оптимального поєднання ринкового та державного механізмів його регулювання.

Україна ратифікувала Конвенцію МОП № 122 про політику у сфері зайнятості; у 1968 році зобов'язання Уряду щодо забезпечення повної зайнятості дістали відображення в національному законодавстві, зокрема в Законі України «Про зайнятість населення» від 1 березня 1991 року № 803-XII. Чинні політичні документи щодо зайнятості затверджені Президентом України і Кабінетом Міністрів України. Політика у сфері зайнятості була офіційно виголошена в Указі Президента України «Про вдосконалення державного регулювання у сфері зайнятості населення та ринку праці в Україні» від 11 липня 2005 року № 1073. Згодом постановами Кабінету Міністрів України від 5 липня 2006 р. № 922 були затверджені «Основні напрями проведення державної політики зайнятості на період до 2009 р.» та від 8 вересня 2010 р. № 831 — «Основні напрями реалізації державної політики зайнятості на 2010—2011 роки».

Загальнодержавна політика має на меті підтримку повної зайнятості (що передбачає рівень безробіття 3—4 %), стримання безробіття на соціально припустимому рівні, боротьбу із масовим безробіттям, розвиток трудових ресурсів, надання гарантій зайнятості і підтримання доходів безробітних.

Одним із найважливіших завдань, тісно пов'язаних з проведенням державної політики зайнятості, справедливо визначено макроекономічний аналіз ринку праці, який дає змогу реально оцінити ефективність його функціонування, виявити проблеми соціально-економічного розвитку та об'єктивно обґрунтувати пріоритети в державному регулюванні зайнятості.

¹ Афендікова Н. О. Особливості трудових ресурсів та формування ринку праці в сільському господарстві України // Держава та регіони. — 2006. — № 6. — С. 25—28.

Сьогодні в Україні сформувався ринок праці з характерними специфічними ознаками: перевищення пропозиції робочої сили над її попитом; низькою ціною робочої сили, невідповідністю її реальній вартості; зниженням зайнятості у сфері суспільного виробництва, зростанням чисельності незайнятого населення; низькою часткою офіційно зареєстрованих безробітних за великих масштабів зростання прихованого безробіття; наявністю значних масштабів нерегламентованої зайнятості; зростанням молодіжного безробіття; регіональними диспропорціями між наявністю та потребою в робочій силі; низькою професійною й особливо територіальною мобільністю трудових ресурсів; відсутністю чи недостатньою пропрацьованістю правових норм та організаційно-економічних механізмів регулювання трудових відносин; еміграцією висококваліфікованої робочої сили.

Сучасні проблеми розвитку національного ринку праці об'єктивно пояснюються через фактурний матеріал офіційної статистичної інформації.

У 1990-х роках Україна пройшла десятиріччя економічного спаду та погіршення умов життя під час переходу до ринкової економіки. Колапс економіки України був надзвичайно гострим навіть за мірками інших перехідних країн. До 1999 року реальний дохід на душу населення впав приблизно до 35 % рівня 1989-го. Лише на початку століття економічне зростання стало позитивним. Середньорічні темпи зростання ВВП впродовж 2000—2009 років становили 4,5 %. Утім, зареєстрований ВВП на душу населення (у цінах і ПКС 2005 р.) становив 6578, 6766 і 5770 дол. США відповідно у 2007-му, 2008-му і 2009 роках, що нижче, ніж в окремих країнах СНД (Російська Федерація, Білорусь, Казахстан, Азербайджан) та менший за рівень, досягнутий 1990 року¹. Фактичний ВВП на душу населення може, однак, бути вищим, ніж показують економічні дані, бо в них не відображена «неофіційна», або «тіньова» економіка, на яку, за оцінками експертів 15—45 % загального доходу домогосподарств припадає².

На початкових етапах економічної реформи 1990-х років можливості щодо зайнятості в Україні, як і в багатьох країнах із перехідною економікою, скоротилися. Зростання тенденції рівня зайнятості (табл. 2.1), що показує збільшення цього показника

¹ Дані Держкомстату України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

² Звіт з людського розвитку в Україні за 2008 рік. Людський розвиток і європейський вибір України [Електронний ресурс]. — К.: ПРООН Україна, 2008. — Режим доступу: http://www.undp.org.ua/files/ua_66026ukr_full.pdf

для населення віком 15—64 роки, від 59 % у 2000-му до 63,4 % у 2008-му та до 61 % — у 2009 році, а також для населення віком 15—70 років з 55,8 % у 2000-му до 57,7% у 2009 році, відображає набагато кращу ситуацію в економічній діяльності, що склалася в поточному десятилітті. Водночас є кілька чинників, на котрі слід зважати при оцінюванні цієї тенденції.

По-перше, рівень зайнятості населення залишається доволі низьким порівняно із середнім показником для Центральної та Південно-Східної Європи та СНД або з показником для країн із розвиненою економікою. По-друге, створення додаткових робочих місць у поточному десятилітті обмежене. За період 2000—2009 років темп зростання рівня зайнятості серед населення віком 15—64 роки у середньому становив 0,6 % на рік. А це означає дуже низьке включення робочої сили попри вищі темпи економічного зростання. Це пояснюється тим, що 1990-ті роки характеризувалися як перехідний період для становлення ринкової української економіки, впродовж якого сформувалися передумови для ефективнішої та відкритішої економіки в новому тисячолітті, у тому числі за рахунок підвищення продуктивності праці та зростання рівня заробітної плати без збільшення собівартості виробництва та без шкоди для конкурентоспроможності.

Кількість зайнятих віком 15—64 роки у 2009 році порівняно із 2000-м зменшилася на 149,7 тис. осіб, або на 4 %. Чисельність зайнятого населення віком 15—70 років у 2010 році порівняно із 2009-м зросла на 36,8 тис. і становила 20,2 млн осіб, серед яких люди працездатного віку становили 18,4 млн. Рівень зайнятості населення цієї вікової групи збільшився в цілому по Україні з 57,7 % у 2009-му до 58,5 % у 2010-му, а серед населення віком 15—64 роки — 61,0 % до 61,4 %.

Рівень безробіття у віковій групі 15—70 років у 2000—2008 рр. постійно знижувався: з 11,6 % у 2000-му до 6,4 % у 2008 році. У 2009 році з огляду на світову фінансову кризу цей показник сягнув 8,8 %, але в подальшому також демонструє сталу тенденцію до зменшення (за підсумками 2010 року — 8,1 %) (табл. 2.1). Чисельність безробітних загалом по Україні у 2010-му порівняно з відповідними періодом 2009 року зменшилася на 141,3 тис. осіб і становила 1,9 млн осіб. Рівень безробіття населення віком 15—70 років у цілому по Україні знизився до 8,1 % економічно активного населення зазначеного віку. Цей показник був нижчим, ніж у середньому для країн ЄС, де у 2010 році становив 9,8 %, зокрема в Угорщині — 11,1 %, в Ірландії — 13,1 %, Словаччині — 15,0 %, в Естонії — 19,2 %, в Іспанії — 20,1 %.

Таблиця 2.1

МАКРОЕКОНОМІЧНІ ІНДИКАТОРИ РОЗВИТКУ РИНКУ ПРАЦІ УКРАЇНИ

Індикатор	Роки												
	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Рівень зайнятості населення віком 15—70 років, %	62,8	55,0	55,8	55,4	56,0	56,2	56,7	57,7	57,9	58,7	59,3	57,7	58,5
Рівень зайнятості населення віком 15—64 роки, %	—	58,6	59,0	58,6	59,1	59,7	60,4	61,5	62,1	62,9	63,4	61,0	61,4
Рівень безробіття серед населення віком 15—70 років, %	11,3	11,6	11,6	10,9	9,6	9,1	8,6	7,2	6,8	6,4	6,4	8,8	8,1
Рівень безробіття серед населення віком 15—64 роки, %	—	11,7	11,8	11,1	9,8	9,2	8,8	7,4	7,0	6,5	6,5	9,1	8,7
Зайнятість у неформальному секторі економіки (за національним визначенням), %	—	13,6	14,8	16,4	17,3	17,2	19,4	21,5	22,3	22,3	21,8	22,1	22,9
Темпи зростання реального ВВП, %	– 1,9	– 0,2	5,9	9,2	5,2	9,6	12,1	2,7	7,3	7,9	2,3	– 14,8	—
ВВП на душу населення, доларів США, в цінах і ПКС 2005 року	3444	3468	3706	4085	4337	4793	5416	5606	6058	6578	6766	5770	—

Джерело: Держкомстат України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Іншими словами, зростання рівня зайнятості в Україні впродовж десятиліття попри її низький рівень та всупереч високим темпам економічного зростання радше було достатнім, щоб знизити рівень безробіття. Разом із тим міграція, напевно, також стала чинником, котрий сприяв зниженню рівня безробіття: ті, хто міг працювати, але бачив, що можливостей щодо зайнятості в Україні мало, з більшою ймовірністю можливість виїзду за кордон на заробітки, ніж зайняте населення. Цікаво, що частка зайнятих у домашньому господарстві (визначених як неактивні особи, котрі виконують хатню роботу, зайняті у домашньому господарстві, перебувають на утриманні інших осіб) зросла з 11,6 % у 2000 році до 18,6 % у 2009-му.

Після драматичного періоду економічного переходу 1990-х років в Україні в поточному десятилітті розпочалася стабілізація на ринку праці. Можливості щодо зайнятості розширилися, а показники ринку праці, зокрема відношення кількості зайнятих до чисельності населення або рівень зайнятості, поліпшилися. Разом із тим через високі темпи економічного зростання, що незрідка спостерігаються у зазначеному десятилітті, створення робочих місць обмежене, а поліпшення становища на ринках праці принаймні частково зумовлене міграційним впливом. Крім того, підвищення рівня зайнятості, що мало місце, можна пояснити збільшенням частки зайнятих у незахищених умовах або неформально зайнятих. Отже, прогресу в підвищенні якості можливостей щодо зайнятості впродовж 2000—2009 років не досягнуто, тому країна стикається з проблемами не лише стосовно забезпечення зайнятості, а й покращення умов праці для тих, хто працює.

Розглянуті особливості процесу формування національного ринку праці, що склалися у сфері зайнятості населення в Україні, зумовили низку форм соціально-економічних втрат:

- посилення нераціонального характеру зайнятості в результаті структурно-регресивних змін в економіці, викликаних загальною кризою виробництва і тісно пов'язаних з фінансовою, кредитною, ціновою, податковою політикою;

- надлишкова чисельність зайнятих, штучне стримування процесів вивільнення робочої сили шляхом маніпуляцій із прихованим безробіттям;

- невпинно зменшуються можливості зайнятості для соціальних груп підвищеного ризику — молоді, жінок, інвалідів, осіб передпенсійного віку, що збільшує навантаження на державний бюджет, який забезпечує бюджетне фінансування соціальних програм, що реалізуються на ринку праці;

— зниження професійно-кваліфікаційного рівня зайнятих, пов'язане як з організаційно-технічним руйнуванням виробництва, так і з випереджальним зростанням вивільнення кваліфікаційної робочої сили;

— катастрофічне знецінення робочої сили, що остаточно руйнує систему мотивації до продуктивної праці та якісного розвитку ресурсів праці;

— вкрай низький рівень регуляторного впливу держави і переважання стихійних регуляторів на ринку праці.

З огляду на сучасний стан ринку праці України, його потреби та специфіку, можна дати таких теоретичних узагальнень, висновків та пропозицій:

— до системи державного регулювання ринку праці необхідно застосовувати комплексний методологічний підхід, який включає: визначення попиту державного регулювання ринку праці; розкриття його основних характеристик; визначення суб'єктів, об'єктів, принципів, завдань, видів, методів державного регулювання ринку праці;

— за сучасних умов необхідним є усунення надмірної лібералізації економіки України шляхом захисту вітчизняного товаровиробника, концентрації ресурсів і державного управління економікою у пріоритетних для держави галузях, жорсткого контролю недержавної фінансової та банківської сфери; контроль зовнішньої торгівлі продукції, підпорядкованих державі підприємств, з метою зміцнення національно орієнтованої економіки;

— ефективність державних механізмів регулювання ринку праці значною мірою визначатиметься тим, наскільки на державному рівні будуть враховані типові загальноєвропейські орієнтири соціально-економічної політики наддержавних організаційних утворень за послаблення впливу на ці процеси національної держави.

До пріоритетних напрямів наукових заходів із регулювання зайнятості та ринку праці можна віднести: наукове обґрунтування державної політики зайнятості населення; наукове забезпечення аналізу проблем зайнятості населення та ринку праці; оцінювання стану та перспектив розвитку ринку праці України, визначення пріоритетних досліджень у цій сфері, кооперацію науково-дослідних установ та об'єктів державної регуляторної політики на ринку праці. Для вдосконалення функціонування ринку праці України необхідно робити єдині концептуальні підходи до його оцінювання, створити модель його державного регулювання, розробити напрями комплексного вивчення і систе-

ми статистичних показників, згідно з якими будуть визначені конкретні заходи щодо вдосконалення політики зайнятості в країні.

Таким чином, на ринку праці в результаті взаємодії попиту на працю з її пропозицією визначається рівень зайнятості, тобто діяльність працездатного населення країни, спрямована на відтворення валового внутрішнього продукту та національного доходу. Коли в економіці спостерігається повна зайнятість, а фактичне безробіття дорівнює природному, наявні виробничі ресурси використовуються на повну потужність. За таких умов економіка виробляє потенційний ВВП. За визначенням потенційний ВВП — це такий обсяг реального ВВП, який економіка виробляє за умов повної зайнятості та природного рівня безробіття. Отже, повна зайнятість означає використання всіх придатних до цього трудових ресурсів і характеризується достатністю робочих місць для тих, хто потребує оплачуваної роботи, тобто має бути забезпечена зайнятість всіх, хто бажає і здатен працювати. Разом із тим повна зайнятість сама по собі не є свідченням високого рівня організації виробництва та її доцільності. Слід брати до уваги рівень раціональності зайнятості, на який впливають технічні, технологічні, соціальні й економічні чинники. Природне безробіття є не лише показником повної зайнятості, а й чинником кількісної визначеності потенційного ВВП, тому обчислення природного рівня безробіття має вагоме аналітичне значення.

2.2. Природний рівень безробіття як індикатор повної зайнятості

Ключовою передумовою виконання макроекономічної політикою стабілізаційної функції є забезпечення в економіці повної зайнятості. В загальному контексті під повною зайнятістю розуміють повне використання всіх наявних в економіці виробничих ресурсів (земля, праця, капітал). Якщо виробничі ресурси використовуються не повністю, це спричиняє певні втрати для економіки, що зрештою зменшує її соціальний потенціал. І навпаки, повне використання виробничих ресурсів максимізує в короткостроковому періоді обсяги національного виробництва і соціальний потенціал економіки.

Центральне місце серед виробничих ресурсів посідає робоча сила. Від рівня зайнятості робочої сили залежить рівень використання інших виробничих ресурсів. Слід розрізняти рівень зайнятості населення і рівень зайнятості робочої сили. Перший показник показує, яка частка дорослого населення країни займається економічною діяльністю; другий — яка частка робочої сили використовується в економіці. Відмінність між двома видами зайнятості вимагає застосування різних показників її вимірювання.

Рівень зайнятості населення визначається як відношення кількості зайнятого населення віком 15—70 років до всього населення зазначеного віку. Рівень зайнятості робочої сили визначається через показник безробіття, що відображає відношення між кількістю безробітних і кількістю робочої сили.

Виникає питання: за яких умов в економіці забезпечується повна зайнятість, або який рівень безробіття слугує індикатором повної зайнятості? Нагадаємо, що повна зайнятість — це такий стан в економіці, коли на ринку праці спостерігається тотожність між попитом на працю і пропозицією праці, тобто рівновага. Тому рівень безробіття, забезпечуваний за умов рівноваги на ринку праці, може слугувати індикатором повної зайнятості. Такий рівень безробіття дістав назву «природний рівень безробіття». Цю назву в науковий обіг увів Мілтон Фрідман 1968 року.

Природний рівень безробіття не є безпосереднім предметом статистичних досліджень, він визначається на базі спеціальних емпіричних досліджень. Макроекономічна наука пропонує кілька методів обчислення природного рівня безробіття.

Найпростіший метод передбачає, що природний рівень безробіття є середньорічним рівнем безробіття, навколо якого коливаються його фактичні річні рівні. Це означає, що природний рівень безробіття можна обчислити на базі тренду фактичного безробіття, що проявляється протягом тривалого попереднього періоду (не менш як 10 років). Зазначений метод має два недоліки. По-перше, практика свідчить, що щорічне зростання та падіння фактичного рівня безробіття нееквівалентні між собою за глибиною і тривалістю. Тому різні співвідношення між щорічними зростаннями та падіннями фактичного рівня безробіття можуть спричиняти значне коливання його середньорічного рівня. По-друге, природний рівень безробіття за цим методом є середньорічною величиною, тоді як в окремі роки трендового періоду він насправді може відхилятися від цієї величини.

Вельми поширеною в науковій літературі є концепція NAIRU (not acceleration inflation rate of unemployment). Згідно з цією кон-

цепцією природним є такий рівень безробіття, що не прискорює інфляцію. В її основі лежить крива Філіпса, яка відображає зворотний зв'язок між безробіттям та інфляцією попиту в коротко-строковому періоді. Але слід враховувати, що статистика подає інформацію про загальну інфляцію, яка окрім інфляції попиту охоплює також інфляцію витрат. Остання має прямий зв'язок із безробіттям. Оскільки на сучасному етапі розвитку економіки інфляція витрат є суттєвим елементом загальної інфляції, ця обставина деформує здатність концепції NAIRU визначати природний рівень безробіття.

Г.Манків пропонує метод, який пов'язує природний рівень безробіття з рівновагою на ринку праці. При цьому, на його думку, рівновага на ринку праці виявляється через тотожність між кількістю працевлаштованих осіб і кількістю осіб, звільнених з роботи впродовж відповідного року. Для ілюстрації методу Г. Манківа запровадимо умовні позначення.

Нехай α позначає коефіцієнт працевлаштування, тобто частку безробітних, які знаходять роботу впродовж року:

$$\alpha = \frac{U_{\alpha}}{U}, \quad (2.5)$$

де α — коефіцієнт працевлаштованих безробітних, U , U_{α} — відповідно кількість безробітних і кількість працевлаштованих безробітних.

Далі припустимо, що β означає коефіцієнт звільнених з роботи працівників, тобто частку зайнятих осіб, які втрачають роботу впродовж року:

$$\beta = \frac{E_{\beta}}{E}, \quad (2.6)$$

де β — коефіцієнт звільнених працівників, E , E_{β} — відповідно кількість зайнятих осіб і кількість зайнятих осіб, які втратили роботу.

Використовуючи коефіцієнти α і β , визначимо рівновагу на ринку праці на умовах тотожності між кількістю звільнених і кількістю працевлаштованих осіб:

$$\alpha \cdot U = \beta \cdot E. \quad (2.7)$$

Оскільки $U = L - E$, а $E = L - U$. Це означає, що будь-яке збільшення чи зменшення L відповідно змінює U і E . За цих умов кількість працевлаштованих і звільнених осіб залежить як від рі-

вня коефіцієнтів α і β , так і від динаміки робочої сили. Якщо, наприклад, робоча сила збільшується, то для формування рівноваги на ринку праці тотожність між працевлаштованими (U_α) і звільненими (E_β) забезпечуватиметься за рахунок абсолютного зростання цих показників: $U_\alpha = \alpha \cdot U$, $E_\beta = \beta \cdot E$.

Співвідношення між працевлаштованими і звільненими особами визначає частку робочої сили, що перебуває у стані безробіття, тобто рівень безробіття. Якщо між кількістю працевлаштованих і кількістю звільнених осіб виникає тотожність, ринок праці є рівноважним, а рівень безробіття, що формується за таких умов, є природним рівнем. Щоб визначити природний рівень безробіття, в рівняння рівноважного ринку праці замість E підставимо $L - U$, а всі частини цього рівняння поділимо на L :

$$\alpha \cdot \frac{U}{L} = \beta \cdot \frac{L - U}{L}. \quad (2.8)$$

Зробимо перетворення і перестановки:

$$\alpha \cdot \frac{U}{L} - \beta \cdot \frac{U}{L} = \beta \cdot \frac{L}{L}. \quad (2.9)$$

У лівій частині рівняння винесемо за дужки вираз U/L :

$$\frac{U}{L}(\alpha + \beta) = \beta. \quad (2.10)$$

Тепер розв'яжемо рівняння відносно U/L :

$$\frac{U}{L} = \frac{\beta}{\alpha + \beta}. \quad (2.11)$$

В останньому рівнянні вираз U/L — це природний рівень безробіття. Позначимо його символом u_n :

$$u_n = \frac{\beta}{\alpha + \beta}. \quad (2.12)$$

Отже, згідно з методом Г. Манківа, природний рівень безробіття залежить від коефіцієнтів звільнення і працевлаштування. Звідси Г. Манків доходить висновку, що держава може зменшувати природний рівень безробіття за допомогою заходів, які здатні знижувати коефіцієнт звільнення і підвищувати коефіцієнт працевлаштування.

Практична вразливість методу Г. Манківа полягає в тому, що він спирається на особливу умову — тотожність між кількістю працевлаштованих і звільнених осіб. Але українська статистика не дає підстав сподіватися, що в якомусь році ця умова була витримана. За останні роки, навпаки, на ринку праці в Україні з'явилася тенденція до збільшення розриву між кількістю працевлаштованих і звільнених осіб. Це пояснюється тим, що рівновага на будь-якому ринку є не статичним, а динамічним явищем. Тому вона може проявитися лише в довгостроковому періоді як тенденція, до якої тяжіє ринок.

Не вимагає спеціальних статистичних умов структурний метод обчислення природного рівня безробіття. В його основі лежить розмежування всіх безробітних на дві категорії: природні безробітні й циклічні безробітні. До першої категорії належать особи, які формують фрикційне та структурне безробіття. У стані безробіття вони можуть перебувати упродовж одного року з метою результативного пошуку вільних робочих місць. До циклічно безробітних слід відносити осіб, які змушені бути безробітними в умовах рецесійного розриву, пов'язаного з дефіцитом сукупного попиту й вільних робочих місць. Ця категорія безробітних не може працевлаштуватися протягом відповідного року. Отже, до природно безробітних належать лише ті з них, хто працевлаштується впродовж відповідного року, тобто перебувають у стані результативного пошуку роботи. Звідси природний рівень безробіття можна обчислити як відношення безробітних до економічно активного населення (робочої сили):

$$u_n = \frac{k \cdot U^*}{L}, \quad (2.13)$$

де u_n — природний рівень безробіття;

k — частка у складі безробітних тих осіб, які впродовж певного року перебували у стані результативного пошуку роботи;

U^* — кількість безробітних, які вели пошук роботи протягом відповідного року;

L — економічно активне населення (робоча сила).

Макроекономічна політика покликана зменшувати рівень безробіття. Це стосується не лише циклічного, а й базового компонента, яким є природний рівень безробіття. Оскільки рівень безробіття залежить від втрат часу, пов'язаних зі зміною робочих місць, діяльність держави має спрямовуватися на зменшення цих втрат.

Державні заходи щодо зниження природного рівня безробіття мають враховувати відмінність між чинниками, що визначають природний рівень безробіття, і чинниками, що впливають на циклічний рівень безробіття. До чинників природного рівня безробіття належать ті, від яких залежить тривалість пошуку вільних робочих місць за умов рівноваги на ринку праці. До чинників циклічного рівня безробіття належать ті, від яких залежать втрати часу, пов'язані з пошуком робочих місць за умов нерівноваги на ринку праці, коли спостерігається дефіцит конкурентоспроможних робочих місць.

Будь-яке безробіття — це втрати часу за період між звільненням і працевлаштуванням. Якби людина, котра втратила роботу, могла миттєво знайти нову, то коефіцієнт звільнення був би низьким, а коефіцієнт працевлаштування — високим, унаслідок чого природний рівень безробіття наближався би до нуля. Але насправді пошук роботи вимагає певних витрат часу. Завданням держави є зменшити ці втрати.

Існують два основні інструменти державного регулювання природного рівня безробіття: допомога з безробіття (страхування безробіття) і діяльність державної служби зайнятості. Безпосередньо метою допомоги з безробіття є полегшення долі безробітних на період пошуку вільних робочих місць. Величина цієї допомоги становить певну частину попереднього заробітку безробітного. У кожній країні умови виплати допомоги з безробіття різні. Спільним є те, що вона не перевищує 50 % попереднього заробітку упродовж 6 місяців.

Зменшуючи економічні наслідки від безробіття, виплати з безробіття водночас негативно впливають на природний рівень безробіття. Це пояснюється першою чергою тим, що така допомога зменшує активність безробітних у пошуку роботи і, як наслідок, впливає на тривалість періоду, протягом якого кожен із них має намір перебувати у стані пошуку. Якщо, скажімо, виплати з безробіття високі, безробітні можуть відмовлятися від робочих місць, що їх не приваблюють. Оскільки виплати з безробіття можуть зменшувати активність безробітних, це знижує коефіцієнт працевлаштування.

Виплати з безробіття впливають також на поведінку зайнятих працівників. Це пояснюється тим, що за наявності державних гарантій зі страхування на випадок безробіття зайняті працівники мало піклуються про стабільність своєї роботи і легко змінюють місце роботи. Це підвищує коефіцієнт звільнення.

Зменшити негативний вплив виплат з безробіття на природний рівень безробіття держава може двома методами. Перший

полягає у зниженні коефіцієнта заміни, що визначається за формулою:

$$\text{Коефіцієнт зміни} = \frac{\text{виплати з безробіття}}{\text{попередній дохід безробітного}}. \quad (2.14)$$

Як свідчить наведена формула, коефіцієнт заміни відображає співвідношення між доходом у формі виплат допомоги по безробіттю і доходом, що його безробітний отримував у період своєї зайнятості. Чим нижчим є коефіцієнт заміни, тим дорожче бути безробітним, що спонукає безробітного активніше шукати роботу і не бути надто вимогливим до нового робочого місця. Держава може впливати на коефіцієнт заміни через рівень виплат з безробіття.

Другий метод визначає участь підприємств у відшкодуванні витрат, пов'язаних із виплатами допомоги по безробіттю. Можливі два варіанти їхньої участі. Згідно з першим варіантом підприємство, яке звільняє працівника, має сплачувати за нього повну суму допомоги по безробіттю. Такий варіант страхування здійснюється без участі держави. Його називають системою стовідсоткового відшкодування. Згідно з іншим варіантом підприємство, яке звільняє працівника, сплачує лише частину майбутніх виплат з безробіття. Інша частина фінансується за рахунок державних програм зайнятості. Цей варіант дістав назву системи часткового відшкодування. Держав при, визначенні участі підприємств у відшкодуванні витрат, пов'язаних зі страхуванням безробіття, отримує можливість впливати на їх рішення щодо звільнення своїх працівників, тобто на рівень коефіцієнта звільнення.

2.3. Механізм регулювання зайнятості населення

Зайнятість — одна з кінцевих цілей макроекономічної політики, її підтримка та збільшення є одним із найважливіших завдань держави.

Теоретичні засади формування і функціонування механізму державного регулювання ринку праці, та зайнятості були закладені англійським економістом Дж. М. Кейнсом¹. Центральне міс-

¹ Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. — М. : Гелеос АРМ, 1999. — 352 с.

це в теорії кейнсіанства належить ідеї щодо того, що ринкова система саморегулювання не може забезпечити стабільності економічного зростання та розв'язання інших соціальних проблем, особливо у сфері зайнятості населення і регулювання національного ринку праці. Для встановлення усталеної рівноваги між сукупним попитом та сукупною пропозицією робочої сили необхідне державне регулювання на макроекономічному рівні.

Державне регулювання сучасного національного ринку праці із застосуванням економічних механізмів базується на значному теоретичному доробку світової економічної теорії, яка реалізується на практиці у низці моделей, котрі інтегрували принципи кейнсіанства та неоконсерватизму, з урахуванням специфіки кожної із цих моделей.

Важливим інструментом у системі економічних механізмів державного регулювання ринку праці та зайнятості є сукупний попит, рівень якого, відповідно до положень кейнсіанської теорії, визначає обсяг зайнятості трудових ресурсів.

Суть сукупного попиту полягає в тому, що його обсяг визначається загальним обсягом товарів (послуг) або реальним обсягом виробництва, який бажають і в змозі придбати покупці (споживачі) за певною ціною. За інших рівних умов підвищення загального рівня цін на товари (послуги) призводить до скорочення сукупного попиту. І навпаки, чим нижче загальний рівень цін, тим більшим є обсяг сукупного попиту. Отже, між загальним рівнем цін на товари (послуги) та сукупним попитом існує зворотний зв'язок. За підвищення сукупного попиту товаровиробники мають збільшувати обсяги виробництва, а отже, втягувати у робочий процес додаткові ресурси, в тому числі робочу силу. Рівень сукупного попиту залежить від розміру загальних витрат, інвестиційної активності та обсягу інвестицій, рівня ставки відсотка і ставки податків, імпортного мита.

Таким чином, держава за допомогою економічних важелів му- сить впливати на обсяги сукупного попиту. Суть цього впливу полягає в тому, щоб обмежувати зростання попиту на додаткові ресурси, в тому числі робочу силу, у разі піднесення національної економіки, і тим самим стримувати зростання цін і, навпаки, сприяти його зростанню на стадії економічного спаду.

Державна політика зайнятості полягає в тому, щоб за використання правових, економічних і адміністративно-організаційних методів державного регулювання створити умови для максимально можливої продуктивної зайнятості населення, підвищення продуктивності, за рахунок чого забезпечити стале економічне

зростання, підвищення добробуту і стабільності в суспільстві, а також забезпечити необхідний захист безробітних та членів їхніх сімей¹.

Формування політики зайнятості передбачає виявлення об'єкта, суб'єктів, принципів і завдань (рис. 2.5).

Рис. 2.5. Основні складові державної політики зайнятості

У державному арсеналі засобів, форм і методів регулювання ринку праці виокремлюють три основні блоки: правовий, економічний та організаційний.

¹ Васильченко В. С. Державне регулювання зайнятості : Навчальний посібник. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: КНЕУ, 2008. — С. 221.

Призначення правового блоку полягає в законодавчій регламентації суспільних відносин у сфері праці, зайнятості, освіти та професійної підготовки, охорони здоров'я населення, соціального захисту осіб, які тимчасово не зайняті трудовою діяльністю.

Через економічний блок держава прямим бюджетним фінансуванням, через податкову, інвестиційну та фінансово-кредитну політику здійснює підтримку освіти та охорони здоров'я, підвищує економічну зацікавленість підприємців у створенні робочих місць, прийомі на роботу людей, не здатних на рівних конкурувати на ринку праці, надає різні види підтримки особам, які бажають працювати, але не мають роботи, бере участь у фінансуванні громадських робіт для безробітних.

Використовуючи організаційний блок, держава створює і вдосконалює діяльність органів у сфері регулювання праці і зайнятості, системи матеріальної підтримки на випадок втрати роботи, які ведуть облік безробітних і вільних робочих місць, сприяють незайнятому населенню в пошуку роботи, професійній підготовці та перепідготовці, професійному консультуванні, організовують для незайнятого населення громадські роботи, допомагають безробітним в організації самозайнятості, здійснюють матеріальну підтримку безробітних.

За способом впливу на ринок праці державне втручання може набувати форм прямого (безпосереднього) чи непрямого (опосередкованого) регулювання. За прямого впливу держава через механізм регулювання безпосередньо впливає на найманих працівників, роботодавців, їхні організації, на суспільні відносини у сфері праці та зайнятості (наприклад, на встановлення мінімальної зарплати, порядку і процедури звільнення з роботи, на розміри і тривалість виплати допомоги з безробіття тощо).

Непряме регулювання здійснюється через суспільні відносини та інститути, що перебувають за рамками власне ринку праці. Його результат у більшості випадків позначається на ринку праці за певний час, а іноді — за багато років. Так, системи освіти і охорони здоров'я не є суб'єктами ринку праці, але якість освіти молодого покоління, його здоров'я багато в чому визначають ситуацію на ринку праці в майбутньому.

До числа державних заходів непрямого впливу слід віднести таке. По-перше, це комплекс заходів щодо забезпечення ринку праці якісною робочою силою, який включає:

— створення необхідних умов для розширення демографічної бази робочої сили (тривалість життя, зниження захворюваності та

смертності в дитячому та працездатному віці, зниження частки інвалідів від народження);

- підвищення загальноосвітнього рівня населення і зростання професійно-кваліфікаційної підготовки осіб найманої праці (доступність освіти, вдосконалення навчальної бази і розширення мережі навчальних закладів, що здійснюють професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації найманих працівників).

По-друге, підтримка високої працездатності найманих працівників, що передбачає:

- відповідність реальної заробітної плати вартості життєвих благ, необхідних для нормального існування;

- оптимальне співвідношення часу праці та відпочинку;

- поліпшення медичного обслуговування осіб найманої праці (доступність медичного забезпечення, профілактика захворювань, зниження виробничого травматизму та профзахворювань).

По-третє, заходи щодо захисту та розвитку конкуренції, що забезпечують:

- обмеження економічної влади монополій і посилення конкуренції роботодавців за робочу силу;

- усунення всіх видів дискримінації при прийомі на роботу;

- державний контроль за відповідністю діяльності асоціацій підприємців і профспілок вимогам національного законодавства.

Пряме регулювання ринку праці може виявлятися в таких заходах державного впливу:

- в регулюванні соціально-трудових відносин між найманими працівниками і роботодавцями (законодавство про мінімальну зарплату, зайнятість, здоров'я, безпеку праці, про працевлаштування осіб, нездатних на рівних конкурувати на ринку праці);

- у наданні державних пільг і субсидій на підтримку зайнятості та створення додаткових робочих місць (пільги з оподаткування новоствореним підприємствам, зниження податків на доходи, що спрямовуються на створення нових і розширення наявних виробництв, фінансування витрат або зниження податків підприємствам, які створюють спеціалізовані робочі місця для інвалідів та молоді, беруть на роботу осіб, які тривалий час були безробітними);

- у створенні та забезпеченні функціонування системи сприяння працевлаштуванню незайнятого населення (облік вакантних робочих місць і безробітних, сприяння працевлаштуванню, професійна орієнтація та консультування, професійна перепідготовка та підвищення кваліфікації незайнятого населення);

—у формуванні та використанні державного фонду сприяння зайнятості (фінансування діяльності служб зайнятості, заходів з організації зайнятості і самозайнятості, доплати особам, які працюють на умовах неповної зайнятості, виплата допомоги з безробіття).

Основні напрями державного впливу на зниження рівня безробіття тісно пов'язані з проведенням відповідної макроекономічної політики. В цьому плані з усіх заходів державного впливу можна виокремити з достатньою мірою умовності заходи стратегічної спрямованості, тактичного плану та оперативного характеру.

Оперативні заходи покликані зняти гостроту з розв'язання поточних проблем безробіття, але водночас кардинально не заторкують сформованої системи економічних реалій. До таких заходів можна віднести: втручання державних органів у вирішення конфліктних ситуацій соціально-трудова відносин, субсидування і надання інших пільг підприємцям, які залучають у трудовий процес громадян, нездатних на рівних конкурувати на ринку праці (непідготовленої молоді, жінок, обмежено працездатних, соціально-збиткових тощо); сприяння самозайнятості, організація тимчасової зайнятості; оперативне професійне навчання, профорієнтація, професійне консультування, перепідготовка та підвищення кваліфікації; надання інформаційних послуг про вакансії, структуру робочих місць, сприяння в пошуку роботи, працевлаштуванні тощо.

Заходи тактичного характеру спрямовані на реалізацію завдань безробіття короткострокового періоду функціонування економіки. Подібного ґатунку заходи зумовлені прагненням створити сприятливу кон'юнктуру для зростання зайнятості шляхом збільшення сукупного попиту, в тому числі попиту на робочу силу. Річ у тім, що зростання сукупного попиту викликає необхідність адекватного збільшення обсягів випуску продукції, що створює в економічних агентів враження про підйом економіки.

Однак, як видно з рис. 2.5, такий підйом за незмінного характеру сукупної пропозиції тягне за собою підвищення рівня цін — виникає інфляція попиту. Інфляційні процеси змушують підприємців збільшувати заробітну плату своїм працівникам. І це сприймається найманими працівниками як зростання реальної заробітної плати. Підприємці краще орієнтуються в економічній обстановці, розуміють, що має місце лише зростання номінальної зарплати, що збільшується повільніше, ніж ціни, а отже, реальна заробітна плата падає. Тому їм вигідно нарощувати обсяги випуску, вони збільшують попит на працю, і в результаті одночасно з

підвищенням рівня цін зростає зайнятість і знижується безробіття. Так триває доти, доки наймані працівники почнуть усвідомлювати хибність своїх припущень про реальну зарплату і зажадають такого підвищення зарплати, яке повністю компенсуватиме зростання цін. За цей період економіка переміщується з точки 1 в точку 2 (рис. 2.6).

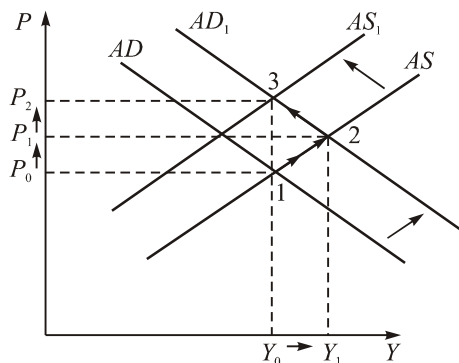

Рис. 2.6. Ефект стимулювання сукупного попиту

Настає момент, коли зростання витрат на сировину, матеріали, покупні вироби, заробітну плату робить збитковим подальше нарощування обсягів виробництва, і підприємці починають знижувати випуск продукції. Крива сукупної пропозиції зсувається вліво і вгору в позицію AS_1 , сигналізуючи про виникнення інфляції витрат, і економіка повернеться (див. точку 3 на рис. 2.6) до колишніх розмірів випуску (Y_0), зайнятості та безробіття, але за вищого рівня цін.

До таких результатів призводять заходи, пов'язані зі здійсненням стимулювальної монетарної (кредитно-грошової) або фіскальної (податково-бюджетної) політики.

Податково-бюджетна експансія стимулює сукупний попит за рахунок збільшення державних витрат і (або) зниження податкового тягаря. Кредитно-грошова політика активізує сукупний попит головним чином шляхом розширення грошової пропозиції. Проте будь-який із названих підходів стимулювання сукупного попиту, як впливає з проведеного аналізу, дає лише короткостроковий ефект зниження рівня безробіття, до того ж провокує серйозні інфляційні процеси. Подолання високої інфляції та безробіття, яке її супроводжує, — це проблема не лише сьогодення, а й найближчої перспективи.

Багато хто з фахівців вважають, ніби в стратегічному плані активною силою, що впливає на рівень безробіття та інфляції, є заходи, що забезпечують зміни в сукупній пропозиції. Економічна політика, що стимулює пропозицію, у змозі забезпечити не тільки задоволення сукупного попиту, що зростає, а й практично повну нейтралізацію інфляційних тенденцій за одночасного зниження рівня безробіття.

Так, припустимо, що в результаті активізації сукупного попиту в економіці вдалося знизити безробіття до рівня, відповідного обсягу випуску Y_2 (рис. 2.7). Проте, як випливає з рисунка, така трансформація в короткочасному періоді зумовила появу небезпечних тенденцій прогресуючої інфляції попиту, і економіка почала переміщатися з точки 1 в точку 2.

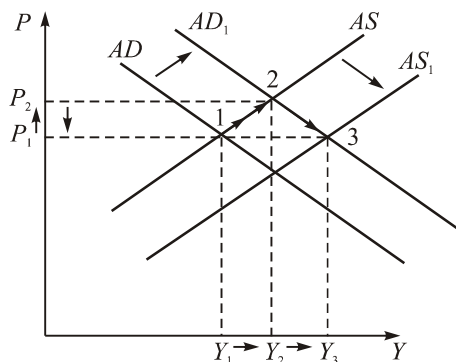

Рис. 2.7. Ефект стимулювання сукупної пропозиції

Зросли ціни з рівня P_1 до P_2 . Щоб подолати ці небезпечні тенденції, необхідно заздалегідь передбачити заходи, які б виключали розвиток інфляції попиту і нейтралізувати її наслідки. Такі заходи мають становити суть політики стимулювання сукупної пропозиції, забезпечувати економічне зростання та збільшення національного потенціалу.

Політика стимулювання сукупної пропозиції дозволить зрушити криву пропозиції в позицію AS_1 , економіка переміститься в точку 3, ціни впадуть до колишнього рівня P_1 , обсяги випуску зростуть до величини Y_3 , знизиться безробіття.

Заходи економічної політики стимулювання сукупної пропозиції можна поділити на дві групи:

- 1) заходи зі стимулювання поточного обсягу виробництва;

2) заходи, спрямовані на довгострокове підвищення темпів зростання виробництва.

До першої групи відносять заходи щодо підвищення ефективності використання факторів виробництва, підвищення ефективності розподілу ресурсів між галузями-конкурентами. Їх застосування можливе через реформу фінансової системи, державного сектору, ринку праці; заходи зі скорочення податкового тягара — через реформу податкової системи, скорочення дотацій, зняття торгових обмежень; інші заходи, що сприяють розвитку конкуренції. До другої групи відносять стимулювання заощаджень й інвестицій; удосконалення механізму трансформувannya перших у другі; стимулювання нововведень у сфері освіти, створення нових технологій, стимулювання припливу іноземних інвестицій та інші структурні перетворення.

Для реалізації державної політики зайнятості використовують відповідні інструменти, які можна схарактеризувати за посередництва конкретних методів та форм (рис. 2.8).

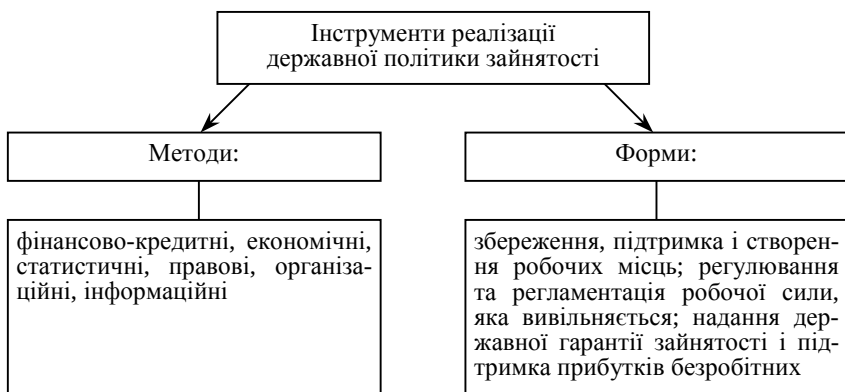

Рис. 2.8. Інструменти реалізації державної політики зайнятості

Макроекономічна політика регулювання зайнятості, — подібно до інших її функціональних складових, реалізується засобами впливу на сукупну пропозицію і сукупний попит. Розглянемо їх. Серед методів впливу безпосередньо на сукупний попит виокремимо політику доходів, експортно-імпортне регулювання (торгівельна політика), інструменти політики центрального банку країни — відсоткову, емісійну, кредитну тощо. Значною мірою до цієї групи методів належить і фіскальна політика. Проте остання, як і структурна, інвестиційна й амортизаційна, одночасно є важ-

ливим чинником формування сукупної пропозиції. За змістом методи впливу на зайнятість поділяють на економічні, правові та адміністративні.

Розглянемо особливості зв'язку між зайнятістю та рівнем доходів. Існують різні погляди на природу цього зв'язку у представників різних таборів економічної теорії. Монетаристи вбачають чи не єдиним наслідком збільшення заробітної плати підвищення рівня цін в економіці. Представники кейнсіанської школи з цього питання мають інші переконання. Зокрема, в ситуації глибокої кризи, зростання заробітної плати, що уособлюється збільшенням сукупного попиту, сприятиме збільшенню обсягів виробництва, що не супроводжуватиметься істотним прискоренням інфляції. Таким чином, використання важелів впливу на заробітну плату з боку держави вважається одним із ефективних інструментів. Передусім це стосується регулювання оплати праці в бюджетній сфері, її мінімального рівня, індексації тощо.

Іншим важливим чинником впливу на рівень зайнятості є розподіл доходів між різними верствами населення, рівень диференціації їх у суспільстві регулювання цього явища через зміну рівня перерозподілу ВВП зближує цей вид політики із фіскальною. Однак перерозподіл доходів за допомогою механізму оподаткування і трансфертів має певні обмеження: значною мірою (на 80 %¹ відмінність доходів зумовлена різницею у заробітній платі працівників. Ця причина має коріння на рівні розподілу виробничих факторів в економіці й міжгалузевої диференціації, особливостей формування питомих витрат на мікрорівні. Таким чином, у цій частині політика доходів переважно належить до інструментів впливу на сукупну пропозицію.

Зовнішньоекономічна (торговельна) політика спирається на засоби митно-тарифного регулювання та нетарифні засоби, спрямовані на підтримку вітчизняного товаровиробника. Щодо імпорту товарів, котрі за якістю та кількістю здатні конкурувати на внутрішньому ринку країни, держава найчастіше вдається до протекціоністських заходів, про зміст і наслідки яких ітиметься в наступних розділах.

Іншим ефективним засобом регулювання зайнятості є відсоткова політика. Річ у тім, що найчутливішим до відсоткової ставки елементом сукупних витрат є інвестиції. Саме їх зростання здатне суттєво поліпшити ситуацію у виробничій сфері, а отже, й із

¹ Васильченко В. С. Державне регулювання зайнятості : Навч. посібник / В. С. Васильченко. — К.: КНЕУ, 2003. — 252 с.

зайнятості. Важелі монетарної політики належать до групи засобів непрямої дії. Через вплив на мотивацію економічних суб'єктів макроекономічна політика формує поведінку учасників ринку робочої сили, попит і пропозицію на ньому.

Особливу роль в досягненні цілей макроекономічного регулювання відіграють заходи фіскальної й інвестиційної політики. Рівень оподаткування та витрат інвестиційного спрямування впливають на обсяг споживчих витрат домогосподарств, інвестицій, чистого експорту. Як уже зазначалося, зниження податків впливає не тільки на збільшення сукупного попиту, а й на підвищення пропозиції в економіці, що зрештою збільшує зайнятість. Цей та інші засоби фіскальної політики слід віднести до групи інструментів прямої дії: державне замовлення, субсидії, дотації тощо. Незважаючи на це, реакція учасників ринку праці й у цьому разі базується на змінах у мотивації. Наприклад, зміна величини оподаткування веде до зміни параметрів ринку робочої сили і, відповідно, рівня зайнятості.

Приватні інвестиції, як відомо, являють собою другу за вагомістю частку витрат у складі сукупного попиту. Їх обсяг безпосередньо впливає на обсяг зайнятості в галузях, що створюють засоби виробництва, формує пропозицію робочих місць на відповідних підприємствах. Це один із напрямів впливу інвестицій на рівень зайнятості. Також не слід забувати, що сьогоднішні інвестиції формують кількісні та якісні характеристики майбутніх робочих місць і визначають попит на робочу силу в найближчій перспективі. Тобто інший канал впливу інвестицій на зайнятість полягає у створенні додаткових і модернізації наявних робочих місць завдяки інвестуванню у засоби виробництва, що створюються внаслідок дії першого каналу впливу.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що заходи макроекономічної політики, спрямовані на збільшення сукупного попиту, можуть приводити до неоднакових результатів залежно від ситуації, що складається в економіці. Якщо такі регулювальні заходи відбуваються в умовах, коли не використовується велика кількість виробничих факторів, то поступальне зрушення функції сукупного попиту AD дасть вагомий приріст доходу і рівня зайнятості, спричинивши при цьому незначне підвищення цін (рух вздовж «кейнсіанської» ділянки сукупної пропозиції). У цій ситуації збільшення сукупного попиту є можливим без значного підвищення цін завдяки тому, що будуть задіяні виробничі потужності, які досі не працювали, і роботодавці збільшуватимуть обсяги виробництва, а отже, залучати у виробничий процес додаткові ресурси,

в тому числі робочу силу, що сприятиме зростанню рівня зайнятості.

Разом із тим можливою є ситуація, коли економіка досягла або наближається до повної зайнятості. В такому разі стимулювання сукупного попиту засобами макроекономічної політики може відбуватися з ускладненнями, пов'язаними з дефіцитом ресурсів. Унаслідок цього з великою часткою ймовірності збільшиться рівень цін в економіці (просування вздовж «класичної» ділянки сукупної пропозиції).

Утім, зростання складових сукупного попиту, передусім інвестиційної і рівня оплати праці, у багатьох випадках є доцільним, оскільки дає змогу за невеликих темпів інфляції розширити обсяг зайнятості — основу економічного зростання держави. Помірна інфляція буде при цьому невеликою вимушеною ціною такого піднесення.

Розглянуті інструменти регулювання ринку праці формують перший блок макроекономічної політики регулювання зайнятості — групу її економічних інструментів. Численні дослідження науковців переконливо доводять, що одночасно ринок праці перебуває під впливом великої кількості чинників, що історично сформувалися на певній території, країні. Це переважно чинники соціально-культурного і психологічного характеру. Їх вплив узагальнено підсумовувався у попередньому розділі як дія одного з чинників макроекономічної політики — очікувань. Зазначені чинники роблять поведінку суб'єктів економічної системи непередбачуваною, що накладає відбиток на характер формування цілей і завдань макроекономічного регулювання ринку праці.

Негативний вплив цих чинників усувається шляхом упровадження нових і вдосконалення наявних важелів державного регулювання ринку праці. Останні утворюють другий блок інструментів макроекономічної політики регулювання зайнятості — інституціональний, який разом з економічним пов'язує між собою і впорядковує велику кількість регуляторних елементів обох блоків, різних за природою, але таких, що добре доповнюють дію одне одного і слугують досягненню спільної мети.

Зазначені інструменти відіграють велику роль на ринку праці. Значення їх полягає, по-перше, у сприянні й підтримці належних умов застосування економічних важелів регулювання зайнятості, а також у підвищенні їх ефективності. Такий системний, комплексний підхід робить ситуацію більш керованою, знижує міру непередбачуваності поведінки економічних суб'єктів і, таким чи-

ном, посилює дієвість засобів макроекономічного регулювання на ринку праці.

Зрозуміло, розгляд інституціональної складової макроекономічної політики регулювання ринку праці дещо виходить за межі предмета дисципліни. Проте залишити поза увагою такий суттєвий інструментарій управління ринком праці було б неправильно і зробило б аналіз можливостей макроекономічного регулювання зазначеного ринку неповним. Оптимальним є поєднання заходів обох блоків, комплексний розгляд і застосування їхніх інструментів.

Таким чином, інституціональний блок інструментів регулювання ринку праці є невіддільною складовою політики зайнятості. Її реалізацію можна розглядати в розрізі таких двох напрямів. Перший полягає в удосконаленні організаційно-економічного механізму державного регулювання зайнятості. Ця складова включає організацію системи професійної орієнтації та професійного навчання безробітних, упровадження і вдосконалення системи соціального страхування на випадок безробіття тощо.

Україні необхідним є забезпечення суб'єктів ринку праці інформацією про вакансії та про осіб, які шукають роботу; навчання безробітних навичок з пошуку роботи; створення можливості отримати кваліфіковану допомогу в обранні напряму професійної переорієнтації і професійної освіти; організація заходів з активізації зусиль у пошуку роботи і перепідготовці безробітних, які не виявляють належної активності. Підвищенню ефективності пошуку роботи сприяє впровадження інформаційно-аналітичної системи служби зайнятості, прогнозування розвитку попиту на ринку праці на підставі оцінок його кількісних і якісних змін у найближчій перспективі, створення загальнонаціонального банку даних про вакансії та осіб, які шукають роботу, використання сучасних засобів комунікації.

Важливим напрямом підвищення ефективності організаційно-економічного механізму державного регулювання зайнятості є вдосконалення діяльності державної служби зайнятості, оптимізація її структури. Світовий досвід показує, що покращення роботи центрів зайнятості можна досягти за рахунок скорочення адміністративно-управлінських витрат, концентрації технічного і кадрового потенціалу, обладнання й коштів у потужних регіональних центрах, де здійснюється реєстрація безробітних, надання всіх передбачених законодавством послуг.

Для підвищення ефективності навчання безробітних застосовують новітні навчальні технології, що враховують певний жит-

тевий і професійний досвід та інші особливості цієї категорії громадян — стан певного стресу, в якому перебуває більшість безробітних, тощо. Ефективним є комплекс заходів, спрямованих на створення умов для реєстрації безробітних як підприємців, мікрокредитування, залучення безробітних до започаткування власного бізнесу.

Відповідно до другого напряму потребує вдосконалення нормативно-правова база сприяння зайнятості населення. Ідеться про правові норми, що регламентують дії уряду із застосування інструментів впливу на попит і пропозицію робочої сили, поєднують економічні й адміністративні важелі: інвестиційну, кредитно-грошову, зовнішньоекономічну, бюджетно-податкову політику з політикою зайнятості, визначають відповідальність за порушення і недостатню ефективність заходів у разі зростання безробіття.

Необхідним є посилення правових норм, спрямованих на підвищення активності в пошуку роботи самих безробітних, сприяння у працевлаштуванні й підвищенні конкурентоспроможності майбутніх працівників, оперативне реагування на групове вивільнення працівників. Сюди також слід віднести вжиття інтенсивних запобіжних заходів. Ця система має включати обов'язкове ознайомлення працівників, які підлягають вивільненню, з інформацією центрів зайнятості про вакансії на інших підприємствах, одержання консультації психологів, участь у семінарах з пошуку вакансій, заходи з професійного навчання і підвищення кваліфікації. Усе це має сприяти, по-перше, прискоренню працевлаштування, по-друге, зменшенню соціально-психологічних наслідків зростання безробіття.

Концентрація зусиль на вдосконаленні складових інституціонального блоку регулювання ринку праці, їх підтримка із застосуванням важелів економічного блоку інструментів макроекономічної політики сприятиме збільшенню ефективності цього засобу державного регулювання економіки. Обидва блоки інструментів взаємодіють, доповнюють одне одного та забезпечують єдність всієї системи державного регулювання ринку праці.

Державне регулювання ринку праці та зайнятості є ваговою частиною державного регулювання економічних і соціальних процесів, яке безпосередньо забезпечують: Верховна Рада України; Президент України; Кабінет Міністрів України; міністерства; місцеві державні адміністрації; Державні комітети; Державна служба зайнятості; Рада міністрів Автономної Республіки Крим,

обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації; органи місцевого самоврядування.

Заходи активної та пасивної політики зайнятості фінансуються в Україні за рахунок фінансових ресурсів державного фонду сприяння зайнятості населення (ДФСЗН), а від 2001 року — за рахунок Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття. Співвідношення витрат на активні й пасивні безпосередньо залежить від стану ринку праці та безробіття, норм законодавчих гарантій, досягнутого рівня розвитку служби зайнятості.

Напрями, форми, методи державного рішення проблем безробіття різноманітні і в різних країнах застосовуються в різних комбінаціях. У різних країнах національні ринки праці мають певні відмінності й особливості. Найістотнішими є такі моделі ринку праці:

— японська модель — характеризується принципом «довічного найму». Оплата праці і соціальні виплати в японських фірмах залежать від стажу роботи на підприємстві. Професійна підготовка і перепідготовка працівників здійснюється всередині фірми. Така політика виховує прихильність працівників до фірми, патріотизм, творче ставлення до праці. При скороченні виробництва фірми не йдуть на звільнення, а скорочують лише оплачувану тривалість праці;

— американська модель — жорстка стосовно працівників. Законодавство приймається кожним штатом. При скороченні виробництва працівник може бути звільнений, що веде до безробіття. Фірми мало опікуються підготовкою і перепідготовкою працівників;

— шведська модель — характеризується активною політикою держави в питаннях зайнятості, зрештою рівень безробіття в країні мінімальний. Головна турбота держави — запобігання безробіттю, що досягається, зокрема, такими методами: обмежувальна фіскальна політика, підтримання малорентабельних підприємств, стримування високоприбуткових фірм і зниження інфляційної конкуренції у підвищенні зарплати; встановлення рівної оплати за рівноцінну працю; підтримка малоконкурентних працівників на ринку праці.

Зарубіжний досвід пропонує різні підходи до розподілу фінансів на активні і пасивні засоби політики зайнятості. У таких країнах, як Франція, Німеччина, Велика Британія, переважають витрати на підтримку рівня доходів населення, а на активні кошти виділяються значно менші суми. У Франції, наприклад, частка

витрат на активні і пасивні засоби становить відповідно 28,4 % і 71,6 %; у Великій Британії — 29,1 % і 70,9 %, у Німеччині — 44,1 % і 55,9 %.

Протилежна картина щодо витрат на активні й пасивні засоби політики зайнятості населення спостерігається у Швеції та Італії, де ці витрати досягають 67,6 % і 32,4 %, 51,6 % і 48,4 % відповідно. Таке переважання фінансових витрат на активні методи пояснюється насамперед тим, що в цих країнах головне завдання політики зайнятості полягає в запобіганні безробіттю, а не в боротьбі з його наслідками — працевлаштуванням безробітних, виплатою допомоги, компенсацій тощо.

В Україні ситуація складається так, що вартість соціального захисту населення зростає значно вищими темпами, ніж виробництво матеріальних благ. Унаслідок цього співвідношення витрат на реалізацію активних і пасивних доходів становить приблизно 30 % і 70 %, тож стає абсолютно очевидним, що стратегія зайнятості населення в Україні має пов'язуватися з інтенсивним розвитком економіки та розширенням застосування активних методів для запобігання зростанню безробіття.

Узагальнюючи наявні трактування державного регулювання ринку праці, можна дійти висновку, що державне регулювання ринку праці — цілеспрямовані дії держави і її владних структур, що передбачають: забезпечення максимальної зайнятості населення і відповідного розвитку продуктивних сил; усунення і запобігання дисбалансу в попиті та пропозиції робочої сили; узгодження трудових відносин; забезпечення прав і свобод людини, в тому числі соціальне забезпечення, соціальний захист, надання інших соціальних благ для створення умов для підвищення якісного складу людського потенціалу, високого рівня і якості життя населення. На нашу думку, основною метою державного регулювання ринку праці є створення відповідних умов для забезпечення максимально можливої рівноваги між попитом і пропозицією робочої сили; оптимальної величини заробітної плати при даному рівні розвитку економіки; забезпечення соціального захисту працівників і прав людини; сприятливих умов для відтворення конкурентоспроможного людського капіталу.

Державне регулювання ринку праці — цілеспрямовані дії держави та її владних структур, що передбачають: забезпечення максимальної зайнятості населення відповідного рівня розвитку продуктивних сил; узгодження трудових відносин.

Держава як партнер на ринку праці забезпечує баланс інтересів його суб'єктів, завдяки регуляторному впливу держави ринок

праці стає найважливішим елементом функціонування економіки та відтворення робочої сили. Для цього створюються державні програми, прогнози, на підставі яких формується державна політика зайнятості.

2.4. Макроекономічне регулювання зайнятості в Україні

Затяжна світова фінансово-економічна криза посилила процеси розбалансованості, локалізації й автаркії економічних відносин та прийняття рішень суб'єктами господарювання в Україні. Безмежність приватизації та катастрофічне зменшення обсягів державного сектору, що вже перетнули межу економічної безпеки країни, а також зростання державного боргу сформували в Україні середовище макроекономічної нестабільності та невизначеності. Економіка України опинилася в замкненому колі бідності та в інституціональній пастці, де будь-яке державне рішення приречене на провал через відсутність фінансових ресурсів, і організованої рішучості та єдності політичної волі до досягнення оптимального поєднання принципів соціальної справедливості та ринкової ефективності. Сучасна ситуація в Україні характеризується посиленням соціального напруження через втрату робочих місць працівниками у зв'язку з падінням ВВП (особливо у 2009 році) або суттєвого падіння реальної зарплати при збереженні робочого місця, що фактично можна прирівняти до стану безробіття. Державні рекомендації з боку служб зайнятості України щодо працевлаштування безробітних на посади, величина оплати яких не відповідає фізіологічним потребам людини (прожиткового рівня), формують в суспільстві хибне уявлення про попит на робочу силу. Формальна, матеріально незаохочувальна пропозиція робочих місць з боку Державної служби зайнятості не дістає попиту серед безробітних, відтак формується інституціональна пастка: держава пропонує робочі місця, рівень номінальної заробітної плати на яких не мотивує людей до зайнятості. У результаті ми отримали, з одного боку, пропозицію державою — робочих місць, а з іншого — зростання лав безробітних. За таких умов розроблення рекомендацій та їх упровадження для вирішення проблеми зайнятості в

Україні завжди супроводжуватиметься загостренням суперечностей економічного чи соціального характеру.

Компаративний аналіз антикризової політики в зарубіжних країнах свідчить про застосування специфічних, нелогічних з точки зору нормативної макроекономічної політики, заходів з державного регулювання зайнятості. Зокрема, у Великій Британії поєднанням заходів державного антикризового регулювання (скорочення витрат на державне управління, на соціальне забезпечення, зниження відсоткової ставки та ставок оподаткування) економіки з фінансуванням соціальних програм з державного бюджету був забезпечений перехід від **фритредерства до протекціонізму**. Франція використала державні фінанси не для збереження фінансового сектору, зокрема банківського, як було в Україні у 2008—2010 роках, а для інвестування розвитку автомобільної промисловості, яка за принципом мультиплікатора зберігає зайнятість не лише в галузі автомобілебудування, а й у суміжних галузях. Протекціоністські заходи із захисту внутрішнього ринку праці поширені в інших країнах і мають важливе значення для України, адже сьогодні зростає кількість іноземних громадян, зайнятих у будівництві, аграрному секторі, консультативній діяльності, секторі фінансового посередництва. Протистояння за умов кризи та загострення конкурентоспроможності національних економік на світових ринках не виключає конкуренцію на світовому ринку праці, відтак, актуалізується проблема забезпечення зайнятості в кожній окремій країні.

У розвинених країнах світу практикується комплекс заходів зі стимулювання самозайнятості. Так, у Великій Британії система допомоги на створення підприємств передбачає виплату впродовж року грошової допомоги особам, які не мають роботи певний час. В Японії можливості створення власного бізнесу забезпечуються, зокрема, одержанням вихідної допомоги, яку видають в момент звільнення постійного працівника з підприємства. Сприяння в розвитку малого та середнього бізнесу практикується також у Франції, США, Швеції та інших країнах. У Великій Британії, наприклад, за підтримки муніципальної влади безробітні можуть — заснувати власний бізнес у вигляді мікрофірм — традиційних приватних малих підприємств, які обслуговують місцеву громаду. Нерідко підприємства малого бізнесу стають підрядними підприємствами великих фірм. Малим підприємствам надають пільгові кредити.

У Великій Британії з метою підтримки попиту споживачів було знижено ПДВ, а з метою створення робочих місць та ініціації

замовлень для вітчизняного виробника збільшено фінансування державного будівництва житла, обіцяні податкові канікули для малого і середнього бізнесу. Також було збільшено прибутковий податок із 40 % до 45 % для громадян, доходи яких перевищують 150 тис. фунтів стерлінгів, із відтермінуванням виплати до 2011 року.

У Франції з метою стимулювання попиту споживачів повернути платникам податків частину їхніх виплат було розгорнуто будівництво об'єктів інфраструктури — залізничних колій, шкіл, лікарень, енергомереж; від 1 січня 2009 року надавалися безвідсоткові позики громадянам (30 тис. євро) для енергозберігаючого обладнання житла та/або будівництва, щоб забезпечити реновацію соціального житла. Підтримку отримували малі й середні підприємства.

Основними **причинами безробіття** в Україні є:

- міграція робочої сили, спад економіки і відповідне скорочення сукупного попиту на робочу силу;
- невідповідність вимог професійно-кваліфікаційної структури попиту на робочу силу;
- якісна невідповідність попиту та пропозиції на ринку праці;
- важкі умови праці;
- нерегулярна виплата заробітної плати.

Макроекономічний моніторинг динаміки зайнятості в Україні за останнє десятиліття виявив такі негативні тенденції:

— скорочується питома вага населення працездатного віку, зокрема вікової когорти 30—44 років (продуктивнішого віку на ринку праці). Крім того, знижується частка осіб із вищою освітою серед молоді віком 25—35 років, що загалом погіршує якісний склад зайнятих;

— відбувається скорочення чисельності працівників сфери освіти, охорони здоров'я та соціальної допомоги.

— епізодичне (2008—2010 роки) відносне скорочення безробіття мало місце серед міського населення, одночасно рівень безробіття сільського населення постійно зростає. Коефіцієнт навантаження на одне вільне робоче місце в сільському господарстві дорівнює 12 осіб на одну вакансію;

— велику загрозу економічному поживавленню становить зростання частки безробітних серед молоді. Більшість підприємств, особливо із часткою іноземного капіталу, дотримуються стратегій внутрішнього найму, згідно з якими нових працівників зараховують тільки на найнижчі посади, що призводить до вимушеного нехтування отриманою освітою та фахового перепрофілювання;

— досить суперечливою є регіональна структура безробіття, особливо стосовно молодіжного безробіття в регіонах аграрного виробництва;

— специфічною формою українського безробіття є сімейне, коли в родині немає жодного зайнятого члена сім'ї. В Україні 12,2 % домогосподарств не мають у своєму складі зайнятих членів родини.

Механізм регулювання зайнятості має охоплювати весь наявний інструментарій (нормативно-правові акти, фінансово-кредитні важелі, соціально-економічні стандарти, організаційно-економічні важелі) впливу держави на ринок праці з метою збалансування попиту та пропозиції робочої сили. Політика зайнятості має бути гнучкою і динамічною. У державній політиці зайнятості має домінувати *принцип превентивності*, тобто орієнтація на підприємства зі слабкою позицією на ринку праці, що дасть змогу зменшити витратні статті бюджету, пов'язані із працевлаштуванням та виплатою допомоги з безробіття.

Узагальнення досвіду інших країн з макроекономічної політики дає підстави стверджувати про необхідність проведення структурних реформ, спрямованих на забезпечення гнучкості ринку праці і заохочення створення робочих місць. Високий рівень безробіття безпосередньо впливає на джерельну базу фінансування соціального забезпечення. Синтез високого рівня державної зайнятості зі зростанням неформальної зайнятості спричинив подвійний негативний ефект на фінансування соціального забезпечення, адже високий рівень видатків супроводжувався низьким рівнем надходжень. Згідно з положеннями нормативної макроекономічної теорії першим кроком з виходу із кризи має стати підтримка попиту споживачів, тобто досягнення ситуації коли населення починає купувати товари.

При розробленні заходів з макроекономічного регулювання зайнятості в Україні необхідно зважати на:

— необхідність стимулювання сукупного платоспроможного попиту населення як початкового кроку пожвавлення підприємницької діяльності не підвищенням заробітної плати, що також необхідно здійснювати; для кризової ситуації важливим є створення нових робочих місць не задля самих робочих місць, як це має місце в Україні; робочі місця треба створювати в інноваційних чи нових виробництвах, що сприятиме не лише зростанню зайнятості, а й приросту ВВП, а відтак, і поповненню бюджету;

— регуляторний мінімальний споживчий бюджет і мінімальну заробітну плату; держава безпосередньо впливає на середню за-

робітну плату, а отже, на ситуацію на ринку праці, чим створює умови для забезпечення певного рівня соціального захисту населення, що можливо лише за певного рівня національного доходу. У результаті необхідно досягти двосторонньої збалансованості: грошової маси з можливостями споживчого ринку, з одного боку, і ринку праці з рівнем заробітної плати на основі реальної ціни робочої сили — з іншого;

— рівень нарахованої номінальної заробітної плати розглядається як деяка величина, що збалансовує попит та пропозицію праці, оскільки поряд з іншими факторами він визначає рівень безробіття та зайнятості в економіці.

Міжнародна практика в наш час демонструє перехід від аналізу потреб національного ринку праці до аналізу регіональних і муніципальних ринків і навіть аналізу потреб у професіях, спеціальностях і кваліфікаціях на базі підприємств. Це зумовлено тим, що ринок праці реально формується конкретними потребами регіонів, територій, галузей і підприємств, а також громадян і їхніх родин у здійсненні певної професійної діяльності.

Ефективним для сучасної системи державного регулювання зайнятості на регіональному рівні слід визнати напрям стимулювання розвитку малого бізнесу як провідного чинника в забезпеченні зайнятості на ринку праці. Головне завдання реалізації цього напрямку — сприяння створенню якомога більшої кількості робочих місць кращої якості в бізнесі. Реалізація організаційно-економічних заходів можлива завдяки інтеграції малого і великого бізнесу та забезпеченню зростання кількості зайнятих на дому.

Доцільно передбачити комплексну підтримку та розвиток підприємництва, в тому числі збільшення обсягів мікропозик у формі мікрокредитування та надання їх суб'єктам малого і середнього бізнесу на пільгових умовах. Важливим інструментом підвищення мотивації до зайнятості є впровадження прогресивної шкали оподаткування доходів суб'єктів господарювання.

Міністерству соціальної політики України та Міністерству економічного розвитку і торгівлі України спільно з органами виконавчої влади, виходячи з галузевих і регіональних пріоритетів, доцільно розробляти генеральну схему, а також галузеві та регіональні програми відтворення, збереження та створення робочих місць з урахуванням ситуації на ринку праці. В них важливо передбачати заходи щодо поліпшення використання наявних робочих місць, розвитку малих підприємств, з'єднання матеріальних і трудових ресурсів на основі пільгової оренди виробничих об'єк-

тів. Ліквідацію неефективних робочих місць обов'язково слід поєднувати зі створенням, професійною підготовкою і працевлаштуванням вивільнених працівників у галузях і регіонах.

Нові робочі місця з високим рівнем заробітної плати треба відкривати на основі визначення пріоритетних напрямів розвитку національної економіки та потенціалу регіонів в інтересах стабілізації ринку праці, особливо в районах зі складним соціально-економічним становищем. Доцільно ввести експертизу регіональних інвестиційних проектів за критеріями забезпечення, збереження та збільшення нових робочих місць, станом ринку праці з урахуванням масштабів закриття або перепрофілювання виробництв, обсягів вивільнення та інших чинників, а також оперативного перерозподілу коштів державного фонду зайнятості.

Проблема зайнятості *осіб з обмеженими можливостями* є найгострішою для цієї категорії людей, і вимагає окремих зусиль держави для її вирішення. Для цього необхідно:

- розвивати соціально-психологічні механізми (інформаційні, консультаційні) мотивації осіб з особливими потребами до професійного розвитку та зайнятості;

- підтримувати роботодавців, які наймають осіб з інвалідністю;

- створити окремі підрозділи (відділи, сектори) з психологічної підтримки інвалідів у Державній службі зайнятості, їхньої професійної орієнтації, навчання та працевлаштування;

- підвищувати освітній та професійно-кваліфікаційний рівень інвалідів, котрі хочуть і можуть працювати;

- надати можливість працевлаштування із використанням гнучких форм організації праці (скороченого робочого дня, тижня тощо), забезпечення зайнятості вдома;

- увідповіднити вітчизняне законодавство нормам і стандартам Конвенції ООН про права інвалідів;

- створення Державною службою зайнятості центрів реабілітації, підготовки і працевлаштування осіб з обмеженими можливостями;

- запровадити юридичну відповідальність за дискримінаційні дії щодо інвалідів у сферах освіти, професійної підготовки, праці, зайнятості, забезпечення доступу до соціальної та виробничої інфраструктури тощо.

Відсутність конкретної та стратегічно вивіреної політики зайнятості серед молоді призводить до тінізації зайнятості, посилення незахищеності молоді на ринку праці, втрата мотивації праці, зміна ціннісних орієнтацій, що призводить до зниження

формування престижності легальної зайнятості, а також зростання злочинності. Опитування випускників вищих професійних навчальних закладів стосовно трудової орієнтації показало, що майже дві третини випускників за 2—3 місяці до закінчення навчання не знають про своє майбутнє місце роботи. Це означає, що випускники недостатньо поінформовані щодо можливостей своєї професії і через це, певною мірою, не можуть аналізувати переваги своєї професії. Нерегульованість визначення напрямів та обсягів підготовки фахівців за конкретними професіями часто призводить до порушення рівноваги на ринку праці. А невідповідність попиту на робочу силу її пропозиції у професійно-кваліфікаційному та територіальному розрізі зумовлює значну міжрегіональну диференціацію зареєстрованого безробіття. Децентралізація політики зайнятості дасть можливість пристосовувати її до регіональних умов. Регіональне регулювання підвищує значення місцевих ініціатив, місцевих органів влади в розвитку виробництва та підприємництва, у підвищенні зайнятості своїх регіонів. Поряд із цим регуляторний вплив держави не має перешкоджати реалізації вимог економічної ефективності, котрі передбачають мобільність робочої сили, вивільнення зайвих працівників тощо.

Світова практика доводить, що розвиток інфраструктури виявляється одним із найефективніших інструментів з підтримки економічної активності та забезпечення зайнятості населення у кризові періоди. Для вирішення системних проблем економічного розвитку й підтримки рівня зайнятості населення доцільно забезпечити масштабне будівництво та модернізацію інфраструктури. Необхідно зберегти наявні і створити нові робочі місця, в тому числі за рахунок громадських робіт, у першу чергу на будівництві доріг, естакад, житла. Адже загальновідомо, що одне робоче місце в будівництві створює п'ять-шість у суміжних галузях.

Механізм державної політики зайнятості має спрямовуватися на регулювання ринку праці, чого можна досягти за рахунок реалізації таких заходів: розроблення і впровадження цільової комплексної програми соціального захисту населення; запобігання перетворенню безробіття на довгострокове, постійне; увідповіднення законодавства України міжнародним стандартам; легалізація тіньової зайнятості, стимулювання попиту на працю і трудової активності населення; аналіз відповідності реальних потреб у працівниках певного профілю та пропозиції на ринку праці; моніторинг освітнього потенціалу на макрорівні; розрахунок про-

гнозних балансів трудових ресурсів в якісному та кількісному вимірниках; розроблення програми підготовки кадрів на перспективу.

Серед першочергових заходів запобігання різкому зростанню чисельності безробітних громадян та зниженню соціального напруження слід виокремити такі: збільшення обсягів фінансування заходів з реалізації активної політики зайнятості населення; своєчасне виділення коштів на соціальні виплати громадянам; удосконалення організаційних і правових умов торгівлі для громадян, які ведуть селянське чи особисте підсобне господарство та займаються садівництвом, городництвом, тваринництвом.

Загалом основні *напрями удосконалення політики зайнятості* в Україні можна звести до такого:

- 1) оптимізація зайнятості;
- 2) підвищення інформатизації процесу регулювання зайнятості шляхом стимулювання розвитку приватних спеціалізованих служб зайнятості, створення єдиної інформативної бази про ринок праці;
- 3) забезпечення тісного взаємозв'язку Державної служби зайнятості з ринком робочої сили;
- 4) стимулювання розвитку підприємницької діяльності, зокрема малого та середнього бізнесу як потужного джерела нових робочих місць;
- 5) орієнтація на активну політику шляхом надання державних гарантій зайнятості; здійснення перепідготовки та навчання безробітних; підвищення рівня самозайнятості населення, особливо в сільській місцевості; заохочення підприємств у збереженні та створенні робочих місць (шляхом податкових пільг, дотацій, компенсації витрат на заробітну плату, застосування адміністративно-господарських санкцій та пені за порушення роботодавцями нормативів створення робочих місць для працевлаштування випускників навчальних закладів, інвалідів тощо, використання важелів морального стимулювання щодо працевлаштування випускників навчальних закладів, осіб літнього віку, інвалідів тощо). Наприклад, у Німеччині з метою збереження робочих місць держава надає пільги підприємствам, які утримуються від масових звільнень працівників. Функції працевлаштування у службі зайнятості здійснюються відповідно до класифікації професій з урахуванням особливостей місцевих ринків робочої сили;
- 6) розроблення адресних програм, спрямованих на забезпечення зайнятості кожного конкретного сегмента ринку праці;

7) поширення практики підготовки спеціалістів високої кваліфікації безпосередньо на високотехнологічних підприємствах шляхом укладання угоди регіональної служби зайнятості з відповідними підприємствами регіону.

Усі перелічені заходи сприятимуть підвищенню ефективності державного управління у сфері зайнятості населення в Україні. Державна програма зайнятості має стати невіддільною складовою Державної програми соціально-економічного розвитку України. Найважливішою умовою реалізації політики зайнятості є фінансова стабілізація, відновлення економічного зростання, збільшення ресурсів для інвестиційної активності та розв'язання соціальних проблем.

Резюме до розділу 2

Відповідно до постулатів кейнсіанської економічної теорії ринок праці задля уникнення поширення безробіття потребує державного втручання; основною причиною падіння рівня зайнятості вважається зниження сукупного попиту. Величина зайнятості формується в результаті взаємодії сукупного попиту та сукупної пропозиції, у разі збігу яких настає рівновага, досягаються рівноважні ціна й обсяг зайнятості.

Повна зайнятість — це такий стан в економіці, коли на ринку праці спостерігається тотожність між попитом на працю і пропозицією праці. Природний рівень безробіття визначають на базі спеціальних емпіричних досліджень.

Згідно з концепцією NAIRU природним є такий рівень безробіття, який не прискорює інфляції. Відповідно до методу Г. Манківа держава може зменшувати природний рівень безробіття за допомогою заходів, що здатні знижувати коефіцієнт звільнення і підвищувати коефіцієнт працевлаштування. В основі структурного методу лежить розмежування всіх безробітних на дві категорії: природні безробітні то циклічні безробітні.

Існують два основні інструменти державного регулювання природного рівня безробіття: допомога по безробіттю (страхування безробіття) і діяльність державної служби зайнятості.

Коефіцієнт заміни відображає співвідношення між доходом у формі виплат з безробіття і доходом, що його безробітний отримував у період своєї зайнятості. Держава може впливати на коефіцієнт заміни через рівень виплат з безробіття. Вона має можливість впливати на рішення підприємств щодо звільнення своїх працівників, тобто на рівень коефіцієнта звільнення. Політика регулювання зайнятості спрямована на збереження і створення нових робочих місць.

За умов низького рівня використання виробничих потужностей та робочої сили підвищення зарплати може не супроводжуватися зростанням темпів інфляції. Інвестиції впливають на рівень зайнятості населення, визначати передумови формування кількісного та якісного складу робочих місць, а також створювати додаткові й модернізувати наявні робочі місця завдяки введенню в дію нових потужностей.

Протекціоністські заходи, спрямовані на підтримку вітчизняного виробника, слід застосовувати передусім щодо імпорту тих товарів, які за якістю та кількістю можуть конкурувати на зовнішньому ринку і на які відсутня монополія на внутрішньому ринку країни. Податки впливають на обсяг споживчих витрат домогосподарств, інвестицій, чистого експорту, що зростають в разі зниження податкового тиску.

Загалом політика держави на ринку праці передбачає засоби впливу на сукупну пропозицію і сукупний попит. Це політика доходів, зовнішньоторговельна політика, політика центрального банку країни, фінансова, структурна, інвестиційна та амортизаційна політика, що опосередковують свій вплив методами прямого й опосередкованого впливу і належать до економічного блоку макроекономічної політики регулювання зайнятості.

Завдання держави на ринку праці полягає в розширенні зайнятості за рахунок збільшення сукупного попиту і сукупної пропозиції шляхом стимулювання елементів сукупних витрат, а також через удосконалення інституціональної системи державного управління ринком праці, що формує відповідно другу складову макроекономічної політики регулювання зайнятості — інституціональний блок. Його елементами є організаційно-економічний механізм державного регулювання зайнятості та вдосконалення нормативно-правової бази сприяння зайнятості населення.

Поєднання засобів обох блоків, комплексний розгляд і застосування всіх інструментів макроекономічної політики регулювання ринку праці сприятиме підвищенню ефективності державного регулювання економіки.

Терміни та поняття до теми

Державна політика зайнятості
Економічний блок регулювання ринку праці
Інституціональний блок регулювання ринку праці
Коефіцієнт заміни
Коефіцієнт звільнення
Концепція NAIRU
Метод Г. Манківа
Нецінові детермінанти сукупного попиту і сукупної пропозиції
Організаційний блок регулювання ринку праці
Природний рівень безробіття
Рівень зайнятості населення
Рівень зайнятості робочої сили
Система 100-відсоткового відшкодування
Структурний метод визначення природного рівня безробіття
Сукупні попит та пропозиція робочої сили
Форми державного впливу на ринок праці

Питання з теми

1. Поясніть відмінності в оцінюванні проблеми підтримання повної зайнятості різними теоретичними школами.
2. Розкрийте зміст механізму макроекономічного регулювання зайнятості.
3. У чому полягає відмінність між показниками рівня зайнятості населення та рівня зайнятості робочої сили?
4. Розкрийте зміст основних концепцій визначення природного рівня безробіття.
5. Поясніть відмінність між чинниками природного і циклічного рівня безробіття.
6. Що відображає коефіцієнт заміни?

7. Схарактеризуйте інструменти і заходи держави, спрямовані на підвищення рівня зайнятості.
8. У чому полягає роль інститутів ринку праці?
9. Які економічні методи макроекономічної політики регулювання ринку праці ви знаєте?

Література для поглибленого вивчення матеріалу

1. *Васильченко В. С.* Державне регулювання зайнятості : Навчальний посібник / В. С. Васильченко — К.: КНЕУ, 2003. — 252 с.
2. *Волкова О. В.* Ринок праці : Навчальний посібник. — К.: Центр навчальної літератури, 2007. — 624 с.
3. *Колот А. М.* Соціально-трудові відносини: теорія і практика регулювання. — К.: КНЕУ, 2003. — 230 с.
4. *Лібанова Е. М.* Ринок праці [Текст] : Навчальний посібник / Е. М. Лібанова. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — 223 с.
5. *Онікієнко В. В., Ткаченко Л. Г., Ємельяненко Л. М.* Розвиток ринку праці: тенденції та перспективи / За ред. В. В. Онікієнка. — К.: Рада з вивчення продуктивних сил України НАН України, 2007. — 288 с.
6. *Петюх В. М.* Ринок праці та зайнятості : Навчальний посібник. — К.: Прінт-Експрес, 2001. — 280 с.
7. Ринок праці та зайнятість населення: проблеми теорії та виклики практики / Ред.-координатор М. В. Туленков. — К.: ІПК ДСЗУ, 2010. — 363 с.
8. Теоретичні та прикладні засади інвестиційно-інноваційного розвитку економіки та ринку праці в Україні / Наук. ред. В. Г. Федоренко. — К.: ІПК ДСЗУ, 2007. — 317 с.
9. *Эренберг Р. Д., Смит Р. С.* Современная экономика труда. Теория и государственная политика. — М.: Изд-во МГУ, 1996. — 800 с.
10. Концепція загальнодержавної програми зайнятості населення на 2009—2011 роки / [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mlsp.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article>

МОНЕТАРНА ПОЛІТИКА

Перелік знань та вмінь, яких набуде студент після опанування матеріалів теми

Опанування матеріалів теми дасть змогу студентам **знати**:

- ✓ розуміти процеси створення грошей в економіці;
- ✓ визначати причини зміни пропозиції грошей;
- ✓ знати про чинники та механізми їх впливу на попит на гроші;
- ✓ розуміти відмінності між системною та параметричною монетарною політикою;
- ✓ знати про цілі та інструменти реалізації монетарної політики;
- ✓ розуміти значення та інструменти кредитної політики;
- ✓ знати сутність механізму встановлення усередненого значення величини резервних вимог центрального банку.

Після опанування матеріалів теми студенти мають **вміти**:

- розмежовувати гроші у вузькому та широкому розумінні;
- здійснювати аналіз структури грошової маси;
- здійснювати вибір цілей монетарної політики та доречно-сті застосування її інструментів.

3.1. Основні засади управління пропозицією грошей

Механізм створення платіжних засобів центральним банком є таким самим, як і механізм їх створення будь-яким іншим банком. Створення платіжних засобів є результатом:

- зростання кредитної активності центрального банку;
- закупівлі ним іноземної валюти.

Обидва ці процеси призводять до появи нових платіжних засобів на рахунках клієнтів. Клієнтами центрального банку здебільшого можуть бути тільки комерційні банки та загальний уряд. В Україні лише у 1993—1994 роках окремим рядком у балансі Національного банку було виділено вимоги до нефінансових державних установ, які становили менш як 0,2 % суми всіх активів. Тому кредитна активність центрального банку та закупівля ним іноземної валюти спричинює зростання платіжних засобів на поточних рахунках Уряду та комерційних банків (рис. 3.1).

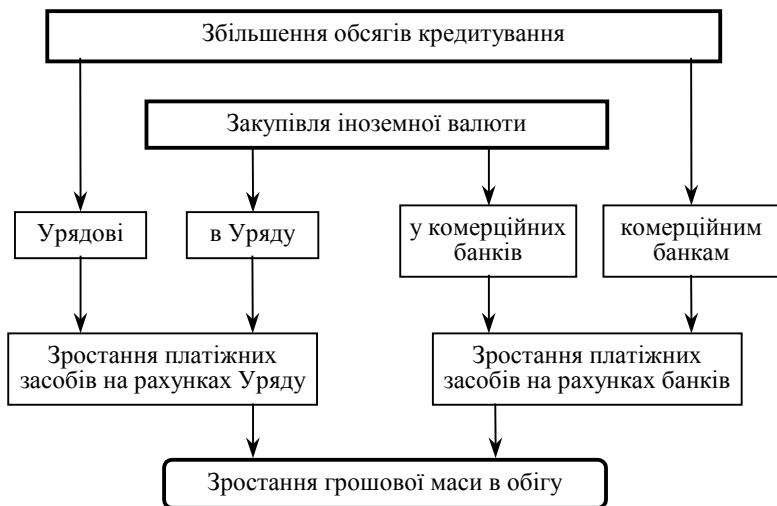

Рис. 3.1. Механізм створення грошової маси центральним банком

Створення готівкових грошей настає в той момент, коли комерційні банки або Уряд обмінюють частину коштів, які вони мають на рахунках у центральному банку, на готівку. А в той

момент, коли комерційні банки чи Уряд здійснюють готівкові виплати своїм клієнтам, готівкові гроші надходять в обіг, тобто за межі банківської системи. Таким чином центральний банк у процесі надходження готівки в обіг є пасивною стороною. Активною стороною тут є комерційні банки та Уряд, що приймають рішення про те, яку частину своїх коштів обміняти на готівку та видати своїм клієнтам, або самі клієнти, які спонукають їх до такого рішення.

Центральний банк здійснює контроль за величиною готівкової емісії настільки, наскільки він впливає на величину платіжних засобів, що з'являються на рахунках Уряду та комерційних банків. До головних інструментів, за допомогою яких центральний банк регулює величину платіжних засобів Уряду та комерційних банків на своїх рахунках, можна віднести:

- кредити рефінансування;
- операції на відкритому ринку з цінними паперами та іноземною валютою.

За допомогою цих інструментів він опосередковано впливає і на надходження готівки в обіг.

Актив	Пасив
Чисті зовнішні (іноземні) активи (<i>ЧЗА</i>)	Готівка в обігу (<i>С</i>)
Кредити комерційним банкам (<i>ККБ</i>)	Резервні гроші банків (<i>Р</i>)
Кредити Уряду (<i>ВЗУ</i>)	Депозити Уряду (<i>ДЗУ</i>)

Рис. 3.2. Основні складові балансу центрального банку

Кошти, які комерційні банки утримують на рахунках у центральному банку, становлять їхні резервні гроші. До них належать:

- готівка в сейфах комерційних банків;
- кошти, розміщені в центральному банку.

Готівка в сейфах комерційних банків належить до коштів, які комерційні банки утримують в центральному банку тому, що вона являє собою вимоги її власника до центрального банку.

Загалом баланс центрального банку подано на рис. 3.2.

Кредити, видані центральним банком комерційним банкам та Урядові, складають внутрішні активи центрального банку.

Сума готівки в обігу та резервних грошей комерційних банків становить грошову базу, тобто:

$$B = C + R, \quad (3.1)$$

де B — грошова база;

C — готівка в обігу;

R — сукупні резерви комерційних банків.

Грошова база має ще назву грошей підвищеної сили. Причини цього пояснює механізм створення грошей комерційними банками.

Створення грошей комерційними банками виникає внаслідок:

— збільшення сумарної величини виданих ними кредитів;

— збільшення обсягів купівлі ними іноземної валюти у своїх клієнтів.

Кошти на поточних і розрахункових рахунках у комерційних банках представлені в пасивній частині балансу комерційних банків і являють собою суми, які банк зобов'язаний видати готівкою, або здійснити переказ на інші рахунки на вимогу клієнта (рис. 3.3). Тому ці рахунки називають переказними депозитами (до 2006 року — рахунками до запитання). Оскільки ж, за винятком ситуацій, що виникають внаслідок значного погіршення інфляційних, валютних та організаційних очікувань клієнтів комерційних банків, ці клієнти вимагають від банків виплати їм лише таких готівкових сум, які є необхідними для здійснення ними готівкових розрахунків, комерційні банки можуть утримувати запаси готівки на значно нижчому рівні, ніж становлять їхні зобов'язання за переказними депозитами.

Щоб комерційні банки могли здійснювати готівкові виплати своїм клієнтам, центральний банк зобов'язує їх підтримувати певний рівень ліквідних коштів пропорційно до отриманих ними готівкових внесків до запитання. Такий рівень ліквідних коштів має назву норми обов'язкового резервування. Частина обов'язкових резервів зберігається в сейфах комерційних банків, а інша частина — на поточному рахунку комерційного банку в центральному банку. Разом ці частини і становлять резервні гроші комерційних банків.

Актив	Пасив
Сукупні (ліквідні) резерви (R)	Переказні депозити (D)
Зовнішні (іноземні) активи (FA)	Інші депозити (T)
Внутрішні активи (DA)	Валютні депозити (FL)

Рис. 3.3. Основні складові балансу комерційного банку

Те, що комерційні банки можуть утримувати обсяги резервів, які є набагато меншими за обсяг коштів, вкладених до них на депозит, викликає ефект мультиплікації грошей, тобто ситуації, за якої збільшення загальної кредитної активності банківської системи та пропозиції грошей може бути набагато вищим, ніж початковий приріст резервних грошей у банківській системі.

Коефіцієнт мультиплікації не може бути більшим за $1/r$, де r — норма обов'язкового резервування депозитів. Слід зазначити, що центральний банк може впливати на коефіцієнт мультиплікації грошей зміною норми обов'язкового резервування.

Пропозицію грошей створюють платіжні засоби, якими володіють Уряд, підприємства і домашні господарства. Загалом складовими пропозиції грошей є готівка в обігу та внески фізичних осіб і суб'єктів господарської діяльності на рахунках у банках:

$$M = C + D, \quad (3.2)$$

де M — пропозиція грошей;

C — готівка в обігу;

D — внески на рахунках у банках (депозити).

Обмеження пропозиції грошей платіжними засобами, які є в розпорядженні нефінансового сектору економіки, виникає з того, що тільки вони можуть бути універсальним джерелом фінансування витрат на товари та послуги і з цією метою їх утримують фізичні та юридичні особи. Резервні гроші комерційних банків також є платіжним засобом, але вони не використовуються для купівлі товарів та послуг і тому не є складовою пропозиції грошей.

Сума готівки в обігу та переказних депозитів у національній валюті в комерційних банках становить пропозицію грошей у вузькому розумінні, або M_1 (рис. 3.4). До пропозиції грошей належать також інші депозити в національній валюті (до 2006 року — строкові депозити) та валютні депозити, які разом з агрегатом M_1 утворюють пропозицію грошей у широкому розумінні M_2 . Додавши до неї цінні папери крім акцій (до 2006 року — кошти клієнтів за трастовими операціями та цінні папери власного боргу банків) отримуємо грошовий агрегат M_3 який теж є пропозицією грошей у широкому розумінні.

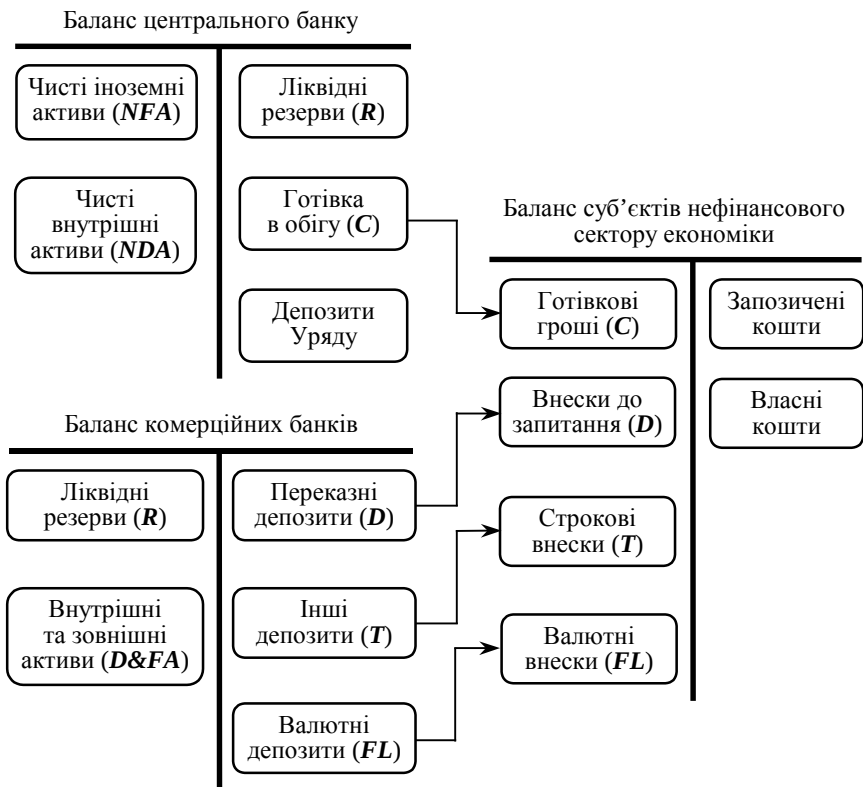

Рис. 3.4. Складові балансів, що підпадають під вплив регулювання пропозиції грошей M_2

З аналітичною метою в різних країнах використовують ширші грошові агрегати, такі, як M_4 L тощо, до складу яких входять ще

негрошові фінансові інструменти, наприклад короткострокові цінні папери з різним рівнем ліквідності. Таке розмаїття грошових агрегатів, які становлять пропозицію грошей, пояснюється тим, що центральні банки шукають такі грошові агрегати, динаміка яких має найбільшу взаємозалежність із динамікою темпів інфляції в країні. Найголовнішою проблемою в цьому разі є те, що чим ширшим є грошовий агрегат та чим більше складових містить, тим меншою мірою на нього впливають інструменти грошово-кредитної політики, які є в розпорядженні центрального банку країни.

Насправді безпосередній вплив центрального банку на пропозицію платіжних засобів у країні обмежується впливом на величину ліквідних коштів у банківській системі. Водночас його вплив на обсяг платіжних засобів за межами банківської системи (грошовий агрегат M_0) є опосередкованим. На пропозицію негрошових фінансових активів центральні банки вплинути майже не можуть. При цьому під їхній вплив може підпадати тільки співвідношення між пропозицією грошей та негрошовими фінансовими активами, який обмежується правилами, що регламентують кредитування під заставу цінних паперів.

Для чіткішого розуміння загальної пропозиції грошей в економіці, що може бути представлена у вигляді суми вимог фізичних осіб та підприємств як резидентів, так і нерезидентів, слід розглянути консолідований баланс банківської системи країни. Він утворюється на основі балансу центрального банку та сумарного балансу комерційних банків.

На рисунку 3.5 наведено схему консолідованого балансу банківської системи України, що використовується при прогнозуванні показників реалізації грошово-кредитної політики, та структуру агрегатів грошової маси.

Таким чином, пропозиція грошей в економіці — це зобов'язання банківської системи перед зовнішніми щодо неї суб'єктами.

Попитом на гроші є схильність суб'єктів нефінансового сектору економіки до утримування постійно відновлюваного запасу платіжних засобів.

Попит на гроші, що виникає з необхідності постійного володіння домашніми господарствами та підприємствами платіжними засобами на покриття поточних витрат на товари і послуги, є трансакційним попитом на гроші. Величина здійснюваних в економіці витрат на товари і послуги залежить від доходів фізичних осіб та суб'єктів господарської діяльності, що в сумі дають валовий національний дохід. Тому в тій частині, в якій попит на гроші

має трансакційний мотив, він має стабільний характер і змінюється пропорційно до змін валового національного доходу.

<i>Активи</i> — використання пропозиції грошей	<i>Пасиви</i> — джерела формування пропозиції грошей
Внутрішній кредит: - Кредити центрального банку, видані резидентам за межі банківської системи країни. - Чисті кредити Уряду. - Кредити комерційних банків, видані за межі банківської системи. - Чисті кредити Уряду. - Кредити підприємствам, організаціям та населенню. - Чисті вимоги до небанківських фінансових установ. <i>Чисті зовнішні активи</i> - Центрального банку. - Комерційних банків (без депозитів).	- Готівка в обігу. M_0 - Переказні депозити в національній валюті. M_1 - Інші депозити в національній валюті. - Переказні та інші депозити в іноземній валюті в комерційних банках. M_2 - Цінні папери, крім акцій. M_3 - Рахунки капіталів: - Центрального банку. - Комерційних банків.

Рис. 3.5. Консолідований баланс банківської системи та агрегати грошової маси

Зростання валового національного доходу спричиняє збільшення грошових надходжень у фізичних осіб та суб'єктів господарської діяльності. Це призводить до зростання витрат і збільшення попиту на гроші. Аналогічно, зменшення валового національного доходу спричинить зменшення грошових надходжень у населення і підприємств, що призведе до зменшення витрат та попиту на гроші.

Попит на гроші визначається не тільки величиною витрат у нефінансовому секторі економіки. Він також залежить від величини втрачених відсоткових доходів, які дають альтернативні вкладення коштів у вигляді інвестицій та депозитів. Зростання відсоткових ставок за відносно стабільної економічної ситуації призводить до того, що фізичні особи та суб'єкти господарської діяльності потребуватимуть відносно меншої питомої ваги гро-

шей у своїх активах. Разом із тим зменшення відсоткових ставок призводить до збільшення попиту на гроші.

Отже, є два основні чинники, що впливають на величину попиту на гроші: величина валового національного доходу та рівень відсоткових ставок:

$$MD = f(GNI, i), \quad (3.3)$$

де MD — попит на гроші;

i — рівень відсоткової ставки;

GNI — величина валового національного доходу.

Значний внесок у теорію регулювання відсоткових ставок зробив Дж. М. Кейнс. Згідно з його концепціями, обернено пропорційна залежність між рівнем відсоткових ставок і попитом на гроші є дуже значною, оскільки альтернативна вартість утримання грошей може бути істотно збільшена прибутками від капіталовкладень, які можна отримати від операцій на ринку цінних паперів. Головною засадою цієї концепції є те, що населення і підприємства переконані в існуванні визначеного «нормального» рівня, до якого відсоткові ставки постійно прагнуть повернутися. Кейнс вважав, що зменшення відсоткових ставок викликає очікування майбутнього зростання їх для повернення до «нормального» рівня. Це викликає очікування зменшення цін облігацій, оскільки залежність між рівнем відсоткових ставок та цінами облігацій є обернено пропорційною. Страхуючись від знецінення облігацій, їхні власники продають їх, переводячи свої активи в гроші, номінальна вартість яких завжди залишається незмінною. Згідно з теорією Кейнса, за такої ситуації настає значне зростання попиту на гроші, оскільки фізичні особи та суб'єкти господарської діяльності істотно реструктурують свої активи на користь утримання грошей. Навпаки, зростання відсоткових ставок викликає очікування їх майбутнього зменшення до встановленого «нормального» рівня. Це, своєю чергою, спричинює очікування зростання цін облігацій та збільшення попиту на них за рахунок відмови від утримання «спекулятивного» запасу грошей, попит на які значно зменшується.

Очікування повернення відсоткових ставок до «нормального» рівня на той час, як правило, здійснювалися. Так, очікування зростання відсоткових ставок призводили до масового продажу облігацій, тобто до зростання їх пропозиції на ринку. Це викликало зменшення цін облігацій і, таким чином, зростання їх прибутковості та загальне збільшення відсоткових ставок. Очікування ж зменшення відсоткових ставок спричинювали збільшення попиту

на облігації, що призводило до зростання їх цін, зменшення їх прибутковості та загального зменшення відсоткових ставок.

Разом із тим у концепції Кейнса вирішального значення набуває «спекулятивний» попит на гроші. Відповідно до принципу «легкого передбачення» майбутнього рівня відсоткових ставок, що ґрунтувалося на неминучості його повернення до «нормального», ним було зроблено висновок про миттєву реструктуризацію попиту між облігаціями та грошима, що викликає значні зміни попиту на гроші.

Заслужовують на особливу увагу, в плані доцільності застосування на практиці за сучасних умов, дослідження, проведені вже у 1950-х роках Дж. Тобіном. Вони засвідчили, що передбачення майбутнього рівня відсоткових ставок не є таким легким і очевидним, як стверджував Кейнс. Виявилося, що у суб'єктів господарської діяльності та фізичних осіб постійно є невпевненість у подальшій динаміці відсоткових ставок, а очікування їхнього майбутнього рівня є неоднорідними. Це заперечувало існування рівня відсоткових ставок, прийнятого за «нормальний», до якого можуть постійно повертатися відсоткові ставки.

Результати досліджень Тобіна зумовили встановлення більш реалістичних засад щодо залежності між рівнем відсоткової ставки та попитом на гроші. Вони полягають в тому, що підприємства та фізичні особи можуть тільки оцінити ймовірність встановлення відсоткових ставок на певному рівні. Внаслідок цього основним припущенням суб'єктів господарювання та населення за відносно стабільної економічної ситуації стало те, що відсоткові ставки залишатимуться на поточному рівні. Таким чином, була спростована надзвичайно важлива для Кейнса теза про проблему прибутків від капіталовкладень, які можна отримати завдяки вдалому передбаченню зміни рівня відсоткових ставок. Усе це привело до висновків про те, що очікуваний інвестором прибуток від володіння портфелем цінних паперів дорівнює величині можливих відсоткових прибутків.

Це заклало передумови для створення Тобіном теорії портфельної рівноваги активів, яка проголошувала, що фізичні особи та суб'єкти господарської діяльності утримують таку структуру портфелів своїх фінансових активів, що складаються з грошей та цінних паперів, яка впливає з їхньої готовності наражатися на ризик¹. Чим більшою є питома вага грошей у портфелі активів,

¹ За розроблення теорії портфельного вибору 1981 року Дж. Тобін здобув Нобелівську премію з економіки.

тим меншим є ризик збитків у разі падіння цін облігацій, але меншими є і відсоткові прибутки. Чим меншою є питома вага грошей у портфелі активів, тим більшим є ризик збитків у разі падіння цін облігацій, але більшими є і відсоткові прибутки з більшого обсягу цінних паперів.

Тобто згідно з теорією Тобіна кожен суб'єкт господарської діяльності чи фізична особа утримує гроші та цінні папери, що дають прибуток, у такій пропорції, яка відповідає його індивідуальній схильності до нараження на ризик. Разом із тим теорія Тобіна спирається на те, що зростання відсоткової ставки схиляє підприємства та фізичних осіб до збільшення питомої ваги цінних паперів, а падіння відсоткової ставки — до зменшення питомої ваги цінних паперів у своїх портфелях фінансових активів за умов відносної стабільності економіки.

Таким чином, у теорії Тобіна відсоткова ставка є премією за ризик, пов'язаний з володінням цінними паперами, тобто активами, номінальна вартість яких може зменшитися, на відміну від номінальної вартості грошових активів. Зростання відсоткової ставки, згідно з теорією Тобіна, схиляє фізичних осіб та суб'єктів господарської діяльності до переймання більшого ризику, тобто до зменшення питомої ваги грошей і збільшення питомої ваги цінних паперів у своїх портфелях фінансових активів. Навпаки, зменшення відсоткової ставки викликає схильність до реструктуризації активів на користь грошей. Це пов'язано з тим, що зростання відсоткових ставок, як правило, супроводжується вищими темпами інфляції, тобто зменшенням майбутньої ринкової вартості грошей, номінальна вартість яких залишається незмінною, на відміну від можливої незмінності або збільшення майбутньої ринкової вартості цінних паперів, що є в портфелі фінансових активів.

У кожній економіці існує певна залежність між кількістю резервних грошей у банківській системі та величиною пропозиції грошей. Ця залежність називається грошовим мультиплікатором. З огляду на нестабільність процесів у економіці та пов'язану з нею невизначеність щодо величини зміни широкої пропозиції грошей, спричиненої зміною резервних грошей банківської системи, розглянемо рівняння грошового мультиплікатора не в номінальних (традиційних), а в прирісних показниках:

$$m = \Delta M / \Delta R \quad (3.4)$$

де m — грошовий мультиплікатор;

ΔM — зміна пропозиції грошей;

ΔR — зміна резервних грошей у банківській системі.

Інакше, грошовий мультиплікатор описується формулою, яка пов'язує його з чинниками, що на нього впливають:

$$m = \frac{1 + c}{r_d + r_t + t + e}, \quad (3.5)$$

де r_d — ставка обов'язкового резервування переказних депозитів;

r_t — ставка обов'язкового резервування інших депозитів;

$c = C/D$ — співвідношення між готівкою в обігу (C) та переказними депозитами (D);

$t = T/D$ — співвідношення між іншими депозитами (T) та переказними депозитами (D);

$e = E/D$ — співвідношення між надлишковими резервами комерційних банків (E) та переказними депозитами (D).

Як видно з рівняння (3.5), можливість безпосереднього впливу центрального банку на величину грошового мультиплікатора обмежується встановленням ставок обов'язкового резервування переказних та інших депозитів (r_d і r_t). Встановлення величин решти змінних (c , t і e), що впливають на величину грошового мультиплікатора, залежить від комерційних банків та суб'єктів нефінансового сектору економіки. Від суб'єктів господарської діяльності та населення залежить співвідношення між їхніми переказними депозитами, запасами готівки та іншими депозитами. Комерційні ж банки визначають співвідношення між переказними депозитами та надлишковими резервами.

Центральний банк може впливати на величину грошового мультиплікатора опосередковано, через зміни офіційної ставки рефінансування. Так, зростання відсоткової ставки, за умов відносної стабільності економіки, викликає реструктуризацію депозитів на користь довгострокових, зменшуючи обсяги переказних депозитів. Разом із тим кількість готівки в обігу істотно не змінюється, оскільки пропозиція готівки в обігу, за відносної стабілізації економіки, мало залежить від величини сформованого в країні рівня відсоткових ставок.

3.2. Реалізація монетарної політики

Загальною метою господарської системи є створення таких рамкових умов і правил поведінки, які б узгоджували діяльність всіх суб'єктів економіки на шляху до досягнення певної мети. Таким чином, економічний порядок запроваджує обов'язкові до

виконання правила, що покликані реалізувати здійснення поставленої мети. Проголошені й обов'язкові до виконання складові економічної політики мають бути такими, щоб учасники економічного процесу не могли ними нехтувати й було забезпечене ефективне досягнення проголошеної мети.

Грошово-кредитна та валютна політики є складовими загальноекономічної політики держави і на них поширюються всі вимоги щодо економічної політики для досягнення поставлених цілей. У сучасній літературі, що описує класифікаційні характеристики монетарної політики, вона поділяється, здебільшого за традиційними ознаками, на основі поставлених цілей: стратегічних, проміжних і тактичних (оперативних). На цілях ґрунтуються і також формулювання цих груп монетарної політики.

З точки зору охоплення суб'єктів та параметрів економічного процесу монетарна політика може бути системною та параметричною.

Системна монетарна політика регулює в рамках валютної системи країни відносини між національною валютою та валютами інших економічних територій (країн чи груп країн), а в рамках грошової системи — засади забезпечення економіки грішми контроль банківської системи, а також поведінку суб'єктів, цілі та інструменти монетарної політики. Системна монетарна політика здійснюється для того, щоб досягти нових, інших цілей монетарної політики, або для того, щоб, за незмінних цілей, щонайповніше пристосувати рамкові умови та інструменти монетарної політики до змін у поведінці банків та суб'єктів господарювання, а також до структурних змін в економіці загалом і банківській системі зокрема та їх відносин із закордоном.

Заходи системної монетарної політики, що відповідають за розвиток національної валютної системи, дістають відображення в міжнародних угодах та домовленостях, згідно з якими країни, що беруть у них участь, зобов'язуються дотримуватися прийнятих правил поведінки щодо міжнародного валютного обігу, або в застосуванні в раніше визначених конкретних ситуаціях обумовлених заходів валютної політики. Такі правила і заходи стосуються передусім регулювання обмінного курсу національної валюти та зобов'язань проводити інтервенції на валютних ринках, вирівнювання сальдо платіжного балансу та надання валютних кредитів. Однак вони також можуть передбачати передання певних управлінських повноважень міжнародним організаціям, таким, наприклад, Міжнародний валютний фонд, регіональні валютні органи чи інші міжнародні валютні організації. Оскільки

заходи системної валютної політики є усталеними на міжнародному рівні, який потребує обов'язкової ратифікації деяких із них парламентами країн, що беруть участь в міжнародних валютних операціях, вони є складовою як національного, так і міжнародного валютного права.

Заходи системної монетарної політики, що відповідають за розвиток національної грошової системи, регламентуються внутрішніми законами, постановами та розпорядженнями. Найважливішим документом, що регламентує обов'язки і повноваження центрального банку та встановлює ступінь його незалежності від уряду, є закон про центральний банк. В Україні цей документ має назву «Закон про Національний банк України». Інші закони, постанови і розпорядження можуть стосуватися співпраці між центральним банком та урядом у сфері грошово-кредитної та фінансової політики, зберігання та використання валютних резервів, контролю перетоків капіталів та розрахунків із закордоном, нагляду за діяльністю банківської системи та правил проведення нею фінансово-господарських операцій. В Україні до таких документів можна віднести: «Закон про банки і банківську діяльність», «Закон про Державний бюджет України», податкове законодавство, різноманітні інструкції Національного банку України тощо. Кожен новий юридичний документ чи зміна старого, що впливає на грошово-кредитну і валютну політику, є заходом системної монетарної політики.

Суб'єктами системної монетарної політики є всі інституції, які встановлюють чи змінюють загальні умови функціонування грошового господарства, а також цілі й інструменти грошово-кредитної та валютної політики. Найважливішою з цих інституцій є парламент (Верховна Рада України), яка ухвалює та змінює закони, що стосуються грошової сфери як складової грошової та валютної системи. Такі закони регулюють завдання й повноваження центрального банку, уряду та фінансових інституцій, або створюють нові фінансові інституції з певними завданнями і повноваженнями.

Наступним важливим суб'єктом системної монетарної політики є органи виконавчої влади (Президент України, Кабінет міністрів України), які уточнюють та розширюють чинне законодавство або створюють додаткові умови функціонування грошової сфери за допомогою указів, постанов, розпоряджень та інструкцій. Так само і центральний банк (Національний банк України) виступає в ролі суб'єкта системної монетарної політики, укладаючи довгострокові угоди з іншими центральними банками, що

стосуються інтервенцій на валютних ринках та інших правил спільної поведінки, з банківською системою країни, або розробляючи та впроваджуючи нову стратегію, нові цілі та нові інструменти системної монетарної політики.

Цілі системної монетарної політики країни найчастіше встановлюються в законодавстві про центральний банк. У переважній більшості країн світу законодавство про центральний банк встановлює пріоритетною метою системної монетарної політики стабільність національної валюти. Цим законодавством центральний банк зобов'язують проводити таку політику, яка дозволила б уникати як інфляції, так і дефляції, або обмежують темпи інфляції рівнем, якого неможливо уникнути на певному етапі розвитку економіки. У багатьох країнах другою метою монетарної політики за умов необхідності досягнення економічної стабілізації є утримування на стабільному рівні або мінімізації коливань обмінного курсу національної валюти відносно всіх або певних іноземних валют. Така мета валютної політики зобов'язує центральний банк проводити інтервенції на валютному ринку для стабілізації обмінного курсу національної валюти. Проте інтервенції центрального банку викликають небажані наслідки, оскільки інтервенція викликає раптове надмірне збільшення грошової маси в обігу при купівлі іноземної валюти та його раптове надмірне зменшення при продажу іноземної валюти. Серед інших цілей системної монетарної політики можна визначити:

1. Забезпечення комерційних банків достатнім рівнем ліквідності.
2. Погашення кон'юктурних коливань у банківській системі.
3. Збільшення грошової маси або обсягів кредитування в межах, визначених прогнозованими темпами економічного зростання.
4. Достатнє забезпечення державних витрат кредитами центрального банку (в разі високої залежності центрального банку від уряду).

Цілі системної монетарної політики можна розподілити на:

- цілі головні (наприклад, стабілізація вартості національних грошей) і цілі побічні (наприклад, стабілізація обмінного курсу національної валюти відносно іншої валюти чи кошика валют);
- цілі кінцеві (наприклад, достатнє фінансування реального економічного зростання) і цілі допоміжні (наприклад, визначені й пристосовані до темпів реального економічного зростання темпи зростання кількості грошей);

— цілі довгострокові (наприклад, встановлення темпів зростання грошової маси) і цілі короткострокові (наприклад, нейтралізація спекулятивних притоків «гарячих грошей» з-за кордону).

Інструментами системної монетарної політики є різноманітні закони, укази, постанови, розпорядження, рішення, угоди та звичаї, які стосуються грошової та валютної системи країни. Всі вони регламентують системні й, у довгостроковій перспективі, рамкові умови здійснення грошово-кредитної та валютної політики, яку можна визначити як параметричну політику, а також грошові аспекти економічних відносин із закордоном та господарську діяльність банків.

Передумовами ефективної дії інструментів системної монетарної політики є:

— відповідність їх економічній системі загалом;

— відповідність їх цілям грошово-кредитної та валютної політики;

— можливість безконфліктного запровадження їх.

Умова відповідності економічній політиці означає, що в даній економіці системна монетарна політика органічно доповнює загальноекономічну політику і в жодному разі їй не суперечить. Така політика має бути спрямована на зміцнення й удосконалення функціонування системи ринкової економіки. Перш за все тут слід навести рамкові умови забезпечення відносної стабільності вартості грошей, підтримку стабільних у коротко- і середньострокових періодах, але коригованих у довгостроковій перспективі валютних курсів, забезпечення завжди достатньої для фінансування необхідних для економічного зростання обсягів інвестицій грошової бази та видання правил поведінки для банківської системи, які повинні сприяти її оптимальному функціонуванню при мінімізації пов'язаних із цим функціонуванням різноманітних ризиків.

Відповідність інструментів цілям грошово-кредитної та валютної політики має гарантувати, що окремі інструменти системної монетарної політики фактично використовуватимуться для досягнення намічених цілей. Так, зменшення обсягів кредитування центральним банком уряду та державних установ є доцільним інструментом досягнення стабілізації вартості грошей, оскільки такий інструмент запобігає створенню додаткових грошей центрального банку для фінансування тих державних витрат, що перевищують можливості держави і усуває передумови створення державою інфляції попиту. Система цілі — засоби має бути логічною, практичною і не порушувати конкурентного механізму

функціонування ринку. Така умова забезпечує уникнення використання інструментів системної монетарної політики, що спрямовуються на вибірковий, секторальний чи регіональний вплив, який є неефективним через абсолютну мобільність грошей за межі обраного об'єкта впливу.

Можливість безконфліктного застосування певного інструменту виконується тоді, коли різні інструменти, які застосовуються для досягнення тієї самої мети, взаємно доповнюють одне одне і не з'являються небажані побічні наслідки, що запобігають реалізації інших цілей грошово-кредитної та валютної політики. Це означає, що різні законодавчі й регулятивні рамкові умови грошово-кредитної та валютної політики, які взаємно доповнюють одна одну, є однозначними, прозорими і повністю заповнюють правове поле.

Вимога такого щільного заповнення на практиці має надзвичайно велике значення, оскільки банки, фінансові посередники, підприємства та домашні господарства використовують законодавчі «дірки» для уникнення впливу чи ігнорування відповідних інструментів, що призводить до зменшення ефективності монетарної політики або появи небажаних її наслідків.

Під параметричною грошово-кредитною та валютною політикою — грошово-кредитною та валютною політикою у вузькому сенсі — слід розуміти комбінації цілей та заходів грошово-кредитної та валютної політики, завданням яких є управління грошовим процесом в економіці. Цей процес характеризується змінами в часі попиту на гроші та пропозиції грошей, а також постійними змінами співвідношень між цими параметрами. Співвідношення між пропозицією грошей та попиту на гроші визначається схильностями суб'єктів таких секторів економіки: підприємств, домашніх господарств, держави, комерційних банків та нерезидентів до отримання кредитів внаслідок зміни грошової бази та рамок умов кредитної діяльності комерційних банків, регульованих центральним банком, та зміни пропозиції грошей з-за кордону.

Завданням параметричної монетарної політики є реалізація в межах системної монетарної політики її цілей поточним використанням її інструментів. Довгострокові цілі та інструменти, а також суб'єкти монетарної політики визначаються її системною складовою, яка теж зазнає відповідних змін. Параметрична монетарна політика може, у певних системних рамках, на підставі обраної концепції теорії грошей, розвивати чітко окреслену стратегію динаміки грошей. Ця концепція має бути обрана таким

чином, щоб у даних рамкових умовах монетарної політики, за даної господарської структури та банківської системи, за даних способів поведінки суб'єктів господарювання та грошових відносин між ними і з нерезидентами, створити передумови для ефективного використання інструментів грошово-кредитної та валютної політики для досягнення її цілей спрямуванням економічних процесів у бажаному напрямі.

Незалежно від стратегії монетарної політики завданням її параметричної складової є нейтралізація імпульсів, які порушують грошове господарство країни. Такі імпульси можуть надходити з боку реального сектору економіки або мати грошовий чи психологічний характер, якщо виникають внаслідок зміни поведінки суб'єктів господарювання.

Порушення з боку реального сектору економіки можуть бути викликані екзогенними або інституціональними чинниками: стихійні лиха, неврожай, обмеження конкуренції, а також фінансовою політикою, що впливає на перебіг кон'юнктурного циклу або розшарування професійних чи регіональних інтересів.

Порушення грошового характеру можуть бути викликані касовими операціями, пов'язаними з виконанням бюджетів різних рівнів, створенням або обмеженням грошей банківською системою, а також раповими потоками грошових коштів, пов'язаними з перетоками капіталів за кордон чи з-за кордону.

Порушення з боку психологічно зумовлених змін поведінки суб'єктів господарювання можуть бути викликані змінами схильності до споживання та заощадження, страхом перед політичними змінами, чи звичайним посиленням очікувань, що походять від реального сектору економіки.

Оскільки роль органів, що обслуговують грошовий обіг та грошові відносини всередині країни та із закордоном, виконують банки та фінансові посередники, як грошово-кредитні інституції, вплив більшості інструментів грошово-кредитної та валютної політики направлено саме на їхню діяльність — на управління їх ліквідністю та можливостями надання кредитів. З огляду на їх надзвичайно велике значення як кредитних інституцій більшість інструментів грошово-кредитної та валютної політики в усіх країнах стосуються впливу саме на банки. Фінансові посередники охоплені інструментами грошово-кредитної та валютної політики здебільшого через відносини з центральним банком.

Найважливішим суб'єктом параметричної монетарної політики є центральний банк країни. Він має у своєму розпорядженні законодавчо визначені інструменти, які застосовує в певних спів-

відношеннях і з відповідною інтенсивністю для досягнення певної мети та нейтралізації негативних екзогенних, інституціональних, психологічних та грошових впливів на стан грошово-кредитної сфери.

Загалом суб'єктами параметричної монетарної політики, окрім центрального банку, можуть: Парламент, Уряд і місцеві органи державної влади та управління, інституції управління державним майном. Ці структури регулюють рівень цін, зайнятості, стан господарських зв'язків із закордоном та темпи загального економічного зростання. В їх розпорядженні перебувають інструменти фінансової політики: зміна державних доходів та видатків, отримання кредитів державними установами, зміна бази і ставок оподаткування тощо. Всі ці інструменти викликають наслідки у сфері грошово-кредитної та валютної політики, оскільки впливають на грошові потоки в економіці та на кількість грошей в обігу.

Центральний уряд може доповнювати грошову політику центрального банку. Так, заходи зовнішньоторговельної та фінансової політики, які мають за мету забезпечення суб'єктів господарювання необхідною грошовою масою, завжди мусять узгоджуватися із заходами грошово-кредитної та валютної політики центрального банку, щоб діяти в одному напрямі і не суперечити одне одному. Мають вони також узгоджуватися стосовно фінансування дефіциту держбюджету при виборі виду його фінансування та розподілу в часі, при державній кредитній діяльності, щоб у жодному разі не порушувати впливу заходів грошово-кредитної та валютної політики на ринках грошей і капіталів.

Окремо слід назвати наддержавні органи, які також можуть виступати суб'єктами параметричної монетарної політики. Передусім це стосується тих органів, завданням яких є управління економічною і грошовою інтеграцією певних країн чи їх груп. Найбільш інтегрованою формою таких наддержавних органів є спільний центральний банк для кількох країн, який проводить єдину монетарну політику для всього інтегрованого простору, що охоплює всі держави—члени. За таких умов надзвичайно важко узгоджувати заходи цього спільного центрального банку щодо виконання цілей параметричної монетарної політики із заходами урядових структур, оскільки в будь-якому інтегрованому просторі будуть країни — лідери і країни — аутсайтери. При цьому заходи монетарної політики можуть здебільшого спрямовуватися на одну категорію країн, а заходи зовнішньоторговельної та фінансової політики — на іншу.

Під інструментами грошово-кредитної та валютної політики, як правило, мають на увазі інструменти саме параметричної монетарної політики. Серед них є такі, що використовуються майже в усіх країнах світу, як, наприклад, політика мінімальних резервних вимог, а також такі, що реальної існують, але їх використання обмежена кількість країн. Інструменти грошово-кредитної та валютної політики можна групувати залежно від критерію класифікації, тому той самий інструмент можна відносити до різних груп відповідно до використаного критерію.

Критерії класифікації інструментів грошово-кредитної політики можна сформулювати за допомогою пар понять із протилежними значеннями. Оскільки застосування інструментів грошово-кредитної політики в підсумку впливає на обсяги наданих кредитів, різні кредитні обмеження можна віднести до безпосередніх інструментів, а решту — до опосередкованих інструментів грошово-кредитної політики. Підставою для розмежування директивних та ринкових інструментів є критерій можливості інструмента впливати на стан грошово-кредитної сфери за допомогою ринкових механізмів. Можна стверджувати, що за своєю природою інструменти безпосереднього впливу на обсяги кредитування є директивними інструментами, а інструменти опосередкованого впливу — ринковими.

Відповідно до об'єкта впливу інструментів грошово-кредитної політики можна вирізнити такі, що впливають на рівень відсоткових ставок на ринку грошей і капіталів, і такі, що впливають на величину грошової маси або рівень банківської ліквідності. Можливим є і деталізованіший поділ інструментів на об'єкти впливу.

Інші критерії дають змогу поділяти інструменти грошово-кредитної політики на кількісні та якісні. Кількісні інструменти спрямовані безпосередньо на зміни величини грошової маси в обігу, ліквідності банківської системи чи обсягів кредитування. Якісні інструменти впливають на рівень і структуру відсоткових ставок та умови надання кредитів банківською системою.

Усі інструменти грошово-кредитної політики застосовують тотально чи вибірково. За використання тотальних інструментів їх вплив від моменту застосування в певній грошовій системі поширюється на всіх суб'єктів грошово-кредитного регулювання. Утім вважають, що інструменти грошово-кредитної політики є вибілковими, якщо вони застосовуються тільки до окремих банків, організацій чи фізичних осіб. Такі відмінності можуть мати місце в розрізі регіонів, видів кредитів, типів та розмірів банків чи резидентів/нерезидентів.

Більшість інструментів грошово-кредитної політики застосовуються до банківського сектору, і лише деякі з них — до небанківського. Серед останніх дедалі більшого значення набувають фінансові посередники. Вони мають у розпорядженні значні фінансові ресурси і через їх розміщення можуть викликати істотні зміни стану попиту і пропозиції на грошовому та валютному ринках, спотворюючи, таким чином, наслідки реалізації монетарної політики. Тому включення цієї групи інституцій до об'єктів безпосереднього впливу інструментів грошово-кредитної політики за певних умов можна вважати необхідним.

Кредитну політику слід розглядати як складову політики управління пропозицією грошей. Враховуючи значення для інвестиційного розвитку і вагу безготівкової складової грошової маси, цей інструмент монетарної політики слід розглянути окремо.

Об'єктом кредитної політики центрального банку є кредитна діяльність комерційних банків, що безпосередньо позначається на наявній грошовій масі, від обсягу якої, своєю чергою, залежить динаміка основних макроекономічних показників. Значення кредитної політики полягає в такому. Це передусім, підтримка економічного зростання. За допомогою регулювання кредиту здійснюється селективна підтримка окремих напрямів та галузей економіки. Проте найголовніше серед завдань кредитної політики — забезпечення грошової стабільності, стабільності банківської системи загалом.

На макроекономічному рівні кредитна політика поділяється на: а) відсоткову політику та б) політику обов'язкових резервів. Відсоткова політика, або політика рефінансування, здійснюється шляхом реалізації політики облікової ставки центрального банку. Це стимулює рух іноземного капіталу й обсяги кредитування національної економіки. Вплив таких заходів унаочнює показник співвідношення суми кредитів, наданих економіці, до ВВП. У розвинених країнах цей показник перевищує 50—60 % (в Україні у 2003 році він ледь сягав 30 %).

Сутність наданих центральним банком кредитів на макрорівні полягає в тому, що через механізм кредитування відбувається емісія грошової маси, створюються умови для кредитної діяльності комерційних банків. На мікрорівні кредити центрального банку сприяють підтриманню комерційними банками своєї ліквідності, оптимізації структури їхніх активів, розширенню кредитування суб'єктів економіки.

Роль центрального банку як вищої ланки системи кредитних установ є вкрай важливою. Реалізація грошово-кредитної політи-

ки як функції центрального банку визначає його місце в механізмі макроекономічного регулювання. Застосування ним регуляторних заходів здійснюється з метою впливу на господарську активність, темпи економічного зростання, стримування інфляції та підвищення зайнятості.

Макроекономічне регулювання зазначеними процесами передбачає таке. Передусім відбувається акумуляція тимчасово вільних коштів суб'єктів економіки, трансформування їх в інвестиції. Крім того, кредитний ринок є ефективним механізмом перерозподілу капіталу між галузями економіки.

Макроекономічне регулювання кредитних ресурсів має зосереджуватися на вдосконаленні механізму впливу облікової ставки на ставки за кредитами комбанків. Підвищення ставки впливає на вартість і обсяги надання кредитів суб'єктам господарювання в напрямі скорочення цих обсягів. Зниження облікової ставки викликає збільшення обсягів кредитування в економіці. При цьому розмір облікової ставки центрального банку має бути вищим за всі депозитні і нижчим за будь-яку кредитну ставку на ринку.

Центральний банк може надавати кредитні ресурси під заставу цінних паперів, які є в розпорядженні комерційних банків, надавати стабілізаційні кредити та кредити овернайт, застосовувати операції репо. Також банкам може бути дозволено враховувати певний відсоток готівкових коштів у касах для покриття обов'язкових резервів. Це дає їм можливість утримувати менше вільних коштів на кореспондентських рахунках.

Як заставу зазвичай використовують цінні папери, які КБ можуть надавати в заставу на умовах повернення. Інструмент застави дозволяє захищати центральний банк від збитків, пов'язаних із ризиком неповернення наданих кредитів, і в такий спосіб забезпечувати стабільність функціонування даного інструменту.

У системі центральних банків європейських країн операції з рефінансування відбуваються на опціонах або за тендерною процедурою, що має на меті гарантування максимального ефекту від розміщення позики. Також з метою забезпечення стабільності функціонування кредитного ринку, недопущення нерівномірності процесу кредитування з боку КБ центральний банк застосовує практику короткотермінових кредитів овернайт, які надаються комерційним банкам для вирівнювання тимчасових коливань їхньої ліквідності. Це дає змогу оперативно підтримувати необхідний запас ліквідності банків.

Іншим інструментом оперативного підтримання ліквідності КБ є операції РЕПО, що є за своєю економічною суттю кредит-

ними операціями, в яких цінні папери використовуються як забезпечення і мають бути викуплені продавцем через певний термін. Також КБ може надаватися так званий стабілізаційний кредит терміном до трьох років.

Іншим напрямом регулювання кредитної активності є визначення центральним банком суб'єктів рефінансування та умов отримання кредиту. Важливе значення при цьому мають принципи віднесення КБ з боку центрального банку до певної категорії позичальників. З цією метою центральним банком утворюється спеціальний класифікатор банківських установ, в якому встановлюється рівень пріоритетності при наданні кредитів рефінансування. Центральний банк диференційовано підходить до визначення кола установ для отримання позики, віддаючи перевагу тим КБ, які краще відповідають певним критеріям. Серед ключових параметрів, які використовує при цьому центральний банк як критерії при наданні кредитів рефінансування, — розмір капіталу банку та структура його активів. Також КБ може бути позбавлений можливостей отримання кредитів рефінансування у разі порушення ним встановлених центральним банком нормативів, перешкоджання здійсненню останніх заходів банківського нагляду.

Важливою функцією політики обов'язкового резервування є стабілізація відсоткових ставок на ринку. Встановлення центральним банком усередненого значення величини резервів дозволяє КБ згладжувати тимчасові коливання потреб споживачів у позикових коштах через урівноваження тимчасових невідповідностей у виконанні резервних вимог КБ із протилежними значеннями. Тобто дефіцит резервів в одних регіонах чи в окремі періоди збільшення кредитної активності компенсується надлишком їх в інших регіонах чи в інші періоди.

Таким чином, механізм встановлення усередненого значення величини резервних вимог дозволяє уникнути проведення частих інтервенцій на міжбанківському ринку. З метою мінімізації втрат КБ, спричинених виконанням резервних вимог, на величину утриманих кредитними установами необхідних резервів нараховується відсотковий дохід за ставкою, наближеною до короткострокових ставок грошового ринку.

Ефективність виконання завдань процентної політики значною мірою визначається тактикою оперативного управління з боку центрального банку, яка може формуватися залежно від ситуації. Це може бути:

- 1) регулювання ставки рефінансування;
- 2) контроль за рівнем кредитної активності КБ.

Загалом ставка рефінансування слугує для грошового ринку індикатором політики центрального банку: її підвищення має за мету обмеження кредитоспроможності банківської системи. Зниження облікової ставки дає поштовх до активізації процесів кредитування суб'єктів господарської діяльності. Ефективність впливу цього інструменту на пропозицію грошей зумовлена певними інституціональними особливостями. Наприклад, встановлення диференційованої шкали облікової ставки на основі врахування вимог соціальної і структурної політики. Зазначений підхід може суттєво обмежити гнучкість даного інструменту монетарної політики, його регуляторну функцію. Крім того, спотворюється дія механізму саморегулювання фінансового ринку, провокується перекладання вартості кредиту на ціни товарів і послуг.

Інша обставина пов'язана із ціновою нестабільністю. Відповідно до рівняння Фішера реальна відсоткова ставка за кредитами визначається з урахуванням темпу інфляції, що висуває додаткові вимоги до функціонування механізму визначення центральним банком рівня облікової ставки. Неврахування цієї обставини може навіть підштовхнути ринок позикового капіталу до формування від'ємної реальної ставки під час інфляційних сплесків, якщо центральний банк не буде оперативного реагувати на такі події підвищенням облікової ставки.

Наслідком зростання ставок може бути реструктуризація грошової маси: зниження ліквідності, обсягів кредитування в економіці, збільшення кількості строкових депозитів та як наслідок — уповільнення швидкості грошового обігу.

Стосовно ефективності інструментів кредитної політики слід зазначити таке. Вона може бути низькою за незначної зміни облікової ставки з боку центрального банку. Незначне її підвищення може не справляти впливу на кредитну активність КБ за умов, коли міжбанківський ринок пропонує відносно дешевші кредити. Разом із тим ефективність цього інструменту залежить від загальної економічної ситуації в країні.

Окреслімо сфери застосування розглянутих інструментів кредитної політики.

Боротьба з інфляцією. Ефективність зазначеного інструменту тут є відносною. Хоча частина коштів і «заморожується» на депозитних рахунках, більша частина сплачених за ними відсоткових платежів не знаходить застосовується на ринках інвестиційних ресурсів і спрямовується переважно на споживання, послаблюючи таким чином антиінфляційний ефект зазначеного інструменту монетарної політики.

Рефінансування. Підприємства стимулюються до більш раціонального використання позикових ресурсів. Разом з тим недосконалість ринкової інфраструктури, фінансових ринків зокрема лише посилює обмежувальну дію цього інструменту.

Вплив на платіжний баланс і курс обміну валют. Такий вплив відбувається через механізм переливу капіталу.

3.3. Монетарна політика у трансформаційній економіці

Монетарний інструментарій є одним із найважливіших знарядь впливу держави на економічні процеси в розвиненій ринковій економіці. За роки ринкової трансформації вітчизняної економіки вже склалися монетарні знаряддя її грошово-кредитного регулювання, використання яких дає змогу успішно здійснювати фінансову стабілізацію й досягати економічної збалансованості загалом. Проте цілісної системи макроекономічного регулювання з потужним монетарним інструментарієм в Україні ще не створено. Помітною є розбалансованість окремих сфер вітчизняної економіки, немає належної довіри економічних суб'єктів до монетарної політики держави, що індукує значні інфляційні очікування, високі відсоткові ставки, що несприятливо позначаються на макроекономічному середовищі. Тому дослідження монетарних інструментів макроекономічного регулювання, форм та методів їх використання, механізмів їх впливу на основні економічні змінні в перехідній економіці України набуває особливого значення.

На перший план при цьому виходять проблеми застосування монетарних інструментів для недопущення прискорення зростання цін, впливу заходів монетарної політики на різні сектори перехідної економіки, взаємодії різних видів макроекономічної політики в процесі фінансової та виробничої стабілізації, співвідношення монетарних та фіскальних інструментів у макроекономічному регулюванні, розроблення пропозицій та рекомендацій щодо підвищення ефективності застосування монетарних інструментів.

У сучасній економічній літературі монетарна політика тлумачиться по-різному. В широкому сенсі — це гроші, ціни на ресур-

си, доходи і витрати бюджету, податки, вклади і інвестиції, кредит, фондовий ринок тощо.

Монетарна політика в Україні впродовж 1991—2003 років пройшла три етапи: 1992—1996 — етап створення національної грошової системи на засадах уведення в обіг українського карбованця та підготовки до запровадження національної валюти, тобто етап відродження функцій національних грошей в Україні; 1996—1999 — запроваджена національна валюта й відновлена функція грошей; 1999—2003 — відбуваються реальні стабілізаційні процеси в економіці країни¹.

Унаслідок такої політики 1993 року. Україна постала перед гіперінфляцією, а економіка потрапила в «зачароване коло» — в ситуацію, за якої зростання емісії та грошової маси посилювало інфляційні очікування, що, своєю чергою, призводило до дедалі більшого зростання цін, а в підсумку — до спаду обсягів виробництва (у 1992 році ВВП зменшився на 10 %, у 1993-му — на 15 %).

За цих умов основним методом боротьби з гіперінфляцією було обрано зупинку друкарського верстата і, відповідно, загальне скорочення грошової маси. Завдяки такій політиці до кінця 1990-х років були призупинені інфляційні процеси, але разом із тим відбулася демонетаризація економіки. Причиною загальної кризи платежів, які утримували в залізних лещатах українську економіку до кінця 1990-х років, без сумніву була грошова і бюджетна політика уряду.

Політизованість дій уряду й усієї економіки змушує потенційних інвесторів і тепер утримувати вільні грошові кошти поза реальною економікою: на картрахунках, у власних валютних резервах та інших видах швидколіквідних грошей. Натомість у монетарно здоровій економіці такі кошти вкладають в довгострокові банківські резерви, в корпоративні та інші цінні папери, що обертаються на фондовому ринку. За цих умов вітчизняна монетарна політика не могла забезпечити таких результатів, як в європейських країнах.

Головним завданням переважної більшості центральних банків є розвиток і підтримання ефективної фінансової системи в країні, а стратегічною метою монетарної політики — забезпечення стабільності грошової одиниці. Наприкінці минулого — на початку поточного століття багато центральних банків як розви-

¹ Юхименко П. Монетарна політика і структурні реформи // Банківська справа. — 2004. — № 1. — С. 58—68.

нених країн, так і країн, що розвиваються, а також країн із перехідними економіками досягли істотних успіхів у підтриманні низької інфляційного середовища в своїх економіках, але при цьому існували істотні відмінності у виборі монетарної політики та в організації й структурі самих центральних банків¹.

«Відповідно до Конституції України основною функцією Національного банку є забезпечення стабільності грошової одиниці України. На виконання своєї основної функції Національний банк сприяє дотриманню стабільності банківської системи, а також, у межах своїх повноважень — цінової стабільності»². Згідно із Законом, підтримувати цінову стабільність Національний банк може не більш як у межах своїх повноважень, бо у сфері забезпечення стабільності внутрішніх цін діють наявні чинники, що перебувають поза межами впливу монетарної політики НБУ. Серед них можна назвати: адміністративне регулювання цін урядом, зміни цін монополістами, зовнішні та внутрішні цінові шоки. Тобто стабільність національної валюти в законі про НБУ не ототожнюється зі стабільністю внутрішніх цін, або, інакше кажучи, із внутрішньою стабільністю гривні. Отже, можна вважати, що в Законі йдеться про стабільність національної валюти як про зовнішню стабільність, тобто про стабільність обмінного курсу відносно сукупності валют або якоїсь окремої валюти (здебільшого це долар США). Але в Україні офіційно задекларовано режим плаваючо-керованого обмінного курсу, який може змінюватися під впливом попиту і пропозиції на валютному ринку, в тому числі за участі НБУ. Можна поміркувати над тим, чи буде Національний банк виконувати свої основні функції — забезпечення стабільності грошової одиниці, якщо відбудеться девальвація чи ревальвація гривні щодо долара? У такому разі виникає певна суперечність між економічною необхідністю і законом. Невідповідність між офіційно проголошеним курсовим режимом та валютно-курсвою політикою, з одного боку, є гальмівним чинником для інвесторів, а з іншого, — чинником, що стримує довіру до монетарної політики НБУ і не сприяє її прозорості.

Дуже важливим є якісне та кількісне визначення основної функції НБУ — стабільності грошей та встановлення чіткої й зрозумілої мети монетарної політики. У цьому сенсі треба враховувати певні фундаментальні економічні принципи: по-перше,

¹ Петрик О. Якою має бути стратегічна ціль монетарної політики? // Вісник НБУ. — Січень 2004. — С. 20.

² Стаття 6-та Закону України «Про національний банк України».

інфляція вища за певне невелике порогове значення, витратна для економіки. Слід наголосити, що витрати не є симетричними щодо відхилення від нуля. Так, дефляція у 7% буде набагато більшим лихом, ніж інфляція у ті самі 7 %; по-друге, в довгостроковому періоді в будь-якій економіці не існує компромісу між рівнями інфляції та реального зростання ВВП.

Монетарна політика останніх чотирьох років була нестандартною за своїми параметрами через функціональну незрілість грошово-кредитної системи України, яка поки не набула рис сталої грошово-кредитної системи ринкового типу; в ній досі зберігаються ознаки перехідних структур, не повною мірою діють закономірності ринкового саморегулювання¹. Судячи з цього, можна дійти висновку, що у нас не сповна спрацьовують механізми грошово-кредитної політики, перевірені світовою практикою.

У перехідній економіці монетарна політика повинна застосовуватися для збалансування фізичної і монетарної економіки, усунення нестабільності у сфері цін, досягнення відповідності між заощадженнями та інвестиціями, між чистими і валовими інвестиціями, між сферами виробництва та зайнятості.

Однак перш ніж аналізувати монетарну політику в Україні, простежимо, наскільки вона була послідовною і цілеспрямованою впродовж років незалежності. Послідовність монетарної політики та її цілеспрямованість легко виявити з того, наскільки часто і в якому напрямі змінюється такий її інструмент як облікова ставка.

Слід зазначити, що облікова ставка була вельми нестабільною і різко коливалася, особливо у 1992—1994 роках. Аналіз динаміки облікової ставки в цей період дає підстави вважати, що монетарна політика в Україні була стимулювальною і практично не спрямовувалася на досягнення макроекономічної збалансованості. Які підстави для такого висновку? Насамперед вражає рівень облікової ставки у 1992—1994 роках. Хоча в Україні ми мали гіперінфляцію, облікова ставка була дуже низькою, а реальний її рівень був від'ємним, що практично означало, що вона не виконувала жодної важливої економічної функції. Так, у 1993 році реальна місячна облікова відсоткова ставка за кредити (зважена середня) була від'ємною (– 20,9), у 1994-му – 6,8, у 1995-му – 1,4².

¹ Гальчинський А. Макроекономічні та монетарні передумови політики зростання // Вісник НБУ. — Серпень 2004. — С. 6.

² Тенденції української економіки // Центр макроекономічного аналізу. — К., 1997. — Березень.

Встановлена облікова ставка рефінансування комерційних банків скоротилася 1995 року з 252 до 110 %, у вересні—жовтні 1996 року — до 40 %¹, а в останньому кварталі 1997 року її рівень сягнув 25 %. Від початку 1998 року простежується тенденція до підвищення облікової ставки. Так, у січні вона становила 35 %, а у лютому — 44 %.

Як уже зазначалося, вагомим інструментом проведення монетарної політики є норма резервних вимог. На сьогодні норма резервування за вкладами в національній валюті становить 15 % депозитів, за валютними депозитами також 15 %. Поряд із цим резервуються валютні кошти на поточних рахунках у розмірі 3—4 %, причому фактичний норматив резервування суттєво перевищує офіційні 15 %.

З точки зору теорії Національний банк України завдяки цьому інструменту впливає на кредитну політику й ділову активність через механізм стримування інфляції, що стабілізує макроекономічні процеси в національній економіці. «Однак, — зазначає Б. Кваснюк, — не зрозуміла та межа, за якою в цілому обгрунтована політика не перетворюється на свою протилежність та веде до стагнації виробництва»².

Як відомо, обмежувальна монетарна політика НБУ полягає в тому, щоби зменшувати обсяги кредитів, а з ними і відповідний вплив, що чинять комерційні банки на грошову масу шляхом мультиплікації грошей, внаслідок чого утворюються так звані «банківські гроші».

Мультиплікатор характеризує пропозицію грошей і є величиною, зворотною частці резервних вимог. Проте в перехідній українській економіці вплив грошового мультиплікатора на так звану вторинну емісію грошей комерційними банками є незначним. За розрахунками Європейського центру макроекономічного аналізу України значення мультиплікатора у 1992—1996 роках становили відповідно 1,51; 1,42; 1,44; та 1,50, хоча кредитна активність у цей період обвальню спадала.

У зв'язку з цим правомірно поширити питання оптимізації резервних вимог та впливу їх ділову активність. Зокрема, відомий економіст В. Пилипчук вважає, що «шок в українській економіці настав не від проведення реформ, а від невиправданого зволікання з їхнім проведенням, від постійного прингичення господарств неправильною податковою, митною, процентною,

¹ Кваснюк Б. Монетарна політика в Україні та її вплив на інвестиційну активність // Банківська справа. — 1996. — № 5. — С. 27.

² Там само.

кредитною, курсовою політикою»¹. Інший відомий економіст В. Лановий вважає, що «найбільш розумним та доцільним є лише метод рефінансування під облігації та векселі кредитних банків»².

Норма обов'язкового резервування має тим важелем, що прискорить потік інвестицій в українську економіку. Це можна зробити шляхом зменшення норми обов'язкового резервування та введення конвертування відповідних пасивів комерційних банків в інвестиційні облігації. Такі кроки можуть посприяти зацікавленості комерційних банків у нарощуванні інвестиційної діяльності.

У 1994—1997 роках монетарна політика в Україні спрямовувалася на досягнення такої макроекономічної мети, як стабілізація рівня цін. Як відомо, від 1991 року в незалежній Україні потужно діяли всі джерела інфляції. Це була інфляція попиту, інфляція витрат, до того ж інфляцію індукували сподівання.

Інфляція витрат була зумовлена зміною цін на енергоносії. Коли ціни сягнули світового рівня, джерело цього виду інфляції зменшилося. Щодо інфляції попиту, то вона, безперечно, визначається державною політикою. Упродовж 1992—1995 років споживчі ціни зросли у 30,4 тис. разів, а оптові — у 73,9 тис. разів, за 1995—1996 роки — відповідно у 3,9 і 3,2 раза. Грошова маса при цьому зросла за 1992—1995 року у 3,5 тис. разів, тобто у 8,8 раза менше, ніж споживчі ціни. За 1995—1996 роки вона зросла лише у 2,9 раза, що в 1,4 раза нижче за динаміку споживчих цін³. Наведені дані свідчать про значну невідповідність товарної і грошової мас. А це має чи не вирішальне значення.

Якщо розглянути проведення монетарної політики центральними банками розвинених країн побачимо, що не всі інструменти цієї політики відігравали однакову роль в її застосуванні. Так, у США Федеральною резервною системою, згідно з дослідженнями М. Гудфренда і М. Гаргревса⁴, історично такий інструмент як норма резервних вимог використовувався меншою мірою, ніж операції на відкритому ринку та облікова ставка, тобто резервні

¹ Пилипчук В. Шок не від реформ, а від їх відсутності // Голос України. — 1996. — 17 квітня. — С. 9.

² Лановий В. Коли фінанси не будуть підривати економіку // Голос України. — 1996. — 17 квітня. — С. 7.

³ Ковальчук Т., Іванов Є. «Податкова революція»: цілі справжні і удавані // Голос України. — 1997. — 6 лютого. — С. 3.

⁴ Goodfriend M., Hargraves M. A Historical assessment of the Rationales and Functions of Reserve Requirements // Federal Reserve Bank of Richmond, Economic Review. — March-April 1983. — P. 3—21.

вимоги фактично відігравали другорядну роль в проведенні монетарної політики у Сполучених Штатах.

Варто зауважити, що стабільність національної валюти не ототожнюється із внутрішньою стабільністю гривні, а означає зовнішню стабільність — стабільність обмінного курсу щодо кошика валют або конкретної іноземної валюти, якою останніми роками став долар США. Однак в Україні офіційно задекларовано режим керовано-плаваючого обмінного курсу, який може змінюватися під впливом попиту та пропозиції на валютному ринку, в тому числі за участі НБУ. Така невідповідність між наявною валютно-курсовою політикою та офіційно проголошеним курсовим режимом викликає недовіру до монетарної політики НБУ, не сприяє її прозорості, є гальмівним чинником для інвесторів.

Національний банк України регулярно декларує «створення ефективних інструментів та механізмів» забезпечення досягнення параметрів монетарної політики. Але ми й досі перебуваємо десь між гіперінфляцією і вузько контрольованою інфляцією, тому залишається чимало проблем, пов'язаних із переходом від простої екстраполяції звітних даних до точнішого врахування глибинних процесів і поворотних моментів, що впливають на перебіг подій.

Під час поступового зниження значень орієнтирів інфляції перед НБУ, напевно, постане проблема ефективного контролю за інфляційним процесом, який зараз є суттєво обмеженими. Нині головною проблемою для нашої монетарної політики є поетапний перехід від фактичної прив'язки до долара до політики, посправжньому, а не суто декларативно спрямованої на подолання інфляції.

Пришвидшення зростання позитивного сальдо поточного рахунка та валютних резервів і мізерні значення абсорбції (суми споживання й інвестиції у відсотках до ВВП) є індикаторами недооцінки реального обмінного курсу гривні (РОК). Також недооцінка РОК гривні значною мірою пояснюється її номінальною девальвацією щодо середньозваженого кошика валют країн партнерів, зокрема долара США, який девальфував у 2002—2005 роках.

Подібні явища спостерігаються практично в усіх країнах, що розвиваються та в державах з перехідною економікою. Розглядаючи такий чинник як продуктивність праці, на який не справляє безпосереднього впливу монетарна політика, можна помітити, що Україна суттєво відстає навіть від перехідних економік, і від розвинених країн. Тому скорочення розриву у продуктивності

праці з основними торговельними партнерами сприятиме реальній ревальвації. На думку експертів, реальна недооцінка гривні в довгостроковому періоді поступово зменшуватиметься завдяки скороченню розриву між рівнями ВВП на душу населення, а також у результаті подальшої лібералізації цін та продовження ринкових реформ.

Однак цього не можна досягти форсованим застосуванням політичних заходів (зокрема апреації номінального обмінного курсу).

У середньостроковому періоді недооцінка національної валюти може зумовлювати зміни в стратегії монетарної політики, пов'язані з вибором засобів впливу в разі посилення тиску у бік реальної апреації гривні. А для уникнення різкого послаблення цінової конкурентоспроможності в середньостроковому періоді наша монетарна політика має поступово переорієнтовуватися на цінову (а не на курсову) стабільність, що потребує визначення чітких орієнтирів інфляції (можливий перехід до повного інфляційного таргетування IT).

Економічними наслідками знецінення національної грошової одиниці є:

— стримувальний вплив на сукупний попит і купівельну спроможність: споживчий та інвестиційний попит на імпортовану продукцію зменшується (через її подорожчання), що не компенсується розширенням попиту на продукцію вітчизняного виробництва. Звідси випливає, що обсяги внутрішнього поглинання зменшуються, доходи перерозподіляються на користь економічних суб'єктів із більшою граничною схильністю до заощаджень. Підвищуються ціни на вітчизняні товари — аналоги імпортованої продукції (адже виробники не можуть не скористатися можливістю наростити свої прибутки). Знижується купівельна спроможність населення, якому доводиться скорочувати свої реальні витрати. А звуження внутрішнього попиту справляє настільки сильний негативний вплив на випуск більшості галузей промисловості, що він перекидає всі позитивні моменти, зумовлені послабленням курсової позиції національної валюти¹;

— обмеженість впливу на розвиток експортного сектору: хоча девальвація і є активувальним чинником внутрішнього виробництва й підвищення цінової конкурентоспроможності на зовнішньому ринку, але такий ціновий демпінг не може вирішити таких

¹ Экономическая экспертная группа. Инфляция и валютная политика // Вопросы экономики. — 2003. — № 12. — С. 39—55.

проблем, як висока енергоємність, застарілі технології й устаткування. До того ж попит на сировинні та напівсировинні товари українського експорту вирізняється низькою ціновою еластичністю, тому реакція експорту на зміни валютного курсу залишається слабкою;

— деформація структури національної економіки: девальвація створює сприятливі умови для тих галузей і виробництв, продукція яких користується попитом з боку індустріальних країн, утримання заниженого курсу впродовж тривалого часу обертається виснаженням національних ресурсів та оголенням внутрішнього ринку;

— нееквівалентність зовнішньої торгівлі: низький обмінний курс полегшує експортерам заниження цін на власну продукцію у валюті споживання, а ціни на імпортовану продукцію у валюті країни-виробника не зазнають істотних змін. Тому умови торгівлі погіршуються, що спричиняє втрату доходів, генерованих національною економікою;

— формування надмірного додаткового сальдо поточного рахунка та посилення зовнішнього боргового навантаження.

Окремим аспектом монетарної політики України є регулювання вільних економічних зон (ВЕЗ), найслабшою ланкою яких є недостатньо розвинені ринкова інфраструктура, страхова справа та фінансове забезпечення. Тому, виходячи з умов сьогодення, необхідним є забезпечення умов їх ефективного функціонування. ВЕЗ за своєю сутністю подібна до міні-держави з відповідним набором фінансових, податкових пільг, преференцій і повноважень, переданих політичним центром законодавчо визначеній території держави спеціальною (вільною) зоною залучення іноземних та вітчизняних інвестицій для забезпечення прискореного розвитку.

Заходи національного банку держави або ВЕЗ зазвичай спрямовані на зміну обсягу кредитів грошової маси в обігу та рівня відсоткових ставок. Здійснюються вони за певними напрямками:

— державний контроль над банківською системою має за мету зміцнення її ліквідності (здатність своєчасно покривати умови вкладників);

— управління державним боргом, скуповування або продаж державі зобов'язань, зміна ціни облігацій та умов їх продажу, підвищення привабливості цінних паперів для приватних інвесторів;

— регулювання обсягу кредитних операцій та грошових емісій.

Грошово-кредитна та валютна політики є складовими загальної економічної політики держави. Системна монетарна політика здійснюється для того, щоб досягти нових, інших цілей монетарної політики, або для того, щоб за незмінних цілей щонайповніше пристосувати рамкові умови й інструменти монетарної політики до змін у поведінці банків та суб'єктів господарювання, а також до структурних змін в економіці загалом і банківській системі зокрема та їхніх відносин із закордоном. Пріоритетною метою системної монетарної політики є стабільність національної валюти.

Параметрична грошово-кредитна та валютна політика являє собою комбінацію цілей та заходів грошово-кредитної й валютної політики завданням яких є управління грошовим процесом в економіці. Цей процес характеризується змінами в часі попиту на гроші та пропозиції грошей, а також постійними змінами співвідношень між цими параметрами. Незалежно від стратегії монетарної політики, завданням її параметричної складової є нейтралізація імпульсів, які порушують грошове господарство країни.

Створення грошей центральним банком здійснюється шляхом видачі кредитів рефінансування комерційним банкам та закупівлі на відкритому ринку цінних паперів та іноземної валюти. Створення грошей комерційними банками виникає внаслідок збільшення виданих кредитів та закупівлі ними іноземної валюти у своїх клієнтів.

Консолідований баланс банківської системи країни утворюється на основі балансу центрального банку та сумарного балансу комерційних банків.

Попитом на гроші є схильність суб'єктів нефінансового сектору економіки до утримування постійно відновлюваного запасу платіжних засобів. Економічні суб'єкти переконані в існуванні «нормального» рівня, до якого відсоткові ставки постійно прагнуть повернутися, тобто зменшення відсоткових ставок викликає очікування майбутнього зростання їх для повернення до «нормального» рівня.

Кредитна політика є складовою політики управління пропозицією грошей. Об'єктом центрального банку є кредитна діяльність

комерційних банків. За допомогою регулювання кредиту здійснюється селективна підтримка окремих напрямів та галузей економіки.

Кредитна політика поділяється на відсоткову політику та політику обов'язкових резервів. Відсоткова політика здійснюється шляхом реалізації політики облікової ставки центрального банку. Через механізм кредитування відбувається емісія грошової маси, створюються умови для кредитної діяльності комерційних банків. Зміна ставки впливає на вартість й обсяги надання кредитів суб'єктам господарювання.

Центральний банк може надавати кредитні ресурси під заставу цінних паперів, які є в розпорядженні комбанків, надавати стабілізаційні кредити та кредити овернайт, застосовувати операції репо тощо. Також регулювання кредитної активності центральним банком може здійснюватися визначенням суб'єктів рефінансування й умов отримання кредиту.

Механізм встановлення усередненого значення величини резервних вимог (друга складова кредитної політики) дозволяє центральному банку уникнути проведення частих інтервенцій на міжбанківському ринку.

Сфери застосування інструментів кредитної політики різноманітні. Це боротьба з інфляцією, рефінансування комбанків, валютно-курсова політика та вплив на платіжний баланс. Ефективність кредитної політики залежить від загальної економічної ситуації в країні, впливу зовнішніх щодо банківської системи чинників.

Терміни та поняття до теми

Трансакційний попит на гроші
Баланс комерційного банку
Баланс центрального банку
Консолідований баланс банківської системи
Показники пропозиції грошей
Нормальний рівень відсоткових ставок
Динамічний грошовий мультиплікатор
Цілі монетарної політики

Системна монетарна політика
Параметрична монетарна політика
Безпосередні інструменти монетарної політики
Опосередковані інструменти монетарної політики
Мультиплікація строкових депозитів
Мультиплікація депозитів до запитання
Кредитна політика центрального банку
Відсоткова політика
Політика обов'язкових резервів
Механізм встановлення усередненого значення величини резервних вимог
Сфери застосування інструментів кредитної політики

Питання з теми

1. Пояснити роль і механізм функціонування центрального банку країни в емісії грошей та надходженням їх в обіг.
2. У чому полягає необхідність для комерційних банків утримувати певний рівень ліквідних грошових коштів?
3. Пояснити можливість входження грошових активів до складу платіжних засобів.
4. Схарактеризувати відмінності між функціонуванням в економіці пропозиції грошей у вузькому і широкому розумінні.
5. У чому полягає сутність альтернативної вартості утримання грошей?
6. Пояснити сутність «нормального» рівня відсоткових ставок.
7. У чому полягає сутність теорії портфельної рівноваги активів Дж. Тобіна?
8. Пояснити сутність динамічного (у прирістній формі) мультиплікатора грошей в економіці.
9. Поясніть, що є об'єктом кредитної політики центрального банку, у чому полягає значення кредитної політики?
10. Назвіть інструменти макроекономічного регулювання кредитних ресурсів.
11. Назвіть сфери застосування інструментів кредитної політики.

1. Жданов В. І. Регулювання монетарних показників: сучасна теорія і практика. — К.: КНЕУ, 2006. — 264 с.
2. Мишкін Ф. С. Економіка грошей, банківської справи та фінансові ринків. — К.: Основи, 1998.
3. Фридмен М. Если бы деньги заговорили. — М.: Дело, 1999.
4. Юхименко П. Монетарна політика і структурні реформи // Банківська справа. — 2004. — № 1. — С. 58—68.
5. Siawicki A, Osicki J. Operacje otwartego rynku banku centralnego. — Warszawa: FEBB, 1995. — 134 S.
6. Geldtheorie und Geldpolitik / Duwendag D., Ketterer K. — H., Kusters W., Pohl R., Simmert D. B. — Kuhn: Bund-Verlag GmbH, 1993. — 320 S.
7. Quintyn M. From direct to indirect monetary policy instruments // The French experience reconsidered. — IMF Working.
8. Schaal P. Geldtheorie und Geldpolitik. — Munchen: Verlag R. Oldenbourg, 1992. — 502 S.
9. Richter R. Deutsche Geldpolitik 1948—1998. — Tubingen: Mohr Siebeck, 1999. — 185 s.

РЕАЛІЗАЦІЯ МАКРОФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ

Перелік знань та вмінь, яких набуде студент після опанування матеріалів теми

Опанування матеріалів теми дасть змогу студентам **знати**:

- ✓ розуміти зміст складових макрофінансової політики держави;
- ✓ знати особливості розподілу фінансових ресурсів за допомогою фінансової системи;
- ✓ розуміти основні постулати теорії фінансової політики;
- ✓ знати методи оцінювання ефективності фіскальної політики;
- ✓ розуміти зміст моделей фіскальної політики;
- ✓ знати основні методи вимірювання ефективності діяльності з управління державними фінансами;
- ✓ розуміти взаємозв'язок між показниками державного бюджету та макроекономічними показниками.

Після опанування матеріалів теми студенти мають **вміти**:

- визначати шляхи підвищення ефективності фіскальної політики;
- здійснювати оцінку ефективності оподаткування;
- застосовувати модель $IS-LM$ для оцінювання впливу фіскальної політики на ВВП у короткостроковому періоді.

4.1. Теорія та інструменти макрофінансової політики

У науковій літературі немає загальноприйнятого визначення економічної політики взагалі, та макрофінансової зокрема. Тим, хто аналізує й розробляє державну економічну політику, потрібне щось конкретніше. Зарубіжні автори визначають політику «як напрям дії або утримання від неї, обрані державними органами для розв'язання певної проблеми або сукупності взаємопов'язаних проблем»¹.

Сама суть категорії «політика» означає діяльність державних органів влади та державного управління з організації суспільного життя. Між державною політикою та прийняттям урядом окремих рішень існує відмінність. Уряди ухвалюють безліч рішень, продиктованих як політикою, так і просто обставинами.

Методологічними складовими державної фінансової політики виступають цілі, наміри, завдання та засоби її досягнення. Теоретичною базою фінансової політики є макроекономічна теорія, фінансова наука та теорія державного управління.

Макрофінансова політика за своєю економічною сутністю спрямована на мобілізацію, розподіл і перерозподіл доходів у суспільстві. Фінанси як економічна категорія відображається відносини між державою та населенням з приводу розподілу та перерозподілу доходів. Головним об'єктом макрофінансової політики є національний дохід та його складові. Звідси випливає, що в підґрунтях фінансової політики є економічні закони розподілу створеного продукту, тобто економічна теорія розподілу становить вихідну методологічну основу фінансів та макрофінансової політики. Чотирифакторна теорія функціонального розподілу створеного продукту відображає об'єктивний (факторіальний) бік макрофінансової політики. Суб'єктивний бік макрофінансової політики становить діяльність держави з перерозподілу національного доходу з метою виконання своїх функцій. Сама діяльність держави також неоднозначна: об'єктивний бік цієї діяльності формує необхідність задоволення суспільних потреб, суб'єктивний — інтерес та мотивація державного менеджменту.

¹ Пал Леслі А. Аналіз державної політики / Пер. з англ. Іван Дзюб. — К.: Основи, 1999. — С. 22.

За сучасних умов посилення ролі розподілу в процесі відтворення національної економіки¹, глобалізації руху фінансових потоків і почастішання фінансових криз стає надто актуальною проблема теоретичного обґрунтування фінансової політики для кожної окремої країни. Оскільки світове господарство поки не стало «єдиною фабрикою», єдиною органічно цілісною економічною системою з чітко визначеним економічним порядком, а результати фінансових криз засвідчують нерівномірність перерозподілу коштів та капіталів між індустріально розвиненими країнами та рештою країн світу, тому проблема наукового обґрунтування макрофінансової політики залишатиметься нагальною для національної економіки ще не один десяток років.

Актуальність макрофінансової політики держави пояснюється таким. По-перше, держава є найактивнішим суб'єктом фінансового ринку, провідним його учасником. Достатньо констатувати, що у загальному обсязі цінних паперів на світовому фінансовому ринку — 95,1 трлн дол. — 23,1 трлн дол. (24,3 %) становлять державні цінні папери, а це 56,4 % світового ВВП. По-друге, за участі й допомоги держави розпочинається ефективний розвиток і трансформація фінансового ринку в найрозвиненішу його форму. Держава створює для цього необхідне інституціональне і правове середовище, сприяє розвитку його інфраструктури, контролює правила гри на ньому.

Макрофінансова політика реалізується використанням інструментів фінансової та монетарної державної політики.

До інструментів фінансової політики, як зазначав Дж. М. Кейнс, належать: прямі державні видатки, системи податків та запозичень. Разом із тим він не применшував ролі монетарної політики, навпаки, наголошував опосередковувальний характер впливу її на економічний розвиток. Неспроможність ринкового механізму, що першою чергою дістає відображення в кризових явищах, потребує радикального державного втручання, можливою лише за використання інструментів фінансової політики через їх активний і безпосередній вплив на макроекономічну ситуацію.

Доходи та витрати державного бюджету є «найдавнішими» інструментами макрофінансової політики. Державний бюджет є не лише індикатором економічного здоров'я країни, а й ефективним інструментом макрофінансової політики держави. По-перше, він акумулює та перерозподіляє значну частку створеного в краї-

¹ Див.: *Малій І.* Розподіл як фактор економічного розвитку суспільства // *Економіст*. — 1999. — № 8. — С. 32—40.

ні національного продукту. По-друге, бюджетний вплив на економіку здійснюється через фінкальну політику, тобто шляхом оптимального поєднання державних доходів і витрат.

Бюджетна політика реалізується через визначення оптимальних співвідношень між доходами і витратами держави. Історичний досвід доводить, що за допомогою зміни рівня оподаткування і державних витрат можуть регулювати такі найважливіші індикатори економіки, як сукупний попит, економічне зростання, інфляцію тощо.

Державні закупівлі здійснюються через механізм державних замовлень, який передбачає конкурсний відбір виконавців державних замовлень, укладання контрактів, виробництво продукції (виконання робіт, надання послуг), контроль якості та її оплату. Обсяги державних закупівель зумовлені державними потребами в продукції, можливостями державного бюджету забезпечити фінансування та моделлю фінкальної політики.

Виокремлюють стимулювальну (експансіоністську) фінкальну політику, спрямовану на стимулювання виробництва збільшенням державних закупівель, та стримувальну (рестрикційну), спрямовану на стримування виробництва.

Витрати державного бюджету здійснюють у таких формах, як дотації, субсидії, субвенції, пряме фінансування установ сектору загального державного управління, інвестиційних програм, обслуговування державного боргу.

Податкова політика застосовується для поповнення державних фінансових ресурсів, а також для стимулювання економічного зростання, науково-технічного прогресу, здійснення структурних перетворень, підвищення конкурентоспроможності вітчизняних виробників. Податкова політика реалізується за двома напрямками: 1) визначення видів податків і встановлення податкових ставок; 2) надання податкових пільг окремим суб'єктам (особам) з метою впливу на інвестиційний клімат та рівень грошових доходів населення.

Із прийняттям Податкового кодексу в Україні розрізняють 23 податки та збори, серед яких 18 загальнодержавних та 5 місцевих. До загальнодержавних податків і зборів належать: податок на прибуток підприємств, податок на доходи фізичних осіб, податок на додану вартість, акцизний податок, збір за першу реєстрацію транспортного засобу, екологічний податок, рентна плата за транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами, транзитне транспортування трубопроводами природного газу та аміаку те-

риторією України, рентна плата за нафту, природний газ і газовий конденсат, що видобуваються в Україні, плата за користування надрами, плата за землю, збір за користування радіочастотним ресурсом України, збір за спеціальне використання води, збір за спеціальне використання лісових ресурсів, фіксований сільськогосподарський податок, збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства, мито, збір у вигляді цільової надбавки до чинного тарифу на електричну та теплову енергію, крім електроенергії, виробленої кваліфікованими когенераційними установками, збір у вигляді цільової надбавки до чинного тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності.

До місцевих податків та зборів належать: податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, єдиний податок, збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності, збір за місця для паркування транспортних засобів, та туристичний збір.

Важливим елементом податкової політики є механізм розподілу податків між центральним і місцевими бюджетами. При його визначенні враховують роль окремих податків у підтриманні макроекономічної стабільності, регулюванні інфляційних процесів, фінансовому забезпеченні державних функцій.

Таким чином, фіскальна політика держави здійснюється шляхом маніпулювання державними доходами (перш за все податками) і витратами. Ефективність бюджетної політики в регулюванні ринкової економіки багато в чому залежить від податкової політики. При її формуванні враховується здатність податків виконувати дві взаємопов'язані функції: фіскальну і стимулювальну. Держава через рівень оподаткування, порядок обчислення податкової бази і системи податкових пільг та обмежень визначає, з одного боку, величину доходів державного бюджету, з іншого — відповідне ділове активність суб'єктів господарювання і окремих громадян встановленим цілям і пріоритетам соціально-економічного розвитку країни.

Монетарна політика є складовою макрофінансової політики, під якою слід розуміти заходи Національного банку, спрямовані на зміну грошової маси в обігу, обсягу кредиту, рівня відсоткових ставок та інших показників з метою впливу держави на економічну кон'юнктуру. Монетарна політика є оперативним і гнучким доповненням політики бюджетно-податкової. Світова практика свідчить, що за її допомогою держава впливає на грошову масу та відсоткові ставки, а вони, відповідно, — на споживчий та інвестиційний попит.

Монетаризм як самостійний напрям сформувався у США в середині 1950-х років на основі кількісної теорії. Кількісна теорія грошей є вихідним пунктом монетарної політики. У теорії грошей М. Фрідмена одним із найважливіших постулатів є те, що пропозиція грошей вважається екзогенним параметром, тобто визначається поза межами економіки як цілісної системи. Екзогенний характер грошової пропозиції визначає роль Центрального банку держави — він має жорстко й ефективно контролювати грошову пропозицію, використовуючи спеціальні монетарні інструменти.

Монетаристи намагалися затвердити інший підхід до економічного механізму порівняно із Кейнсом. Основне джерело нестабільності економіки, на їхню думку, перебуває в грошовій сфері. Науково правильно твердження «гроші мають значення» згідно з монетарною теорією абсолютизується в положення «тільки гроші мають значення»¹. Завдяки М. Фрідмену, грошові чинники економічної стабільності декларуються як основний інструмент активізації ділової активності. Розбіжності між монетаристами та кейнсіанцями вилилися у протистояння двох основних інструментів макроекономічного контролю: грошово-кредитної та фінансової політики².

Сучасний монетаризм — один із найвпливовіших напрямів західної економічної думки, що від кінця 1970-х — початку 1980-х років багато в чому визначає зміст економічної політики провідних країн світу — США, Великої Британії та ін. Найгострішою проблемою для монетаризму є хронічна інфляція, маховик якої невпевнено пришвидшував оберти. Характерним є приклад Великої Британії. У 1921 року там не мали роботи 12,9 % дієздатного населення, у 1938 — 13,5 %. За цей період індекс роздрібних цін скоротився на 12 пунктів. По війні рівень цін зріс у 9 разів (1950—1981). При цьому якщо для першого подвоєння цін знадобилося 18 років, для другого — 7, а для третього — лише 5 років. Усупереч цій тенденції рівень безробіття скорочувався. Подібну картину можна було спостерігати і в інших країнах³.

Важливо зважити й на інші обставини, що зумовили вихід на провідні позиції монетаристського напрямку економічної теорії. Це інтернаціоналізація виробничого відтворення і системи рин-

¹ Ющенко В., Лисицький В. Гроші: розвиток попиту та пропозиції в Україні. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Видавничий дім «Скарби», 2000. — 336 с.

² The School of Economics. — Т. 1. — Вып. 1. — 1991.

³ Гальчинський А. Теорія грошей : Навч. посібник. — К.: Основи, 2001. — 411 с.

кових відносин, новий етап НТР, що набув інтенсивного розвитку від другої половини 1970-х років, соціально-політичні, ідеологічні чинники.

Теорію монетарної політики було відроджено і доповнено М. Фрідменом з урахуванням нових явищ в економіці середини ХХ століття¹, яка базується на використанні кількісної теорії грошей. Це означає, що регулювати економіку можна за рахунок збільшення чи зменшення маси грошей, що перебуває в ринковому обігу. Важливо зрозуміти, що на результати економічної діяльності кожен економічний чинник може впливати неоднозначно. Уже відомих прикладів можна навести чимало. Так, в епоху промислової революції запровадження машинного виробництва супроводжувалося, з одного боку, революційного-радикальним) підвищенням продуктивності праці й зростанням обсягів виробництва, а з іншого — збільшенням витрат капіталу та зростанням рівня безробіття. Подвійний вплив на економіку справляє також підвищення ставки оподаткування: з одного боку, це веде до зростання надходжень до бюджету, а з іншого — зменшує чисті доходи підприємців. Такий функціональний взаємозв'язок називають дуалістичним.

Монетарна політика — це узгоджена діяльність органів державної влади щодо управління грошима, яка, використовуючи певні специфічні механізми роботи, спрямована на досягнення заздалегідь визначених макроекономічних цілей². Монетарну політику можна визначити як дії, за допомогою яких уряди намагаються впливати на макроекономічні умови збільшення чи зменшення грошової маси. Відсутність тут посилення на цілеспрямований характер цих дій не є істотною вадою, адже будь-які дії людей, відповідно до людської природи, повинні мати мету³. «Грошово-кредитна політика — це сукупність заходів у сфері грошового обігу та кредитів, спрямованих на регулювання економічного зростання, стримування інфляції, забезпечення зайнятості та вирівнювання платіжного балансу». Це формулювання хвибує на те, що сутність монетарної політики є недостатньо точним, так як визначається через певні її цілі й завдання, але жодного слова про те, що вони можуть змінюватися залежно від над-

¹ Основні положення монетарної теорії викладено у працях: «Дослідження в галузі кількісної теорії грошей» (1956), «Історія грошей Сполучених Штатів Америки 1868—1960» (1963) М. Фрідменом і А. Шварцем.

² Фрідмен М. Если бы деньги заговорили. — М.: Дело, 1999. — С. 142.

³ Мишкін Ф. С. Економіка грошей, банківської справи та фінансових ринків. — К.: Основи, 1998. — С. 529—531.

звичайно широкої гами обставин. Розглянемо вказані цілі та завдання монетарної політики¹.

Основними цілями монетарної політики є²: стабільність цін, високий рівень зайнятості, економічне зростання, стабільність фінансових ринків та інституцій, стабільність відсоткових ставок, стабільність валютного ринку.

Мета грошово-кредитної політики — досягнення на національному ринку рівноваги, що характеризується повною зайнятістю та відсутністю інфляції. Надлишок грошової маси спричиняє інфляцію, зниження життєвого рівня населення, а нестача може призвести до економічного спаду й зростання безробіття. Грошово-кредитна політика реалізується у двох формах: кредитна експансія та кредитні обмеження. Центральний банк використовує такі основні інструменти: грошова емісія, операції з державними цінними паперами на відкритому ринку, зміна норми обов'язкових резервів, маніпулювання обліковою ставкою.

Великий вплив на економіку, насамперед на зовнішньоекономічну діяльність справляє державна валютна політика, яка є складовою макрофінансової політики. Формами реалізації валютної політики є девальвація національної валюти (зниження її курсу стосовно іноземних валют) та її ревальвація (підвищення цього курсу) шляхом встановлення відповідного режиму формування курсу національної валюти (вільний, плаваючий, фіксований, спеціальний).

З приводу важливості фіскальної чи монетарної політики точаться суперечки. Зокрема, аналіз відомих економічних теорій (монетаристської та фіскальної) показує, що монетаристи наполягають на тому, що коли влада робить спробу вплинути на сукупний попит і обсяг виробництва, то контроль над грошовою масою являє собою важливіший інструмент, ніж фіскальна політика. Іншими словами, «гроші мають значення», а в деяких версіях монетаризму стверджується, що «тільки гроші мають значення». Кейнсіанці, навпаки, доводять, що як зміна грошової маси, так і фіскальна політика впливають на виробництво. Монетаристи, використовуючи модель інфляції, де проводиться різниця в формах зв'язку між інфляцією і безробіттям у довгостроковому і короткостроковому аспектах, стверджують, що грошово-кредитна політика не може впливати на реальний об-

¹ Ющенко В., Лисицький В. Гроші: розвиток попиту та пропозицій в Україні.

² Габбард Г. Гроші, фінансова система та економіка : Підручник : Пер. з англ. Г. Р. Глен; Наук. ред. пер. М. І. Савлук. — К.: КНЕУ, 2004. — 889 с.; С. 574.

сяг виробництва або на безробіття, хоча в короткостроковому періоді вона може впливати на стан ринку праці.

Вибір і спосіб застосування певних інструментів макрофінансової політики має ґрунтуватися на таких принципах: 1) відповідність наявній макроекономічній та політичній ситуації в країні; 2) узгодження цілей окремих суб'єктів господарювання з інтересами держави; 3) орієнтація на забезпечення сталого економічного розвитку країни; 5) домінування загальнонаціональних інтересів над інтересами окремих економічних, політичних чи адміністративних кланів.

Експансія фінансового капіталу й активізація фіктивного капіталу (ринку цінних паперів, кредитів, інвестицій тощо) у XX столітті визначила головну рису економічного розвитку. Велика депресія 1930-х років, енергетична криза 1970-х та фінансові катаклізми сучасності є відображенням недосконалості системи розподілу. Кейнсіанська революція в економічній теорії лише термінувала прояв суперечностей розподілу створеного продукту, а монетарна концепція виявилася неспроможною в плані забезпечення грошово-фінансової стабілізації. Розподільна ефективність та розподільна справедливність знову набувають гостроти у третьому тисячолітті. Останні економічні дослідження свідчать про почастищення звернень економістів-соціологів до означеної проблеми. Навіть Нобелівську премію 1998 року було присуджено Амартія Сену (Індія) за внесок в економічний аналіз розподілу та добробуту населення.

За умов формування ринкової економіки, коли ми відмовилися від централізованого державного регулювання фінансових ресурсів, дарована економічна свобода призвела до повної автаркії та зловживання з боку державного й підприємницького менеджменту з довільного використання їх, результатом чого є катастрофічне зростання тіньового сектору економіки. Фінанси нині ставлять основну сферу здійснюваних в Україні економічних злочинів та правопорушень, тобто «ручний спосіб» розподілу фінансів (залежно від поведінки та прийняття рішень державних акціонерів) та відсутність саморегульованої ринкової системи розподілу та перерозподілу доходів ще більшою мірою полегшили приховування доходів. Симбіоз напівдержавних і тіньових фінансових потоків визрів сьогодні у власну організаційно-економічну форму зі своїми «цілями» та принципами, відтворення якої здійснюється вже за «власними» законами.

Висновок — підґрунтям макрофінансової політики є макроекономічна теорія та фінансова наука, що кілька століть форму-

валися світовою фінансовою практикою й економічною теорією. З часів Ксенофонта та Аристотеля, коли вперше було запроваджено мито й податки, і до сучасної системи витонченої фіскальної політики й державних запозичень макрофінансова політика здолала тернистий шлях становлення.

Власне розвиток теорії про державне управління (Мак'явеллі) та теорії зростання державних витрат (А. Вагнер), з одного боку, та економічної теорії про чистий продукт (за Марксом — вчення про додаткову вартість) — з іншого сформували теоретичні засади необхідності та можливості формування фінансових ресурсів держави. Теоретичні надбання світової фінансової науки доби домонополістичного капіталізму мають особливе значення для перехідної економіки України, де щойно розпочалося формування ринкового середовища.

Для макрофінансової політики засадове методологічне значення має трактування самої фінансової науки. Зведення предмета останньої лише до науки про доходи та витрати держави є обмеженим, бо відображає лише статичний зріз аналізованого економічного явища. Фінансова наука має виявляти не лише способи добування державою необхідних їй коштів, а й вивчати, яким чином ці способи впливають на різні аспекти суспільного життя. Макрофінансова політика має враховувати можливі наслідки такого впливу. Так, недооцінка свого часу вітчизняною фінансовою наукою теорії державних фінансів призвела сьогодні до величезного зовнішнього та внутрішнього державного боргу, що наче домоклов меч нависає над усією економікою України¹. Фінансова наука, вважав І. Х. Озеров, з одного боку є наукою економічною, а з іншого — юридичною². З точки зору сучасної інтерпретації можна стверджувати, що така постановка питання більшою мірою відображає тлумачення макрофінансової політики. Так, ухвалення парламентом Закону про бюджет є реалізацією макрофінансової політики на поточний рік. Тобто ухвалення на базі висновків фінансової науки відповідних законодавчих та виконавчих рішень з мобілізації, розподілу та використання грошових коштів у державі становить суть державної макрофінансової політики.

¹ Про суперечливі тенденції державного боргу див.: *Бондарук Т. Г.* Зовнішній державний борг України та механізм його обслуговування // *Фінанси України*. — 1999. — № 5. — С. 94; *Кучер Г. В.* Державний борг: історія і сьогодення // *Фінанси України*. — 1999. — № 2. — С. 16.; *Малий І. Й.* Вплив державного боргу на розвиток економіки України // *Вчені записки : Наук. збірник*. — Вип. 2 / Відп. ред. В. С. Савчук. — К.: КНЕУ, 1999. — С. 127.

² *Озеров І. Х.* Основы финансовой науки. — Рига, 1923. — С. 15—17.

Відправною точкою державної фінансової політики є конституція держави, яка визначає її інституціональні засади. Конституція та законодавчі акти є правовою базою забезпечення економічної політики, а використання державними органами цих актів та застосування примусу в регулюванні поведінки приватних осіб зумовлює ефективність державної політики. Конституція визначає державний устрій, розмежування виконавчої, законодавчої та судової влади, основні функції держави, права та обов'язки громадянина перед державою та держави перед громадянином. У кожній державі система реалізації повноважень між різними державними органами є своєрідною. На відміни між ними впливає низка чинників: культура, електорат, демократизація, єдність політичної волі, мораль, менталітет, політична структура суспільства тощо. Залежно від державного устрою, міри співвідношення між центром та регіонами, ефективності державного управління визначається результативність макрофінансової політики.

Вивчення макрофінансової політики допомагає людям краще оцінити проблеми господарської практики та пропозиції, що їх висувають політичні лідери та уряди стосовно податків, відсоткових ставок, державних витрат, рівня споживання тощо. Політику держави формує розвиток науки і політична воля державних управлінців. Наприкінці 1830-х років Бем-Баверк видатний економіст авторської школи, який тривалий час був міністром фінансів Австрії, сформував ідеї перебудови суспільства соціальної орієнтації. Визначення вищої мети суспільства є необхідним, вважав він. Без цього у Швеції соціал-демократи після II Світової війни через механізм фінансової політики створили соціально зорієнтовану ринкову економіку. Курс на розбудову соціально зорієнтованої ринкової економіки має становити в Україні кінцеву мету реформування економіки.

Необхідність виокремлення макрофінансової політики пояснюється зростанням ролі та значимості фінансових важелів у функціонуванні не лише національної економіки, а усього світового господарства, що зумовлено таким.

По-перше, зростання ролі держави в регулюванні економіки, що здійснюється через фінансову систему перерозподілу створеного продукту. В зв'язку із цим функціонування економіки дедалі більше залежить від державних фінансів.

По-друге, глобалізація економіки забезпечується через інтеграцію фінансових капіталів, які є більш мобільними щодо урече-

влених капіталів (будівель, устаткування тощо). Становлення та стабільне функціонування глобальної економіки як організаційно-економічної єдності здійснюється завдяки зусиллям міжнародних фінансових організацій: МВФ, Світового банку, Міжнародного банку розвитку та реконструкції тощо.

По-третє, елементи фінансової інфраструктури є вартісними титулами економічних ресурсів та доходів у національній економіці. Через акції, облігації, боргові зобов'язання, інвестиції, оренду, лізинг та інше здійснюється перерозподіл багатства й доходів на всіх рівнях організації економічної діяльності (глобальному, національному, фірми).

По-четверте, обмеженість ресурсів, з одного боку, та зростання населення у світі (а отже, й потреб) — з іншого, загострюють проблему фінансового забезпечення функціонування економіки. Дефіцит кредитів та інвестицій став для сучасної економіки головною її особливістю. Економічне зростання неможливе без фінансових коштів, а вільний доступ до економічних ресурсів завершився ще у ХІХ столітті. ХХ століття можна характеризувати як період переходу від економіки вільного підприємництва до державно-монополістичної економіки, де фінансовий капітал стає визначальним у відтворенні економіки.

Назагал, можна стверджувати, що теорія макрофінансової політики має свій предмет розгляду, завдання, цілі та принципи досягнення. До принципів макрофінансової політики можна віднести такі.

1. Визначення мети. Мета фінансової політики залежить від гостроти проблем, що їх необхідно вирішити в суспільстві, та від усвідомлення громадянами можливості задоволення потреб і можливих прогресивних напрямів розвитку економіки.

2. Вибір політики. Необхідно визначити напрями дій уряду в розподілі фінансових ресурсів та можливі впливи альтернативних заходів, спрямованих на досягнення поставленої мети. Здійснення порівняльного аналізу наслідків у короткостроковому та довгостроковому періодах.

3. Встановлення граничних соціально-політичних меж фінансової політики. Прийняття рішень у податковій чи фіскальній сферах обов'язково має підкріплюватися розрахунками граничних величин, порушення яких може призвести до незворотних соціально-політичних процесів (мінімальна заробітна плата, грошова емісія, ставка відсотка, податки на доходи, на прибуток чи на багатство).

4. Індивідуальність підходу до національної економіки. Кожна національна економіка є особливою й інтегрованою. Принципи її функціонування мають як загальноекономічні, спільні з іншими країнами принципи функціонування, так і особливості прояву їх кожній країні.

5. Перевірка достовірності наслідків політики. Обов'язковим атрибутом здійснення політики є аналіз і зіставлення результатів та наслідків з раніше прийнятим комплексом економічних заходів. Цим досягається зворотний зв'язок макрофінансової політики із господарською практикою та її правильність.

6. Альтернативність варіантів політики. Завжди слід пам'ятати, що існують альтернативні варіанти фінансової політики, які необхідно зіставляти й обирати найбільш раціональний та ефективний.

Предмет макрофінансової політики є продовженням макро-економічної теорії та фінансової науки в частині здійснення фінансового менеджменту в практичному аспекті динамічної економічної системи; він концентрує увагу на визначальних чинниках розвитку фінансової системи в конкретному часі, просторі, території, конкретній країні, екологічних обставинах і політичній ситуації. Зміст предмета макрофінансової політики становлять не будь-які і не всі макроекономічні пропорції та фінансові тенденції розвитку суспільства, а лише ті, в яких найгостріше проявляється розвиток економіки в даний проміжок часу стосовно конкретної національно-державної економіки чи іншої організаційно-економічної форми. Україна зробила лише започаткувала перші кроки на шляху створення єдиного державно-національного економічного комплексу, тому від науково зваженої макрофінансової політики держави сьогодні залежить її майбутнє. Формується не тільки макрофінансова політика. Зараз закладаються підвалини майбутньої економічної моделі розвитку України, економічної філософії та національної психології поведінки суб'єктів господарювання, економічного порядку.

Постає необхідність розроблення теорії макрофінансової політики для постсоціалістичних трансформаційних економік, що зумовлено низкою обставин.

По-перше, кардинальною відмінністю країн із трансформаційною економікою від інших країн є незавершеність демократичних перетворень, формування інститутів ринкової інфраструктури, злам адміністративно-командної системи та відмова від визначальної економічної ролі держави тощо, де усталеними є

правова та політична система, де досягнуто стабільність й економічну рівновагу. Теоретичні рецепти здійснення макрофінансової політики, що ефективно використовуються в індустріально розвинених країнах, не придатні для механічного копіювання у розв'язанні фінансових проблем перехідної економіки. Водночас не можна повністю відкидати зарубіжну практику й надбання фінансової науки, треба використовувати її методологічні підходи до аналізу конкретної фінансової проблеми, можливість існування альтернативних рішень та прогнозування відповідних соціально-економічних наслідків.

По-друге, теорія макроекономічного фінансового регулювання на сучасному етапі не встигає повною мірою опановувати всі фінансові інновації та спекуляції, що охопили економіки країн світу. Розроблення нових теорій з макроекономіки має стати відправним пунктом обґрунтування макрофінансової політики для конкретної національної економіки.

По-третє, десятилітній досвід трансформації суспільства свідчить про декларативний характер проведення економічних реформ, відсутність теоретичного обґрунтування цілей, способів та очікуваних наслідків економічної політики, в тому числі фінансової. Емпіричні теоретичні рецепти фінансової стабілізації (ейфорія законодавчої діяльності, монетаризм тощо) та втілення їх у фінансовій політиці найчастіше мали зворотний ефект, ще більше ускладнювали фінансову ситуацію в Україні.

4.2. Суть та моделі фіскальної політики

Власне термін «фіскальна політика» в економічній теорії почали застосовувати в першій половині XX століття, в період активного розроблення теорії макроекономіки, в тому числі й державного регулювання економіки. Це політика, спрямована на регулювання непередбачуваних у ринковій економіці змін сукупного попиту шляхом усвідомлених змін у державних витратах. Об'єктивна необхідність фіскальної політики зумовлена кризовими явищами ринкової економіки, нездатністю ринку забезпечувати гармонійне саморегулювання економіки.

Фіскальну політику можна тлумачити як сукупність заходів, спрямованих на зміну видатків та доходів державного бюджету

для досягнення визначених соціально-економічних цілей. В економічній літературі термін «фіскальна» вживають однозначно як «бюджетно-податкова» політика. Так, Е. Дж. Долан та Д. Е. Лінсдей вважають ці терміни синонімами і називають фіскальну політику областю економіки, безпосередньо пов'язаною із взаємодією державних органів і всіх інших суб'єктів господарської діяльності. Нині точку зору про тотожність термінів «фіскальної» та «бюджетно-податкової» політики поділяють багато українських учених. Поряд із цим поняття фіскальної політики ширше, ніж бюджетної, оскільки бюджетна політика пов'язана лише із формуванням і виконанням бюджетів усіх рівнів, цільових загальнодержавних фондів, а фіскальна використовує елементи бюджетної політики для впливу на економічне та соціальне становище в країні.

До пріоритетних цілей фіскальної політики слід віднести вирішення питання зростання обсягів виробництва та забезпечення зайнятості населення, подолання економічних диспропорцій, запобігання небажаним змінам сукупного попиту, боротьбу з інфляцією та різного роду кризовими явищами.

Світова практика налічує безліч моделей здійснення фіскальної політики залежно від цілей та політико-економічних умов господарювання. До базових засад, що визначають напрям та результативність фіскальної політики, належать: рівень ВВП на душу населення та стабільність економіки, економічний порядок та рівень розвитку ринкової інфраструктури, співвідношення форм власності та їхня питома вага, соціальна спрямованість, економічна культура та ментальність, відкритість економіки та її інтегрованість у міжнародну економіку тощо. З урахуванням сказаного ми можемо констатувати наявність американської (ліберальної), німецької (неоліберальної), європейської, шведської, японської моделей господарювання і здійснення фіскальної політики.

Так, шведська та німецька моделі фіскальної політики вирізняються соціальною спрямованістю, що досягається одержавленням розподілу створеного продукту. Держава здійснює перерозподіл доходів також для підтримання фінансової збалансованості, яку не може забезпечити ринок. Так, у Німеччині держава відбирає ту частину доходів, яка не може бути ефективно реалізована на ринку без «перегріву» кон'юнктури і посилення інфляційного тиску, а зростання «доходів населення ув'язується з підвищенням купівельної спроможності дойчмарки, на основі зростання продуктивності праці та насичення внутрішнього рин-

ку¹. Аналогічні механізми фіскальної політики можна спостерігати у шведській моделі.

Однією з найгостріших проблем фіскальної політики є фінансове наповнення бюджету та оптимізація витрат. Забезпечення бездефіцитності бюджету — основна передумова стабільності економічного розвитку. Бездефіцитності бюджету можна досягати двома шляхами: за рахунок розширення та збільшення джерел фінансування або шляхом зниження витрат держави. Тут діє принцип ножиць: один бік лез поповнює бюджет, інший — витрачає. Скорочення витрат бюджету веде до можливості зменшення фінансових надходжень, тоді як зменшення доходів бюджету потребує скорочення витрат держави. І навпаки.

Теорія А. Вагнера та історичний досвід засвідчують, що з економічним розвитком суспільства витрати держави постійно зростають, тому питання радше стоїть про оптимізацію витрат стосовно темпів економічного зростання. Щодо економіки України, то тут сьогодні важко визначити оптимальність витрат держави, бо поки що триває процес становлення державності, що вимагає відповідних витрат з виконання державною владою своїх функцій.

Зазначимо, що в Західній Європі після Другої світової війни (особливий чинник соціалізації економіки) фіскальна політика визначалася радикальними заходами з розширення соціальних виплат, націоналізації галузей і планування економіки. В контексті предмета нашої розмови для нас важливим є факт активізації соціальної політики. Окрім цього, не можна обійти увагою досвід країн Східної Азії (Південної Кореї, Сінгапура, Гонконга і Таїланду) з точки зору здійснення фіскальної політики. Дослідження Світовим банком економічної політики цих країн засвідчує активне стимулювання капіталовкладень у людський фактор, у підвищення рівня освіченості, а також строгий контроль фінансової структури, утримання темпів інфляції на низькому рівні, а темпів інвестицій — на високому. Звісно, формула економічного зростання у східноазійських країнах, включно з Китаєм, може слугувати лише як методологічний приклад необхідності вироблення для України власної фіскальної політики, що є органічним складовим елементом економічної політики взагалі. Рецепти цієї формули не можуть бути застосовані в Україні, позаяк це зовсім інше внутрішнє інституціональне се-

¹ Див.: *Долішній М., Козоріз М.* Моделі державного регулювання в ринковій економіці // *Економіка України*. — 1999. — № 6. — С. 15—16.

редовище, зовсім інші економічні виміри часу, місця та ролі України у світовому господарстві. Тобто ефективність фіскальної політики визначається глибиною та масштабністю державного регулювання системи розподілу, що, на наш погляд, є визначальним для розгляду флуктуації фіскальної політики в трансформаційній економіці України¹.

4.3. Політика формування бюджетних доходів та видатків

Згідно із Бюджетним кодексом України державний бюджет — це план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються державою. Ясна річ, зрозуміло такий план має бути не пасивним відображенням фінансових процесів, а активним інструментом фіскальної (бюджетно-податкової) політики. Від того, як держава використовує цей інструмент, залежить, з одного боку, стан державного бюджету, з іншого — ефективність впливу фіскальної політики на економіку, особливо в період фінансової кризи. Тобто, з одного боку державний бюджет за допомогою податків і видатків виконує регуляторно функцію та впливає на параметри економічного розвитку, а з іншого — макроекономічна ситуація і динаміка ВВП впливають на зміст державного бюджету. Зазначена взаємозалежність окреслюється як на стадії планування та прогнозування, так і на стадії виконання бюджету. Відповідно, вплив уряду через державний бюджет на зростання може бути як позитивним так, і негативним, особливо коли він ініціює скорочення заощаджень в економіці. Неякісна бюджетна політика може стати причиною таких негативних економічних явищ, як інфляція, значний дефіцит рахунка поточних операцій

¹ У зв'язку з хронічним характером кризових явищ у перехідній економіці та невинуватою ейфорією з приводу ринкових перетворень україн необхідним є ґрунтовний аналіз виступів вітчизняних учених на сторінках часопису «Економіка України» з приводу посилення державного регулювання: *Лукинов І.* Методи і засоби державного регулювання економіки перехідного періоду // *Економіка України*. — 1999. — № 5. — С. 9; *Богиня Д., Волинський Г.* Державне регулювання перехідних процесів. — Там само. — С. 12—20; *Лунина І.* Державні гарантії у перехідній економіці: теоретичний аналіз і досвід України. — Там само. — 1999. — № 12. — С. 19—28; *Деркач А.* Суспільство як фундамент державності. — Там само. — 2000. — № 3. — С. 19—27, та ін.

платіжного балансу, уповільнення зростання обсягів промислового виробництва тощо.

З теоретичної точки зору макроекономічні показники є зовнішнім чинником впливу на державний бюджет і формуються під впливом об'єктивних економічних закономірностей. Щодо практичного визначення взаємозв'язку між складовими державного бюджету та показниками соціально-економічного розвитку, то в Україні склалися умови, коли макроекономічна ситуація в країні вносить суттєві корективи в бюджетну політику й організацію бюджетного процесу. Діалектику цих взаємозв'язків відтворено на рис. 4.1, де суцільна лінія вказує на активний зв'язок, а переривчаста — на неявно виражений для України.

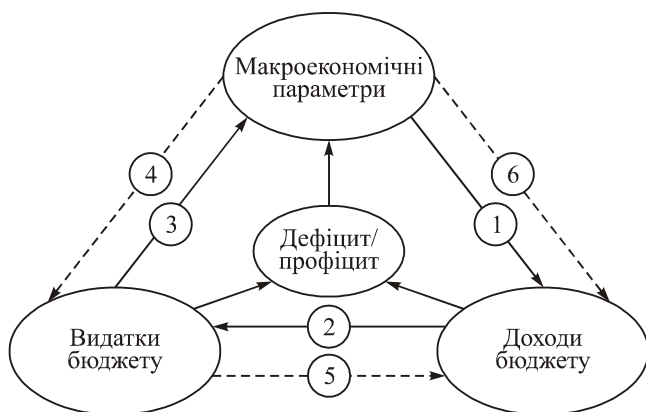

Рис. 4.1. Взаємозв'язок між показниками державного бюджету і макроекономічними показниками

Зображений механізм впливу макроекономічних показників на державний бюджет відображається в таких зв'язках:

1) макроекономічна ситуація впливає на доходи державного бюджету з тих позицій, що уряд кожної країни бере участь у формуванні національної податкової системи, з одного боку орієнтуючись на принципи її функціонування, а з іншого — враховуючи соціально-економічне становище країни. Наприклад, нестабільність макроекономічної ситуації в Україні суттєво вплинула на дохідну частину, а саме на її формування і мобілізацію в процесі національного відтворення, оскільки формування ВВП, його розподіл і перерозподіл є джерелом доданої вартості й основою

формування доходів державного бюджету. Тому основні макроекономічні показники, в тому числі ВВП, їхня стабільність і динаміка прямо впливають на формування основних видів податків і зборів, що зараховуються до бюджету;

2) загальна сума видатків може змінюватися під впливом різних чинників, однак найбільший вплив справляє кон'юнктура, що складається із надходженнями до бюджету. Залежно від майбутніх доходів бюджету формується його видаткова частина;

3) характер впливу бюджетних витрат на макроекономічні параметри передусім залежить від їхньої структурної зміни. Так, збільшення соціальних трансфертів безпосередньо збільшує ВВП; збільшення державних закупівель товарів і послуг опосередковано впливає на загальний випуск через скорочення інвестицій та сукупного попиту; збільшення державних інвестицій опосередковано впливає на ВВП через вплив на доходи власників ресурсів (капіталу, праці). Крім цього, слід зважати на «ефект витіснення приватних інвестицій»;

4) залежно від основних макроекономічних параметрів формується видаткова частина державного бюджету;

5) залежно від рівня видатків бюджету формується дохідна частина бюджету. Наприклад, у деяких країнах проблема зниження залежності видатків бюджету від рівня його доходів вирішується створенням Стабілізаційного фонду (особливо у сировинних країнах). Раціональне управління коштами фонду дає можливість скоротити макроекономічні та бюджетні ризики і забезпечити довгострокову стабільність бюджету. Так, однією із серйозних помилок, що їх припустилися деякі країни при створенні стабілізаційних фондів, було збільшення видатків бюджету, що порушило принцип лімітування грошової пропозиції і призвело до погіршення зовнішньоекономічної кон'юнктури та, відповідно, неспроможності профінансувати збільшений обсяг бюджетних зобов'язань;

6) відповідність між системою оподаткування та моделлю макроекономічного регулювання. Невідповідність між ними може призвести до небажаних наслідків, що негативно впливатимуть на фінансове становище платників податків і на надходження до державного і місцевого бюджетів.

На практиці державний бюджет розглядають з точки зору пріоритетності визначення та здійснення видатків, проте держава, за своїм функціональним призначенням, має передбачати регулювання й оптимізацію видатків відповідно до фінансової можливості та наявності доходів бюджету з метою забезпечення

виконання бюджетних призначень і її зобов'язань у цілому. Водночас прийняття рішень щодо державних видатків часто відбувається за нестачі реальних фінансових ресурсів і призводить до зростання зобов'язань держави, непідкріплених бюджетними коштами. Як наслідок, порушується загальна фінансова стабільність в економіці, що негативно впливає на розв'язання соціальних питань. За подібної незбалансованості потреб суспільства і можливостей держави підвищується вплив різних чинників на формування попиту і пропозиції на суспільні блага, прийняття рішення та здійснення вибору. Пропозиція формується залежно від фінансових можливостей держави у наданні суспільних благ, а попит — виходячи з потреб у здійсненні державних видатків для надання суспільних благ. Своєю чергою, зростання попиту на суспільні блага призводить до зростання їхньої вартості, а отже, до загострення проблеми формування державного бюджету та визначення пріоритетних цілей бюджетної політики в частині видатків. Оскільки рішення щодо вартості й ціни бюджетних послуг радше тяжіють до політичних, це, відповідно, негативно впливає на якість бюджетного прогнозування.

З метою оцінювання стану державного бюджету розглянемо зміст категорій: доходи і витрати. Усі доходи бюджету є бюджетними надходженнями, але не всі надходження вважаються доходами. До складу доходів належать лише ті надходження, що не підлягають поверненню. Надходження за рахунок наданих уряду кредитів не вважаються доходом, оскільки ці кредити підлягають поверненню. Так, надходження до бюджету (Y_g) складаються із бюджетних доходів (податкові, неподаткові надходження, доходів від операцій з капіталом і трансфертів) та запозичень і коштів від приватизації державного майна:

$$Y_g = \text{бюджетні доходи} + \text{запозичення} = \text{кошти від приватизації} \quad (4.1)$$

Надійність системи доходів бюджету передусім пов'язана зі значною питомою вагою податкових надходжень в загальній структурі. В розвинених країнах частка податкових платежів у доходах бюджету становить 90—95 %, натомість в Україні вона ледь сягає 70 %. Подібна деформація дохідної структури бюджету свідчить, що вітчизняна податкова система належно не виконує свого фіскального призначення, тому держава мусить шукати інші можливі шляхи для залучення коштів.

Останніми роками в Україні відчутно посилилася роль державного бюджету в перерозподілі ВВП. Під впливом змін у подат-

ковому законодавстві було досягнуто вагомі зрушення у сфері податкової політики й адміністрування податків. Зокрема, вдалося зупинити зростання податкових недоїмок, частково скасувати податкові пільги, зменшити кількість схем податкової мінімізації, спростити систему сплати основних бюджетоутворювальних податків, розробити стратегію модернізації процесу управління адмініструванням податків, посилити контроль за трансакціями держмонополій тощо. Проте залишилася низка невирішених проблем, серед яких, з одного боку, надмірний тиск податкової політики, що не забезпечує достатніх надходжень до державного бюджету й обмежує бюджетні видатки, з іншого боку — експансія неплатежів з боку підприємств, що скорочує ресурсний потенціал бюджетної системи в цілому. Таким чином, податкова політика продукує ризики для сталого випереджального розвитку економіки в довгостроковій перспективі, адже стан її погіршує конкурентоспроможність України за рахунок низької привабливості економічного простору для здійснення інвестицій порівняно з ліберальнішими економіками інших країн.

Усі видатки державного бюджету (E_g) поділяють на поточні та капітальні. До поточних видатків державного управління належать, платежі за суспільні товари та послуги для поточного споживання, трансфертні платежі приватному сектору, відсотки з державного боргу. Капітальні видатки державного бюджету — це державні інвестиції, які спрямовуються переважно на розвиток освіти, науки, культури, охорони здоров'я тощо. Звідси впливає формула бюджетних видатків:

$$E_g = \text{поточні видатки} + \text{капітальні видатки} \quad (4.2)$$

Досвід бюджетного реформування в Україні підтверджує, що поряд із прорахунками були здійснені реальні кроки, серед яких слід назвати запровадження нової бюджетної класифікації, введення елементів середньострокового фінансового планування, запровадження щомісячного планування бюджету, концентрацію видатків державного бюджету в меншій кількості головних розпорядників, включення до бюджету позабюджетних коштів, створення Державного казначейства тощо. Разом із тим, незважаючи на зазначені успіхи у сфері реформування бюджетної системи з позицій бюджетних видатків, у країні відсутні реальні діючі механізми середньострокового планування і забезпечення результативності бюджетних видатків на основі програмно-цільового методу (ПЦМ) формування бюджету, через що бракує чітких формулювань цілей і кінцевих результатів використання

доходів бюджету. Крім цього, відсутні чіткі критерії оцінювання діяльності головних розпорядників бюджетних коштів, обмежена їхня відповідальність.

Крім статистичних показників, що характеризують бюджетні надходження та видатки, використовують аналітичні показники. Серед них широкого застосування набули чисті податки (T), які за своєю сутністю є наявним доходом уряду. На базі державного бюджету вони обчислюються за формулою:

$$T = AT - TR - n \cdot Dg \quad (4.3)$$

де TR — урядові трансферти приватному сектору;

Dg — державний борг;

n — номінальна відсоткова ставка.

Серед бюджетних видатків окремо виділяють державне споживання (Cg), яке включає заробітну плату працівників державного управління та платежі за суспільні товари та послуги для поточного споживання. Разом із державними інвестиціями (Ig) вони формують державні закупівлі:

$$G = Cg + Ig \quad (4.4)$$

Фіскальна політика виступає важливим інструментом реалізації ролі держави в економіці. По-перше, саме вона забезпечує зростання обсягу фінансових ресурсів, що акумулюються в розпорядження держави і використовуються для реалізації її функцій, спрямованих на розвиток національного господарства і підвищення рівня життя громадян. По-друге, державний бюджет як через політику доходів, так і через політику державних видатків є важливим інструментом стимулювання ділової активності й регулювання структури економіки відповідно до довгострокових загальнонаціональних пріоритетів.

Фіскальна політика пов'язана з такими макроекономічними цілями, як економічне зростання, цінова стабільність та повна зайнятість. У разі активізації урядом політики економічного зростання це сприятиме процесам надання суспільних благ та здійснення видатків у сферу освіти, на фундаментальні дослідження тощо. Для забезпечення цінової стабільності й повної зайнятості уряд проводить активну кон'юнктуру політику. Саме тому конкретні вимоги до бюджетної політики щорічно формують в основних напрямках бюджетної політики.

В Україні, на відміну від розвинених країн, основні напрями бюджетної політики являють собою перелік загальних положень, а іноді й стандартних декларацій. Передбачені раніше заходи в

основних напрямках бюджетної політики іноді залишаються невиконаними протягом кількох років, а деякі й досі не реалізовані, наприклад децентралізація державних фінансів, повернення знецінених заощаджень громадян, проведення військової та податкової реформ, упорядкування податкових пільг тощо.

Бюджетні резолюції в Україні почали складати від 1997 року, вони суттєво різняться між собою за структурою наведеної інформації та мірою її деталізації. Аналіз практики складання основних напрямів бюджетної політики визначає певне змішування цілей бюджетної стратегії і тактики. Найбільшою вадою чинної бюджетної практики є те, що в законах про державний бюджет не повною мірою забезпечується реалізація основних стратегічних пріоритетів, визначених ВРУ. Наприклад, у законах про Державний бюджет України на 2002 і 2003 років усупереч положенням основних напрямів бюджетної політики державний бюджет був сформований із дефіцитом, тоді як забезпечення безумовної збалансованості бюджету було визначене як пріоритетна мета. Зміст основних напрямів бюджетної політики 2002—2009 років містив завдання, які не можна було виконати в межах річного бюджету.

В американській бюджетній практиці в основних напрямках бюджетної політики відображають дані про виконання бюджету за кілька минулих років (із зазначенням причин відхилень), а також прогнозні бюджетні показники на наступні чотири роки, що створює засади проведення середньострокового та довгострокового прогнозування.

В основних напрямках бюджетної політики України від 1997 року одним із найголовніших спрямувань був орієнтир на підвищення соціального рівня, а також збільшення фінансування соціальної сфери. І лише державні бюджети 2005 та 2006 років набули більшої соціальної спрямованості. Цим фактом підтверджується нераціональність декларативного підходу у визначенні бюджетних пріоритетів.

Серед пріоритетів бюджетної політики на 2007—2009 роки залишилися: забезпечення соціального спрямування бюджету; передбачення видатків на освіту, охорону здоров'я, культуру і науку в розмірах, визначених законодавством; забезпечення соціальних гарантій, соціального захисту населення та безоплатної медичної допомоги; забезпечення зростання рівня реальних доходів населення. Проте не всі ці пріоритети є довгостроковими.

Вибір цільової спрямованості бюджетної політики має бути пов'язаний насамперед з ретельним відбором завдань, вирішуваних

них суспільством. Це може бути як політика стабілізації, так і політика економічного зростання або політика стримування ділової активності. На сучасному етапі першочерговим напрямом для України, особливо за умов світової фінансової кризи, є досягнення макроекономічної стабільності, що означає досягнення рівноваги між сукупним попитом та сукупною пропозицією. Щодо макроекономічної рівноваги, то в широкому сенсі — це забезпечення необхідними фінансовими ресурсами процесу національного макроекономічного відтворення, залежно від загальної стратегічної мети стабілізації та подальшого зростання економіки, а у вузькому — фінансовий баланс країни, в якому відображено загальнодержавні (державний бюджет, баланс фінансових ресурсів і витрат держави, баланс грошових доходів і витрат населення, платіжний баланс), регіональні й галузеві фінансові баланси. Таким чином, макроекономічна стабілізація є засадовим чинником стійкого соціально-економічного розвитку країни й економічного зростання.

Згідно із визначенням стабілізаційної політики її основними цілями, що відображають кінцеві результати економічного розвитку, є наближення обсягів виробництва до потенційного ВВП, зменшення безробіття до природного рівня та зниження інфляції до оптимальної величини. Відповідно, від здатності будь-якої політики досягати поставлених цілей залежить її ефективність. Залежно від того, наскільки ефективною є фінансова політика держави, значною мірою залежить виконання нею соціально-економічних завдань і, відповідно, збалансування інтересів усіх учасників ринкових відносин.

В економічній літературі термін «ефективність» має два значення. Перше — результативність (effectiveness), рівень досягнення запланованого результату, друге — мінімізація витрат на одиницю випущеної продукції або наданих послуг (efficiency). Тобто відповідність запланованих та отриманих результатів характеризує ефективність в контексті результативності, а виконання плану надання послуг — ефективність діяльності.

У вітчизняній науковій літературі проблема підвищення ефективності бюджетної політики розглядається: по-перше, з позицій виконання державного бюджету — фінансової ефективності, по-друге, з позицій впливу на соціально-економічну динаміку в країні — стратегічної ефективності. До найважливіших показників фінансової ефективності бюджетної політики належать мобілізація бюджетних доходів, виконання бюджетних зобов'язань, управління бюджетним дефіцитом і державним боргом. Страте-

гічна ефективність залежить від того, яким чином бюджетна політика пов'язана з іншими складовими макроекономічної політики держави (податковою, грошово-кредитною, зовнішньоекономічною, антиінфляційною, інвестиційною тощо).

Іноді ефективність бюджетної політики ототожнюють з дотриманням показників бюджетної безпеки. Наприклад, у декларації цілей та завдань бюджету на 2008 рік зазначено, що для застосування ефективної регуляторної ролі бюджету слід утримати обсяг державного боргу та дефіциту на економічно безпечному рівні. Загроза бюджетній сфері виникає, коли перевищено порошкове значення того чи іншого характерного для цієї сфери індикатора. Серед основних показників слід виокремити: державний борг із пороговим значенням 60 % до ВВП; дефіцит державного бюджету — 3 % до ВВП; видатки державного бюджету — 20 % до ВВП; рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет — 40 % до ВВП; внутрішній борг — 30 % до ВВП; зовнішній державний борг — 25 % до ВВП; темп зростання державного боргу відносно темпів зростання ВВП — 1 од.; зовнішній державний борг — 70 % обсягу експорту; витрати на обслуговування і погашення зовнішнього державного боргу — 18 % обсягу експорту.

Отже, ефективна бюджетна політика — це політика підтримання бюджетного дефіциту або профіциту на рівні, що відповідає таким макроекономічним цілям, як контроль за інфляцією, підвищення інвестиційної активності всіх фінансових ресурсів, зростання загального економічного потенціалу суспільства, що в свою чергу забезпечує приріст доходної бази бюджету і, відповідно, збільшення обсягу державних послуг. Тобто ефективність бюджетної політики залежить як від ефективної податкової політики, так і від політики бюджетних видатків.

Ефективність оподаткування та його спрямованість на суспільний розвиток визначається рівнем володіння механізмом погодження інтересів сторін податкових відносин. За міжнародними стандартами оптимальність податкової політики визначається як на підставі аналізу динаміки доходів державного бюджету та податкових надходжень відносно ВВП, так і шляхом порівняння цих співвідношень із відповідними показниками інших країн (з подібним типом та моделлю економіки). З цієї метою прийнято використовувати коефіцієнти еластичності та динамічності податків.

Коефіцієнт еластичності податків (t_e) показує відношення між автоматичною зміною податкових надходжень (тобто при

незмінній податковій системі) і зміною ВВП як податкової бази:

$$t_e = \frac{\Delta AT_a}{\Delta Y}, \quad (4.5)$$

де ΔAT_a — автоматична зміна валових податків у відсотках за період;

ΔY — зміна ВВП у відсотках за період.

Податкова система вважається еластичною, якщо t_e більший за одиницю. За цих умов податкові надходження зростають швидше, ніж ВВП як податкова база, навіть без підвищення податкових ставок, тобто без дискреційних змін у податковій системі. Податкова система є еластичною, якщо: податками обкладаються галузі, які швидше розвиваються; податкові ставки мають прогресивний характер; вони стягуються з вартості, а не з конкретного об'єкта; податки збираються своєчасно.

Коефіцієнт динамічності податків (t_d) відображає відношення між зміною фактичних податкових надходжень і зміною ВВП як податкової бази:

$$t_d = \frac{\Delta AT}{\Delta Y}, \quad (4.6)$$

де ΔAT — зміна фактичних валових податків у відсотках за період.

У формулі (4.6), на відміну від формули (4.5), зміна податкових надходжень може бути зумовлена як дискреційними змінами в податковій системі, так і дискреційними змінами податкової бази. Якщо дискреційні зміни в податковій системі (впровадження нових податків, зміна податкових ставок тощо) сприяють збільшенню податкових надходжень, то динамічність податків буде вищою, ніж їхня еластичність. І навпаки.

У вітчизняній літературі кількісну характеристику ефективності податкової політики здійснюють на підставі універсальних базових показників, таких як податкове навантаження, податковий потенціал, пропорції між податковими надходженнями до бюджету та його видатками, податкові пільги, податковий контроль тощо. Причому за основний показник ефективності податкової політики, як правило, беруть загальний рівень податкового навантаження. Саме за ним оцінюється прогрес у проведенні податкової реформи, а з його зниженням пов'язують позитивні очікування щодо прискорення економічного зростання.

Виходячи із тотожності національних рахунків, номінальний податковий потенціал (TP) являє собою сукупність усіх видів податкових платежів на продукцію, виробництво та прибуток, дохід і соціальні внески, що включаються в оплату праці найманих працівників. Розрахуємо його розмір за формулою:

$$TP = GVA - GOS, MI - CE + Spi, \quad (4.7)$$

де GOS, MI — валовий прибуток, змішаний дохід;

GVA — валова додана вартість;

CE — оплата праці найманих працівників;

Spi — субсидії на виробництво та імпорт.

Рівень податкового навантаження на платника податків (TB) є кількісним параметром, що характеризує міру розподілу податкового навантаження на членів суспільства і визначається як відношення податкового потенціалу на душу населення до середньодушового доходу зайнятого населення.

$$TB = TP/L : CE/L = TP/CE, \quad (4.8)$$

де L — чисельність економічно активного населення.

Рівень податкового навантаження на населення не такою мірою залежить від розмірів податкових ставок, як прийнято вважати. За інших рівних умов він зменшується в міру зростання добробуту суспільства. Звідси випливає, що надмірна активність уряду у прагненні знизити ставку податку на оплату праці при обмеженні зростання оплати праці збільшує податкове навантаження на суспільство в цілому, а не на високооплачувані категорії працівників.

Розглядаючи ефективність бюджетної політики крізь призму бюджетних видатків, слід брати до уваги часові аспекти: довгостроковий та короткостроковий. Довгострокова ефективність бюджетних видатків являє собою міру досягнення запланованих стратегічних цілей і оцінку ефекту для суспільства від надання державою вироблених товарів, наданих послуг і виконаних робіт, а також зміну структури добробуту (споживання) їх платника. Тобто довгострокова ефективність відображає якісну відповідність запланованих і отриманих результатів. Щодо короткострокової ефективності бюджетних видатків, то вона являє собою мінімізацію витрат фінансових ресурсів держави, тобто відображає кількісне виконання плану з надання суспільних благ, профінансованих за рахунок сплачених податків.

Якщо податки — це ресурси бюджетної системи, то державне споживання, відповідно, видаткова частина бюджету. У світовій

практиці для вимірювання якості політики державних видатків існує тест, за яким можна визначити, чи ефективна така політика. Його сутність полягає в порівнянні абсолютного рівня державних видатків із низкою показників, які можна віднести до результатів державної політики, наприклад кількість виданих патентів, кількість осіб, які вступають до університетів, дитяча смертність, тривалість життя, вікова демографічна залежність, телефонізація країни тощо. Політика державних видатків визнається неефективною в тому разі, якщо знаходиться будь-яка інша країна, показники якої вищі, а видатки менші. Вважається, що коли принаймні один із показників є кращим, ніж у країни з меншими видатками, говорити про неефективність цієї політики не можна.

Російські економісти виокремлюють три основні методи вимірювання ефективності діяльності з управління державними фінансами:

1) Аналіз індексів (ratio analysis), що полягає у зіставленні ефективності діяльності певної організації з показниками попередніх періодів і показниками подібних їй організацій, а також у порівнянні альтернативних підходів. У зазначеного методу є позитивні і негативні сторони. Тобто, з одного боку, це найпростіший і найдешевший метод вимірювання ефективності, з іншого — у нього багато обмежень, зокрема неможливість врахувати об'єктивні чинники, які вплинули на структуру управління в організації і призвели до змін порівняно із попередніми періодами або з іншими організаціями.

2) Регресійний аналіз (regressive analysis), що охоплює значно ширший аспект дії щодо попереднього методу. Його сутність полягає у зіставленні показників результатів діяльності із сукупністю чинників, що описують вхідні ресурси, та поясненні коливань результатів за допомогою коливань чинників. Проте цей метод також має суттєві недоліки. По-перше, основна проблема його інтеграції в систему оцінювання ефективності полягає в тому, що причинно-наслідкові зв'язки в досліджених процесах без додаткової інформації практично не піддаються точній і однозначній оцінці. По-друге, регресійний аналіз потребує постійного контролю за основними та пояснювальними даними, які регенеруються в середині організації. По-третє, ефективність в ньому, по суті, оцінюється на основі аналізу відхилень від середнього, а для цілей максимального зростання ефективності потрібна орієнтація на найвищу результативність.

3) Метод аналізу пакетів даних (data envelope analysis), зорієнтований на максимальний рівень продуктивності або результати-

вності. Діяльність організації визнається неефективною, якщо її продуктивність нижча за «передовий рівень», або собівартість її товарів та послуг перевищує показник, який визнано ефективним. Цей метод, попри сучасність і актуальність, теж має недоліки, зокрема суб'єктивний характер вибору значень показників, що визнаються ефективними.

На практиці бюджетні зобов'язання переходять у бюджетне навантаження, що відображає міру державного впливу на регулювання конституційних зобов'язань у процесі виконання видатків за рахунок надходжень до бюджету. Так, виходячи з методу розрахунку ВВП за кінцевим використанням, потенціал державного споживання (C_g) виражається як частина видатків на кінцеве споживання, що здійснюються державними структурами, і визначається як різниця між ВВП, валовими інвестиціями, видатками на кінцеве споживання домашніх господарств і некомерційних організацій, які обслуговують домашні господарства, та чистим експортом товарів та послуг:

$$C_g = Y - I - C_p - NX, \quad (4.9)$$

де Y — валовий внутрішній продукт;

NX — чистий експорт товарів та послуг;

I — валові інвестиції;

C_p — видатки на кінцеве споживання домашніх господарств (включно з видатками на кінцеве споживання організацій, що обслуговують домашні господарства).

Наступним критерієм, що відображає функцію фінансового регулювання державного бюджету, є рівень державного споживання (c_g). Цей показник являє собою витратомісткість державних послуг та характеризує рівень розподілу споживання державних послуг населення стосовно їхніх доходів. Рівень державного споживання обчислюють як відношення потенціалу державного споживання до оплати праці найманих працівників:

$$c_g = C_g/P : CE/P = C_g/CE, \quad (4.10)$$

де P — чисельність населення, що споживає державні послуги;

CE — оплата праці найманих працівників.

Таким чином, використання показників бюджетної витратомісткості дозволяє оцінювати соціальну значущість бюджетних засобів, котрі призначаються на потреби державного споживання, що має важливе значення при визначенні засад бюджетної політики на майбутній період.

Таблиця 4.1

**ПОКАЗНИКИ РЕСУРСОМІСТКОСТІ
ТА ВИТРАТОМІСТКОСТІ БЮДЖЕТНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ за 1991—2006 роки**

Показники	1991	1997	1999	2000	2002	2003	2004	2005	2006
Номінальний податковий потенціал (<i>TP</i>)*	69,5	8761	5553	5899	6148	7150	7951	9926	12 347
Питомий податковий потенціал (<i>STP</i>)	0,233	0,094	0,043	0,035	0,027	0,027	0,023	0,022	0,023
Податкове навантаження (<i>TB</i>)	0,395	0,193	0,096	0,082	0,059	0,058	0,050	0,046	0,046
Індекс податкового навантаження (<i>ITB</i>)	126,6	68,4	66,9	85,4	73,4	98,1	86,3	90,7	100,3
Потенціал державного споживання (<i>Cg</i>)*	56	22 489	26 000	31 813	41 635	50 945	60 743	80 703	100 561
Рівень державного споживання (<i>c_g</i>)	0,318	0,495	0,449	0,442	0,403	0,416	0,386	0,372	0,374
Індекс рівня державного споживання (<i>Ic_g</i>)	97,6	107,9	99,6	98,4	86,9	103,3	92,5	96,6	100,5
Індекс ВВП (<i>IY</i>)	91,3	97,0	99,8	105,9	105,2	109,6	112,1	102,7	107,1
Індекс доходів зведеного бюджету (<i>IBI</i>)	н/д	75,5	96,2	139,2	103,1	102,5	99,0	117,1	103,8
Індекс видатків зведеного бюджету (<i>IBE</i>)	н/д	86,2	93,8	124,4	98,9	107,1	109,5	111,3	99,6

* Абсолютна величина показника до 1996 року подана у млрд крб, а з 1996 — у млн грн.

Як видно з табл. 4.1, рівень державного навантаження на економіку, або рівень державного споживання разом із рівнем довіри в суспільстві та рівнем оподаткування доходів громадян належить до ключових чинників, що впливають на темпи економічного розвитку. Детальніше зупинимось на розгляді отриманих результатів. Для зручності аналізу індикаторів бюджетної ресурсомісткості умовно виокремимо три періоди.

Перший період (1991—1995 роки) — на нього припала глибока економічна та фінансова криза; характеризувався тенденцією сталого спаду суспільного відтворення (індекс ВВП перебував на рівні нижче 100 %) та різким зниженням індексу доходів державного бюджету до 76 % у 1995 році. У 1992 та 1994 роках спостерігався найінтенсивніший спад індексу номінального податкового потенціалу до рівня 72,8 % та 71,3 %, відповідно. Така тенденція акумулює тенденцію скорочення валової доданої вартості й посилення податкового навантаження на економіку. Від 1991-го до 1993 року перевищення темпів зростання індексу податкового навантаження над номінальним податковим потенціалом виявилось пригнічувальним чинником для зростання ВВП, і як наслідок у 1994 році зафіксовано мінімальне значення зростання ВВП на рівні 77,1 %. Тобто 1991—1995 роки можна характеризувати як період із надмірно високим рівнем податкового навантаження.

Другий період (1996—2000 роки) — період поступової стабілізації (він пов'язаний з ухваленням Конституції України, де визначено засади чинної бюджетної системи, та введенням національної грошової одиниці), відзначився тенденцією до зростання індексу ВВП та доходів державного бюджету, яка, проте, не збігається із тенденцією динаміки показників бюджетної ресурсомісткості, що мала спадний характер до 1999 року включно. Так, індекс номінального податкового потенціалу поступово спадав і сягнув найнижчого значення у 1999 році — 61,8 %. Навіть за зафіксованого економічного зростання у 2000 році та високих темпів зростання доходів державного бюджету на рівні 139,2 % індекс номінального податкового потенціалу не перетнув межу 100 %, а податкове навантаження від 1999 року перевищує податковий потенціал на 5,6 %, тобто податковий тягар на економіку посилюється. Розрив у динамічних характеристиках таких показників, як ВВП та номінальний податковий потенціал, передусім засвідчує те, що функція фінансового забезпечення державного бюджету має деструктивний характер, а це пов'язане з неефективністю податкової системи України. У 1996—1997 роках тенденція різкого скорочення доходів державного бюджету (з 107,1 %

до 75,5 %) збіглася із тенденцією зменшення номінального податкового потенціалу (з 97,3 % до 69,6 %). Однак це не відображає процесів реального накопичення фінансових ресурсів у бюджетній системі, а навпаки, є результатом активного відпливу їх зі сфери державних фінансів на фінансовий ринок. Тобто надмірний обсяг податкових вилучень у країні спричинив економіці різке скорочення бази оподаткування і відповідно гальмування інвестиційних процесів. Така економічно необґрунтована політика вилилася у фінансову кризу 1997 року.

Характерною особливістю третього періоду, що розпочинається від 2000 року, є те, що динаміка доходів державного бюджету не пов'язана ані з динамікою ВВП, ані з динамікою питомого податкового навантаження, що є черговим підтвердженням того, що бюджетна політика не зорієнтована на виконання функції фінансового забезпечення в стратегічному плані, вона вирішує лише завдання поточних фіскальних потреб. Доволі високі темпи економічного зростання та збільшення індексу надходжень до державного бюджету, особливо у 2005 році до рівня 117,2 %, стали результатом підвищення фіскальної ефективності основних податків за рахунок розширення податкової бази. Різке скорочення темпів зменшення індексу доходів державного бюджету у 2001 році є результатом надмірного податкового навантаження, яке було послаблене у 2002-му до 74 %. 2003 та 2004 роки характеризувалися динамічною рівновагою показників податкового навантаження та потенціалу, що послугувало поштовхом для зростання доходів державного бюджету у 2005 році. При цьому, тенденція скорочення доходів державного бюджету у 2003—2004 роках (з 102,5 % до 99 %) збігається з тенденцією зменшення номінального податкового потенціалу (з 98,2 % до 86,1 %), утім, це не свідчить про зменшення податкового навантаження на виробництво, а радше є результатом втрати державного контролю над фінансовими ресурсами, тобто перетіканням фінансових ресурсів на фінансовий ринок.

Розрахунок указаних показників дає підстави сформулювати такі висновки: при зниженні номінального податкового потенціалу падають бюджетні доходи, хоча іноді це відбувається із лагом у 2—3 роки; відрив показника податкового навантаження від номінального податкового потенціалу засвідчує відсутність стимулювального впливу податкової системи на суспільне відтворення; перевищення поточних зобов'язань над виплатами, тобто накопичення податкової заборгованості є свідченням надмірності податкових ставок, або м'якості бюджетних обмежень.

Аналізуючи бюджетну витратомісткість відповідно до динаміки ВВП і зростання видатків державного бюджету України, слід зазначити, що 1991—1995 роки характеризувалися непомірними державними видатками. Так, від 1991 року спостерігається подорожчання вартості державного споживання стосовно динаміки зростання ВВП, тобто надмірне зростання бюджетних видатків на обслуговування державного боргу. Проте від 1994 року обсяги бюджетних видатків скорочуються значно швидше за ВВП. Незрозумілим залишається факт зростання обсягів бюджету у 1994 році порівняно із 1993 роком під час падіння ВВП, адже фінансові потреби держави мали б узгоджуватися із загальною економічно і фінансовою ситуацією в країні. З цього приводу можна зазначити, що маса бюджету визначається функціями держави, які в цей період були досить стабільними, тобто при скороченні ВВП бюджетні видатки зменшуються в дещо менших обсягах, бо потрібне належне забезпечення виконання державою її функцій. Брак податкових доходів компенсується або зростанням неподаткових надходжень, або дефіцитним фінансуванням, що й відбувалося в Україні.

Період 1996—2000 років характеризувався тим, що динаміка зростання собівартості державного споживання суттєво випереджала динаміку зростання видатків державного бюджету, що також було свідченням неефективної політики державних видатків на той період. Так, індекс питомої собівартості державного споживання у 1999 році сягнув свого найвищого значення — 123,7 %, а дедалі більша частина бюджетних коштів витрачалася на управлінську систему, замість доходити до реального споживача у вигляді державних послуг. Своєю чергою, значний відрив індексу ВВП від індексу видатків державного бюджету, що спостерігався впродовж 1997—1999 років (1998-го відрив збільшився на 26,5 %), також був свідченням неякісного виконання функцій бюджетного регулювання.

Третій період розпочався 2001 року й одразу вочевидний зміну тенденцій досліджуваних показників. Так, від 2004 до 2006 року динаміка питомих національних заощаджень та динаміка питомої собівартості державного споживання практично збігаються, що засвідчує відсутність цілеспрямованої державної інвестиційної політики, оскільки майже весь приріст валових інвестицій залучається в поточне державне споживання. Разом зі значним приростом доходів державного бюджету підвищується ризик деформації декларованої стратегічної моделі економічного розвитку.

Якщо звернутися до проаналізованих раніше показників бюджетної ресурсомісткості і зіставити їх з кількісними характеристиками реалізації функції бюджетного регулювання, впадають в око суперечливі тенденції. Так, до 1993 року за різкого скорочення індексу номінального податкового потенціалу спостерігалася різке зростання індексу питомої собівартості державного споживання, така ж сама ситуація спостерігалася впродовж 1997—2001 років. Але у 2001—2006 роках обидва тренди різко змінюють напрям, інакше кажучи, тенденції зміни цих показників збігаються. Названі тенденції пояснюються тим, що спрямованість бюджетної політики характеризується нерациональним використанням приросту економічного потенціалу країни, що в гіршому випадку може призвести до нової економічної кризи.

Таким чином, головна загроза полягає в заміні інноваційно-інвестиційної спрямованості економічного розвитку прискореним підвищенням соціальних стандартів життєдіяльності населення із залученням дедалі більшого обсягу фінансових ресурсів, які не відповідають поточним можливостям економіки. Це, звісно, негативно позначається на обсягах державних капітальних інвестицій, що мали стимулювати зростання сукупного попиту й виступати одним із основних чинників економічного зростання.

4.4. Вплив фіскальної політики на економіку

Виходячи з того, що за допомогою державного бюджету формуються та використовуються фінансові ресурси для забезпечення завдань і функцій держави, логічно спершу визначити вплив на нього заходів фіскальної політики. Так, на стан державного бюджету впливають два чинники:

- дискреційні (цілеспрямовані) заходи фіскальної політики;
- циклічні коливання в економіці.

Зокрема, стимулювальна фіскальна політика шляхом збільшення бюджетних видатків та/або зниження податків може спрямовувати бюджет до дефіциту. Але аналогічні наслідки виникають і в разі циклічного падіння виробництва, коли відбувається автоматичне скорочення податкових надходжень, які є основним компонентом бюджетних доходів. Стримувальна фіскальна політика, яку застосовують в умовах інфляційного зростання виробництва, викликає протилежні наслідки. З метою роз-

межування впливу на державний бюджет фінансової політики і циклічних коливань в економіці при його аналізі розрізняють фактичний і структурний дефіцити.

Фактичний дефіцит — це дефіцит фактичного бюджету, який відображає справжнє співвідношення між його доходами і видатками. Структурний дефіцит є категорією бюджету повної зайнятості, в якому доходи і видатки визначаються на базі припущення, що економіка функціонує за параметрами повної зайнятості, тобто коли безробіття дорівнює природному рівню, а обсяг виробництва — потенційному ВВП. Фактичний дефіцит відрізняється від структурного дефіциту на величину втрат, що їх зазнає державний бюджет за умов неповної зайнятості, тобто коли виникає розрив між фактичним і потенційним ВВП. Ці втрати відображає циклічний дефіцит (BS_C). Він обчислюється як різниця між фактичним дефіцитом (BS) і структурним дефіцитом (BS_S):

$$BS_C = BS - BS_S. \quad (4.11)$$

Для оцінювання стану фінансової політики вирішальне значення має структурний дефіцит. Структурний дефіцит — це різниця між доходами і видатками державного бюджету за припущення, що економіка перебуває в умовах повної зайнятості. Виразимо його величину за формулою:

$$BS_S = Y_g + (Y_p - Y) \cdot t - E_g, \quad (4.12)$$

де BS_S — структурний дефіцит;

Y_p — потенційний ВВП;

Y — ВВП у фактичних цінах;

E_g — бюджетні видатки;

t — гранична податкова ставка;

Y_g — бюджетні доходи;

$(Y_p - Y)$ — втрати ВВП від циклічного безробіття.

Наведена формула потребує пояснень. Головним її елементом є добуток $(Y_p - Y) \cdot t$, який показує, на скільки можуть збільшитися податкові надходження до бюджету і бюджетні доходи загалом у разі зростання фактичного ВВП до потенційного рівня. Це пояснюється автоматичною залежністю податкових надходжень від ВВП, який на макrorівні приймають за інтегральну податкову базу. Якщо фактичний ВВП зростає до рівня потенційного ВВП, унаслідок цього автоматично зростають податкові надходження за незмінних податкових ставок.

Особливістю методики обчислення структурного дефіциту є те, що вона враховує лише такі зміни в державному бюджеті, які

відбуваються автоматично внаслідок зміни ВВП як податкової бази. Це означає, що ті елементи державного бюджету, які регулюються дискреційно, тобто на підставі рішень уряду і парламенту, приймаються на незмінному рівні. Звісно, внаслідок зростання ВВП може змінюватися величина певних трансфертних платежів, котрі отримує від держави приватний сектор економіки: обсяг пенсій, виплат з безробіття та різних видів допомоги. Але в Україні джерелом таких платежів є не державний бюджет, а позабюджетні фонди. При цьому можливі відрахування з бюджету в ці фонди з метою усунення їх дефіциту здійснюються не автоматично, а дискреційно.

Щоб визначити залежність зростання податкових надходжень до державного бюджету від зростання ВВП, обчислюють граничну податкову ставку, яка показує, на скільки грошових одиниць зростають податкові надходження в разі збільшення сукупного доходу у формі ВВП на одну грошову одиницю:

$$t = \Delta T / \Delta Y, \quad (4.13)$$

де t — гранична податкова ставка;
 T — податкові надходження за рік;
 Y — фактичний ВВП за рік.

Динаміку граничних податкових ставок за останні роки в Україні подано на рис. 4.2.

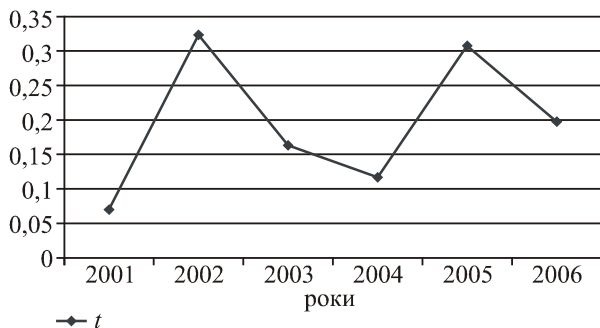

Рис. 4.2. Динаміка граничних податкових ставок за 2000—2006 роки в Україні

Аналіз наведених статистичних даних демонструє, що найбільше значення гранична податкова ставка мала у 2002 та 2005 роках. Останніми роками в Україні помітно посилилася роль державного бюджету в перерозподілі ВВП, під впливом змін у

податковому законодавстві і посиленні контролю за трансакціями держмонополій, які зменшили кількість податкових пільг. Як наслідок, це призвело до розширення бази оподаткування, в тому числі за рахунок переплати з податків, особливо в частині накопичення бюджетної заборгованості перед експортерами з повернення ПДВ.

Оскільки фактичний дефіцит охоплює як структурний, так і циклічний дефіцити, тоді як індикатором фіскальної політики є лише структурний дефіцит, його динаміка має відповідати стабілізаційній функції фіскальної політики і залежати від того стану, в якому перебуває економіка. Це означає, що за умов неповної зайнятості фіскальна політика має бути стимулювальною і спрямовувати структурний дефіцит до зростання. За умов інфляційного зростання економіки фіскальна політика має бути стримувальною і спрямовувати структурний дефіцит до зменшення.

Наприклад, упродовж 2001—2008 років економіка України перебувала у стані неповної зайнятості, що певною мірою свідчить про непослідовність фіскальної політики України, адже рівень структурного дефіциту не завжди відповідав умовам неповної зайнятості, в яких перебувала національна економіка (табл. 4.2). Тобто неадекватні коливання рівня структурного дефіциту за цей період визначалися не стабілізаційною функцією фіскальної політики, а переважно величиною можливих джерел дефіцитного фінансування.

Фіскальна політика України 2001—2008 років мала бути активною і стимулювати економіку до зростання ціною зростання структурного дефіциту. Результати аналізу вказують, що зазначена вимога витримувалася не завжди. Показовим є 2002 рік, у межах якого фактичний профіцит існував разом зі структурним дефіцитом, який є індикатором стимуляційної фіскальної політики. Тобто вмотивованих підстав для застосування стримувальної фіскальної політики у 2002 році не було. Економіка України впродовж зазначеного періоду була далека від рівня повної зайнятості, а інфляція коливалася в помірних за вітчизняними мірками межах. Так, у 2002 році індекс споживчих цін та індекс-дефлятор ВВП дорівнювали, відповідно, 105,1 % і 100,8 %; у 2003 році — 108,0 % і 105,2 %. Крім того, фактичний дефіцит державного бюджету України становив у 2001 році 0,3 % до ВВП, у 2005 році — 0,4 % до ВВП, тобто був набагато нижчим від Маастрихтських критеріїв (3 % до ВВП), а у 2002 році спостерігався навіть його профіцит на рівні 0,5 % до ВВП.

Таблиця 4.2

**ДИНАМІКА ФАКТИЧНОЇ ТА СТРУКТУРНОЇ
ЗБАЛАНСОВАНOSTІ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ УКРАЇНИ
за 2001—2008 роки, млн грн**

Роки	Y_p	Y	t	BS	BSs	BSc	$BS, \% Y$	$BSs, \% Y$	$BSc, \% Y$
2001	218 712,1	204 190	0,07	– 680,7	– 1553,0	871,9	– 0,3	– 0,8	+ 0,4
2002	238 999,3	225 810	0,32	1119,4	– 3257,4	4376,8	+ 0,5	– 1,4	+ 1,9
2003	281 394,3	267 344	0,16	– 1043,1	– 2977,5	1934,4	– 0,4	– 1,1	+ 0,7
2004	359 897,5	345 113	0,12	– 10 216,5	– 10 869,0	652,5	– 3,0	– 3,1	+ 0,2
2005	452 866,6	441 452	0,31	– 7945,6	– 11 455,5	3509,9	– 1,8	– 2,6	+ 0,8
2006	555 739	544 153	0,20	– 3776,6	– 6070,8	2294,1	– 0,8	– 1,1	+ 0,4
2007	736 555,6	721 200	0,25	– 5048,4	– 9831,6	14 880,0	– 0,7	– 1,4	+ 0,2
2008	940 814,0	921 200	0,27	– 9212,0	– 3916,2	13 128,2	– 1,0	– 0,4	+ 1,4

Повне уявлення про вплив фінансової політики на ВВП в короткостроковому періоді дає модель $IS-LM$. Вона дає змогу відобразити, як зміни на товарному ринку, ініційовані фінансовою політикою, впливають на грошовий ринок, який, своєю чергою, через відсоткову ставку справляє вплив на товарний ринок. Тому при визначенні впливу фінансової політики на ВВП слід спиратися на функцію кривої IS :

$$\Delta Y = m_e (\Delta AE - b \cdot \Delta r). \quad (4.14)$$

При цьому слід враховувати, що автономні видатки можуть змінюватися за рахунок державних закупівель ($\Delta AE = \Delta G$); або чистих податків, у тій частині, що спрямовується на споживання ($\Delta AE = \Delta T \cdot c$); або одночасно за рахунок обох засобів ($\Delta AE = \Delta G - \Delta T \cdot c$).

Фінансову політику можна застосовувати в чистому вигляді або в поєднанні з монетарною політикою. Зупинімося спершу на чистій монетарній експансії і розглянемо два найбільш типових її варіанти, з припущенням, що вона на безінфляційній основі.

Перший — збільшення державних закупівель, що фінансується на умовах адекватного дискреційного збільшення чистих податків, тобто на умовах збалансованого бюджету. За цих умов автономні видатки збільшаються за формулою: $\Delta AE = \Delta G - \Delta T \cdot c$. При цьому збільшення чистих податків може здійснюватися за рахунок збільшення валових податків (уведення нових податків, підвищення податкових ставок, скасування податкових пільг тощо) і/або зменшення трансфертних платежів. Сказане можна виразити такою формулою: $\Delta T = \Delta AT - \Delta TR$.

Другий — збільшення державних закупівель на умовах дефіцитного фінансування, яке забезпечується за рахунок внутрішнього небанківського, тобто боргового фінансування. За таких умов автономні видатки збільшуються за іншою формулою: $\Delta AE = \Delta G$.

Для аналізу результатів впливу наведених фінансової політики на ВВП звернімося до рисунка 4.3.

В обох варіантах збільшення автономних видатків зміщує криву IS_1 в положення IS_2 . При початковій ставці r_1 рівноважний дохід мав би збільшитися від Y_1 до Y'_2 згідно з формулами: $\Delta Y = (\Delta G - \Delta T \cdot c) \cdot m_e$; $\Delta Y = \Delta G \cdot m_e$. Економічна рівновага мала б переміститися в точку T'_2 . Але T'_2 не може бути точкою нової економічної рівноваги, оскільки на грошовому ринку виникла нерівновага: при відсотковій ставці r_1 грошовий попит збільшив-

ся при незмінній пропозиції за відомими з курсу «Макроекономіка» формулами: $\Delta M^d = k(\Delta G - \Delta T \cdot c) \cdot m_e$; $\Delta M^d = k \cdot \Delta G \cdot m_e$.

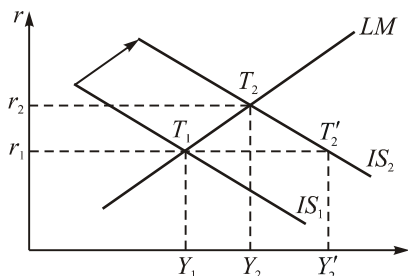

Рис. 4.3. Вплив чистої фіскальної експансії на дохід

Природною нормою поведінки для ринка є тяжіння до рівноваги. Тому відсоткова ставка зросте. В міру її зростання будуть скорочуватися інвестиції і гальмуватиметься приріст доходу. Цей процес триватиме доти доки встановиться рівновага на товарно-грошовому ринках одночасно.

За таких умов рівновага на ринку виражатиметься формулами:

$$\Delta Y = [(\Delta G - \Delta T \cdot c) - b \cdot \Delta r] \cdot m_e. \quad (4.15)$$

$$\Delta Y = (\Delta G - b \cdot \Delta r) \cdot m_e. \quad (4.16)$$

Синхронно зі зміною доходу змінюватиметься і відсоткова ставка. У процесі цієї зміни її приріст визначатиметься згідно з функцією кривої LM на умовах, що монетарна політика не застосовується:

$$\Delta r = \frac{1}{h} (k \cdot \Delta Y). \quad (4.17)$$

Щоб визначити зміну рівноважних параметрів моделі $IS-LM$ потрібно в формулах реального доходу і відсоткової ставки поєднати функції обох кривих.

Так, для визначення приросту рівноважного доходу значення Δr із формули (4.17) підставимо до формул (4.15) і (4.16). Отримане після цього рівняння розв'яжемо відносно ΔY :

$$\Delta Y = (\Delta G - \Delta T \cdot c) \cdot \frac{m_e}{1 + \frac{b \cdot k \cdot m_e}{h}} = (\Delta G - \Delta T \cdot c) \cdot mf. \quad (4.18)$$

$$\Delta Y = \Delta G \cdot \frac{m_e}{1 + \frac{b \cdot k \cdot m_e}{h}} = \Delta G \cdot mf . \quad (4.19)$$

Для визначення приросту рівноважної відсоткової ставки значення ΔY із формул (4.18) і (4.19) підставимо до формули (4.17):

$$\Delta r = \frac{k \cdot mf (\Delta G - \Delta T \cdot c)}{h} . \quad (4.20)$$

$$\Delta r = \frac{k \cdot mf \cdot \Delta G}{h} . \quad (4.21)$$

Практика засвідчує, що чиста фіскальна політика не завжди є ефективною, оскільки крім позитивних вона може породжувати негативні наслідки: ефект витіснення інвестицій і/або надмірну інфляцію. Крім того, чиста фіскальна експансія є неможливою, якщо вона спирається на емісійне фінансування бюджетного дефіциту. У зв'язку з цим макроекономічна політика, як правило, є змішаною політикою, тобто являє собою поєднання фіскальної і монетарної політики.

Залежно від того, з якою метою поєднують інструменти фіскальної та монетарної політик, можливі такі варіанти їхньої взаємодії (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

**МАТРИЦЯ ВЗАЄМОДІЇ ОКРЕМИХ
ВИДІВ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ**

Види фіскальної політики	Види монетарної політики	
	жорстка	м'яка
жорстка	Політика таргетування інфляції: — профіцит бюджету — низькі темпи зростання резервів	Політика нарощування валютних резервів: — профіцит бюджету — високі темпи зростання резервів
м'яка	Дефляційна політика: — дефіцит бюджету — низькі темпи зростання резервів	Експансіоністська грошова і бюджетна політики: — дефіцит бюджету — високі темпи зростання резервів

Виходячи з наведеної матриці можливих варіантів монетарної та фіскальної політик, визначимо її складові.

Політика таргетування інфляції спрямована на зниження темпів зростання цін, тобто це політика відмови від інтенсивного нарощування резервів та емісії з метою зниження темпів інфляції.

Політика нарощування валютних резервів супроводжується знищенням надлишкової ліквідності за рахунок профіциту бюджету.

Дефляційна політика, спрямована на зниження темпів інфляції та забезпечення стабільності валютного курсу за рахунок жорсткої монетарної політики. Дефіцит бюджету покривається за рахунок нарощення внутрішнього і зовнішнього боргів, що підвищує ризик боргової кризи і пов'язаної з нею валютної кризи.

Експансіоністська грошова і бюджетна політики призводять до високих темпів інфляції і зниження курсу. В реальному вираженні темпи зміцнення гривні можуть бути як низькими, так і високими, залежно від реакції економіки на подорожчання долару. Причому стрімке зростання грошової пропозиції призводить до надлишкової ліквідності та зменшення грошового мультиплікатора.

Найпоширенішими є три варіанти поєднання фіскальної і монетарної політик: емісійна, стимулювальна, стимулювально-стримувальна. Мотивація такої макроекономічної політики вельми проста — уряд має намір збільшити державні закупівлі в прогнозованому періоді. За умов дефіциту бюджетних надходжень і відсутності можливостей щодо залучення боргових джерел фінансування він змушений вдатися до запозичення у центрального банку. На величину запланованого збільшення державних закупівель збільшується грошова база, тобто $\Delta G = \Delta NDCg = \Delta H$. Графічну інтерпретацію результатів такої політики на основі моделі $IS-LM$ подано на рис. 4.4.

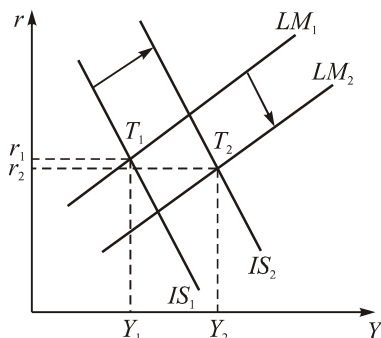

Рис. 4.4. Вплив фіскально-емісійної експансії на дохід

Отже, при застосуванні фінансово-емісійної експансії обидві криві моделі $IS—LM$ зміщуються праворуч. Їх перетин у точці T_2 показує, що рівноважний дохід збільшився від Y_1 до Y_2 , а рівноважна відсоткова ставка впала від r_1 до r_2 . При цьому слід зазначити, що всі наведені зміни відбуваються за умов зростання інфляції, що є неминучим наслідком емісійного фінансування фінансової експансії.

Для визначення рівноважного доходу і відсоткової ставки за умов інфляції використаємо формули, побудовані стосовно монетарної експансії, і доповнимо їх компонентом, який відображає застосування фінансової політики:

$$\Delta Y = \Delta G \cdot mf + \Delta M^s \cdot mm + b \cdot \Delta i \cdot mf. \quad (4.22)$$

$$\Delta r = \frac{1}{h} [k(\Delta G \cdot mf + \Delta M^s \cdot mm + b \cdot \Delta i \cdot mf) - \Delta M^s] - \Delta i. \quad (4.23)$$

Ефективність фінансової експансії, що фінансується за рахунок грошової емісії, залежить від інфляційного потенціалу грошової емісії. Значне прискорення інфляції зменшує потенціал реального приросту державних закупівель і грошової маси, а також зменшує схильність до інвестування (коефіцієнт b). Найефективнішою може бути така політика, яка поряд зі збільшенням державних закупівель забезпечує певне зниження реальної відсоткової ставки, що стимулюватиме приріст інвестицій і додаткове зростання доходу.

Фінансово-монетарна експансія (змішана стимулювальна політика). Мотивація такої політики може бути такою: уряд з метою підвищення рівня зайнятості планує збільшити державні закупівлі за рахунок внутрішнього небанківського запозичення. Це викликає ефект витіснення інвестицій. Проте Національний банк може його нейтралізувати, якщо збільшить грошову масу на величину, котра заблокує відсоткову ставку на незмінному рівні. Монетарна політика, що підтримує фінансову експансію на рівні стабілізації відсоткової ставки, називається акомодативною. Графічну інтерпретацію результатів такої політики подано на (рис. 4.5).

Рис. 4.5 ще раз підтверджує, що макроекономічна політика на основі подвійної експансії зміщує праворуч обидві криві моделі $IS—LM$. Але порівняно із фінансово-емісійною політикою ця політика має дві особливості.

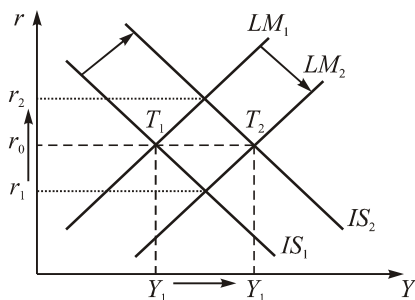

Рис. 4.5 Вплив фінансово-монетарної експансії на дохід

Перша особливість пов'язана з реальним доходом. Для визначення його приросту звернімося до формули, що відображає зміну реального доходу згідно із функцією кривої IS . У цій формулі $\Delta AE = \Delta G$, а $\Delta r = 0$. За цих умов фінансова експансія забезпечує максимальний приріст реального доходу:

$$\Delta Y = \Delta G \cdot m_e \quad (4.24)$$

Друга особливість стосується грошової пропозиції, що підпорядковується необхідності стабілізувати реальну відсоткову ставку. Для визначення необхідного приросту грошової пропозиції звернімося до формули, побудованої на базі кривої LM за умов інфляції. У цій формулі Δr прирівнюємо до нуля, а замість ΔY підставимо $\Delta G \cdot m_e$. Якщо отримане після цього рівняння розв'язати щодо ΔM^s , то приріст грошової пропозиції, необхідний для забезпечення стабілізації реальної відсоткової ставки, визначиться за формулою:

$$\Delta M^s = k \cdot m_e \cdot \Delta G - h \cdot \Delta \pi \quad (4.25)$$

Звідси впливає обсяг грошової емісії, який узгоджується з необхідним приростом грошової пропозиції:

$$\Delta M = \Delta M^s + \pi \quad (4.26)$$

Стимулювально-стримувальна політика. Сутність такої політики полягає в тому, що один з її складових використовується для збільшення доходу, інший — для зниження інфляції. Найпоширенішим розповсюдженим є варіант, що поєднує м'яку фінансову політику із жорсткою монетарною.

Припустімо, що з метою зменшення безробіття уряд збільшив державні закупівлі за рахунок внутрішнього небанківського запо-

зичення. Але високі інфляційні очікування зумовлюють збереження у прогнозованому періоді високі інфляції. Тому Національний банк приймає рішення стримати інфляцію. З цією метою він визначає на прогнозований період певне скорочення темпів приросту грошової маси.

Перелічені умови стимулювально-стримувальної політики свідчать, що при визначенні зміни рівноважних параметрів моделі $IS—LM$ ми можемо спиратися на формули (4.22) і (4.23). Але особливість їх застосування в даному випадку полягає в тому, що інфляція в прогнозованому періоді не зростає, а падає порівняно із попереднім. Це підвищує ефективність фіскальної експансії, оскільки за цих умов потенціал реального приросту державних закупівель збільшується. Внесок монетарної політики у зростання доходу залежатиме від співвідношення між зниженням номінальної відсоткової ставки і зменшенням темпів інфляції. Ефективним для неї є варіант, коли номінальна відсоткова ставка падає більше, ніж інфляція, що спричинить зниження реальної відсоткової ставки, збільшення інвестицій і доходу.

Крім цього, ефективність фіскальної політики суттєво залежить від того, як вона вирішує проблему фінансування бюджетного дефіциту. Дефіцитне фінансування може здійснюватися за рахунок таких джерел: запозичення коштів у центрального банку; внутрішні небанківські, тобто неемісійні позики, іноземні позики, використання державних активів. Вищезазначене можна виразити формулою:

$$BS = \Delta NDCg + \Delta DIg + FIg + Ag, \quad (4.27)$$

де $NDCg$ — чисті внутрішні кредити уряду від центрального банку;

DIg — внутрішнє небанківське фінансування уряду;

FIg — зовнішні позики уряду, облігації в національній валюті;

Ag — державні активи.

Чисті внутрішні кредити уряду з боку Національного банку — це емісійне, тобто грошове фінансування бюджетного дефіциту. Його ще називають монетизацією бюджетного дефіциту. Емісійне фінансування бюджетного дефіциту збільшує грошову базу, тобто $\Delta NDCg = \Delta H$, яка завдяки мультиплікатору спричиняє емісію грошової маси. Якщо темпи грошової емісії перевищують темпи зростання грошового попиту при поточних цінах, виникають надлишкові гроші, які провокують інфляцію.

Емітентами грошової маси є держава в особі Національного банку (за рахунок приросту грошової бази) і комерційні банки (за

рахунок ефекту мультиплікатора). У результаті грошової емісії емітенти грошей отримують емісійний прибуток, який дістав назву «сеньйораж». Слід розрізняти сукупний емісійний прибуток і емісійний прибуток уряду. Сукупний емісійний прибуток (SE) — це сума реальної грошової маси, яку отримують всі елементи грошей:

$$SE_t = \frac{M_t - M_{t-1}}{CPI_t} = \frac{\Delta M_t}{CPI_t}. \quad (4.28)$$

Емісійний прибуток, який отримує уряд, є набагато меншим, оскільки він є результатом лише емісії грошової бази:

$$SE_{g,t} = \frac{H_t - H_{t-1}}{CPI_t} = \frac{\Delta H_t}{CPI_t}. \quad (4.29)$$

Емісійний прибуток (SE) можна розкласти на чистий емісійний прибуток та інфляційний податок. Чистий емісійний прибуток ($Real\ SE$), що ображає зміну суми реальних запасів готівкових грошей і визначаються за формулою:

$$Real\ SE_t = (M/CPI)_t - (M/CPI)_{t-1}. \quad (4.30)$$

Інфляційний податок (IT) відображає втрати, яких зазнають власники готівкових грошей від зменшення їхньої реальної вартості. Його величина дорівнює темпу інфляції, який відіграє тут роль ставки оподаткування, помноженому на реальний обсяг готівкової грошової маси, яка в даному разі слугує базою оподаткування:

$$IT_t = i_t \cdot \frac{M_t}{CPI_t}. \quad (4.31)$$

Аналогічним способом розкладається емісійний прибуток уряду з тією лише особливістю, що в його основі лежить емісія грошової бази.

Внутрішнє небанківське фінансування уряду — це позики у комерційних банків, залучених ними депозитів та запозичення в небанківських установах. Основним способом внутрішнього небанківського запозичення є емісія внутрішніх боргових зобов'язань уряду, тобто випуск облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП). Внутрішнє небанківське запозичення створює державний внутрішній борг — це його недолік. Його перевагою є те, що воно дозволяє державі в короткостроковому періоді

зберігати бюджетний дефіцит, не збільшуючи грошової бази та інфляції. Але якщо таке запозичення застосовується часто і використовується неефективно, воно теж породжує негативні наслідки, які можуть датися взнаки лише в довгостроковому періоді.

Іноземне, тобто зовнішнє запозичення може здійснюватися державою за допомогою емісії довгострокових боргових зобов'язань з метою продажу їх нерезидентам країни. Цей спосіб дефіцитного фінансування, крім утворення зовнішнього державного боргу, теж має недолік, оскільки викликає зростання курсу національної валюти, що підриває конкурентоспроможність вітчизняного експорту.

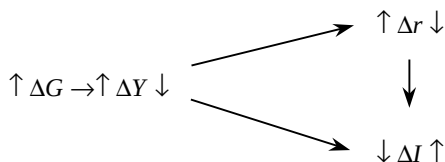
Бюджетний дефіцит може фінансуватися також за рахунок доходів, отриманих від продажу державних активів, тобто землі, державних підприємств (приватизація), золота тощо. Але до такого способу дефіцитного фінансування вдаються досить рідко, позаяк запас державних активів швидко вичерпується.

Наведені джерела дефіцитного фінансування використовуються урядом, якщо бюджетний баланс обчислюється за касовим принципом. Але він може обчислюватися також за методом нарахувань, згідно з яким бюджетні операції обліковують на момент здійснення платежів. За цих умов з'являється ще одне джерело дефіцитного фінансування — прострочена заборгованість за видатками. Така заборгованість є одним зі способів примусового фінансування бюджетного дефіциту, внаслідок чого занижуються як державні видатки, так і потреби в дефіцитному фінансуванні.

4.5. Бюджетні наслідки фіскальної політики

Чиста фіскальна політика не завжди є ефективною, оскільки крім позитивних вона може породжувати негативні наслідки. У процесі застосування фіскальної політики може виникати явище, котре дістало назву «ефект витіснення». Під витісненням найчастіше розуміють скорочення приватних інвестицій, викликане стимулювальною фіскальною політикою, у відкритій економіці в разі застосування плаваючого курсоутворення фіскальна політика може витіснити і чистий експорт.

Для пояснення ефекту витіснення розглянемо передатний механізм стимулювальної фінансової політики на умовах, що ціни стабільні, і виразимо його таким схематичним алгоритмом:

Наведений алгоритм свідчить, що при збільшенні державних закупівель дохід зростає. Він мав би зростати за формулою: $\Delta Y = \Delta G \cdot m_e$. Але насправді кінцевий результат буде іншим, оскільки наведена формула не враховує змін, що відбуваються на грошовому ринку. Якщо на товарному ринку зростає ВВП, то на грошовому ринку це спричиняє зростання відсоткової ставки, що викликає витіснення, тобто скорочення інвестицій на товарному ринку і зменшення ВВП. Зменшення доходу, своєю чергою, знижує відсоткову ставку, збільшує інвестиції і ВВП.

Таким чином, ми маємо справу із системою прямих і зворотних зв'язків, які триватимуть доти, доки встановиться рівновага на товарному та грошовому ринках одночасно. За умов її досягнення приріст доходу визначиться як чистий результат, тобто як різниця між його приростом під впливом збільшення державних закупівель ($\Delta Y = \Delta G \cdot m_e$) і його скороченням унаслідок виникнення ефекту витіснення інвестицій ($\Delta Y = -\Delta I$). У підсумку це можна записати так:

$$\Delta Y = (\Delta I - \Delta G) \cdot m_e. \quad (4.32)$$

Врахуємо, що $\Delta I = -b \cdot \Delta r$, а $\Delta r = k \cdot \Delta Y / h$. Звідси можна отримати розгорнену формулу приросту реального ВВП:

$$\Delta Y = \Delta G \cdot m_e / \left(1 + \frac{b \cdot k \cdot m_e}{h}\right). \quad (4.33)$$

У формулі (4.33) вираз $m_e / \left(1 + \frac{b \cdot k \cdot m_e}{h}\right)$ — це мультиплікатор фінансової політики, тому приріст реального ВВП визначається за спрощеною формулою:

$$\Delta Y = \Delta G \cdot m_f. \quad (4.34)$$

Отже, маємо два мультиплікатори. Перший — мультиплікатор видатків (m_e), який визначає рівень впливу фінансальних засобів на ВВП без урахування змін на грошовому ринку. Другий — мультиплікатор фінансальної політики (m_f), який визначає рівень впливу фінансальних засобів на ВВП з урахуванням змін на грошовому ринку, на якому зростання відсоткової ставки викликає ефект витіснення інвестицій і скорочення ВВП. Оскільки мультиплікатор фінансальної політики враховує ефект витіснення інвестицій, завдяки цьому він нижчий за мультиплікатор видатків. Про це свідчить також візуальний аналіз формули мультиплікатора фінансальної політики

Виникає питання: як визначається величина ефекту витіснення інвестицій? Відповідь на це питання випливає з формули (4.34). На їх основі можна визначати втрати ВВП від ефекту витіснення:

$$\Delta I \cdot m_e = \Delta G \cdot m_e - \Delta G \cdot m_f . \quad (4.35)$$

Звідси ефект витіснення інвестицій (скорочення інвестицій) буде дорівнювати:

$$\Delta I = \frac{\Delta G(m_f - m_e)}{m_e} . \quad (4.36)$$

Слід звернути увагу на те, що ефект витіснення не є фатальною неминучістю. Його можна зменшити або уникнути, якщо фінансальна експансія буде доповнена монетарною експансією, яка обмежить зростання відсоткової ставки або заблокує її.

Отже, ефект витіснення є наслідком фінансальної експансії, яка супроводжується зростанням відсоткової ставки. Якщо ж фінансальна політика супроводжується зниженням відсоткової ставки (реальної), виникає ефект наповнення, тобто збільшення приватних інвестицій. За цих умов мультиплікатор фінансальної політики перевищує мультиплікатор видатків.

Результати фінансальної політики не обмежуються лише її впливом на ВВП. Вона впливає також на державний бюджет. При визначенні бюджетних наслідків фінансальної політики стан державного бюджету будемо оцінювати за аналітичною моделлю загального бюджетного сальдо згідно з формулою: $BS = T - G$. У даній формулі будемо спиратися на припущення, що відсотки з державного боргу стабільні, оскільки зміна їх не впливає на ВВП як податкову базу. Тому при аналізі впливу фінансальної політики на бюджет має таку кількісну визначеність:

$$\Delta T = \Delta AT - \Delta TR . \quad (4.37)$$

До наведеного вище потрібно додати ще три уточнення. По-перше, при визначенні результатів впливу фінансової політики на бюджетне сальдо слід розрізняти дискреційну та автоматичну зміну чистих податків. Перша спирається на спеціальні державні рішення, друга відбувається в автоматичному режимі при зміні ВВП як податкової бази. По-друге, бюджетні наслідки розглядатимемо на прикладі фінансової експансії. Стримувальна фінансова політика має протилежні результати. По-третє, з метою спрощення процедури аналізу будемо виходити з припущення, що ціни стабільні. Таке припущення не впливає на суть проблеми, але звільняє нас від необхідності враховувати вплив інфляції на ВВП.

Розглянемо результати впливу фінансової експансії на бюджет у трьох варіантах.

Перший — збільшення державних закупівель на умовах дискреційно стабільних чистих податків. Під впливом такої політики зміни в державному бюджеті відбуваються із двох боків. З одного боку, на величину збільшення державних закупівель зростають видатки бюджету. З іншого — внаслідок зростання державних закупівель збільшується ВВП як податкова база і автоматично зростають податкові надходження до бюджету. Отже, зміна бюджетного сальдо визначається на чистій основі — як різниця між автоматичним зростанням чистих податків і збільшенням державних закупівель:

$$\Delta BS = t \cdot \Delta G \cdot mf - \Delta G \quad (4.38)$$

де t — граничний коефіцієнт податків.

Зрештою формула набуває вигляду:

$$\Delta BS = \Delta G(t \cdot mf - 1). \quad (4.39)$$

Другий — дискреційне зменшення чистих податків на умовах незмінності державних закупівель. За цих умов на величину дискреційного зменшення чистих податків скорочуються бюджетні доходи. Одночасно внаслідок дискреційного зменшення чистих податків збільшується ВВП як податкова база і автоматично зростають податкові надходження до бюджету. Зазначені зміни в державному бюджеті можна виразити так:

$$-\Delta BS = t \cdot \Delta T_d \cdot c \cdot mf - \Delta T_d \quad (4.40)$$

де ΔT_d — дискреційна зміна чистих податків.

Після необхідного спрощення формула набуває вигляду:

$$-\Delta BS = \Delta T_d (t \cdot c \cdot mf - 1). \quad (4.41)$$

Третій — фіскальна експансія здійснюється на умовах збалансованого бюджету, тобто $\Delta G = \Delta T$. За цих умов збільшення державних закупівель і дискреційне збільшення чистих податків безпосередньо не впливають на бюджетне сальдо, оскільки вони взаємно нейтралізуються. Бюджетне сальдо змінюється лише в умовах незбалансованого бюджету, тобто $\Delta G \neq \Delta T$. Приріст податкових надходжень виникає внаслідок певного приросту ВВП як податкової бази за відомою формулою: $\Delta Y = T_d \cdot c \cdot m_e$. Звідси автоматичне збільшення чистих податків і зміна бюджетного сальдо визначаються за формулами:

$$\Delta T_a = t \cdot mf (\Delta G - \Delta T_d \cdot c), \quad (4.42)$$

$$\Delta BS = (\Delta G - \Delta T_d \cdot c) \cdot mf \cdot t + \Delta T_d - \Delta G, \quad (4.43)$$

де ΔT_a — автоматична зміна чистих податків.

При розробленні і проведенні бюджетної політики особливої актуальності набуває визначення й оцінювання чинників, які враховують при її проведенні. До них відносять макроекономічні чинники, чинники адміністрування й реформування бюджетної та податкової системи, чинники, що враховують стратегічні і тактичні цілі загальної економічної політики при проведенні бюджетної політики і нарешті чинники інформаційного забезпечення процесу розроблення та проведення бюджетної політики в Україні.

Дуже важливо, щоб вибір відповідних економічних чинників базувався на детальному дослідженні взаємозв'язків між показниками державного бюджету і основними макроекономічними параметрами. В Україні згідно зі ст. 33 Бюджетного кодексу офіційно зазначеними вихідними макроекономічними показниками, які використовуються державними органами для побудови державного бюджету, є такі показники:

- обсяг ВВП на фінансовий рік;
- індекси споживчих та гуртових цін;
- прогнозований офіційний обмінний курс гривні в середньому за рік та на кінець року;
- прогнозований рівень безробіття.

Саме ці показники беруть за основу для політичних рекомендацій, проте не враховують не менш важливі зв'язки параметрів

бюджету з приватним споживанням, заощадженням, інвестиціями, рахунком поточних операцій та показниками грошово-кредитної сфери. Для визначення ролі та місця перелічених показників при розробленні й проведенні бюджетної політики звернімося до рис. 4.6.

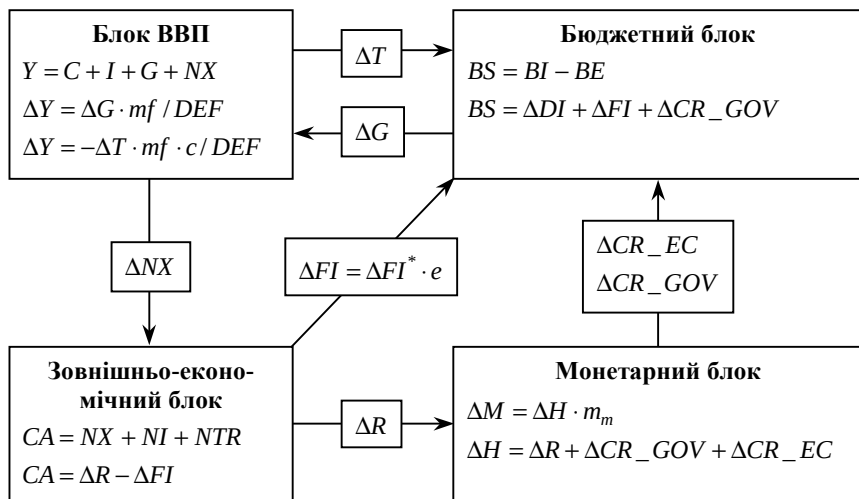

Рис. 4.6 Схема основних причинно-наслідкових зв'язків між складовими державного бюджету та основними макроекономічними показниками

На рисунку 4.6 C — приватне споживання;

G — державні закупівлі;

mf — мультиплікатор фіскальної політики;

c — гранична схильність до споживання;

BS — фактичний дефіцит;

R — величина чистих державних міжнародних резервів платіжного балансу;

FI, FI^* — чистий приплив капіталу (зовнішня державна заборгованість) у грн. і, відповідно, дол. США;

e — валютний курс;

DI — величина внутрішніх небанківських позик;

M — грошова маса;

H — грошова база;

CA — рахунок поточних операцій платіжного балансу;

m_m — грошовий мультиплікатор;

DEF — дефлятор ВВП;

CR_EC — кредити, надані в економіку України;

CR_GOV — кредити, надані органам державного управління;

NI — чисті первинні доходи, отримані з-за кордону;

NTR — чисті поточні трансферти, отримані з-за кордону.

Спираючись на покладові рис. 4.6, розглянемо основні причинно-наслідкові зв'язки між складовими державного бюджету та основними макроекономічними показниками, починаючи із ВВП. Так, обсяг видатків, надходжень та дефіциту державного бюджету значною мірою залежать від величини ВВП. ВВП є найважливішим показником, котрий відображає як результативність економічної і фінансової систем, так і потенційні можливості в забезпеченні потреб суспільства загалом і кожного суб'єкта зокрема, в тому числі у зростанні обсягів фінансових ресурсів. При цьому та частина ВВП, що має вилучатися через податки, визначається як економічними, так і соціально-політичними чинниками. До економічних чинників відносять: обсяг ВВП та його розподіл між учасниками процесу відтворення, що визначаються рівнем розвитку виробничих сил та відносин, а до соціально-політичних: співвідношення суспільних, колективних та особистих інтересів у політиці держави.

Державний бюджет і ВВП за змістом та функціональним призначенням безсумнівно є різними економічними категоріями, проте вони тісно пов'язані між собою, принаймні виходячи з того, що ВВП є основою для складання бюджету на відповідний рік. З іншого боку, характер бюджетної політики визначає динаміку обсягів виробництва в економіці двома способами: по-перше, шляхом впливу держави на динаміку заощаджень та інвестицій у національній економіці, що позначається на темпах зростання обсягів виробництва у довгостроковій перспективі; по-друге, через вплив на ефективність розподілу ресурсів між конкурентними потребами в заощадженнях та інвестиціях, і тим самим впливають на поточний обсяг виробництва та темпи його зростання в майбутньому. Тому, в перебігу вивчення динаміки та обсягів ВВП можна дійти висновків щодо ефективності функціонування державних фінансів як інструменту розподілу й перерозподілу ВВП, контролю за його виробництвом, розподілом і використанням.

Отже, існує прямий зв'язок між ВВП та бюджетними доходами, тобто чим більше виробляється товарів і послуг, тим більшими є податкові і неподаткові надходження до бюджету; а також прямий зв'язок між ВВП та бюджетними видатками, тобто чим більше виробляється товарів і послуг, тим більшими є видатки

бюджету. Аналогічна взаємодія, хоч і з певним лагом, спостерігається з боку загальних кредитів в економіку. Оскільки видатки державного бюджету тісно пов'язані з його доходами, то, з одного боку, важливо встановити такий обсяг видатків бюджету й запланувати використання бюджетних коштів в такі терміни, що забезпечать виконання соціально-економічних завдань за мінімальних витрат із максимальним народногосподарським ефектом. З іншого боку, видатки, спрямовані в більш прогресивну техніку, передові технології, дослідження науки, підвищення кваліфікації кадрів, можуть обернено впливати на доходи, сприяти збільшенню обсягів виробництва, підвищенню якості продукції, росту продуктивності праці, ресурсозбереженню, поліпшенню використання наявної матеріальної бази виробництва. Кредити, надані уряду, розглядаються як фінансування державних програм.

При проведенні бюджетної політики уряд має враховувати вплив показників бюджету на рівень відносних цін в економіці, і навпаки, адже зміна рівня цін також впливає як на дохідну, так і на видаткову частини державного бюджету. Так, державні видатки, не профінансовані за рахунок податкових чи неподаткових надходжень, призводять до надмірного сукупного попиту і, відповідно, до виникнення інфляції, особливо за умов емісійного фінансування бюджетного дефіциту. Слід зазначити, що грошову масу можна нарощувати безінфляційно задля задоволення зростаючого попиту на гроші тією мірою, якою зростаюча економіка потребує додаткових грошей для забезпечення угод, в якій відбувається падіння відсоткових ставок (і зниження привабливості інших активів), і в якій розвиваються фінансові ринки.

Щодо взаємозв'язку між бюджетом та споживанням і заощадженням слід зазначити, що, з одного боку, аби побудувати адекватну податкову систему, слід знайти оптимальну пропорцію між інвестиціями і споживанням, а з іншого — за допомогою диференціації ставок оподаткування можна регулювати пропорції між фондом споживання і фондом нагромадження.

Проте надмірний рівень оподаткування позначається на заощадженнях домашніх господарств не лише через зменшення доходу, а й через зменшення норм дохідності заощаджень. В Україні не всі домашні господарства можуть планувати свої споживчі витрати протягом певного періоду, більше заощаджуючи за умов зростання відсоткової ставки. Щодо заощаджень підприємств, то переважна частина їх — це амортизаційні відрахування. Оскільки податок на прибуток стягується після вилучення амортизаційних відрахувань з бази оподаткування, останні не підпадають під

вплив податку на прибуток. Таким чином, часовий розподіл амортизаційних відрахувань також залежить від положень податкового законодавства. За умов прискореної амортизації податкові платежі переходять на майбутнє, а амортизація нараховується скоріше. При нарахуванні амортизації на інвестиції майбутні заощадження теж зменшуються, проте за умов високої інфляції інвестиційні відрахування посилюють нерівномірність впливу податкової системи на інвестиційну поведінку підприємств. Так, податкові канікули та знижені ставки оподаткування зводять на нівець переваги зменшення оподаткованого прибутку на суму відсоткових платежів за умов високої інфляції. Оскільки рівень оподаткування може змінити частку доходу, що заощаджується, а заощадження позитивно корелюють з інвестиціями, то податкова політика може впливати на інвестиції через зміну рівня заощаджень в економіці.

За допомогою податкових вилучень держава може впливати на інвестиційний процес двома шляхами: по-перше, опосередковано — через вплив на рівень приватних заощаджень. Так, зниження загального рівня оподаткування перерозподіляє ВВП на користь приватного сектору економіки, чим створює передумови для збільшення частини сукупного доходу, що заощаджується домогосподарствами та підприємствами, і для перетворення їх із певною кореляцією в інвестиції. По-друге, держава може впливати на інвестиційний процес за допомогою податкових стимулів, що надаються домогосподарствам і підприємствам на певних умовах для реалізації певних інвестиційних завдань. Так, стимулювання інвестиційної діяльності можливе за використання таких основних соціально-економічних методів, як бюджетне фінансування, надання податкових пільг, застосування прискореної амортизації, розширення доступного кредитування тощо.

Загальновідомо, що Україна суттєво програє іншим країнам із перехідною економікою за рівнем інвестицій, зокрема прямих іноземних, що значною мірою пов'язане з негативним впливом нестабільності податкового законодавства на економічні рішення суб'єктів господарювання та високим рівнем оподаткування чинників праці і капіталу. Сучасна українська економіка мало уваги приділяє стимулюванню довгострокового розвитку; для прикладу: податкові преференції, що мають впливати на підвищення ефективності інвестиційної діяльності, не спрацьовують.

Довгоочікуване зростання доходів населення, що відбувалося останніми роками в Україні, не виправдало себе як стимулятор економічного зростання. Незважаючи на те, що населення одер-

жало значний приріст валового наявного доходу, а заощадження домогосподарств збільшилися втричі, перерозподіл заощаджень від підприємств і держави до населення не зміг повноцінно відіграти свою інвестиційну роль, чим знизив рівень капіталізації національних заощаджень загалом. Попри те, що в банківській системі зростання депозитних вкладів населення зросло, що, своєю чергою, збільшило ресурси комерційних банків, вартість довгострокових кредитів майже не зменшилася. Тому банківські заощадження населення недостатньо вплинули на розширення інвестиційного ринку, а інвестиційний ефект зростання заощаджень населення виявився здебільшого в житловому будівництві, що не компенсує втрат від зниження заощаджень й інвестиційної активності інших секторів економіки.

Оскільки економіці України надходження від зовнішньоекономічної діяльності становлять значну частку в структурі дохідної частини бюджету, важливим моментом є визначення взаємозв'язку показників бюджету із рахунком поточних операцій платіжного балансу. Зважаючи на те, що видатки резидентів країни можуть перевищувати вартість виробленої ними продукції лише за умови придбання імпортних товарів, то якщо уряд збільшує свої видатки без використання податкових заходів щодо обмеження попиту в приватному секторі, це призводить до збільшення імпорту і зменшення чистого експорту. Отже, перевищення заощаджень над інвестиціями у приватному секторі сприяє бюджетному дефіциту, або ж дефіциту рахунка поточних операцій. Це свідчить про можливість оберненої залежності між цими макроекономічними категоріями. Так, збільшення бюджетного дефіциту може призвести як до зростання дефіциту рахунка поточних операцій, так і викликати скорочення балансу інвестицій і збережень у приватному секторі в результаті ефекту витіснення приватних інвестицій. Отже, рівень взаємодії дефіциту бюджету і платіжного балансу визначається характером впливу інструментів бюджетної політики на поведінку приватного сектору стосовно заощаджень й інвестицій.

Отже, одним із основних позитивів імпорту є те, що він забезпечує поповнення дохідної частини державного бюджету, тому такі надходження повністю чи частково можуть бути використані на інвестиції та соціальні трансферти. У будь-якому разі, в короткостроковому періоді вони безпосередньо впливають на зростання ВВП, а в довгостроковому — на зменшення. Серед недоліків імпорту основним вважається виділення коштів для його оплати. Так, за умов пасивного платіжного балансу країна має

вдаватися до зарубіжних позик і допомог, заохочувати приплив іноземних капіталів до країни або здійснювати продаж частини національного багатства нерезидентам, що пригнічує вітчизняне виробництво. Тому вирізняють дві стратегії подолання негативних наслідків імпорту: стратегію імпортозаміщення або експортоорієнтований розвиток.

Чимала залежність економіки України від зовнішнього ринку зумовлює формування фінансових ресурсів держави і суб'єктів господарювання, насамперед від результатів зовнішньоекономічної діяльності. Тому підвищується залежність кінцевих фінансових результатів від митної, валютної та податкової політик держави. Щодо експорту, то перевищення фактичного рівня сальдо експортно-імпортних операцій від його прогнозованого рівня може стати однією з причин бюджетної заборгованості з ПДВ, адже фактичні вимоги на відшкодування ПДВ виявляються більшими за очікувані, які опосередковано враховані при визначенні прогнозних надходжень податку до бюджету.

Отже, зараз в Україні склалися умови, коли процес формування бюджету та бюджетної політики фактично зводиться до виокремлення кількох формальних економічних показників, які беруть за основу для політичних рекомендацій і не враховують не менш важливі зв'язки параметрів бюджету з приватним споживанням, заощадженням, інвестиціями, рахунком поточних операцій, безробіттям та показниками грошово-кредитної сфери. Звісно, на якість бюджету впливає велика кількість чинників, але першою чергою вона залежить від завчасної підготовки бюджетного процесу з позицій формування бюджетних показників на плановий період, наукового супроводу його етапів та формування концептуальних засад, пріоритетів і заходів бюджетної політики.

4.6. Управління державним боргом

У процесі управління державним бюджетом оцінюють його стан. Найповніше уявлення про стан бюджету дає загальне бюджетне сальдо, яке обчислюють за формулою:

$$\text{Загальне } BS = Yg - Eg. \quad (4.44)$$

На базі загального бюджетного сальдо визначають відносний рівень бюджетного дефіциту (або профіциту) у відсотках до номінального ВВП:

$$BD = \frac{BS}{Y \cdot P} . \quad (4.45)$$

Поряд із цим залежно від мети бюджетного аналізу застосовують інші методи оцінювання державного бюджету.

Так, у процесі макроекономічного аналізу досить часто бюджетне сальдо визначають на базі наявного доходу уряду, тобто чистих податків, і видатків, які охоплюють лише державні закупівлі. Звідси впливає аналітична модель загального бюджетного сальдо:

$$\text{Загальне } BS = T - G. \quad (4.46)$$

Щоб відокремити поточні доходи і видатки бюджету від капітальних обчислюють поточне бюджетне сальдо за формулою:

$$\text{Поточне } BS = \text{поточні доходи} - \text{поточні видатки}. \quad (4.47)$$

При визначенні видатків загального і поточного бюджету відсотки, що сплачуються за державним боргом, дорівнюють $n \cdot Dg$. Але реальні відсоткові платежі згідно з рівнянням Фішера становлять меншу величину:

$$Dg (n - i) = Dg \cdot r.$$

Цю обставину враховує операційне бюджетне сальдо. Для його обчислення із загального бюджетного сальдо віднімається та величина відсотків за державним боргом, яка породжується інфляційним зростанням відсоткової ставки:

$$\text{Операційне } BS = \text{Загальне } BS - Dg \cdot r. \quad (4.48)$$

Державний борг обмежує можливості фіскальної політики, зменшує бюджетне фінансування економіки. Щоб визначити, який вплив справляє державний борг на стан державного бюджету, застосовують показник *первинне бюджетне сальдо*:

$$\text{Первинне } BS = BS - Dg \cdot n. \quad (4.49)$$

Пов'язуючи державний бюджет із державним боргом, первинне бюджетне сальдо дає можливість оцінити поточну бюджетну політику в ретроспективі. Проте вплив відсотків за державним

боргом на бюджетне сальдо не є достатньо точним індикатором ефективності бюджетної політики. Слід урахувати, що в підсумку джерелом погашення державного боргу є ВВП. Тому кращим показником ефективності бюджетної політики щодо управління державним боргом є відношення борг/ВВП:

$$d = \frac{Dg}{Y \cdot P}, \quad (4.50)$$

де d — рівень боргу.

Рівень боргу залежить не лише від його абсолютної величини, а й від обсягів номінального ВВП. Якщо ВВП зростає швидше, ніж державний борг, то відношення борг/ВВП зменшується. Це є ознакою позитивних змін у бюджетній політиці попри збільшення абсолютної величини боргу.

Рівень боргу є ключовим показником усталеності фіскальної політики. Чим вищим є рівень боргу, тим сильніший тиск він справляє на реальні відсоткові ставки. Це збільшує в бюджеті ту частку видатків, які пов'язані з обслуговуванням боргу, що зужує можливості проведення гнучкої бюджетної політики. Крім того, за надмірного рівня боргу уряду буде проблематично розміщувати нові боргові зобов'язання. В результаті може виникнути потреба в емісійному фінансуванні.

Отже, щоб забезпечити фіскальній політиці належну усталеність, слід визначити раціональну межу відношення борг/ВВП. Для цього МФВ пропонує спиратися на принцип платоспроможності. Згідно з цим принципом відношення борг/ВВП доцільно збільшувати нижчими темпами, ніж реальна відсоткова ставка за мінусом темпів приросту реального ВВП. Аналогічним варіантом дотримання цього принципу є вимога, щоб номінальна величина боргу зростала повільніше за номінальні відсоткові ставки.

Розглянемо можливі варіанти стабілізації боргу як важливий елемент стабілізаційної фіскальної політики. Так, за відсутності економічного зростання та інфляції, за відсутності фінансування шляхом емісії уряд має брати в позику і випускати нові боргові зобов'язання ΔB (варіант а), рис. 4.7). Якщо бюджет має надлишок, то уряд погашає певну частину своїх боргів або нагромаджує активи. Вибухова природа боргу полягає в тому, що навіть за збалансованості первинного бюджету борг все одно зростає. Щоб зупинити це зростання, уряд повинен мати достатній первинний надлишок.

Умови	Розрахунок рівня державного боргу
а) За відсутності економічного зростання та інфляції	$\Delta Bg = G - T + r \cdot Bg$
в) За економічного зростання та відсутності інфляції	$\Delta(Bg/Y) = \frac{G-T}{Y} + (r - \Delta Y) \frac{Bg}{Y}$
с) За економічного зростання та інфляції	$\Delta(Bg/Y) + \frac{\Delta Mo}{P \cdot Y} = \frac{G-T}{Y} + (r - \Delta Y) \frac{Bg}{Y}$

Рис. 4.7. Можливі варіанти боргової стабілізації

Інша ситуація складається за умов економічного зростання та відсутності інфляції (варіант в рис. 4.7). Якщо ВВП стабільно зростає, то відношення борг-ВВП може залишатися сталим навіть коли державний борг зростає, тобто прийняття постійного абсолютного рівня боргу означає, що $\Delta(B/Y)$ із часом наближається до нуля. Відбуваються своєрідні «перегони» між ВВП і державним боргом, або між трендовим темпом зростання економіки (ΔY) та реальною відсотковою ставкою (r). При цьому, коли темп економічного зростання перевищує реальну відсоткову ставку, то збалансований первинний бюджет відповідає спадному відношенню борг-ВВП. Коли реальна відсоткова ставка перевищує темп економічного зростання, процес нагромадження боргу все ще вибуховий, але первинний залишок, потрібний для боргової стабілізації, значно менший, ніж той, що потрібен для стабілізації абсолютного рівня боргу.

За умов економічного зростання й інфляції (варіант рис. 4.7) дефіцит може фінансуватися випуском нових боргових зобов'язань або додатковою емісією грошової маси M_0 , тобто керівна грошово-кредитна установа може дозволити зростання позиції грошей темпом, швидшим за темп економічного зростання в країні. Стабілізація відношення борг-ВВП за цих умов потребує навіть меншого первинного бюджетного надлишку, а навіть може досягатися за первинного дефіциту, якщо емісія грошової маси достатня.

Таким чином, особливість дефіциту як критерію бюджетної ефективності полягає в тому, що він може відображати як фінансову кризу, що утворилася в результаті накопичення значного обсягу боргу, так і бути пов'язаним з необхідністю здійснення державних вкладень у розвиток економіки. В останньому випадку дефіцит відображає державне регулювання економічної ко-

н'юнктури та прагнення уряду забезпечити прогресивні зрушення в структурі суспільного виробництва. Своєю чергою, утворення профіциту бюджету в економіці країни повинно мати серйозні обґрунтування. Так, фахівці МВФ серед основних випадків, за яких перевищення бюджетних доходів над видатками є виправданим, виокремлюють такі:

- для стабілізації боргу, коли державний борг перебуває в несталому стані і потребує не лише позитивного сальдо первинного бюджету, а й позитивного сальдо в загальному бюджеті;

- з метою стабілізації економіки. Зусилля уряду зменшити амплітуду ділових коливань, наприклад шляхом скорочення бюджетних видатків, спричинюють вирівнювання динаміки сукупного попиту впродовж циклу, що може привести до позитивного сальдо в періоди економічного піднесення;

- для фінансування продуктивних видатків. Наприклад, якщо уряд здійснює великі інвестиційні проекти, тоді є сенс фінансувати за рахунок позик, а не шляхом підвищення податкових ставок. Такі позики можуть бути погашені за рахунок майбутніх профіцитів;

- для накопичення багатства. Якщо певні надходження до бюджету досить великі, уряд може відкладати певну частину їх для використання в майбутньому.

За своєю економічною природою бюджетний дефіцит має певний інтервал дії, що визначається як законами зростання вартості, так і законами інфляції. Коли бюджетний дефіцит тяжіє до законів зростання вартості, він об'єктивно набуває активної економічної форми, якщо ж до законів інфляції — то пасивної. Отже, допускаючи бюджетний дефіцит, держава стимулює внутрішнє виробництво через підтримання сукупного попиту. Скорочення обсягу бюджетного дефіциту призводить до скорочення внутрішнього попиту, що мультиплікативно зменшує ВВП та знижує рівень зайнятості, що, своєю чергою, знову веде до падіння попиту на товари виробничого призначення, зниження споживчих витрат домашніх господарств та інвестиційних витрат підприємств.

Дефіцитне фінансування є вельми поширеною формою забезпечення бюджетних видатків й охоплює широке коло питань, зокрема причини виникнення та джерела покриття бюджетного дефіциту, напрями дефіцитного фінансування, результативність використання коштів тощо. Дефіцитне фінансування, як відомо, може здійснюватися за рахунок трьох джерел — внутрішніх, зовнішніх державних позик та емісії грошей. Але для України зараз

доступними є лише два джерела, бо з 1997 року емісію грошей для збалансування бюджету не застосовують згідно зі ст. 15 Бюджетного кодексу України. Окрім того, в ньому визначено можливість використання з цією метою коштів, отриманих від приватизації державного майна. Суттєві зміни, що відбулися в монетарній політиці (переключення фінансування бюджетного дефіциту з емісії НБУ на приватні позики та вітчизняні казначейські облігації внутрішньої державної позики), насправді уповільнили експансію грошової маси, стабілізували обмінний курс і знизили рівень інфляції. Проте така політика не усунула головних причин макроекономічної нерівноваги. Тому останніми роками істотну роль почали відігравати державні позики, що їх застосовують не лише як метод залучення грошових ресурсів до державного бюджету, а й як інструмент регулювання грошово-кредитної сфери і платіжного балансу України.

Щодо внутрішніх запозичень, то випуск державних цінних паперів вилучає із грошового ринку заощадження на потреби держави, і при цьому знижує можливості використання грошових ресурсів у сфері виробництва. У результаті цього спрацьовує ефект витіснення інвестицій та переливання капіталу зі сфери виробництва до сфери обігу. Хоча уряд України намагається зменшувати залежність національної економіки від зовнішніх запозичень за рахунок залучення кредитних коштів на внутрішньому ринку, проте в найближчий час зовнішні кредити відіграватимуть помітну роль з огляду на обмеженість вітчизняного внутрішнього кредитного ринку.

Зростання запозичень на зовнішньому ринку також пояснюється порівняною дешевизною стосовно внутрішніх запозичень та їхньою довгостроковістю. Наприклад, Світовий банк надає пільгові кредити на термін до 17 років під 7 % річних. Узагалі додаткові ресурси, що їх отримує Україна, є доволі пільговими, але вони суттєво лімітують дії держави у сфері фінансової політики. Також впадає в око деформована структура використання зовнішніх запозичень.

Міжнародний ринок запозичень характеризується наявністю стабільного зв'язку між рівнем економічного розвитку країни та співвідношенням її зовнішніх зобов'язань. Так, зовнішні запозичення здійснюються лише країнами з низьким та середнім рівнем доходів на душу населення, причому переважна частина — це довгострокові кредити. В Україні переважна частина обсягу заборгованості була довгостроковою за умови переважання зовнішнього боргу над внутрішнім (рис. 4.8).

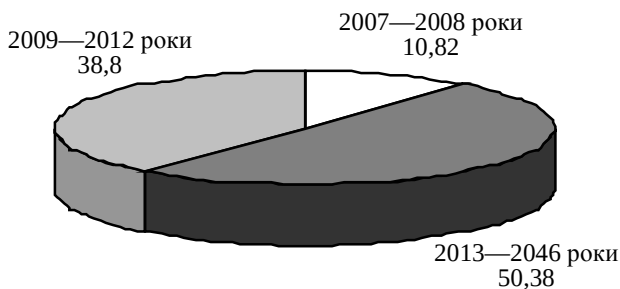

Рис. 4.8. Структура державного прямого та гарантованого боргу України в розрізі термінів погашення, %

Останнім десятиліттям зростало використання міжнародних позик на комерційних засадах, а кредитування з боку держави стало жорсткішим. Це призвело до значного зростання платежів з обслуговування зовнішнього боргу. Підвищення норми обслуговування боргу засвідчує погіршення платоспроможності боржників. Вважається, якщо норма обслуговування боргу понад 20 % існує загроза зриву графіка платежів. В Україні останніми роками коефіцієнт обслуговування довгострокового зовнішнього боргу становив у середньому 13 %, а це свідчить про достатню платоспроможність України.

Державний борг має подвійний характер, що виражається в стабілізаційному чи дестабілізаційному впливі на стан державного бюджету та основних макроекономічних показників, а також у стимулювальному або стримувальному впливі на динаміку і темпи економічного зростання. Також він може виявлятися у рівномірному розподілі в часі реального податкового навантаження або утворенням економічного тягаря для майбутніх поколінь.

Таким чином, нині для України державний борг є значним і його структуру не можна вважати оптимальною, позаяк обмеженими залишаються можливості фінансування інвестиційних проєктів і стабілізаційних програм за рахунок коштів державного бюджету. У структурі державного боргу України за напрямками використання коштів досі переважає забезпечення бюджетного дефіциту, а невелика частка йде на інвестиційні проєкти. У найближчій перспективі розвиток економіки країни може бути забезпечений в основному за рахунок внутрішніх чинників зростання, хоча це не означає, що йдеться про відмову від міжнародного капіталу.

4.7. Аналіз фіскальної політики в трансформаційній економіці

Забезпечення результативної фіскальної політики визначається не лише правильним узагальненням світової наукової спадщини та світового досвіду, а й усвідомленням економічних та інституціональних чинників розвитку країни. На відміну від інших країн розвиток економіки України характеризується наступними особливостями.

По-перше, особливість політичного чинника — становлення державності. При обґрунтуванні економічної політики, в тому числі й фіскальної, при нагоді виходять з позиції про існування вже досконалої, тобто зрілої державної системи, в якій закону відведено визначальну роль. Двадцятилітній досвід державотворення в Україні засвідчує незавершеність та недосконалість державного законодавства, яке значною мірою не тільки не відображає реалій життя, а й не сприяє формуванню правової економічної культури, ідеології матеріального заохочення підприємницької ініціативи, розподільної ефективності та справедливості. Неструктурованість політичної системи та державної влади (суперечності між законодавчою, виконавчою та судовою владою) від початку передбачають неефективність проведення будь-якої науково обґрунтованої економічної політики, в тому числі й фіскальної.

По-друге, стан трансформаційності економіки, незавершеність приватизації та її продовження постійно відволікає уряд та інші владні структури від виконання регуляторних функцій держави зі стабілізації економіки. Мінливість і невизначеність форм власності спричинює невизначеність у системі не лише джерел державних фінансових надходжень, а й вибору економічної політики.

По-третє, відсутність професійного економічного мислення у державного менеджменту, фахових переконань з використання інструментів державного регулювання економіки робить проведення власної фіскальної політики малоефективним і нерезультативним. Не відстежується зворотний зв'язок між прийнятими рішеннями й отриманими наслідками, рівень адаптивності економіки, швидкоплинність макроекономічної ситуації.

По-четверте, на мікрорівні не структуризовані самі підприємства (фірми) з точки зору ринкової поведінки та реалізації принципів приватної власності (в першу чергу акціонерної), доміну-

вання таких принципів попередньої системи як затратність та розподільність. Деформація прийняття рішень на мікрорівні робить поведінку фірм і домашніх господарств передбачуваною з боку держави.

По-п'яте, економіка України характеризується конверсійністю й інституціональністю, тобто формуванням нових організаційно-правових та економічних інститутів, які є нетривкими, мінливими й незрілими, що накладає відповідний відбиток на сталість і динамічність фінансових відносин між державою та суб'єктами господарювання. Означений чинник є основою флуктуації фінансової політики в трансформаційній економіці України.

По-шосте, економіка України на нинішньому етапі є радше адміністративною, ніж підприємницькою, не подолано стереотипів «колишнього економічного» мислення, зростає нерівність у розподілі доходів та ресурсів, що впливає на специфіку проведення відповідної фінансової політики в державі.

Слід зазначити, що при аналізі флуктуації фінансової політики у трансформаційний період необхідно зважати як на базові принципи макроекономіки, так і на означені особливості трансформаційної економіки України. За таких умов надто важко визначитися з фінансовою політикою. Кожне ухвалене рішення на рівні держави (макрорівень) не завжди досягає мікрорівня (підприємства чи громадянина), а якщо й досягає, то в деформованій формі. Рекомендації фахівців зі Світового банку, Міжнародного валютного фонду та інших міжнародних організацій не забезпечують ефекту через нехтування означеними особливостями трансформаційної економіки України.

В економіці розрізняють такі види фінансової політики: дискреційну, стимулювальну, стримувальну та стабілізаційну, які використовують з урахуванням зазначених вище особливостей. Це, втім, не означає, що для трансформаційної економіки можна використати одну із цих фінансових політик. Навпаки, специфіка економіки України вимагає пошуку власної доктрини фінансової політики стосовно теперішнього стану економіки.

Інструментами фінансової політики є регулювання видатків держави, податкових надходжень та платоспроможності населення. Застосування інструментів фінансової політики має враховувати реальний стан економіки, адже вплив фінансової політики на сукупний попит чи на сукупну пропозицію може мати непрогнозовані наслідки. Так, коли економіка України у 1992—1994 роках характеризувалася інфляцією попиту, уряд України пішов на зниження сукупного попиту шляхом зниження рівня заробітної

плати, підвищення податків та зменшення видатків держави. Уряд діяв за прописними істинами західних підручників з макроекономіки але забував про один очевидний факт: економіка України не була тоді не тільки ринковою, а й навіть організованою з точки зору економічного порядку.

Економіка України нагадує автаркію економічних уламків старої командно-адміністративної системи та острівці новостворюваного приватного сектору, замішаного на різного роду рецептах приватизації. Результат фіскальної політики виявився нульовим. Інфляція поглиблювалася і сьогодні переросла у стагфляцію, коли збігалися процеси інфляції та спаду виробництва. Хоча від 1999-го до 2004 року за окремими оцінками економічних експертів в економіці України спостерігалось економічне поживавлення, але, як свідчить 2005 рік, проблеми стагфляції залишаються гострими.

Макроекономічна теорія зіткнулася з практичною проблемою одночасного нашарування в економіці процесів спаду виробництва та інфляції у 90-х роках ХХ століття. Цим самим була спростована крива Філіпса й виникли суперечності стосовно використання окремих теоретичних постулатів з макроекономічної політики. Так, боротьба зі спадом виробництва означає застосування стимулювальної фіскальної політики, що передбачає зростання сукупного попиту за рахунок збільшення видатків держави та зменшення податків. А боротьба з інфляцією, навпаки — застосування стримувальної, або рестрикційної, фіскальної політики, тобто зниження сукупного попиту шляхом зменшення видатків держави та збільшення податків. Таким чином, можна зробити невтішний висновок, для трансформаційної економіки України, де домінує стагфляція, необхідно шукати специфічні методи фіскальної політики. Одним із варіантів може бути певне поєднання двох підходів. Але при цьому необхідно пам'ятати, що тіньовий сектор поки охоплює понад 40 % ВВП і залишається вирішальним чинником на шляху проведення будь-якої науково обгрунтованої й дієвої фіскальної політики.

Тіньова економіка — явище другої половини ХХ століття, властиве багатьом національним економікам, але кожна країна долає її своїми методами. Так, гіперінфляція в Болівії у 1980-х роках супроводжувалася катастрофічним зростанням дефіциту бюджету, зниженням податкових надходжень, поширенням корупції і розкрадання. Завдяки активній позиції США вдалося приборкати кокаїнову мафію в Болівії, проте проблеми подолання дефіциту державного бюджету залишилися невирішеними.

Із розвитком інфляції фінансові проблеми ще більше загострюються, так як реальні податкові надходження зменшуються. Існує і зворотний зв'язок впливу бюджетної політики на темпи інфляції. Необхідно пам'ятати, що по завершенні Першої світової війни виплата Німеччиною країнам Атланти значних репарацій спричинила дефіцит бюджету, а разом і неймовірні темпи інфляції. Так, ціна щоденної газети зросла з 0,3 марки 1921 року до 15 000 000 марок у 1923 році. Тільки реформи у фінансово-бюджетній сфері (скорочення на третину державних службовців, призупинення виплати репарацій, заміна старого центрального банку Райхсбанк на новий — Rentenбанк тощо) дали змогу подолати темпи інфляції.

Нагромаджений цивілізацією історичний досвід практичної боротьби з інфляцією та теоретична спадщина світової економічної думки мали б полегшити та зменшити соціальні втрати економіки України за умов трансформації. На превеликий жаль, недостатній рівень фахової економічної освіти з макроекономічної політики та політизація економічної думки завадили результативному застосуванню цих надбань.

У наш час зростає відповідальність усіх гілок державної влади за кризовий стан економіки та проведення ефективної фінансової політики. Крім того, економічна культура в Україні відзначається частковим несприйняттям законів функціонування ринку. Конкуренція між фірмами та поведінка суб'єктів господарювання за отримання прибутку суперечить традиційній практиці бюрократичного розподілу та привласнення доходів, отримання політичної ренти (реалізації особливих прав та інтересів політичних кіл) тощо. Тепер постало питання про всебічне використання досягнень світової економічної думки для розумного використання податково-бюджетної та кредитно-грошової політики, а також ретельного відрегулювання фінансової системи.

Наукове обґрунтування напрямів фінансової політики має зважити на стан вітчизняної, що потрапила в порочне коло злиднів. Складність економічної ситуації в Україні — це такий стан бідності, за якого чинники, що протидіють стабілізації й економічному зростанню, є самопосилювальними. Низький рівень доходів населення унеможливорює формування заощаджень, що, своєю чергою обмежує можливість збільшення запасів національного капіталу, стримує зростання суспільної продуктивності праці (продуктивної сили), наслідком чого є утримання доходів на низькому рівні.

Означений стан є визначальним для вироблення особливої економічної політики, в тому числі фінансової. По-перше, це

означає, що для подолання злиденності необхідна узгодженість дій на всіх напрямках економічної політики, всіх ланок державної влади та суб'єктів господарювання. По-друге, для досягнення результативності економічної політики необхідні заходи з одночасного розриву цього кола бідності у багатьох точках. Це означає, що одночасно необхідно підвищити платоспроможність населення та віднайти кошти для інвестицій або нагромадження капіталу. По-третє, слід пам'ятати також про поведінку суб'єктів господарювання, які поки не стали ринковими, тоді як у теоретичних концепціях економічної політики ми сприймаємо їх як такі. По-четверте, фінансова політика має відповідати вимогам відкритості, доступності й інформованості, передбачливості й адресності.

З огляду на вищезазначене розірвати порочне коло бідності можна через політику державних позик, або шляхом «затягування пасків» та реформуванням уже запровадженої фінансово-бюджетної та податкової політики.

Соціально несправедлива система розподілу грошових доходів між дохідними групами вказує на те, що використання ВВП зорієнтоване переважно на інтереси незначної чисельності населення, що залишається фактором нестабільності в суспільстві. Зростання грошових доходів низькодохідних груп і, як наслідок, реалізації товарів і послуг на споживчому ринку як мінімум на 22 %, подальша необхідність зростання споживання в товарах широкого вжитку принаймні для 60 % населення залишаються сприятливим чинником розвитку національного виробництва. За сучасних умов через значну диференціацію населення за рівнем грошових доходів і меншою мірою — за рівнем сукупних доходів злидні перетворилися на постійне явище українського суспільства. В Україні офіційно визнана бідність (за рівнем середньодушового сукупного доходу на місяць) може коливатися в межах 27—30 % від усього населення, з них до найбільш бідних та злидних можуть бути віднесені 13—15 %. Хоча державними програмними документами передбачено розвиток соціально зорієнтованої економіки, коли достатній рівень соціального захисту є необхідною умовою економічної політики, поглиблення бідності до цього часу не призупинено. Чисельність бідних зростала останніми роками із середньорічним темпом 8—10 % з посиленням гостроти і глибини бідності та розшаруванням серед бідних.

Соціальні допомоги бідним надходять з різних джерел (місцевого і державного бюджетів. Пенсійного фонду, фонду зайнятості, фонду соціального страхування, добровільних та інших організацій) у грошовій і натуральній формі. Грошові допомоги

ставлять близько 7—8 % усіх грошових доходів населення, а це 4,0—4,5 млрд грн, однак вони переважно є незначними, мають символічний характер для бідних сімей або надходять тим громадянам, які без таких допомог можуть обійтися, збільшують лави отримувачів допомоги. Зрештою загалом становище бідних не поліпшується. Тому головним у Програмі боротьби з бідністю в Україні слід визнати доцільність критеріїв бідності та спрямованість їх для використання при призначенні адресної соціальної допомоги тільки малозабезпеченим сім'ям.

Податкова система України поєднала принципи двох податкових систем, найбільш характерних для світової практики — європейської (обкладення обігу у формі податку на додану вартість) та американської (прибутковий принцип оподаткування). Жорсткість української податкової системи визначена еkleктичним поєднанням обох зазначених систем з базовою метою — подолання дефіцитності бюджету. Відтак, в Україні від початку розбудови нової податкової системи був узятий фіскальний орієнтир. У результаті невваженої податкової політики, неправильного розподілу доходів підприємств загальмувалися інноваційні й інвестиційні процеси.

Міра теоретичного усвідомлення принципів побудови та практичного функціонування податкової системи прямо впливає на її результативність. Перенесення адміністративного мислення на вибудову податкової системи більшою мірою зашкоджує, ніж елементи прогресу. Філософія розуміння податкової системи має архиважливе значення для формування ефективної фіскальної політики в трансформаційний період.

Збільшення частки податків у ВВП пояснюється не тільки суб'єктивними факторами — посиленням ролі державного регулювання економікою, а й об'єктивними причинами. Зростання в результаті підвищення продуктивності праці доходів фізичних та юридичних осіб створює певний рівень податкової платоспроможності суспільства, що дає змогу постійно підвищувати за необхідності величину податкових ставок. Завдяки цьому держава за рахунок податків має можливість регулювати різного роду проблеми соціального характеру. Крім того, за рахунок податкових надходжень та збільшення їх як у фізичних величинах, так і в питомій вазі у ВВП держава отримує дедалі важливіший важіль державного регулювання та зміцнення державності.

Для кожної окремої країни необхідно обґрунтовувати таку величину податків у ВВП, яка б обов'язково враховувала специфіку економічного становища на період упровадження податкової си-

стеми. Економічна наука стверджує: чим вищий є рівень національного доходу, в тому числі на душу населення, тим більше можливостей у держави збільшувати обсяг податкових стягнень, і навпаки. Поряд із визначенням величини податкових стягнень важливе значення має обґрунтування принципів розподілу податків між основними групами населення з одного боку, та між галузями виробництва — з іншого.

На відміну від організованих економік, де податкові надходження змінюються пропорційно до величини ВВП, в економіці України зростання податкових надходжень досягається суто суб'єктивно, за рахунок адміністративно-силових дій податкових адміністрацій. Тому виявити якусь кількісну залежність між обсягом виробництва та податковими надходженнями поки важко, що також ускладнює проведення ефективної фіскальної політики.

Відомо, що одним зі способів стимулювання розвитку підприємництва є не так загальне зниження ставки податку, що має місце, як упровадження прогресивно-регресивного оподаткування ППП юридичних осіб. Незважаючи на зменшення ставок оподаткування, сам податок на прибуток підприємств (ППП) потребує постійного вдосконалення через посилення саме регуляторної, а не фіскальної функції.

У трансформаційній економіці України ще не можуть проявити свою дію «вмонтовані стабілізатори», активно використовувані в податкових системах західних країн.

Податкова система під час рецесії має автоматично вести до збільшення державного дефіциту, а під час інфляції — до зменшення дефіциту без жодного додаткового втручання в економіку з боку держави. Багаторічний досвід України засвідчує відсутність такої системи із «вмонтованими стабілізаторами». В цьому плані політичний чинник є визначальним при організації економічної системи.

На превеликий жаль, у вітчизняній практиці податок використовується лише як джерело доходів бюджету. Податок виконує в Україні мобілізаційну та фіскальну функції, тоді як соціальна та перерозподільна функції залишаються осторонь регулювання економіки.

Аналіз структури податків в Україні (табл.4.2) наводить на низку суперечливих висновків. По-перше, в Україні за дуже стислий час створено «сучасну» розгалужену систему податків, до якої розвинені країни йшли десятки років (податок на додану вартість у багатьох країнах світу досі не введено). Зазначимо, що ця система функціонує більшою мірою формально, а збирання пода-

тків здійснюється старими адміністративно-директивними методами. По-друге, насильницький тиск податкової системи повністю подавив підприємницьку діяльність, а недотримання принципу справедливості деморалізувало економіку. По-третє, податкові органи поступово перетворюються на «каральний меч», від леза якого дедалі більшою мірою страждають сумнісні підприємці, що підриває функціональне призначення податкової системи, її принципів.

Розрахунки за прямим і непрямим оподаткуванням дають підстави стверджувати, що система оподаткування в Україні є однією з головних причин зубожіння населення і фінансової нестабільності суб'єктів господарювання, особливо малих підприємств. За таких прямих і непрямих податків навіть найбільш працелюбний підприємець і найкваліфікованіший працівник втрачають інтерес до продуктивної праці і шукають інші можливості заробітку. Податки та зміни в податковому законодавстві стали чи не єдиним інструментом наповнення бюджету. Серед багатьох функцій основну увагу приділяли лише фіскальній, що призвело до пригнічення підприємницької ініціативи і спотворило принципи справедливості та рівномірності. Така система оподаткування виявилася важливим чинником фінансової нестійкості суб'єктів господарювання.

Податкова система України потребує негайної модернізації в напрямку посилення регуляторної функції останньої. Перші кроки в цьому напрямі передбачали зменшення податкових ставок для основних прямих податків: податку на прибуток підприємств та податку на доходи фізичних осіб. Шляхом поступового зниження ставок прямих податків, а фактично — податків на виробництво, та розширення сфери застосування податків на споживання держава стимулює можливості інвестування капіталу, здійснює політику лібералізації прибуткового оподаткування, робить ставку на саморегулювання ринку і стимулювання приватної ініціативи.

Якщо в державі не налагоджено контролю за дотриманням сплати податків, тобто існує масове приховування доходів й уникнення податків (тіньова чи неформальна економіка), то жодна науково обґрунтована система оподаткування не дасть позитивних результатів. Розуміння принципів «отриманої вигоди» та «платоспроможності» є основним у теорії оподаткування. Філософія принципу «отриманої вигоди» означає порівняння втрат доходів від сплати податків й отриманих вигод за рахунок фінансових витрат та суспільних благ з податкових надходжень.

Складність кількісного вимірювання дії цього принципу в тому, що фактично неможливо точно виміряти розподіл вигод від цих благ між індивідами та інституціями. Філософський зміст принципу «платоспроможності» зводиться до розподілу податкового тягара залежно від платоспроможності платника податків (розміру доходу, обсягу споживання, вартості майна та активів тощо). Тобто громадяни та фірми з вищими доходами та майном повинні сплачувати вищі податки як в абсолютному, так і у відносному еквіваленті.

На відміну від принципу «отриманої вигоди» принцип «платоспроможності» піддається кількісному вимірюванню, «особливо стосовно горизонтальної рівності в оподаткуванні»¹. Економічна теорія розділяє вертикальну та горизонтальну рівність в оподаткуванні.

Так, аналіз системи податків на доходи в Україні свідчить про великий податковий тягар на кожного зайнятого, що має певні наслідки. У кожного зайнятого зникають стимули до підвищення продуктивності праці та самовіддачі, прояву ініціативи, адже за кожную зароблену гривню необхідно віддати державі майже таку саму суму.

Пільги в оподаткуванні для однакових суб'єктів господарювання порушують принцип горизонтальної рівності при оподаткуванні. Згідно з принципом горизонтальної рівності кожен суб'єкт має платити однаковий податок. За вертикальної рівності при оподаткуванні принцип оподаткування має змінюватися залежно від суспільної доцільності й ефективності функціонування капіталу.

Недосконалість податкової системи впливає не лише на надходження до бюджету, а й на поведінку підприємців і трудову діяльність усіх зайнятих, наслідками недосконалої податкової системи можуть бути економічні пропорції в суспільстві, різного роду прояви неформальної економіки та багато інших, навіть непередбачуваних наслідків. Так, висока ставка податку на прибуток «змушує» уникати великих відрахувань через механізм приховування прибутку. За рахунок збільшення витрат (доцільних і недоцільних) при сталій ціні зменшується величина прибутку. Тобто податок на прибуток не стимулює режиму економії витрат, а навпаки, за нашої системи безконтрольності над витратами виробництва (а економічною теорією поки навіть методологічно не

¹ Юрій С., Крисоватий А. Теоретичні проблеми становлення податкової системи України // Проблеми та шляхи розвитку податкової системи України. — Матеріали науково-практ. конф. (Ірпінь, травень 1998). — С. 14.

розроблено способів контролю за собівартістю) існують безмежні можливості до безкінечності збільшувати витрати.

Підвищення ефективності фіскальної політики можна забезпечити вдосконаленням податкової політики, що має включати:

- 1) спрощення системи податків, звітності та процедури сплати; створення єдиних справедливих умови оподаткування для всіх;

- 2) скасування необґрунтованих пільг і привілеїв;

- 3) удосконалення механізму адміністрування та відшкодування ПДВ або повну відмову від нього, що запобігатиме зловживанням у цій сфері;

- 4) заборону реструктуризації або списання заборгованості суб'єктів господарювання за податками, зборами (обов'язковим платежами).

Ці та інші заходи сприятимуть досягненню ефективної податкової політики, яка має адекватно відображати реалії трансформаційної економіки України.

Управління державними видатками є важливою складовою фіскальної політики і значною мірою визначається станом бюджетного процесу, порядком планування, затвердження і використання бюджету в частині видатків, а також контролем за його виконанням. Заходи щодо вдосконалення бюджетного процесу можуть мати локальний ефект, а можуть приводити до радикальних змін. Саме до таких змін веде запровадження бюджетування, зорієнтованого на результат, або програмно-цільового бюджетування, що докорінно змінює не лише зміст усіх стадій бюджетного процесу, а й саму концепцію управління державними витратами.

Обґрунтування надання субсидій часто є доволі суперечливими. З одного боку, вони можуть бути бажаними в соціальному плані, але з іншого — можуть чинити негативний вплив як на мікро-, так і на макрорівні. На мікрорівні вони можуть створювати перешкоди для розвитку конкурентного середовища, призводити до неефективного розподілу ресурсів, надсилати хибні ринкові сигнали, уможливлювати існування збиткових і неефективних підприємств тощо. Так, 70 % субсидій, що видаються в Україні, не використовуються за своїм функціональним призначенням. На макрорівні субсидії створюють навантаження на бюджет, перешкоди для вільної торгівлі та зрештою призводять до втрат у добробуті споживачів.

В Україні величина державних капітальних трансфертів постійно зменшується, хоча якщо вони і мають місце, то спрямовуються або на підтримку збиткових підприємств, або в галузі, ін-

тереси яких активно лобіюються в уряді й парламенті. Приміром, для забезпечення дешевим вугіллям металургійних підприємств бізнес-групами проводилася активна кампанія з утримання низьких цін на вугілля за рахунок надходження у вугільну промисловість значної державної фінансової підтримки у вигляді дотацій збитковим підприємствам та інвестицій на модернізацію (реконструкцію) наявних і будівництво нових шахт.

В Україні під впливом зростаючої критики стосовно значних обсягів видатків на підтримку галузей народного господарства виникла нагальна потреба поступового скорочення їх. Але реально обсяги державної підтримки відчутно не зменшилися, вони видозмінилися, набули неявного (непрямого) характеру.

Бюджетні кредити на пільгових умовах (так звані кредитні субсидії) підприємницькому сектору можна вважати ефективнішою та менш обтяжливою для бюджету формою порівняно з бюджетними субсидіями. До основних переваг можна віднести практику надання на умовах платності (у виняткових випадках — без оплати) і обов'язкового повернення, що примушує підприємців до ефективного використання тимчасово залучених коштів. Пільгове кредитування може мати вигляд безвідсоткових кредитів або кредитів за пільговими відсотковими ставками.

Порівнюючи прямі та непрямі субсидії, що надаються в країнах із трансформаційною економікою, зокрема в Україні, можна побачити, що основна відмінність між ними полягає в непрозорості та значному обсязі останніх. Опосередкованою формою надання субсидій підприємницьким структурам слід вважати пільгове кредитування.

Резюме до розділу 4

Макрофінансова політика за своєю економічною сутністю спрямована на мобілізацію, розподіл та перерозподіл доходів у суспільстві. Вона реалізується шляхом використання інструментів фіскальної й монетарної державної політики. Вибір і спосіб застосування конкретних інструментів макрофінансової політики має ґрунтуватися на таких принципах: 1) відповідність наявній

макроекономічній та політичній ситуації в країні; 2) узгодження цілей окремих суб'єктів господарювання з інтересами держави; 3) орієнтація на забезпечення сталого економічного розвитку країни; 4) домінування загальнонаціональних інтересів.

Необхідність виокремлення макрофінансової політики спричинена зростанням ролі та значимості фінансових важелів у функціонуванні не лише національної економіки, а всього світового господарства. Предмет макрофінансової політики є продовженням макроекономічної теорії та фінансової науки в частині здійснення фінансового менеджменту в практичному аспекті динамічної економічної системи, він концентрує увагу на вирішальних чинниках розвитку фінансової системи.

Світова практика налічує безліч моделей здійснення фіскальної політики залежно від цілей та політико-економічних умов господарювання. До базових засад, що визначають напрям і результативність фіскальної політики, належать: рівень ВВП на душу населення та стабільність економіки, економічний порядок та рівень розвитку ринкової інфраструктури, співвідношення форм власності та їхня питома вага, соціальна спрямованість, економічна культура та ментальність, відкритість економіки та її інтегрованість у міжнародну економіку тощо.

Фіскальна політика — це система економічних відносин, що відображає втручання держави в процес оптимізації джерел формування й використання державного бюджету для досягнення стабільного та динамічного економічного розвитку країни, виходячи з конкретної історико-економічної ситуації в країні. Поняття фіскальної політики ширше, ніж бюджетної, оскільки бюджетна політика пов'язана лише з формуванням і виконанням бюджетів усіх рівнів, цільових загальнодержавних фондів, тоді як фіскальна використовує елементи бюджетної політики для впливу на економічне та соціальне становище в країні.

Реалізація фіскальної політики полягає в мобілізації грошових коштів у централізованому фонді (бюджеті) для виконання покладених на державу суспільно необхідних функціональних обов'язків. Економічна сутність фіскальної політики розкривається в таких її функціях: стимулювальна, регуляторна, розподільна, контрольна, соціальна та інші, залежно від мети при її проведенні. Основними інструментами фіскальної політики є:

- податки, що скорочують приватні витрати, внаслідок чого створюють можливість здійснення державних витрат;

- витрати державних коштів, що спонукають підприємства виробляти певні товари та послуги;

— трансфертні платежі, що забезпечують певний рівень доходів деяким верствам населення та підприємствам;

— державні запозичення, що вирішують проблему дефіцитності регулювання фінансових ресурсів у поточному періоді, але ускладнюють її в довгостроковому періоді.

Досвід зарубіжних країн доводить, що фіскальна політика є основним інструментом подолання неспроможностей ринкового механізму, який забезпечує ефективність економіки, тоді як соціальні проблеми вимушена розв'язувати держава шляхом здійснення фіскальної політики. Держава здійснює перерозподіл доходів як для вирішення соціальних питань, так і для забезпечення динамічного та пропорційного економічного розвитку, і для підтримання фінансової збалансованості, яких не може забезпечити ринок.

Ефективна бюджетна політика — це політика підтримання бюджетного дефіциту або профіциту на рівні, що відповідає кінцевим цілям макроекономічного розвитку. Ефективність оподаткування визначається рівнем володіння механізмом погодження інтересів сторін податкових відносин.

Фактичний дефіцит бюджету відображає співвідношення між його доходами і видатками. Структурний дефіцит — це різниця між доходами і видатками державного бюджету, за припущення, що економіка перебуває в умовах повної зайнятості. Циклічний дефіцит відображає величину втрат, що їх зазнає державний бюджет за умов неповної зайнятості, тобто коли виникає розрив між фактичним і потенційним ВВП.

Модель *IS—LM* дає змогу відобразити ініційовані фіскальною політикою зміни на товарному ринку, що впливають на грошовий ринок, який, своєю чергою, через відсоткову ставку справляє вплив на товарний ринок. Фіскальна політика може застосовуватися в чистому вигляді або в поєднанні з монетарною політикою. Залежно від мети поєднання інструментів фіскальної та монетарної політик можливі різні варіанти їхньої взаємодії. Найпоширенішими є три варіанти: емісійна, стимулювальна, стимулювально-стримувальна.

Ефективність фіскальної політики значною мірою залежить від способу, в який вона розв'язує проблему фінансування бюджетного дефіциту. Дефіцитне фінансування може здійснюватися за рахунок таких джерел: внутрішні небанківські запозичення, тобто неемісійні позики, іноземні позики, використання державних активів.

Результати фіскальної політики не обмежуються її впливом на ВВП; вона впливає також на державний бюджет. При розроблен-

ня і проведенні бюджетної політики особливої актуальності набуває визначення й оцінювання чинників, що враховуються при її проведенні. Дуже важливо, щоб вибір відповідних економічних чинників базувався на детальному дослідженні взаємозв'язків між показниками державного бюджету і основними макроекономічними параметрами. Державний бюджет і ВВП за змістом та функціональним призначенням безсумнівно є різними економічними категоріями, проте вони тісно пов'язані між собою. При проведенні бюджетної політики уряд має враховувати вплив показників бюджету на рівень цін в економіці.

Найповніше уявлення про стан бюджету дає загальне бюджетне сальдо. На базі загального бюджетного сальдо визначають відносний рівень бюджетного дефіциту (або профіциту) бюджету. Рівень боргу є ключовим показником стійкості фінансової політики. Чим вищим є рівень боргу, тим сильніший тиск він справляє на реальні відсоткові ставки. Це збільшує в бюджеті ту частку видатків, що пов'язані з обслуговуванням боргу. Дефіцитне фінансування, як відомо, може здійснюватися за рахунок трьох джерел: внутрішніх, зовнішніх державних позик та емісії грошей.

Державний борг має подвійний характер, що виражається у стабілізаційному або дестабілізаційному впливі на стан державного бюджету та основних макроекономічних показників та у стимулювальному або стримувальному впливі на динаміку і темпи економічного зростання.

На специфіку фінансової політики в Україні впливають такі особливості: становлення державності, радикальна реформа економічної та політичної систем, незавершеність приватизації; відсутність професійного економічного мислення у державного менеджменту; неструктурованість приватизованих підприємств, процесів конверсійності й інституціональних перетворень; наявність залишкових адміністративних елементів у поведінці людини. Означені вище особливості впливають на вибір одного із видів фінансової політики: дискреційної, стимулювальної, стримувальної чи стабілізаційної.

Підвищення ефективності фінансової політики може бути забезпечене вдосконаленням податкової політики, що передбачає:

- 1) спрощення системи податків, звітності та процедури сплати; створення єдиних справедливих умов оподаткування для всіх;
- 2) скасування необґрунтованих пільг і привілеїв;

3) удосконалення механізму адміністрування та відшкодування ПДВ або повну відмову від нього, що запобігатиме зловживанням у цій сфері;

4) заборону реструктуризації або списання заборгованості суб'єктів господарювання за податками, зборами (обов'язковим платежами).

Терміни та поняття до теми

Аналітична модель загального бюджетного сальдо

Державна валютна політика

Державний борг

Ефективність оподаткування

Ефективність фіскальної політики

Коефіцієнт еластичності податків

Коефіцієнт динамічності податків

Макрофінансова політика

Моделі здійснення фіскальної політики

Монетарна політика

Фактичний, структурний, циклічний дефіцит бюджету (сальдо)

Фіскальна політика

Питання з теми

1. Розкрийте сутність та предмет макрофінансової політики.
2. Схарактеризуйте зміст моделей здійснення фіскальної політики.
3. Дайте характеристику складовим елементам фіскальної політики та розкрийте зміст її функцій.
4. Якою має бути фіскальна політика з точки зору нормативної теорії?
5. Як можна оцінити ефективність бюджетної політики, оподаткування?

6. Що являє собою податкова система України?
7. Розкрийте зміст понять фактичний дефіцит, структурний дефіцит, циклічний дефіцит.
8. Яким чином модель $IS-LM$ відображає зміни на товарному і грошовому ринках унаслідок застосування інструментів фінансової політики?
9. Що Ви розумієте під податковим навантаженням?
10. У чому полягає сутність подвійної ролі пільгового оподаткування?
11. Як зовнішній борг впливає на зростання національної економіки?
12. Дайте характеристику функціональної ролі субсидій в економіці.

Література для поглибленого вивчення матеріалу

1. Сакс Дж. Д., Ларрен Ф. Б. Макроэкономика. Глобальный подход / Пер. с англ. — М.: Дело, 1996. — С. 749.
2. Запартіна І. Фінансова політика та її вплив на економічне зростання // Економіст. — 2006. — № 3. — С. 27—31.
3. Лезебник Л. Л. Сутність та компоненти фінансової політики // Фінанси України. — 2006. — № 1. — С. 66—63.
4. Опарін В. М. Концептуальні основи фінансової стратегії економічного зростання в Україні // Економіка України. — 2002. — № 2. — С. 10—20.
5. Опарін В. М. Фінанси (Загальна теорія). — К.: КНЕУ, 2001. — С. 48; див. також: Опарін В. Фінансова система України (теоретико-методологічні системи). — К.: КНЕУ, 2005.
6. Полозенко Д. В. Фінансова політика у сфері видатків бюджету // Економіка АПК. — 2006. — № 1. — С. 96—99.
7. Радіонова І. Ф. Порівняльна результативність фінансової та грошової політик // Фінанси України. — 2004. — № 9. — С. 29—36.
8. Юхименко П. І. Сучасні тенденції та стратегія фінансової політики України // Фінанси України. — 2005. — № 10. — С. 101—110.

МАКРОЕКОНОМІЧНА АНТИІНФЛЯЦІЙНА ПОЛІТИКА

Перелік знань та вмінь, яких набуде студент після опанування матеріалів теми

Дослідження природи інфляції, причин її виникнення та специфіки прояву в Україні є актуальним для розроблення науково обґрунтованої державної економічної політики.

*Опанування матеріалів теми дасть змогу студентам **знати**:*

- ✓ розуміти залежність між макроекономічними тенденціями розвитку та інфляційними процесами в економіці;
- ✓ знати основні способи вимірювання інфляції;
- ✓ розуміти роль держави у контролі за інфляцією.

*Після опанування матеріалів теми студенти мають **вміти**:*

- здійснювати порівняльний аналіз інфляції за показниками та періодами;
- здійснювати оцінку інфляції за допомогою різноманітних цінових індексів.

5.1. Сутність вимірювання інфляції та особливості управління нею

Інфляція являє собою підвищення загального рівня цін в економіці, або зменшення вартості грошей чи масштабу цін. Загальний рівень цін в економіці означає агреговану ціну всіх мате-

ріальних і нематеріальних продуктів та послуг, що купуються і продаються в економіці, виражену в грошах. Він включає ціни реальних активів, заробітні плати та інші факторні платежі.

Жоден із цінових індексів не відображає точно того, що визначається загальним рівнем цін, оскільки жоден із них не враховує абсолютно всіх грошових цін в економіці. Разом із тим усі цінові індекси відповідають вужчим економічним категоріям, ніж загальний рівень цін, наприклад ціні валового продукту в економіці чи ціні валового споживання. Таким чином, жоден із них не покриває такої кількості цін, або такого широкого діапазона цін, як це передбачає концепція загального рівня цін.

Ураховуючи це, необхідно здійснювати моніторинг низки різноманітних офіційних індексів цін для вимірювання адекватного рівня інфляції. Повторення зростання більшості з цих індексів радше свідчитиме про наявність інфляції. Водночас зростання лише одного з індексів, хоч би яким важливим і всеосяжним він був, не обов'язково свідчить про наявність інфляції в економіці, а тим наче — про точність її значення.

Для встановлення відповідності широкого діапазона різноманітних цінових індексів, які можуть бути оцінені за сучасних умов економічного розвитку країн, принципів їх формування в економіці, необхідно зробити детальний аналіз таких індексів, зокрема на предмет відповідності сутності інфляції, встановити їх вади, переваги та можливі сфери застосування й управління ними в Україні. Саме на такій основі слід формулювати пріоритети сучасної економічної політики загалом та грошово-кредитної політики зокрема.

Ціновим індексом, який є найбільш логічним кандидатом на відображення загального рівня цін в економіці, є індекс-дефлятор ВВП (GDP deflator, DEF). Цей індекс відображає зміну агрегованих ринкових цін на всю вироблену в країні продукцію за винятком проміжного споживання та вироблених раніше активів. Індекс-дефлятор ВВП враховує ціни на товари і послуги, що споживаються загальнодержавним та приватним секторами економіки, інвестиційні й експортовані товари та послуги. Індекс-дефлятор ВВП вимірюється на підставі ринкових цін і, таким чином, включає всі непрямі податки.

Іншим індексом, за яким вимірюється зміна цін у національній економіці, є індекс цін виробників (PPI — producer price index), або його дещо звужений компонент, котрий часто використовують в економічно розвинених країнах — індекс цін виробників промислової продукції (IPPI — industrial product price index). Цей

індекс охоплює меншу базу товарів, вироблених у національній економіці, ніж індекс-дефлятор ВВП, унаслідок неврахування доданої вартості, створеної кінцевими продавцями, не пов'язаними з процесом виробництва, продажем послуг та інших товарів, які не належать до промислових (останнє стосується IPPI).

Іншим логічним кандидатом на відображення загального рівня цін в економіці є індекс споживчих цін — ІСЦ (CPI — consumer price index). Він ураховує ціни товарів і послуг, включених до обраного специфічним чином кошика, які споживаються в національній економіці, незалежно від того, чи вироблені вони на території країни, чи імпортовані до неї з-за кордону. Індекс споживчих цін відрізняється від іншого індексу, який часто використовують в економічно розвинених країнах і має назву дефлятора приватних витратів (PED — personal expenditure deflator). Останній індекс враховує ціни всіх споживчих товарів і послуг, фактично спожитих у національній економіці приватним сектором упродовж певного періоду, на відміну від ІСЦ, який покликаний визначати вартість життя в країні для «репрезентативного» домашнього господарства. Концепції вимірювання цих двох індексів є схожими, але не тотожними. Різниця між ними відчувається дуже гостро в процесі обговорення необхідності врахування фактично неспожитих послуг з обслуговування житла, або змін у фактичному продажі автомобілів.

Решта кандидатів на відображення загального рівня цін в економіці можуть представляти частину національних балансів, яка стосується факторних платежів. При цьому серед факторних платежів більш-менш повно обчислюються тільки витрати на оплату праці, а прибутки та інші факторні платежі, як правило, вимірюють за залишковим принципом. Існує три стандартні показники вимірювання сукупних витрат, спрямованих на використання фактора «праця»: розрахунки по заробітній платі (wage settlements); середні доходи (average earnings); доходи від трудової діяльності (labor income). Жоден із них повною мірою не задовольняє вимог вимірювання витрат, пов'язаних з використанням фактора «праця», бо має одну чи кілька таких вад: неадекватний контроль за оплатою понаднормових годин праці; неможливість врахувати додаткові негрошові переваги працівників; неможливість контролювати зсуви зайнятості між галузями промисловості; неможливість контролювати міжпосадові зсуви зайнятості.

Ураховуючи недосконалість всіх розглянутих показників, необхідно проаналізувати основні характеристики різноманітних способів вимірювання цін та оплат.

Індекс-дефлятор ВВП зі змінною питоною вагою компонентів. Призначення цього індексу-дефлятора ВВП полягає в тому, щоб вимірювати зміну цін валової доданої вартості всіх, вироблених у національній економіці товарів і послуг, з урахуванням експортованих та за винятком імпортованих. Він формується як співвідношення між витратами в національній економіці на товари та послуги в поточному періоді та витратами в базовому періоді на аналогічний кошик товарів і послуг, зважених за питоною вагою його основних компонентів у поточному періоді.

Змінна питома вага компонентів у індексі-дефляторі ВВП являє собою зважування за питоною вагою видатків у поточному періоді, що застосовується до дефляторів видатків на окремі компоненти ВВП. Усього існує близько шістдесяти компонентів видатків, включно з видатками на імпорт, які не враховуються у видатках при обчисленні традиційного індексу-дефлятора ВВП. Обсяги і питома вага видатків застосовують в індексі-дефляторі ВВП замість питомої ваги і цін виробництва через зосередження на видатках у системі національних рахунків (СНР).

Індекси-дефлятори окремих компонентів, що в сукупності становлять індекс-дефлятор ВВП, базуються на агрегації субкомпонентів із фіксованою питоною вагою. Їхня питома вага відповідає пропорції витрат на окремий субкомпонент товару чи послуги в базовому році, який суб'єктивно встановлюється і змінюється статистичними органами. Фіксована питома вага субкомпонентів означає, що їхня фактична взаємозаміна викликає проблеми в обчисленні та порівнянні субкомпонентів товарів і послуг. Змінна питома вага основних компонентів викликає волатильність самого індексу-дефлятора ВВП внаслідок коливань питомої ваги та цін його компонентів. Така проблема виявляється більше в річному, ніж у місячному обчисленні, за рахунок більших змін питомої ваги компонентів у індексі-дефляторі протягом тривалішого періоду.

Індекс-дефлятор ВВП є об'єктом квартальних, річних та інших періодичних вдосконалень пропорцій виробництва, а також періодичної зміни їхніх базових значень. Незважаючи на те, що власне ВВП відображає повною мірою наявність нових продуктів, оскільки на них витрачаються гроші протягом аналізованого періоду, окремі цінові індекси для нових продуктів розробляються тільки після проведення вдосконалень пропорцій та співвідношень в основних рахунках СНР.

Індекс-дефлятор ВВП з постійною питоною вагою компонентів. Цей індекс відрізняється від аналогічного індексу зі змінною

питомою вагою тим, що в ньому використовується постійна питома вага для агрегації індексів-дефляторів основних компонентів ВВП. Прийняті значення питомої ваги компонентів відповідають частці видатків на купівлю ВВП у прийнятому базовому періоді. Перевагою індексу-дефлятора ВВП з постійною питомою вагою компонентів є те, що зміни частки видатків на купівлю ВВП та їх взаємозаміщення між групами видатків не викликає безпосередньої зміни індексу. Таким чином, цей індекс є більш досконалим для вимірювання чистих змін цін.

Ланцюговий індекс-дефлятор ВВП. Ланцюговий індекс-дефлятор ВВП являє собою один із кращих дефляторів ВВП, оскільки він найповніше відображає чисті коливання цін. Він є ідентичним індексу-дефлятору ВВП з постійною питомою вагою компонентів за винятком відомої традиційної адаптації питомої ваги компонентів упродовж кожного проміжку часу для врахування частки видатків у попередньому періоді. Унаслідок цього зміна цього індексу між двома «сусідніми» кварталами являє собою відображення «чистої» зміни цін з урахуванням найприйнятнішої останньої питомої ваги. В Україні за такою методологією обчислюють індекс споживчих цін, представлений у формі «рік до року».

Індекс цін виробників (ІЦВ). Цей індекс розроблений для вимірювання зміни сукупної ціни близько 1300 основних продуктів, що продаються національними виробниками. Ціна кожного виробленого товару зважується на частку цього товару в сукупному випуску національних виробників, представленому в таблицях витрати-випуск базового року. Таким чином, індекс цін виробників, або індекс цін виробників промислової продукції (ІЦВПП), являє собою індекс з постійною питомою вагою компонентів (базово зважений індекс).

ІЦВ охоплює продукцію, вироблену повністю або частково на основі використання національної робочої сили та матеріалів, продану іншим національним економічним суб'єктам, уряду та нерезидентам. Цей індекс не враховує імпортованої продукції, за винятком тієї, що імпортована для перепродажу національними виробниками. Таким чином ІЦВ, або ІЦВПП, має дещо вужчу базу, ніж індекс-дефлятор ВВП, і є більш волатильним за нього.

Ціни, враховані ІЦВ, вимірюються «на виході» з підприємства і не включають опосередкованих (непрямих) податків, витрат на транспортування та іншої доданої вартості, пов'язаної з розподілом продукції та її продажем кінцевим споживачам. Вплив змін у номенклатурі виробленої продукції в часі та поява нових товарів

у економіці враховуються у ЦВ (ЦВПП) тільки після проведення відповідних змін (обов'язкових часових вдосконалень) у таблицях витрати-випуск. Тому ЦВ є значно вужчим у плані його відповідності відображенню загального рівня цін в економіці, оскільки він не охоплює невироблених у ній товарів і послуг, а також інших операцій, що включають використання основних чинників виробництва. Отже, цей індекс має найвужче покриття з усіх індексів, що розглядаються у цьому розділі. Його недосконалість пояснюється також необхідністю обов'язкового перегляду з метою здійснення вдосконалень не пізніше, ніж кожні шість місяців, згідно з рекомендаціями міжнародних статистичних організацій.

Індекс споживчих цін (ІСЦ). Цей індекс призначений для вимірювання вартості життя економічних суб'єктів. Він являє собою середньозважений показник зміни цін на сукупність товарів і послуг, що споживаються домашніми господарствами. Цей індекс враховує ціни імпортованих товарів і послуг, які споживаються у національній економіці, — не враховує ціни експортованих за межі країни товарів і послуг через неможливість споживання їх у національній економіці. ІСЦ відображає поточні ціни фіксованого кошика товарів і послуг відносно ціни аналогічного кошику в базовому році. У розвинених економіках за базовий приймається рік, що відстає від поточного не більш як на чотири роки. Наповнення цього кошика обирається таким чином, щоб відображати усереднені видатки певного сегмента населення даної країни у певний проміжок часу, і змінюється не рідше, ніж раз на чотири роки. Загалом упродовж часу між адаптаціями до кошика входять товари і послуги незмінної якості та у незмінній кількості так, що зміни цього індексу відбивають винятково зміну цін на них. Для обчислення ІСЦ завжди проводять адаптації, що відображають сезонні коливання цін відносно січня поточного року. Вплив сезонних чинників на ІСЦ підпадає під адаптації, які проводять за єдиними правилами протягом кожного року.

Існують два способи вимірювання індексу споживчих цін. Згідно з першим із них переважна більшість цін, що використовуються для його обчислення, збираються статистичними органами з прейскурантів у магазинах роздрібної торгівлі, в установах побутового обслуговування населення та організаціях, що надають транспортні та комунальні послуги. Частота збирання цін залежить від природи товару або послуги. Так, ціни на продукти харчування або бензин можуть збиратися до двох разів на місяць і використовуватися, в тому числі, для обчислення ВВП шляхом

відповідного зважування їх. Переважна більшість інших цін збирається один раз на місяць. Окремі ціни на дорогі товари тривалого вжитку, наприклад меблі й автомобілі, можуть збиратися з меншою частотою. Обчислений у таких спосіб ІСЦ допускає суттєві відхилення від фактичної динаміки цін на підставі того, що він має відображати лише усереднені ціни споживчих операцій.

Другий спосіб вимірювання ІСЦ полягає у вимірюванні вартості життя, представленої індексом споживчих цін, на основі фактично здійснених видатків домашніми господарствами. Цей спосіб встановлює для обчислення ІСЦ фактичні видатки типових сімей — мешканців міст, облік яких вони здійснюють на підставі визначених статистичними органами груп товарів і послуг. Так, у США, де цей спосіб широко використовують, сім'ям, які складаються з чоловіка, дружини та двох дітей (хлопчика і дівчинки) віком від п'яти до чотирнадцяти років, пропонується за певну оплату або застосування пільг при оподаткуванні прибутковим податком, здійснювати щомісячний облік видатків на споживчі товари та послуги за встановленою формою. Дані, отримані статистичними органами від учасників акції, узагальнюються, коригуються відповідно до місця проживання, та співвідносяться з аналогічними даними попереднього місяця, в обчисленні ІСЦ якого брали участь ті самі домашні господарства.

Розглянемо вади і переваги цих двох способів назвавши для зручності перший — «простим», а другий — «складним».

З точки зору вимірювання внутрішніх цін ІСЦ є вужчим за індекс-дефлятор ВВП, оскільки він не враховує цін на інвестиційні товари й експортовані товари і послуги. Окрім того, ІСЦ враховує тільки ціни на ті товари та послуги, які можуть бути віднесені до заздалегідь встановлених статистичними органами груп, згідно з критеріями кількості та якості. Суспільні товари і послуги, постачання яких забезпечується державою за рахунок податків та обов'язкових платежів, виключаються з обчислення індексу, оскільки вони «не мають ціни» для окремого економічного суб'єкта-споживача. Певні види страхових платежів, якими можуть користуватись домашні господарства у майбутньому, як наприклад, страхування на випадок інвалідності, також виключаються з обчислення індексу споживчих цін. Разом із тим їх можна розглядати як ціну страхування життя, здоров'я та нещасних випадків на виробництві.

Ще одним аспектом, що відображає недосконалість обчислення ІСЦ, є податки на власність, необхідність активного запровадження яких останнім часом обговорюється в Україні. Так, вико-

ристання їх освітньою метою або використання будь-яких інших платежів до бюджету та позабюджетних фондів, які спрямовуються на оплату освіти в країні та безпосередньо не пов'язані з вимірюванням цін, як правило, враховуються в індексі споживчих цін як ціни володіння певними активами, ставки оподаткування яких змінюються безвідносно до власне цінових аспектів споживання.

Зміна ІСЦ може відбуватися у протилежному напрямі відносно динаміки індексу-дефлятора ВВП, якщо умови торгівлі, або ціни на інвестиційні товари змінюються. Ця різноспрямованість динаміки аналізованих цінових індексів може відбуватися за рахунок автономної динаміки цін на предмети споживання, житло та комп'ютери (як інвестиційні товари).

Навіть за використання першого способу обчислення ІСЦ в ньому відбувається зважування окремих цін, що включаються до цього індексу, згідно з питомою вагою витрат домашніх господарств. Ця питома вага отримується зі звітів про витрати сімей на їжу та інші продукти споживання, які є різними, але обов'язково використовуваними у різних країнах.

Той факт, що питома вага компонентів індексу споживчих цін змінюється нечасто, означає, що ІСЦ потерпає від спотворень, викликаних взаємозамінністю товарів і послуг. Ці спотворення виникають, коли фактичний розподіл витрат змінюється відповідно до зміни відносних цін таким чином, що зміни вартості встановленого кошика споживчих товарів і послуг перевищує фактичне збільшення вартості життя домашніх господарств, оскільки принципи його вимірювання, особливо за першим способом, нехтують перерозподілом преференцій споживачів від дорожчої продукції на користь дешевшої. Яскравим прикладом цього є надзвичайно відчутний фактичний перерозподіл, що стався у середині 70-х років минулого століття через енергетичну кризу, що спричинила зміну споживання на користь дешевших та ефективніших енергетичних ресурсів за рахунок зменшення споживання рідкого палива. Проте в економічно розвинених країнах це спотворення є незначним порівняно з тривалим періодом спостережень. Наприклад, для економіки Канади це спотворення ІСЦ становить 0,1 додаткового відсоткового пункта за понад двадцять років — 1957-го до 1978-го.

Нові товари та послуги з'являються в індексі споживчих цін тільки після появи їх у звітах про витрати сімей. Від моменту появи нового продукту на ринку до появи у звітах про витрати сімей його питома вага у ІСЦ дорівнює нулю. Ця затримка в ура-

хуванні нового продукту в ІСЦ отримала назву спотворення за рахунок нових продуктів (new-goods bias). Це спотворення є особливо помітним у такій сфері споживання, як домашня електроніка, де ціни можуть швидко падати безпосередньо після початкової пропозиції продукту на ринку. Проте воно не може бути суттєвим, оскільки витрати на нові продукти в момент їх появи на ринку за означенням становлять незначну частину сукупних витрат домашніх господарств. Для країн, що використовують таку методику обчислення, це спотворення може становити до 0,4 відсоткові пункти на рік.

Іншим важливим джерелом зміни цін в економіці є поліпшення якості продукції. Будь-яке поліпшення якості товарів і послуг практично завжди проявляється у підвищенні цін на них. З економічної точки зору, підвищення якості продукції викликає або збільшення обсягів її виробництва, або безпосередньо ціни, що, як правило, не враховується в ІСЦ.

Проте основні цінові індекси, що досліджуються на макрорівні, в економічно розвинених країнах враховують зміни якості продукції. Зокрема, ІСЦ враховує зміну якості шляхом порівняння роздрібною ціни зі збільшеними витратами на виробництво якіснішої продукції, порівняння витрат на якісніший продукт з витратами на продукт-замінник незмінної якості на основі зміни тимчасових співвідношень між обсягами витрат на них. Унаслідок цього спотворення за рахунок зміни якості продукції в індексі споживчих цін є несуттєвими. Підтвердженням цього є дослідження, які на основі емпіричного аналізу доводять, що проблема спотворення за рахунок якості продукції в ІСЦ США виявляється у зворотних результатах, а саме — це спотворення має більшу схильність до заниження індексу споживчих цін, а не його завищення.

Індекс чистих цін. Одним з різновидів ІСЦ, що може використовуватися для вимірювання зміни вартості життя, є індекс чистих цін (ІЧЦ). Він являє собою ІСЦ, очищений від компонента непрямих податків і, таким чином, є похідним від нього, що має ту саму базу обчислення і покриття товарів та послуг. Тому ІЧЦ може наражатися на ті самі спотворення та проблеми з вимірюванням, що й ІСЦ. Проте на відміну від нього ІЧЦ може підпадати під перегляд питомої ваги та способів урахування його компонентів в разі зміни бази і ставок оподаткування. Його значущість для економіки може пояснюватись також способом його обчислення шляхом очищення не тільки від податкових платежів, а й від обов'язкових відрахувань, що включені до кінцевої ціни про-

дукції. Особливо якщо обов'язкові платежі в економіці мають велику питому вагу в кінцевій ціні продукції. Окрім того, цей індекс буде показовішим за використання другого («складного») способу його вимірювання.

Розрахунки по заробітній платі. В економічно розвинених країнах щоквартально публікуються дані про розрахунки по заробітній платі. Базою для обчислення цих даних є колективні договори в усіх сферах економіки певної країни, що застосовуються для не менше, ніж 500 працівників. Субкомпоненти цього показника охоплюють працівників у державному та приватному секторах економіки, а також зайнятих у комерційній (прибутковій) та некомерційній (неприбутковій) сферах.

Дані про розрахунки по заробітній платі призначені для вимірювання змін, що стосуються базової ставки за трудовими контрактами. Вона відповідає найменш оплачуваній класифікації працівників, що застосовується для ієрархії оплати праці кваліфікованих працівників у сфері економіки або установі, фірмі.

Існує компонент показника розрахунків по заробітній платі, який дістав назву оцінювання компенсацій, пов'язаних із вартістю життя — ОКВЖ (cost of living adjustments — COLA). Цей компонент окремо включається до показника ОКВЖ там, де це можливо. Його оцінювання здійснюється спершу шляхом визначення характеристик статей ОКВЖ у кожній трудовій угоді, а потім — обчисленням впливу цих виплат порівнянням фактичного та прогнозованого збільшення ІСЦ упродовж чинності трудової угоди. Прогнозні оцінки підлягають обов'язковому перегляду після отримання фактичних значень ІСЦ для проведення розрахунків, що найповніше відповідають фактичній ситуації.

Дані про розрахунки по заробітній платі мають певні обмеження для використання їх як основних компонентів вимірювання сукупних витрат на оплату праці. Одним із обмежень є те, що дані про ці розрахунки збирають лише в тих сферах економіки і підприємствах, де працівники об'єднуються в певні організовані спілки. Ті ж працівники, які не входять до складу офіційних спілок, найпоширенішою з яких є професійна спілка, не включаються до цього показника. Друге обмеження полягає в тому, що тільки нові дані про розрахунки враховуються в обчисленні збільшення заробітних плат. Нові розрахунки не розподіляються однаково впродовж року, а також не є репрезентативними для структури зайнятих в економіці. Усі ці обмеження не дають підстав стверджувати про досконалість вимірювання вартості життя за допомогою показника розрахунків по заробітній платі. Хоча

загалом зміни в даних розрахунків по заробітній платі відповідають змінам індексу-дефлятора ВВП.

Доходи. Для визначення змін у доходах працівників із погодинними та місячними ставками оплати праці на основі незмінності питомої ваги компонентів в економічно розвинених країнах використовується так званий «Огляд зайнятості та стану платіжних відомостей» (SEPH). Цей «Огляд» створюється на місячній основі після отримання даних від не менш як 70 000 одиниць, що є структурними підрозділами установ, які беруть участь у цій програмі. Огляд організовано таким чином, що фірми з кількістю працівників не менше 200 завжди залишаються в ньому, тоді як інші — менші, можуть входити і виходити з нього. Як правило, цей «Огляд» покриває всі сфери економічної активності, за винятком сільського господарства, рибальства, приватних домовласників і домашніх господарств, релігійних та військових організацій, а також усі регіони даної країни. Окрім того, самозайняті, приватні працівники у сім'ях, власники дрібних фірм та всі, хто не отримує оплати праці безпосередньо від інституціонального роботодавця, не включаються до цього «Огляду».

Для обчислення показника доходів беруться сукупні доходи приватних економічних суб'єктів до вирахувань з них, але без додаткових виплат, пов'язаних з оплатою праці, до яких відносяться внески роботодавців на страхування по безробіттю. Доходи, отримані з фондів страйкарів або компенсаційних правлінь за виконання їхніх вимог щодо особливостей роботи, також не враховують у цьому показнику. Проте дані про понаднормові заробітки та відпрацьовані понаднормові години подають окремо від звичайних заробітків, обчислених за «нормально» відпрацьовані години.

Дані такого «Огляду» (SEPH) про доходи є найбільш досконалими щодо вимірювання витрат на оплату праці в економічно розвинених країнах, хоча існують певні проблеми щодо їх використання для вимірювання інфляції в країні. Зокрема, велика кількість неврахованих чинників впливу на інфляцію та зміни питомої ваги компонентів показника розрахунків по заробітній платі можуть спричинити суттєві коливання даних «Огляду» та відхилення їх від інших показників вимірювання інфляції.

Трудовий дохід. Дані про трудовий дохід, як правило, є основою для оцінки показників трудового доходу в Системі національних рахунків країни та публікуються щомісяця в економічно розвинених країнах. Трудовий дохід складається з заробітних плат, погодинних виплат та додаткових доходів, що виплачують-

ся працівникам у певній країні. Вимірювання трудового доходу можна здійснювати шляхом поділу загального трудового доходу на кількість працівників.

Дані для обчислення трудового доходу беруть з показників повернення прибуткового податку та прогнозів, що базуються на даних «Огляду» SEPH. Дані для додаткового трудового доходу беруть з показників, що базуються на адміністративних та даних «Огляду».

Основною проблемою, пов'язаною з даними про трудовий дохід, з точки зору вимірювання інфляції є те, що вони не публікуються вчасно та є предметом суттєвих і частих переглядів унаслідок необхідності узгодження їх як із Системою національних рахунків, так і з даними про кількість працівників у певному періоді. Тому місячні коливання цих даних важко пояснити, оскільки вони можуть відбуватися завдяки змінам або у ставках заробітної плати, або рівня зайнятості. Дуже поширеною в економічно розвинених країнах є ситуація, коли трудовий дохід на одного працівника, взятий з «Огляду», є меншим за трудовий дохід на одного працівника, взятий із податкових звітів. Тому для адекватного застосування даних «Огляду» для вимірювання фактичного рівня інфляції в країні необхідно усунути відмінності між цими двома джерелами отримання даних, бо за означенням вони мають бути ідентичними в умовах досконалого ведення статистичного обліку доходів.

Характеристики описаних різноманітних способів вимірювання цін та заробітних плат передбачають, що практичне визначення цінової стабільності має встановити базові значення рівнів ІСЦ, ІЧЦ та індексу-дефлятора ВВП. Ці три індекси є найкращими кандидатами на відображення динаміки загального рівня цін в економіці, оскільки мають широку базу обчислення, є переважно доступними та, як правило, забезпечують якісною інформацією про динаміку цін. На жаль, здебільшого це стосується економічно розвинених країн із більш досконалою системою збирання й опрацювання статистичних даних. Спільним у різних країнах є практичне нехтування такими показниками, як ІЦВ (ІЦВП) та показниками динаміки доходів і заробітної плати. Об'єктивно це відбувається внаслідок меншого покриття динаміки цін на товари і послуги першими з них та недостатньою якістю інформації для проведення економічних порівнянь у динаміці цін других.

Перевагою зосередження на не одному, а кількох індексах цін є те, що воно дає змогу враховувати різні підходи до вимірювання динаміки цін, різну структуру, покриття та співвідношення

між цінами в економіці. Така властивість індексів означає, що вони по-різному реагуватимуть, наприклад, на різноманітні види шоків у національній економіці. Справді, базові значення рівнів цінових індексів у будь-якому разі потребуватимуть періодичного вдосконалення для відображення останніх змін у структурі відносних цін таких, як зміни умов торгівлі, оподаткування непрямыми податками — в економіках з оптимальним та усталеним рівнем відносних цін, а також змін умов та обсягів оплати праці й пропорцій між цінами на основні товарні групи — в економіках з недосконалою, відмінною від світової, системою відносних цін, та значною питомою вагою цін, що в той чи інший спосіб регулюються державою. Саме ці зміни можуть бути вирішальними з точки зору їхнього впливу на різноманітні цінові індекси.

Так, стабілізація ІСЦ передбачає, що індекс-дефлятор ВВП може суттєво відхилитися від його рівня за збільшення чи зменшення цін на експортну продукцію відносно цін на споживчі товари і послуги, або збільшення чи зменшення цін на інвестиційні товари відносно цін на споживчі товари і послуги. Також зі збільшенням обсягів непрямих податків ІЧЦ не зміниться, а ІСЦ та індекс-дефлятор ВВП обов'язково відображатимуть вплив такого збільшення на кінцеві ціни.

Так само стабілізація індексу-дефлятора ВВП наражатиме ІСЦ та ІЧЦ на суттєві відхилення від його рівня за певних, описаних умов. Таким чином, орієнтація цінової стабільності в економіці на більше, ніж один ціновий індекс, викликати необхідність ідентифікації відхилень рівнів одних цінових індексів від рівнів інших, їх інтерпретації, доцільності коригування цінової політики та можливу відмову від орієнтації на певні цінові індекси. Так, якщо всі індекси підпадатимуть під вплив загального шоку попиту, то підвищення ставок, або бази оподаткування непрямыми податками, яке і може бути причиною такого шоку, направлено на зменшення попиту, не буде безпосередньо викликати зміну ІЧЦ, який може при цьому виступати кращим орієнтиром для оцінки нового інфляційного тиску.

У триваліших проміжках часу рівні зростання всіх цінових індексів, визначених пріоритетними для встановлення цінової стабільності, мають збігатися або наближатися один до одного, щоб забезпечити адекватне та подібне ставлення до динаміки цін з боку різних економічних суб'єктів. Постійні відмінності між індексами та значеннями їхнього базового рівня, а також збільшення амплітуди таких відмінностей є несумісними із забезпеченням стану цінової стабільності в економіці.

5.2. Антиінфляційна політика в трансформаційній економіці

На початку 90-тих років XX століття не було жодної пост-соціалістичної країни (до них відносимо і Україну), яка б не відчувала згубного впливу інфляції. Про руйнівну силу інфляції на загальноекономічні процеси свідчить те, що ще в класичній економічній теорії інфляційним процесам приділяється значна увага. Дж. М. Кейнс вважав, що немає витонченішого і надійнішого способу підірвати самі основи суспільства, ніж зруйнувати його грошову систему. Саме до цього й може призвести інфляція. Тому видатний англійський економіст і державний діяч аналізував інфляційні процеси як невід'ємну складову елементів макроекономічної теорії.

У переважній більшості сучасних національних економік однією з найактуальніших проблем є питання розвитку пропозиції грошей та попиту на них. Адже ефективна грошова система сприяє повному використанню виробничих потужностей, впливає життєву силу в кругообіг доходів та витрат. Якщо грошова система функціонує погано, це може стати причиною різких коливань рівня виробництва, зайнятості та цін в економіці. Попри сучасну тенденцію до дерегулювання фінансової системи рівень централізації і державного контролю залишається вельми значним.

Регулювання грошового обігу є одним із механізмів впливу держави на:

- характер (якість) та обсяги обміну товарами, роботами та послугами поміж суб'єктами економіки;

- динаміку розподілу створеної доданої вартості, на кінцеві споживчі витрати в цілому та валове нагромадження основного капіталу, зміну запасів матеріальних оборотних коштів, придбання цінностей, чистий експорт, пропорції розподілу загальних кінцевих споживчих витрат на кінцеві споживчі витрати домогосподарств, кінцеві споживчі некомерційних організацій, кінцеві споживчі витрати сектора державного управління¹.

Ключову роль в регулюванні грошового обігу відіграє центральний банк, який може використовувати свій контроль над про-

¹ Ющенко В., Лисицький В. Гроші: розвиток попиту та пропозиції в Україні. — К.: Скарби, 2000. — С. 18—19.

позицією грошей, щоб стимулювати економічну активність за умов спаду виробництва або зменшувати кількість грошей в обігу для стримування росту інфляції. Різкі зміни пропозиції грошей можуть дестабілізувати економіку, тому центральний банк повинен контролювати обсяг грошей, що перебувають в обігу. Також слід звернути увагу на те, що внаслідок політичного впливу можливе фінансування центральним банком бюджетного дефіциту, що є небажаним явищем в економіці будь-якої країни. На практиці виникає чимало ситуацій, коли, не маючи певної інституціональної незалежності від виконавчої та законодавчої гілок державної влади, центральний банк опинився у досить скрутному становищі.

Звісно в різних національних економіках різний ступінь незалежності «головного» банку. Але характерним є те, що в країнах, які розвиваються, незалежність центрального банку є невеликою. Незрідка він є підрозділом казначейства, або голова правління банку призначається і звільнюється президентом країни в будь-який момент. За таких умов важко очікувати, що центральний банк буде успішно опиратися політичному тиску виконавчої влади, спрямованому на збільшення позик урядові або деяким підприємствам у приватному секторі. Усупереч цьому деякі економісти-аналітики вважають, що центральний банк має перебувати під жорстким державним контролем. Вони аргументують свої погляди тим, що правління банку, маючи свободу дій, унаслідок своєї консервативності чи низки інших причин може завдати великої шкоди національній економіці. Наприклад, Федеральній резервній системі (центральному банку США) часто дорікають у тому, що своєю грошово-кредитною політикою вона стримує зростання американської економіки.

На практиці дуже важко визначити необхідну кількість грошей, що мають бути в обігу. Адже якщо грошей в обігу забагато, це спричинить інфляцію, а якщо замало — можливий спад виробництва.

Монетарна політика передбачає обмеження пропозиції грошей у період інфляції для зменшення видатків за умови, що обсяг виробництва залишається незмінним, забезпечена повна зайнятість, швидкість обігу грошей постійна. Кейнсіанці вважають, що економіка не завжди перебуває на рівні повної зайнятості, а отже, й повного завантаження виробничих потужностей, тому попит на гроші нестабільний. Але обидва ці підходи були розроблені для стабілізації економіки зі сталою ринковою інфраструктурою, що характерно для розвинених індустріальних країн. Тобто щодо

України ми не можемо повністю застосовувати ці дві концепції, оскільки ще не маємо ринкового середовища в економіці (йдеться про вільну конкуренцію, про рівність доступу товаровиробників і споживачів до ресурсів, ринків збуту, інформації тощо)¹.

Грошові відносини здійснюються в прийнятій в тій чи іншій країні грошової системи на інституціональних засадах. Регулювання грошового обігу є однією з головних функцій держави. Законодавчими нормами визначаються структура й функціональні обов'язки грошово-кредитних інститутів держави, способи їх взаємодії, напрями та механізм реалізації грошової політики.

У наш час українська економіка розвивається у напрямі переходу до змішаної економіки, де ринкове саморегулювання є одним із провідних регуляторів суспільного відтворення. За цих умов гроші відіграють роль, істотно відмінну від тієї, яку вони відігравали у плановій економіці. Особливістю ринкового механізму є те, що сигнали суб'єктам економіки надходять у формі змін цін, а всі операції між ними здійснюються за допомогою грошей. Україна перебуває на етапі перехідної економіки і це, ясна річ, накладає певний відбиток на особливості національної грошово-кредитної політики, яка є дещо відмінною від політики розвинених країн.

Передусім слід звернути увагу на низький рівень монетизації національної економік. Наприклад, 1997-го він дорівнював у 1997 р. — 67,4 %, у Франції — 67,7 %, в Італії — 61,8 %, у Великій Британії — 106,4 %. Зараз в Україні відбувається поступове зниження рівня інфляції, що створює сприятливе середовище для збільшення рівня монетизації. За умов, коли самоіндукована інфляційна хвиля остаточно не збита, а ціни є нееластичними до зниження, обмеження темпів зростання грошової маси на рівні, характерному для промислово розвинених країн Європи, є недоцільним, оскільки це може створити штучний грошовий голод. Не можна забувати також, що 20—50 %-відсоткові абсолютні темпи зростання грошової маси, які мали місце у 1996—1998 роках в Україні, означали (у відносному вираженні) зростання грошової маси на 1,3—2,4 % ВВП². Цей показник близький до аналогічних показників у країнах Західної Європи.

Першим є спосіб класифікувати інфляцію за темпами втрати грішми своєї купівельної спроможності. За цим критерієм розріз-

¹ Малий І. Й. Кредитна інфляція в умовах перехідної економіки // Банківська справа. С. 97.

² Мельник О. Інфляція: теорія і практика регулювання. — К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. — С. 27.

няють «повзучу», «галопуючу» та гіперінфляцію. Перший вид виникає, коли річні темпи інфляції не перевищують 10—15 %. Така інфляція не лише не несе серйозних негативних наслідків, а є бажаною і виступає стимулом економічного розвитку та пожвавлення ділової активності. Таку інфляцію дуже легко контролювати, а суспільство легко пристосовується до неї. Далі йде «галопуюча» інфляція, темпи якої не перевищують 100 % на рік. Її наслідками є значне посилення економічної суперечності та соціальної напруги в суспільстві. «Галопуючу» інфляцію важче контролювати та прогнозувати. І нарешті «найжахливішим» видом є гіперінфляція. Її часто визначають як інфляцію, темпи якої перевищують 50% на місяць. У цьому випадку гроші перестають виконувати свої функції, що призводить до порушення безперервності процесу відтворення, виникнення диспропорцій в економіці, стихійних та анархічних процесів в економічній та соціальній сферах. Потрібно зазначити, що гіперінфляція може виникати тільки за режиму дискретних грошей (за золотого стандарту обсяг дорогоцінного металу не може зростати достатнім темпом, щоб підтримати швидше зростання цін).

Один з усталених поглядів пов'язує гіперінфляцію з війною. За концепцією Ерла Гамільтона величезні військові видатки призводять до дефіциту державного бюджету, який покривається емісією. Наступними причинами гіперінфляції є слабкість уряду (він не може організувати збирання податків та впровадити в життя необхідні бюджетні реформи, тому змушений вдатися до інфляційного фінансування дефіциту держбюджету, що слугує ґрунтом для гіперінфляції) та зовнішні шоки, що впливають на бюджет (репараційні виплати Німеччини у 1920-х роках та боргова криза 1980-х). Отож, загальною рисою гіперінфляції є колосальне зростання пропозиції грошей, викликаною потребою фінансувати урядом величезний дефіцит бюджету.

Рушійні сили, що приводять механізми інфляції у рух, належать до найрізноманітніших сфер господарського і суспільно-політичного життя, але основні елементи сучасної інфляції загальною такі.

1. Грошово-кредитний елемент інфляції (емісія, мультиплікативне розширення кредиту). Головна роль цього елементу в розвитку інфляції зумовлена тим, що інфляція виявляється переважно у грошовій формі.

2. Структурно-виробничий елемент інфляції. Він характеризує вплив на інфляцію безпосередньо виробничої сфери через ті диспропорції та суперечності, що виникають в економіці в про-

цесі її розвитку. В цьому разі зростання грошової маси є не активною причиною інфляції, а лише необхідною умовою її розвитку.

3. Процеси зростання цін набувають ще більш однозначної спрямованості під впливом суттєвої монополізації виробництва та ринку, що є результатом розвитку сучасної економіки. Монополізація веде до зниження мобільності чинників виробництва. За таких умов пропозиція відстає від зміни попиту, що консервує диспропорції та зумовлює зростання прибутку й ціни. Дія цього елементу механізму інфляції визначається чинниками, що діють у виробництві та на ринках, і передує збільшенню грошової маси.

4. Державне регулювання (фінансова, кредитно-грошова, промислова, адміністративна, валютно-торговельна політика тощо). Дія цього елементу обумовлена об'єктивно великою роллю держави в сучасній економіці та диспропорціями між її потребами (інвестиції, поточна діяльність, регулювання) і коштами на їхнє задоволення із внутрішніх і зовнішніх джерел. Тому держава вдається до емісії.

5. Інфляція посилюється зовнішньоекономічними чинниками, зростанням взаємозалежності сучасного світу. Цей вплив здійснюється через виробничо-коопераційні, експортно-імпортні та валютно-фінансові канали, через приплив та відплив зовнішніх ресурсів. Зовнішні чинники всебічно впливають на внутрішні процеси розвитку, а іноді надають потужні додаткові імпульси внутрішнім інфляційним процесам.

6. Важливим елементом поширення інфляції є дії різних соціальних груп, зацікавлених у збереженні свого матеріального добробуту. Дії їх у відповідь на попереднє зростання цін спрямовані на те, щоб компенсувати відставання приросту номіналу своїх грошових доходів від темпів інфляції. Проте результатом цього є лише нове підвищення цін, яке не завжди відновлює «статус кво».

Чинниками інфляції 1991—1995 років в Україні були¹:

- невважена первинна емісія;
- структурні перекоси в матеріальному виробництві та ціновій політиці;
- витратність економіки та непродуктивні витрати окремих виробництв;
- значне руйнування товаровиробничої сфери та неефективність безготівкової системи розрахунків;

¹ Ковальчук Т., Коваль М. Основні чинники інфляції в Україні // Економіка України. — 1996. — № 3. — С. 33.

- від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі та неконтрольований експорт;

- процес доларизації економіки.

Особливо швидкому зростанню інфляції (від прихованої до гіперінфляції) протягом 1991—1993 років сприяли, з одного боку, вкрай незадовільна структура виробництва, його низька ефективність, падіння темпів зростання обсягів виробництва, а з іншого — нарощування дефіциту державного бюджету зі зменшенням надходження доходів та збереженням або зростанням державним витрат. Зрештою руйнувалася фінансово-кредитна система країни, її виробнича сфера.

Перехід від експансійної грошово-кредитної політики до жорсткої рестрикційної наприкінці 1993 року призвів до падіння темпів інфляції. Але ця політика не мала позитивного потенціалу. Вона була деструктивною за своєю суттю і розраховувалася на досягнення короткострокового ефекту. Таким чином, і експансійна, і рестрикційна політики в умовах України мали переваги та недоліки. За пікових темпів інфляції доцільною була політика стримування інфляції. Практика засвідчила, що вона зможе знизити високі темпи інфляції. Але поряд із тим рестрикційні заходи викликали значні руйнівні процеси. Якщо в країнах із розвинутою ринковою економікою реалізація заходів рестрикційної політики не викликає гострих суперечностей, то в Україні, де елементи ринкової економіки ще тільки формуються, результатами були значний спад виробництва, криза неплатежів та заборгованості в економіці.

Важливо зазначити, що антиінфляційні зусилля НБУ від початку 1994 року не були підтримані структурами законодавчої та виконавчої влади, які у своїй економічній політиці за інерцією рухалися «українським шляхом». Виникли істотні розбіжності в курсах економічної та грошово-кредитної політики, що відчутно знижувало ефект антиінфляційних зусиль НБУ та їхній вплив на стабілізацію реальної економіки. Тому стабілізаційні результати нового курсу НБУ були локалізовані в основному монетарною сферою і майже не вплинули на сферу виробництва та на державні фінанси. В цілому темпи інфляції за 1994 рік знизилися порівняно із попереднім у 20,5 раза. Уперше за весь період реформ темпи інфляції відставали від темпів зростання грошової маси. Це підвищило реальну цінність емісійного доходу держави, знизило темпи падіння бюджетних доходів, стабілізувало реальні доходи населення.

Зовсім інша ситуація склалася у виробничій, фінансово-бюджетній та валютній сферах, які перебували під жорстким контролем та регулюванням держави. Реальна економіка, звичаєсна до існування в умовах централізованого дотування, не змогла переорієнтуватися відповідно до нових монетарних умов, і тому обсяги її падіння були найвищими за роки реформ. На 1994 рік знову було розроблено та затверджено нереальний (бездефіцитний) бюджет. Такий крок у бюджетному плануванні можна розцінити як спробу зірвати антиінфляційний курс НБУ, оскільки для покриття фактичного бюджетного дефіциту, що за рік досяг 9,6 % від ВВП, жодних джерел не передбачалося. Через те, що примусити НБУ повернутися до попередньої емісійної політики повністю не вдалося, значний тягар величезного бюджетного дефіциту ліг на податковий механізм, що спричинило падіння валового внутрішнього продукту на 23,0 %.

Тому враховуючи катастрофічну ситуацію в економіці проблема різної спрямованості грошово-кредитної та економічної політики була усунута жовтневою доповіддю Президента Л. Кучми. Проголошений у цій доповіді курс на прискорення економічних реформ передбачав істотні зміни грошово-кредитної політики у 1995 році: антиінфляційні заходи були визнані спільною метою економічної та грошово-кредитної політики всіх гілок влади; стабілізація економічної ситуації не посиленням державно-адміністративного втручання в економічні процеси, а шляхом радикалізації ринкової трансформації економіки; активний розвиток ринкових методів та інструментів впливу банківської системи на грошову масу й інфляційні процеси, поступова заміна засобів прямого адміністративного впливу на інструменти опосередкованого зниження темпів зростання та скорочення амплітуди коливань основних монетарних показників — грошової маси, облікової ставки, валютного курсу. Грошово-кредитна політика 1995 і 1996 років мало чим відрізнялася. Вона проводилася в межах загальноекономічної політики, узгоджувалася з її цілями і мала чітке антиінфляційне спрямування. Послідовною реалізацією курсу на подолання інфляції урядові вдалося істотно зменшити фактично профінансований бюджетний дефіцит зі згадуваних 9,6 % у 1994-му до 6,7 % 1995-го і 4,5 % у 1996 році. Крім того, значно скоротилися емісійні джерела фінансування бюджетного дефіциту (питома вага в покритті його зменшилася із 72,9 % у 1995 році до 32,3 % у 1996-му). Це стало можливим завдяки істотному збільшенню продажу облігацій державної внутрішньої позики

(більш як у 10 разів) і збільшенню залучених зовнішніх позик, а також консолідації зусиль усіх владних структур на досягнення макроекономічної стабілізації.

Результати антиінфляційних зусиль уряду та НБУ проявилися подальшому зниженні темпів інфляції: у 1996-му її рівень знизився більш як у 4,5 раза порівняно із попереднім роком і становив 39,7 %.

Подальшого розвитку набули методи й інструменти грошово-кредитної політики: розширилося застосування економічних засобів впливу на суб'єктів грошового ринку, водночас було послаблено засоби адміністративного впливу, що мало не лише антиінфляційний ефект, а й посилювало вплив монетарних заходів на стабілізацію в мікроекономіці.

Помітні зміни відбулися у відсотковій політиці НБУ. Передусім все йдеться про зниження облікової ставки зі 108 % до 40 % на кінець 1996 року. Підвищилась оперативність коригування облікової ставки до темпів інфляції та інфляційних очікувань, скоротила амплітуда її коливань. У 1996 році НБУ запроваджено ломбардне кредитування комерційних банків під заставу державних цінних паперів та угод РЕПО. Істотно поліпшилася взаємодія між фондовим, кредитним та валютним ринками.

У вересні 1996 року було проведено грошову реформу, що підвищило довіру до національних грошей, з'явилися нові можливості їх капіталізації через зростання банківських депозитів та використання їх з метою інвестування. Відчутних антиінфляційних результатів досягнуто 1996 року в валютній політиці НБУ. Подальша лібералізація валютного ринку, поліпшення умов для діяльності іноземних інвесторів, збільшення фінансової допомоги міжнародних організацій дозволило НБУ збільшити валютні резерви на 70 % за рік, утримати девальвацію на рівні 5,4 % за 72 % у 1995.

Слід зазначити, що порогом сприятливої інфляції вважається позначка у 10 % на рік. Якщо темпи нижчі, це свідчить про незагрозованість інфляції для економічного розвитку. В Україні протягом 1997 року спостерігалися темпи інфляції у 10,9 %. Виникає питання: чому такі помірні темпи інфляції не збереглися в наступних роках? Для 1997 року характерним було:

- пропозиція валюти перевищувала її попит завдяки зовнішньому фінансуванню;
- існував жорсткий валютний коридор;
- НБУ не був обмежений у діях необхідністю значних сплат за зовнішніми боргами;

- процес імпортизації мав свій потенціал лише щодо продовольчої групи, але поки не використав його.

Поряд із традиційними ціновими сплесками за окремими групами товарів та послуг, викликаними різноманітними короткостроковими чинниками, головною причиною зростання цін є високий темп збільшення грошової маси. Така природа інфляції робить її прогнозованою, але разом залишає менше можливостей впливати на неї.

У попередні роки головним стимулом інфляції була девальвація гривні (із грудня 1995-го до вересня 1997-го 1 % девальвації спричинив 3—4 % інфляції внутрішніх цін, від жовтня 1997 року до серпня 1998-го — 0,5 %). Падіння курсу гривні фактично було тією силою, що тягла за собою споживчі ціни. А обмежені гроші в обігу стримували зростання інфляції. Зараз спостерігаємо протилежну ситуацію. Напрочуд стабільний курс національної валюти практично не впливає на інфляційну динаміку. Проте невпинне розширення грошових агрегатів поступово підвищує споживчі ціни.

І якщо термінові заходи щодо стримування девальвації у попередні роки неминуче приводили до зупинення інфляції з інтервалом 1—1,5 місяць, то зараз навіть за різкого зменшення обсягів (а не лише припинення зростання) грошової бази споживчі ціни зростатимуть.

Можна сказати, що певні групи товарів (наприклад, продукти переробки зерна) практично вичерпали свій інфляційний потенціал і вже не є чинниками інфляції, а загальний рівень цін переважно залежить від монетарних чинників.

На сьогодні пропозиція грошей в економіці підкріплена емісією, що відбувається за рахунок купівлі НБУ значних обсягів іноземної валюти на міжбанківському валютному ринку. Велика пропозиція іноземної валюти зумовлена, перш за все, зростанням надходжень від експорту, а також пожвавленням інвестиційного та приватизаційного процесів.

НБУ купує валюту з метою поповнення валютних резервів, що є вкрай необхідним за умов значних обсягів сплати за зовнішніми боргами у 2000—2001 роках. Тож поки пропозиція валюти є високою і перевищує попит на неї, припиняти процес активної купівлі немає жодних підстав. Це дає змогу підтримувати курс гривні природно, без зайвих штучних заходів, утримувати обсяги валютних резервів на рівні початку року, а також прогнозувати подальшу стабільність національної валюти без загрози різкої девальвації.

Ці операції НБУ розкрили нам один з монетарних чинників сучасної інфляції. Активна купівля валюти супроводжується емісією гривні на суму, еквівалентну валютним надходженням. З огляду на високі темпи зростання грошової маси, що спостерігаються від квітня 1999 року і у вересні 2000 року становили 85,2 % за період, це стало, по суті, головним чинником інфляції.

Темпи інфляції залежатимуть також від сезонних коливань цін на продовольчі товари та від нестабільних зовнішніх умов (насамперед ідеться про важкопрогнозовані ціни на енергоносії). Але більшість чинників інфляції витрат йдуть на другий план порівняно із головною причиною, яка, на жаль, має тривалий період післядії. Монетарні чинники мають великий лаг впливу на інфляцію. Але дія їх є строго прогнозованою і за тенденцією співвідношення темпів не має призвести до гіперінфляційних наслідків, як це було у 1991—1993 роках. Просто цей вплив слід врахувати і визнати, що такі темпи інфляції є цілком задовільними з огляду на сучасний стан економіки України.

Зрештою перейдемо від з'ясування чинників інфляції в Україні до шляхів її подолання. Відсутність досвіду у приборканні цього процесу призвела до того, що інфляція почала загрожувати не лише розвитку економіки, а й існуванню самої державності. Щоб антиінфляційна політика запрацювала, необхідно забезпечити регульованість та соціальність економіки¹, тобто це, по-перше, розвиток мотивів до продуктивної й висококваліфікованої праці, підтримка нововведень; по-друге, стимулювати зосередження капіталу і кваліфікованих кадрів у галузях, які є пріоритетними й забезпечують економічну незалежність держави; по-третє, забезпечити соціальну справедливість і гарантувати працівникам дохід, що залежить від якості та кількості вкладеної праці.

Тільки виконання цих фундаментальних вимог дасть змогу розробити й упровадити в життя ефективну антиінфляційну політику, однак не гарантує успіху в боротьбі з інфляцією. Антиінфляційна політика має враховувати різноманітність і взаємозалежність усіх чинників, що породжують цей процес, бути адекватною сучасному періоду, а отже, гнучкою, має коригуватися відповідно до змін, що відбуваються в економіці. Усі пункти цієї програми мають логічно доповнювати одне одне, діяти скоординовано і синхронно.

¹ Томашик Л. С. Основні принципи антиінфляційної економічної політики // Фінанси України. — 1999. — № 10. — С. 95.

Ураховуючи причини інфляції в Україні, боротися з інфляцією самими лише засобами жорсткої монетарної політики (обмеження зростання грошової маси, кредитів, зарплати, а в підсумку — платоспроможного попиту) не можна, бо за таких умов підприємства віддаватимуть перевагу скороченню виробництва, підвищуючи при цьому ціни на продукцію.

Отже, основними завданнями нової антиінфляційної програми для виходу України з кризи повинні стати¹:

1. Радикальна аграрна реформа, яка передбачатиме передання землі в приватну власність селянам (за суто символічну платню) із наданням їм можливості використовувати будь-які форми ведення сільгоспвиробництва. Для швидкого виходу із кризи необхідна поява малих і великих ефективних господарств, а це можливо лише за умови розв'язання основного питання аграрної реформи — приватної власності на землю. Хоча передання землі селянам вже відбулося, проте реформування аграрного сектору не завершене. Уряду потрібно докласти чимало зусиль, щоб забезпечити ефективність і беззбитковість новостворених господарств.

2. Ефективна інвестиційна політика. Державні інвестиції слід спрямувати на розвиток найважливіших галузей. Головну увагу варто зосередити на паливно-енергетичному комплексі, адже від нього найбільшою мірою залежить ефективність функціонування всього господарства України. Проекти енергозбереження, реструктуризації паливних галузей (особливо вугільної), пошуково-розвідувальних робіт, нових розробок покладів газу, нафти, вугілля слід фінансувати першочергово.

3. Суттєвим фактором, що гальмує інвестиційний процес, є дуже висока ціна грошей. Щоб стимулювати діяльність комерційних банків в інвестиційній сфері, треба подбати не лише про реальне законодавство у цій сфері, а й про реальні податкові пільги, пов'язані із вкладанням грошей в інвестиційний процес. Важливим є також моральний аспект інвестиційної діяльності. Авторитет і довіра до комерційних банків є одним із найголовніших елементів жвавої інвестиційної політики.

4. Іншим способом стимулювання інвестиційної діяльності є розвиток фондового ринку для залучення коштів шляхом випуску акцій. За умов виникнення й загострення криз на світовому та регіональному рівнях, коли не можна покластися на зовнішні запозичення, саме фондовий ринок є перспективним джерелом державних запозичень.

¹ Там само. — С. 96—99.

5. Реформування податкової системи. Ефективне інвестування неможливе без наявності в бюджеті необхідної кількості грошей. Одним зі шляхів збільшення надходжень до бюджету — вдосконалення податкової системи, зменшення податкового тиску. Це виведе багато підприємств й організацій з тіньової економіки та забезпечить стабільність податкових надходжень. Виконання цього завдання теж певною мірою залежить від ефективного законодавства. Зокрема для регулювання всіх сфер ринкової економіки потрібні закони про Центральний банк, акціонерні товариства, фондовий ринок, податкову систему тощо.

6. Ліквідація дефіциту держбюджету. Насамперед ідеться про скорочення фінансування державного апарату, спецслужб та армії. Відомим і перевіреним методом гамування інфляції є зменшення бюджетного дефіциту. Погляди в економічній теорії на оптимальний його показник неоднакові. Наприклад, монетаристи педалюють відсутність дефіциту держбюджету взагалі, представники «економіки пропозицій» наполягають на рівні не більш як 2—3 % ВВП, кейнсіанці обстоюють — 5—8 %. Економісти-практики з МВФ радять утримувати дефіцит держбюджету за перехідної економіки в межах 5—6 % ВВП.

Дефіцит бюджету можна знизити до допустимих норм або збільшенням надходжень до бюджету, або зменшенням витрат уряду. Л. С. Томашик вважає, що одним зі способів збільшення надходжень є організація фінансових промислових груп. Саме вони протидіятимуть спаду виробництва, послаблять кризу неплатежів, підтримуватимуть малий і середній бізнес та сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності українських товаровиробників на світовому ринку.

Потрібно також звернути увагу на використання внутрішніх і зовнішніх позик для покриття дефіциту державного бюджету. Хоча це і є більш «ринковим» інструментом, ніж додаткова грошово-кредитна емісія, проте тривале його застосування за збереження решти параметрів економічної системи (тобто без зростання ВВП, рівня податкових надходжень, інвестицій тощо) призводить лише до механічного стримування грошової маси й сукупного платоспроможного попиту в певних межах, перетворюючи відкриту інфляцію на відкладену. Тому Д. Гладких певен, що лише планування й виконання державного бюджету на бездефіцитній основі може створити передумови до зниження темпів інфляції у довгостроковій перспективі¹.

¹ Детальніше про вплив державного боргу на інфляційний процес див.: Гладких Д. Державний борг як фактор інфляції // Вісник НБУ. — 1998. — № 7. — С. 26—28.

7. Реальна приватизація. Вона становить інвестиційну передумову створення ринкового середовища. Приватизація дає змогу не лише знизити витратну частину держбюджету, а й завдяки отриманню коштів від реалізації об'єктів колишньої державної власності поповнити прибуткову. А це є важливим тактичним заходом у боротьбі з інфляційними піками зростання цін.

Складовими антиінфляційної програми мають стати: викорінення структурних перекосів; ліквідація збиткових підприємств; радикальна аграрна реформа; активне залучення в ринковий обіг нетрадиційних товарів (нерухомості, землі, цінних паперів тощо); планування й виконання бездефіцитного бюджету; розвиток ринку платних послуг, оскільки одними товарами забезпечити велику грошову масу неможливо; зниження ліквідності грошових заощаджень населення і його поточних доходів шляхом підвищення відсотка за депозитами¹.

Через недостатній розвиток ринкових відносин в українській економіці ринкове регулювання інфляції необхідно поєднувати з державним. Тому антиінфляційна політика має використовувати гнучкі економічні методи державного регулювання, передусім таких сегментів ринку, як кредитний, страховий, валютний, фондовий.

Отже, антиінфляційна програма для України має складатися з набору взаємопов'язаних заходів. Назагал це заходи зі створення умов для стабільного розвитку економіки країни. Для реалізації цих умов необхідно підвищити ефективність народного господарства, запровадити ресурсозбереження, зменшити витрати і ціни, наповнити ринок товарами, впорядкувати оплату праці, надалі вдосконалювати бюджетно-фінансову і грошово-кредитну системи. Фактично приборкання інфляції має бути пов'язане із кардинальними змінами в усіх складових господарського механізму.

Водночас треба пам'ятати, що за умов перехідної економіки, коли ринкових інститутів ще не сформовано, коли підприємства державного сектору й далі мають порівняно м'які бюджетні обмеження, повністю подолати інфляцію неможливо. Тому антиінфляційна політика має спрямовуватися не так на припинення інфляції взагалі, як на доведення її до прийнятного рівня, який би не просто пом'якшив її найзгубніші наслідки, а й надавав інфляції контрольованості, зробив би її інструментом стимулювання економічних перетворень.

¹ Томашик Л. С.

Жоден із цінових індексів не відображає точно того, що визначається загальним рівнем цін, оскільки жоден із них на враховує абсолютно всіх грошових цін в економіці. Таким чином, жоден з них не покриває такої кількості цін, або такого широкого діапазону цін, як це передбачає концепція загального рівня цін. Для встановлення адекватності широкого діапазону цінових індексів, які можуть бути оцінені за сучасних умов економічного розвитку країн, принципів їх формування в економіці, необхідно здійснити детальний аналіз їх, зокрема на предмет відповідності сутності інфляції, з'ясувати їх вади, переваги та можливі сфери застосування й управління ними в Україні. Саме на такий засадах слід формулювати пріоритети сучасної економічної політики загальною та грошово-кредитної політики зокрема.

Інфляція — це специфічний процес падіння купівельної спроможності грошової одиниці, в якому поєднуються і взаємодіють чинники, що стосуються деформації не лише грошово-кредитної сфери, а й інших найрізноманітніших сфер економічних відносин.

Появу інфляції в межах економічної системи слід розглядати як історичний процес, що виникає за двох умов: першою є певний рівень розвитку самих грошей (інфляція виникає тоді, коли виконання грошми функції «засобу обміну» відокремлюється від іншої функції — «міри вартості», що призводить до появи державного знака вартості з примусовим курсом), другою — державні знаки перебувають в обігу в такій кількості, яка перевищує загальні потреби суб'єктів економіки, що й призводить до інфляції.

Першим є спосіб класифікувати інфляцію за темпами втрати грошми своєї купівельної спроможності. За цим критерієм розрізняють «повзучу», «галопуючу» та гіперінфляцію.

Також можна виокремити дві форми інфляції залежно від типу економічної системи — відкриту та придушену. Відкрито називають інфляцію, коли загальна економічна нерівновага між сукупним попитом та пропозицією виявляється в підвищенні цін. Така інфляція ґрунтується на дії ринкового механізму в економічній системі. Хоча вона і деформує його, але не руйнує остаточ-

но, оскільки механізм ринку продовжує працювати й надсилає своїм суб'єктам цінкові сигнали для відповідної реакції.

Придушена інфляція виникає, якщо загальна економічна нерівновага має місце в економічній системі, де існує загальний державний контроль за виробництвом, цінами та всім суспільним відтворенням. Це неминуче призводить до руйнації ринкових механізмів, глибина якої залежить від форм та методів регулювання.

Різновидом придушеної інфляції є «прихована інфляція», що виникає за ринкової трансформації планово-розподільчої економічної системи (державна знімає контроль над цінами та виробництвом, але продовжує контролювати рівень доходів. У результаті стабільність цін забезпечується ринковим механізмом, але шляхом адміністративного обмеження кількості грошей в обігу та доходів населення через створення заборгованості з виплати заробітної плати та інших соціальних допомог.

Основним і найпоширенішим серед економістів є поділ на інфляцію попиту та інфляцію витрат.

Терміни та поняття до теми

Інфляція
Види інфляції
Показники інфляції
Методи вимірювання інфляції
Антиінфляційна політика
Механізм антиінфляційної політики

Питання з теми

1. Пояснити, які частини продукції в економіці не включають різноманітних цінних індексів.

2. Чим відрізняється індекс цін виробників (*PPI — producer price index*) від індексу цін виробників промислової продукції (*IPPI — industrial product price index*)?

3. Пояснити відмінності в доцільній сфері застосування індексу споживчих цін (*CPI — consumer price index*) та дефлятора персональних видатків (*PED — personal expenditure deflator*).

4. Чим відрізняються індекси-дефлятори ВВП із фіксованою та змінною питомою вагою компонентів?

5. Як і для чого обчислюють ланцюговий індекс-дефлятор ВВП?

6. Пояснити особливості формування індексу споживчих цін та його компонентів в Україні та розвинених країнах.

7. Пояснити можливість різноспрямованості індексу споживчих цін та індексу-дефлятора ВВП.

8. У чому полягають основні ускладнення в обліку компонентів при обчисленні індексу споживчих цін та індексу чистих цін?

9. Розкрийте суть та роль антиінфляційної політики держави

10. Як інфляція впливає на реалізацію макроекономічних функцій держави?

11. Якою є специфіка інфляції в Україні?

12. Які напрями антиінфляційної політики в Україні.

Література для поглибленого вивчення матеріалу

1. Гальчинський А. Найвищий пріоритет — грошова стабільність // Вісник НБУ. — 2001. — № 5. — С. 2—5.

2. Дзюбик С. Антиінфляційна політика. — К.: УАДУ при Президенті України, 1996. — 76 с.

3. Жданов В. І. Регулювання монетарних показників: сучасна теорія і практика. — К.: КНЕУ, 2006. — 264 с.

4. Ковальчук Т., Коваль М. Основні чинники інфляції в Україні // Економіка України. — 1996. — № 3. — С. 33.

5. Мельник О. Інфляція: теорія і практика регулювання. — К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. — 291 с.

6. Томашик Л. С. Основні принципи антиінфляційної економічної політики // Фінанси України. — 1999. — № 10. — С. 95.

7. Фредерік С. Мишкін. Економіка грошей, банківської справи і фінансових ринків. — К.: Основи, 1998. — 529 с.

8. Петрик О. Стратегія контролю інфляції в країнах з перехідними економіками // Вісник НБУ. — 1996. — № 3. — С. 55—61.

9. Сакс Дж. Д., Ларрен Ф.Б. Макро-економіка. Глобальний підход // Пер. с англ.— М.: Дело, 1990. — 794 с.

10. *Gilson Stuart C.* The inflation-adjusted rate of return on corporate debt and equity: 1966—1980 // Technical report № 39. — Ottawa: Bank of Canada, April 1984. — 176 p.

11. *Garfinkel Michelle R.* What is an acceptable rate of inflation? // A Review of the issues. Federal Reserve Bank of St. Louis Review 71, July/August 1989. — 412 p. (pp. 3—15).

12. *Yashiv Eran.* Optimal inflation and the Government revenue Mix // Economic Letters 31. — December 1989. — 508 p. (pp. 151—154).

13. *Friedman Milton.* The optimum quantity of money // The Optimum Quantity of Money and Other Essays. — Chicago: Aldine, 1969. — 784 p.

14. *Ford R., Rose D.* Estimates of the NAIRU using an extended Okun's law // Bank of Canada Working Paper. — 89-3. — November 1989. — 70 p.

15. *Taylor J. B.* Union wage settlements during a disinflation // The American Economic Review. — 73. — December 1983. — 1210 p. (pp. 981—1010).

16. *Cukierman A., Meltzer A. H.* The credibility of monetary announcements // Monetary Policy and Uncertainty / Ed by Manfred M. Neumann. — Baden-Baden, Germany: Nomos Verlagsgesellschaft, 1986/ — 732 p. (pp. 307—322).

17. International Monetary Fund. World Economic Outlook — Prospects and policy issues. — Washington D.C.: International Monetary Fund, April 1990. — 296 p. (pp. 118—139).

18. *Greenspan A.* Statement by Allan Greenspan, Chairman, Board of Governors of the Federal Reserve System before the Committee on banking, finance and urban affairs. — U.S. House of Representatives, 24 January 1989. — 18 p.

19. *Genereux Pierre A.* Impact of the choice of formulae on the Canadian consumer price index // Price Level Measurement: Proceedings from a conference, sponsored by Statistics Canada / Ed by W.E. Diewert, C. Montmarquette. Ottawa: Supply and Services Canada, 1983. — 642 p.

20. *Fortin P.* Do we measure inflation correctly? / Zero Inflation: The Goal of the Price Stability / Ed edited by Richard G. Lipsey. — Ottawa: C.D. Howe Institute, 1990. — 136 p.

21. *Triplet J. E.* Determining the effects of quality change on the CPI // Monthly Labor Review. — U.S. Department of Labor Bureau of Labor Statistics, May 1971. — 448 p.

22. *Sedady I.* The Goal of Price Stability // A Review of Issues. — Technical Report № 54. — Bank of Canada. — Ottawa: C.D. Howe Institute, 1990. — 52 p.

ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА

Перелік знань та вмінь, яких набуде студент після опанування матеріалів теми

*Опанування матеріалів теми дасть змогу студентам **знати**:*

- ✓ відмінності між стандартною та аналітичною формами платіжного балансу;
- ✓ взаємозв'язки між внутрішнім та зовнішнім секторами економіки за моделями «витрати-випуск» та «вилучення-ін'єкції»;
- ✓ сутність емісійного та неемісійного, автономного та неавтономного фінансування платіжного балансу;
- ✓ теоретичні концепції щодо коригування платіжного балансу.

*Після опанування матеріалів теми студенти мають **вміти**:*

- оцінювати сучасний стан платіжного балансу України та особливості його регулювання;
- здійснювати узагальнений аналіз показників платіжного балансу з метою виявлення їхнього впливу на інші макроекономічні показники країни;
- працювати з матеріалами платіжного балансу України;
- обґрунтовувати реалістичні й ефективні заходи регулювання платіжного балансу країни.

6.1. Зовнішній сектор економіки як об'єкт макроекономічної політики

Макроекономічному методу для підвищення ефективності аналізу явищ на рівні всієї економіки, прийняття влучних економічних рішень з боку держави та здійснення прогнозів притаманне агрегування. У межах СНР, яку використовують всі країни з ринковою економікою і Україна в тому числі, всі інституціональні одиниці агреговано у 6 секторів: 1) підприємства (нефінансові); 2) фінансові установи; 3) громадські та приватні організації, які обслуговують домашні господарства; 4) сектор загального державного управління; 5) домашні господарства; 6) зовнішньоекономічні зв'язки (або зовнішній сектор економіки).

Проте іноді економічній літературі можна зустріти в вищій ступінь агрегування, що виявляється через чотирисекторну модель економіки країни: 1) реальний; 2) бюджетний; 3) грошовий; 4) зовнішній.

Реальний (приватний нефінансовий) сектор включає домогосподарства і недержавні нефінансові підприємства. Він забезпечує виробництво і пропозицію товарів країни на її внутрішній та зовнішній ринок. Цей сектор формує попит на товари з метою особистого та виробничого споживання.

Бюджетний (урядовий або фіскальний) сектор, представлений державним бюджетом, слугує головним чином для перерозподілу доходів, а витратна частина держбюджету виступає складовою сукупного попиту.

Грошовий (фінансовий або банківський) сектор представлений грошовими потоками, які проходять через центральний та комерційні банки.

Зовнішній сектор включає операції із зарубіжними країнами кожного з вищеназваних секторів. До зовнішнього сектору економіки належать всі інституціональні одиниці — нерезиденти цієї країни (тобто розташовані за межами країни), що мають економічні зв'язки з резидентами, включно з посольствами, консульствами, військовими базами та міжнародні організації, що перебувають на території даної країни.

Усі економічні операції, що формують зовнішній сектор економіки країни, можна об'єднати у 9 груп, що їх визначено в Законі України «Про зовнішньоекономічну діяльність (ЗЕД)» від 16.04.1991 року № 959-XII:

- експорт та імпорт товарів, капіталу та робочої сили;
- надання суб'єктами ЗЕД України послуг іноземним суб'єктам господарської діяльності, в тому числі: виробничих, транспортно-експедиційних, страхових, консультаційних, маркетингових, експортних, посередницьких, брокерських, агентських, консигнаційних, управлінських, облікових, аудиторських, юридичних, туристських та інших послуг, що не заборонені законами України;
- наукова, науково-технічна, науково-виробнича, навчальна та інша кооперація з іноземними суб'єктами господарської діяльності, а також навчання та підготовка спеціалістів на комерційній основі;
- міжнародні фінансові операції та операції з цінними паперами у випадках, передбачених законом;
- кредитні та розрахункові операції між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та іноземними суб'єктами господарської діяльності;
- створення суб'єктами ЗЕД банківських, кредитних та страхових установ за межами України;
- спільна підприємницька діяльність з іноземними суб'єктами господарської діяльності, що включає створення спільних підприємств різних видів і форм, проведення спільних господарських операцій та спільне володіння майном як на території України, так і за її межами;
- підприємницька діяльність на території України, пов'язана з наданням ліцензій, патентів, ноу-хау, торговельних марок та інших нематеріальних об'єктів власності з боку іноземних суб'єктів господарської діяльності, аналогічна діяльність суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності за межами України;
- організація та здійснення діяльності у сфері проведення виставок, аукціонів, торгів, конференцій, симпозіумів, семінарів та інших подібних заходів, що здійснюються на комерційних засадах, за участі суб'єктів ЗЕД;
- організація та здійснення оптової, консигнаційної та роздрібної торгівлі на території України за іноземну валюту у передбачених законом випадках;
- товарообмінні (бартерні) операції та інша діяльність, побудована на формах зустрічної торгівлі між суб'єктами ЗЕД та іноземними суб'єктами господарської діяльності;
- орендні, в тому числі лізингові, операції між суб'єктами ЗЕД та іноземними суб'єктами господарської діяльності;
- операції з придбання, продажу та обміну валюти на валютних аукціонах, валютних біржах та міжбанківському валютному ринку;

— робота фізичних осіб України на контрактній основі з іноземними суб'єктами господарської діяльності як на території України, так і за її межами;

— робота іноземних фізичних осіб на контрактній платній основі з суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності як на території України, так і за її межами;

— інші види ЗЕД, не заборонені прямо і у виключній формі законами України.

Усі ці операції обліковуються статистичними органами будь-якої країни і фіксуються в такому статистичному документі загальнодержавного значення, як платіжний баланс. В Україні складання платіжного балансу здійснює Національний банк України. Уперше цей фінансовий документ буде складено в Україні 1994 р. До 1994 року в Україні лише формувалася інституціональна база зі збирання та опрацювання статистичної інформації, яка необхідна для складання усіх статей платіжного балансу. Складання платіжного балансу є вимогою для всіх членів МВФ, оскільки платіжний баланс є аналітичною базою для ухвалення МВФ рішення про надання фінансової допомоги країні з метою економічної стабілізації та подолання його дефіциту.

Платіжний баланс — це макроекономічна модель, що характеризує зовнішньоекономічну позицію країни та відображає економічні відносини національної економіки з економіками держав світу. Таку модель складають з метою розроблення та запровадження обґрунтованої зовнішньоторговельної та валютної політики країни, аналізу та прогнозування тенденцій розвитку товарного та фінансового ринків, отримання різноманітних порівняльних даних, оцінювання умов торгівлі. Слід вказати, що платіжний баланс відображає два основні потоки: 1) перший потік — приплив іноземної валюти до країни (долар США, євро, російський рубль, єна тощо); 2) другий потік — відплив іноземної валюти з країни (долар США, євро, російський рубль, єна тощо). Усі операції першого потоку відображаються за кредитом у платіжному балансі, а другого потоку — за дебетом. Якщо обсяг кредитових операцій (приплив іноземної валюти) більший за обсяг дебетових операцій (відплив іноземної валюти), то така країна має змогу фінансувати інші країни; якщо обсяг кредитових операцій (приплив іноземної валюти) менший за обсяг дебетових операцій (відплив іноземної валюти), така країна мусить залучати фінансову допомогу в інших країнах.

У більшості країн світу платіжні баланси розробляються за схемою, яку рекомендовано МВФ. У курсі «Макроекономіка» бу-

ло розглянуто типові складові платіжного балансу країни (рахунок поточних операцій, рахунок операцій з капіталом та фінансових операцій, стаття «Помилки та упущення»). Така форма подання платіжного балансу називається стандартною, або статистичною (таблиця 6.1, 1 стовпчик). Проте для прийняття управлінських рішень більш придатна саме аналітична його форма (таблиця 6.1, стовпчик 2). Прийняття управлінських рішень відбувається на основі величини зведеного балансу, який визначається як сума рахунка поточних операцій та рахунка операцій з капіталом і фінансових операцій (при цьому у величину рахунка операцій з капіталом і фінансових операцій вже враховано сальдо статті «Помилки та упущення»). Якщо величина зведеного балансу є від'ємною, виникає необхідність у фінансуванні, що державні органи можуть здійснити за рахунок: 1) зменшення резервних активів; 2) залучення кредиту МВФ; 3) розподілу СПЗ. Якщо величина зведеного балансу є додатною, це приводить до збільшення резервних активів.

Фактичні дані в статистичній та аналітичній формі платіжного балансу України можна знайти на сайті НБУ за адресою: www.bank.gov.ua за період від 1998 року. За попередні роки всі дані платіжного балансу України можна знайти у друкованому виданні «Додаток до бюлетеня НБУ «Платіжний баланс України».

Таблиця 6.1

СТАНДАРТНА ТА АНАЛІТИЧНА ФОРМИ ПЛАТІЖНОГО БАЛАНСУ

Стандартна форма	Аналітична форма
Рахунок поточних операцій: Баланс товарів та послуг Доходи Поточні трансферти Рахунок операцій з капіталом: Капітальні трансферти Придбання/реалізація нефінансових активів Рахунок фінансових операцій: Прямі інвестиції Портфельні інвестиції Інші інвестиції Резервні активи Помилки та упущення Баланс	Рахунок поточних операцій Рахунок операцій з капіталом та фінансових операцій: <i>Рахунок операцій з капіталом</i> <i>Рахунок фінансових операцій:</i> 1) державний сектор (сектор державного управління та органи грошово-кредитного регулювання) 2) приватний сектор (банки та інші сектори) Помилки та упущення Зведений баланс Фінансування: Резервні активи Кредит МВФ Розподіл СПЗ

З курсу «Макроекономіка» відомо, що сальдо поточного рахунка платіжного балансу відображає взаємозалежність між вну-

трішньою економікою та зовнішнім світом. Це можна довести, згадавши алгебраїчну модель такого макроекономічного показника, як валовий національний наявний дохід ($GNDI$):

$$GNDI = C + I + NX + NI + NTR, \quad (6.1)$$

де C — споживання, яке включає приватне споживання (Cp) і державне споживання (Cg);

I^N — інвестиції, які включають приватні (Ip) і державні інвестиції (Ig); при цьому слід згадати, що сума державного споживання (Cg) і державних інвестицій (Ig) є величиною державних закупок (G), яка презентує в цій формулі бюджетний сектор економіки;

NX — чистий експорт товарів і нефакторних послуг, що у стандартній формі платіжного балансу називається «баланс товарів і послуг»;

NI — чисті факторні доходи від зовнішнього світу (або чисті зовнішні первинні доходи), що в стандартній формі платіжного балансу називаються «доходи»;

NTR — чисті трансферти від зовнішнього світу (або чисті зовнішні поточні трансферти), що в стандартній формі платіжного балансу називаються «поточні трансферти».

У формулі (6.1) сума трьох останніх елементів визначає величину сальдо поточного рахунка (CA):

$$CA = NX + NI + NTR. \quad (6.2)$$

Сума перших двох елементів формули (6.1) відображає внутрішній сукупний попит, який дістав назву «поглинання» і визначається за формулою:

$$A = C^N + I^N, \quad (6.3)$$

де A — поглинання (внутрішній сукупний попит).

Спираючись на формули 6.1, 6.2 та 6.3 шляхом нескладних математичних перетворень можна дійти висновку, що сальдо поточного рахунка відображає співвідношення між доходом, який країна має у своєму розпорядженні, та її внутрішнім попитом:

$$\begin{aligned} GNDI &= C^N + I^N + CA, \\ CA &= GNDI - (C^N + I^N), \quad CA = GNDI - A, \end{aligned} \quad (6.4)$$

Зрозуміло, що співвідношення між $GNDI$ та A може бути різним, що породжує дефіцит (пасивний баланс) або профіцит (активний баланс) поточного рахунка. Як правило, застосовуючи поняття «дефіцит або профіцит платіжного балансу», мають на

увазі саме дефіцит або профіцит рахунка поточних операцій платіжного балансу. Нерозуміння вищезазначеного призводить до формування хибного уявлення про те, що платіжний баланс країни може бути незбалансованим. Незбалансованими можуть бути лише окремі його складові, проте платіжний баланс у його статистичній формі представлення завжди дорівнює нулю.

Пасивний платіжний баланс (пасивне сальдо рахунка поточних операцій або дефіцит рахунка поточних операцій) має місце тоді, коли країна «живе не по кишені», тобто частину свого внутрішнього попиту фінансує за рахунок іноземців. Якщо поточний рахунок має активний баланс, це означає, що країна заробляє більше, ніж витрачає всередині країни, що дає їй можливість фінансувати іноземців.

Вищеподаний спосіб встановлення взаємозв'язку між внутрішньою економікою і зовнішнім світом побудовано з використанням кейнсіанського методу «витрати-випуск», що детально викладено в курсі «Макроекономіка».

Інший спосіб установити взаємозалежність між внутрішньою економікою і зовнішнім світом полягає у використанні балансу між заощадженнями та інвестиціями, тобто із використанням методу «вилучення-ін'єкції». Слід розрізняти національні (внутрішні) та іноземні заощадження. Національні заощадження являють собою ту частину наявного доходу країни, яка залишається після здійснення видатків на споживання. Це визначається за формулою:

$$S = GNDI - C, \quad (6.5)$$

де S — національні заощадження.

У відкритій економіці національні заощадження, як правило, не дорівнюють інвестиціям. Тоді баланс між ними забезпечується за рахунок іноземних заощаджень, величина яких обернено дорівнює сальдо поточного рахунка:

$$S_f = -CA, \quad (6.6)$$

де S_f — іноземні заощадження.

Якщо сальдо поточного рахунка з мінусом, то країна залучає іноземні заощадження; якщо воно з плюсом — фінансує іноземців. Отже, у відкритій економіці ми маємо справу із сукупними заощадженнями, які включають національні та іноземні заощадження. Тому у відкритій економіці рівновага між сукупними заощадженнями та національними інвестиціями матиме такий вигляд:

$$I = S + S_f. \quad (6.7)$$

Якщо замість S_f підставити — CA , то сальдо поточного рахунка буде являти собою різницю між національними заощадженнями та інвестиціями:

$$CA = S - I. \quad (6.8)$$

Формули 6.4 і 6.8 дають інформацію про чинники, від яких залежить стан поточного рахунка. Але вони не пояснюють тих фінансових потоків, які усувають дисбаланс поточного рахунка.

Згідно з поширеною практикою дисбаланс поточного рахунка нейтралізується за допомогою фінансових потоків рахунка операцій з капіталом і фінансових операцій. Перший канал фінансових потоків — це неемісійне фінансування, яке у загальному підсумку відображає чистий приплив капіталу; інший канал — це емісійне фінансування, яке здійснюється за рахунок придбання або ліквідації резервних активів. Звідси можна визначити сальдо поточного рахунка за джерелами його фінансування:

$$CA = -(\Delta FI + \Delta RES). \quad (6.9)$$

Отже, сальдо поточного рахунка відображає чистий результат у фінансових відносинах країни з іншим світом. Так, профіцит рахунка поточних операцій (+ CA) свідчить, що країна є чистим кредитором. Це виявляється через відплив капіталу, тобто зменшення чистого припливу капіталу ($-\Delta FI$), що збільшує чисті вимоги країни до нерезидентів, і/або придбання країною резервних активів ($-\Delta RES$), що прирівнюється до відпливу капіталу. І навпаки, дефіцит рахунка поточних операцій ($-CA$) свідчить, що країна є чистим дебітором, тобто боржником. Її чиста заборгованість може оплачуватися за рахунок чистого припливу капіталу (+ ΔFI), що збільшує чисті зобов'язання країни перед нерезидентами, і/або продажу іноземних активів (+ ΔRES), що прирівнюється до відпливу капіталу.

Аналітична форма платіжного балансу розробляється з метою розмежування автономного й неавтономного фінансування його дефіциту.

До автономного належить фінансування, яке здійснюється без прямої участі держави. Його величина визначається за залишковим принципом і дорівнює сальдо рахунка операцій з капіталом і фінансових операцій мінус неавтономне фінансування. У спрощеній формі автономне фінансування є ніщо інше, як чистий приплив капіталу (ΔFI).

До складу неавтономного фінансування входить використання резервних активів та виняткове фінансування, яке тією чи іншою мірою здійснюється з участю держави. Серед механізмів виняткового фінансування можна виокремити такі:

1) анулювання боргу — добровільна відмова кредитора від частини або всієї суми боргу, зафіксована у відповідній угоді між країною-кредитором і країною-боржником. У платіжному балансі ця операція показується як капітальний трансферт у рахунку операцій з капіталом;

2) обмін заборгованості на акції — обмін простроченої заборгованості та інших боргових зобов'язань на акції компаній країни-боржника. Ці операції мають багато конкретних форм, але економічний зміст їх один: боргові зобов'язання, які не можуть бути покриті боржником, обмінюються за згодою з кредитором на частку у власності боржника;

3) запозичення для врегулювання платіжного балансу — позики, які отримують державні органи та центральні банки від інших країн для фінансування платіжного балансу у виняткових ситуаціях. До цієї групи належать кредити, надані МВФ;

4) переоформлення заборгованості — зміна умов чинного договору або укладання нової угоди, яка передбачає заміну узгоджених спочатку термінів платежів на нові. При переоформленні вважається, що поточні платежі за боргом було зроблено своєчасно і фінансувалися за рахунок нової, тобто переоформленої заборгованості;

5) прострочення платежів за заборгованістю — у рамках цього способу країни — зі згоди кредитора чи без неї — просто не платять належні суми за зовнішніми зобов'язаннями;

6) залучення коштів з-за кордону іншими секторами економіки, крім уряду та центрального банку, що заохочується державними органами шляхом субсидування валютного курсу чи процентних ставок.

В аналітичній формі платіжного балансу, як видно з табл. 6.1, окремо виділяється зведений баланс і фінансування дефіциту зведеного балансу. Зведений баланс знаходиться над ризикою (див. табл. 6.1) і складається з поточного рахунка та його автономного фінансування. Звідси сальдо звіреного балансу можна визначити за формулою:

$$TB = CA + KA' + EO, \quad (6.10)$$

де TB — сальдо зведеного балансу; KA' — сальдо залишку рахунка операцій з капіталом та фінансових операцій (автономне фі-

нансування/чистий приплив капіталу без резервних активів); *EO* — стаття «Помилки та упущення».

Іншою частиною аналітичного платіжного балансу, яка розміщується під ризиком (див. табл. 6.1), є фінансування дефіциту зведеного балансу. Ця частина складається лише зі статей неавтономного фінансування: використання резервних активів (*ΔRES*) та виняткового фінансування (*EF*). Отже, сальдо зведеного платіжного балансу за джерелами його фінансування визначається за формулою:

$$TB = -(\Delta RES + EF). \quad (6.11)$$

Якщо використання всіх можливих джерел неавтономного фінансування не дає змоги зрівноважити платіжний баланс, виникає незабезпечене фінансування (*NF*), яке визначається так:

$$NF = TB + \Delta RES + EF. \quad (6.12)$$

Виникнення незабезпеченого фінансування вимагає внесення певних змін у макроекономічну політику, спрямованих на коригування платіжного балансу.

Крім поняття «зведений баланс» у платіжному балансі України від 2011 року застосовують поняття «широкий базовий баланс», що відрізняється за змістом від поняття «базовий баланс», яке рекомендовано до застосування країнам-членам МВФ відповідно до керівництва з платіжного балансу МВФ.

Сальдо базового балансу — це сума балансу рахунка поточних операцій (*CA*) і балансу руху довгострокового капіталу. Значення сальдо базового балансу показує міру фінансування сальдо поточних операцій довгостроковим капіталом. Довгостроковий капітал вважається невразливим до змін валютно-грошових параметрів (валютних курсів, відсоткових ставок) і більше піддається впливу немонетарних економічних чинників. Це означає, що стабільність зовнішніх платежів країни зберігається за нульового сальдо базового балансу впродовж трьох-п'яти років, тобто протягом середнього проміжку часу. Якщо впродовж кількох років спостерігається дефіцит базового балансу (дебетове сальдо), або надлишок базового балансу (кредитове сальдо), це є ознаками порушення середньострокової рівноваги зовнішніх платежів і зумовлює необхідність регулювання економічних відносин між цією країною і рештою світу.

Широкий базовий баланс — це сума сальдо рахунка поточних операцій та сальдо прямих іноземних інвестицій. Тобто базовий баланс за концепцією МВФ є ширшим поняттям, ніж широкий базовий баланс, оскільки останній не включає сальдо портфельних інвестицій та сальдо іншого довгострокового капіталу.

Поняття «платіжний баланс» широко використовується економістами для оцінювання потенціалу економіки, участі економічних агентів країни в міжнародній кооперації, русі капіталу та міграційних процесах. Тобто цей інструмент активно використовують з метою розроблення і запровадження обґрунтованої курсової та зовнішньоекономічної політики країни.

Платіжний баланс є одночасно індикатором ефективності державного управління зовнішньоекономічною діяльністю та інструментом, за допомогою якого органи державного управління реалізують власні функції з прогнозування і регулювання зазначеної сфери. Таким чином, прогнозування і регулювання платіжного балансу є складовими політики управління зовнішньоекономічною позицією країни.

Стан платіжного балансу, як відомо, є ендегенним чинником моделі фінансового програмування, що розглядатиметься далі. Його прогноз використовується при формуванні стратегії економічного розвитку, зокрема, при визначенні параметрів монетарної і зовнішньоекономічної політики. Одним із результатів такого прогнозу є визначення джерел і величини зовнішнього фінансування, обґрунтування величини ефективного валютного курсу, який би стимулював зростання («торговельного обороту»).

Особливе значення має прогноз статей платіжного балансу для визначення цільових параметрів монетарної політики. Центральний банк повинен мати у своєму розпорядженні певні методи отримання й опрацювання інформації про стан зовнішньоекономічної сфери з метою оперативного реагування на зміни для досягнення цілей монетарної політики.

Основу обґрунтування моделей прогнозу платіжного балансу можуть становити такі параметри: коефіцієнт відкритості національної економіки, коефіцієнт покриття імпорту експортом, відношення обсягу експорту до ВВП, відношення суми процентних виплат та основної частини зовнішнього боргу до ВВП, відношення суми відсоткових виплат та основної частини зовнішнього боргу до величини експорту, ефективний валютний курс тощо.

Отже, платіжний баланс є об'єктом макроекономічного регулювання. Це пов'язано із притаманною платіжному балансу схильністю до розбалансування, через що в одних випадках баланс є хронічно дефіцитним, в інших має занадто активне сальдо. Відновлення рівноваги вимагає цілеспрямованих заходів державного втручання. Це завдання належить до кола головних цілей макроекономічної політики — поряд з метою забезпечення економічного зростання, боротьби з надмірним безробіттям й інфляцією.

Існують різноманітні методи регулювання платіжного балансу, які використовують з метою стимулювання або обмеження зовнішньоекономічної активності — залежно від ситуації та ризиків, пов'язаних зі станом у міжнародних розрахунках, ситуацією на валютному ринку, рівнем лібералізації зовнішньої торгівлі.

За змістом регулювання платіжного балансу — це сукупність макроекономічних заходів, у тому числі валютних, фінансових, грошово-кредитних, спрямованих на формування основних статей платіжного балансу.

Розмежуємо методи регулювання платіжного балансу. З одного боку, регуляторні заходи, у тому числі превентивні, попереджувальні, які застосовуються у період, коли статті балансу ще формуються, віднесемо до групи методів балансування.

З іншого боку, за підсумком звітного періоду коли платіжний баланс уже зведено, але при цьому попереджувальні заходи не дали бажаного результату, або результат не задовольняє, застосовуються заходи з фінансування дефіциту платіжного балансу, який утворився.

До традиційних методів балансування можна віднести: міжнародні кредити, імпорт іноземних капіталів, міждержавні позички. До нових методів покриття дефіциту платіжного балансу можна віднести взаємне короткострокове кредитування в національній валюті центральними банками згідно угоди «своп». Це тимчасові методи балансування, оскільки країни-боржники зобов'язані виплачувати відсотки і дивіденди, а також суму основного боргу.

Допоміжним засобом балансування може бути реалізація іноземних та національних цінних паперів за іноземну валюту. Наприклад, США частково погашає дефіцит платіжного балансу шляхом розміщення скарбницьких облігацій в центральних банках інших країн. Основним підсумковим методом балансування платіжного балансу є резервні активи країни.

Як зазначалося, у разі утворення дефіциту (або надмірного надлишку) платіжного балансу держава змушена усувати такі небажані наслідки. Для подолання дефіциту платіжного балансу зазвичай використовують заходи, які мають за мету стимулювання експорту, стримування імпорту товарів та послуг, залучення іноземних інвестицій та кредитів, обмеження впливу капіталу з країни. До них відносяться наступні:

- дефляційна політика¹;
- девальвація;

¹ Тобто політика обмеження платоспроможного попиту засобами фіскального і монетарного регулювання (зменшення державних витрат, підвищення відсоткових ставок, збільшення податкового тягара, скорочення грошової пропозиції).

- валютні обмеження;
- засоби фінансової та монетарної політики;
- спеціальні заходи впливу на формування окремих статей платіжного балансу.

Покращити стан платіжного балансу можна шляхом зменшення такої складової поглинання як державне споживання. Скорочення державних видатків зменшує відповідну складову сукупного попиту і для забезпечення збільшення заощаджень мало б супроводжуватися приростом приватного попиту меншою мірою, ніж це скорочення. Тобто якщо збільшення видатків приватного сектору компенсує скорочення урядового попиту, то поглинання не може зменшитися. Тому відповідно до економічної теорії приватний попит збільшується меншою мірою, ніж скорочується урядовий попит, забезпечивши за умов проведення такої політики відповідне поліпшення стану платіжного балансу.

Сказане стосується ситуації, коли скорочення державного споживання може відбуватися на умовах збалансованого зменшення податків. У разі ж скорочення урядових видатків шляхом зниження бюджетного дефіциту досягається найбільший ефект щодо покращення сальдо поточного рахунка, який зумовлює скорочення державних видатків в економіці. Не в останню чергу завдячуємо цьому тим, що разом із поліпшенням стану бюджету зменшується потреба в його борговому фінансуванні.

Під час скорочення обсягів фінансування бюджетного дефіциту за рахунок внутрішнього небанківського запозичення попит приватного сектору не зростає, а збільшуються лише приватні заощадження. На адекватну величину покращується сальдо поточного рахунка: $-\Delta DIg = \Delta Sp = \Delta CA$. Інший важливий спосіб покращення зовнішньоекономічної позиції країни полягає у здійсненні заходів, спрямованих на збільшення складових наявного доходу (*GNDI*) шляхом стимулювання чистого експорту та збільшення продуктивності інвестицій¹.

Одним з кардинальних заходів розв'язання проблеми дефіциту є залучення іноземних кредитів (чисте зовнішнє запозичення *NFB*) з метою його фінансування, що збільшує зовнішній борг країни і є платним ресурсом. Проте найбільша небезпека боргового фінансування дефіциту платіжного балансу полягає у можливості нарощування витрат з обслуговування боргу у випадку неодноразового застосування цього методу фінансування дефіци-

¹ Савченко А. Г. Макроекономічна політика : Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. — К.: КНЕУ, 2002. — С. 113—114.

ту. Процес збільшення витрат з обслуговування боргу може набрати рис лавиноподібного руху і вийти з-під контролю, що становитиме серйозну загрозу національній безпеці, посилюватиме нестабільність економічної ситуації.

Таким чином, у практиці регулювання платіжного балансу слід зважувати на існування специфічного зв'язку двох його складових — рахунка поточних операцій і фінансового рахунка. Залучаючи додаткові кредити, країна скорочує чисті факторні доходи (*NI*), що додатково посилює негативні тенденції у платіжному балансі. Це відбувається, оскільки зростають відсоткові платежі за використання залучених кредитних коштів, що зменшує величину чистих факторних доходів (рахунок поточних операцій *CA*).

Окрім сказаного слід брати до уваги існування критеріїв щодо яких країни-кредитори приймають рішення з приводу надання позичальникові коштів. Основним показником оцінювання рівня кредитоспроможності останнього є його рівень боргу відносно ВВП. Як варіант може оцінюватися відношення передбачених графіком основних платежів або відсотків з обслуговування зовнішньої заборгованості до експорту товарів та послуг, відношення загальної суми невиплаченого зовнішнього боргу до ВВП бо експорту товарів та послуг. Також кредитори уважно стежать, щоб надані кошти витрачалися з метою прискорення економічного зростання, а не на споживання

Взагалі з позиції забезпечення усталеності зовнішньоекономічної позиції країни залучення іноземного капіталу має здійснюватися відповідно до загального правила, згідно з яким використання залучених фінансових коштів має забезпечити загальне зростання продуктивності економіки, що дасть їй можливість отримувати додаткові доходи для обслуговування залучених капіталів.

Куди привабливішим з точки зору розв'язання завдань фінансування дефіциту платіжного балансу вбачається здійснення заходів із залучення прямих іноземних інвестицій (FDI) в економіку країни. Таку можливість важливо врахувати ще й тому, що приплив прямих іноземних інвестицій не призводить до появи додаткових зобов'язань країни¹. До того ж з огляду на позитивний вплив на структурні зрушення в економіці це джерело вважається найбажанішим. Створення привабливого інвестиційного

¹ Незважаючи на очевидні переваги зазначеного джерела, у даному варіанті фінансування стаття чисті факторні доходи (*NI*) також зазнаватиме втрат.

середовища (нові технології, сучасний менеджмент, стабільна і передбачувана динаміка обмінного курсу) є першочерговим завданням макроекономічної політики, виконання якого дає змогу водночас фінансувати від'ємне сальдо поточного рахунка і стимулювати економічне зростання.

Разом із тим приплив капіталу значною мірою визначається оцінкою потенційних інвесторів перспектив розвитку економіки даної країни. Стабільність економічного розвитку сприяє постійному припливу фінансових ресурсів до країни¹. Однак, як і у випадку із залученням кредитних ресурсів фінансування дефіциту рахунка поточних операцій за допомогою збільшення сальдо позиції по іноземних інвестиціях, таке фінансування є доречним лише за умови, що залучений капітал суттєво впливатиме на продуктивність економіки. При цьому, по-перше, потенційний об'єкт інвестування має бути настільки прибутковим, щоб забезпечувати прибутковість на вкладений капітал, яка б викликала приплив коштів, необхідних для фінансування такого інвестування. По-друге, зазначені інвестиції мають сприяти розширенню можливостей країни з обслуговування зобов'язань, що виникатимуть при цьому.

З іншого боку, може виникнути ситуація, коли капітал залучається за умов випереджального зростання витрат споживчого характеру з боку одного чи обох секторів внутрішньої економіки (дефіцит бюджету, що не пов'язаний зі збільшенням інвестиційної складової витрат, або приріст витрат приватного сектору внаслідок дії заходів, спрямованих на стимулювання споживчого кредитування). Попри зростання відсотка подібна ситуація може спонукати інвесторів переглянути свої плани в напрямі зменшення інвестиційної активності через погіршення очікувань і зниження довіри до політики реформ у країні, її інвестиційної привабливості.

Перш ніж ситуація змусить вдатися до використання резервних активів, країна може спробувати надати додаткові стимули приватним інвесторам шляхом створення сприятливіших умов ведення бізнесу, що спонукатиме власників капіталів до довгострокових вкладень.

Стабільний приплив фінансових коштів до країни може бути також забезпечений проведенням такої монетарної і фінансової політики, яка б дала змогу утримувати економічну стабільність і стимулювати капіталовкладення у формі прямих та інших інвес-

¹ Сказане, однак, матиме місце лише за відсутності очікувань того, що зростання відсоткових ставок нівелюватиметься подальшим падінням курсу обміну національної валюти.

тицій. Залучення фінансових коштів з-за кордону, які, до речі, також можна використати для фінансування дефіциту, може бути зорганізоване підвищенням внутрішніх відсоткових ставок. Такі заходи є цілком виправданими, якщо дефіцит поточного рахунка зумовлений зростанням сукупного попиту. У цій ситуації зниження надлишку останнього можливо досягти проведенням стримувальної політики в монетарній сфері. В такому разі забезпечується фінансування дефіциту в короткостроковій перспективі. Однак подібний метод не спрацюватиме у довгостроковій перспективі, оскільки можуть датися взнаки наслідки тривалого стримування сукупного попиту, ситуація втрачатиме керованість, що неминуче відлякуватиме потенційних інвесторів.

Таким чином, постійно виникає необхідність у всебічному аналізі причин, що призводять до утворення дефіциту рахунка поточних операцій — з метою розроблення стратегії коригування платіжного балансу, оскільки можливості фінансування дефіциту за рахунок сталого припливу фінансових ресурсів стають дедалі проблематичнішими.

Використання резервних активів за дефіцитного фінансування не пов'язане із загрозою зменшення чистих факторних доходів, проте виснажує валютні резерви, що також є небажаним для зовнішньоекономічної позиції країни. Зазначену обставину треба враховувати при формуванні макроекономічної політики за принципом пріоритетності.

Чи доцільно використовувати резервні активи для усунення дефіциту платіжного балансу, залежить від обставин, за яких він утворився. Якщо причина — тимчасовий брак коштів, труднощі, пов'язані з сезонністю чи випадковими обставинами, використання резервів є виправданим, оскільки не потребує радикальних коригувальних заходів і разом з тим усуває тимчасову розбіжність між поглинанням і доходом. Однак витрачання резервних активів у випадках, коли тенденція до погіршення стану поточного рахунка платіжного балансу має сталий характер, є невиправданим, оскільки не усуває першопричин виникнення дисбалансу зовнішньоекономічної позиції країни.

За неприпустимих розмірів дефіциту рахунка поточних операцій вирішення проблеми полягає у зниженні курсу національної валюти. До її знецінення вдаються з метою компенсування зростання внутрішніх цін відносно цін за кордоном. Оскільки внаслідок знецінення національної валюти ціни на товари зовнішньої торгівлі підвищуються, а ціни решти товарів та послуг залишатимуться незмінними, на внутрішньому ринку почнеться

витіснення імпорту товарами вітчизняного виробництва за зростання попиту на продукцію даної країни на зовнішніх ринках.

З іншого боку, знецінення національної валюти супроводжуватиметься зростанням внутрішніх цін. Це зумовлюється підвищенням вартості імпортованих товарів, а також підвищенням попиту на експорт даної країни на зовнішніх ринках та вітчизняну продукцію, яка заміщує імпортні товари. Таким чином, позитивні наслідки знецінення національної валюти можуть бути частково ба навіть повністю нейтралізовані.

Отже, можливість подібного перебігу подій зайвий раз доводить *необхідність доповнення заходів валютного регулювання стримувальною монетарною та фіскальною політикою* з метою перерозподілу ресурсів у відповідь на зміни відносних цін. Це є вельми актуальним для країн, які внаслідок обставин не в змозі в короткий термін швидко мобілізувати незадіяні виробничі потужності.

Окрім фінансових методів врівноваження платіжного балансу існують реальні передумови його поліпшення. Матеріальною основою регулювання платіжного балансу є державні активи, включно з валовими міжнародними резервами, частка ВВП, що перерозподіляється через державний бюджет, інші гарантії держави.

При виникненні надлишку рахунка поточних операцій (активний платіжний баланс) регулювання має бути спрямоване на усунення надмірно активного сальдо. З цією метою зазначені вище заходи використовують із протилежним спрямуванням — для розширення імпорту та стримування експорту товарів, стимулювання експорту капіталу з одночасним обмеженням його припливу. Активне сальдо зазвичай використовується для погашення зовнішньої заборгованості країни, надання кредитів, допомоги іноземним державам, збільшення резервних активів. Разом з тим у наукових колах триває дискусія з приводу доцільності підтримання активного сальдо поточного рахунка платіжного балансу.

До традиційних засобів регулювання платіжного балансу в останні десятиліття додалися так звані колективні міждержавні заходи, які включають узгодження умов державного кредитування експорту, двосторонні урядові кредити, короткострокові взаємні кредити центральних банків, кредити міжнародних фінансових організацій тощо.

З урахуванням сказаного при прийнятті рішення щодо впливу на платіжний баланс необхідно оцінити рівень стабільності його рахунків. З цією метою важливим є врахування фінансових потоків, пов'язаних з функціонуванням за кордоном іноземних активів резидентів (зобов'язання інших країн), і вимог до даної країни

з боку нерезидентів, які виникли внаслідок наданих ними кредитів/розміщених інвестицій.

Зазначені потоки визначаються такими чинниками:

- норма доходності;
- рівень ризику;
- відсоткові платежі;
- темпи інфляції;
- очікувані зміни величини валютних курсів;
- особливості національних податкових систем;
- норми законодавчого регулювання фінансової діяльності різних країн тощо.

З урахуванням перелічених чинників оцінюється очікувана зміна показника чистих факторних доходів як різниця між очікуваними реальними доходами на залучені та надані фінансові кошти¹.

6.2. Управління платіжним балансом

При коригуванні платіжного балансу можна спиратися на такі теоретичні концепції: 1) макроекономічна, 2) структуралізм; 3) секуляризм; 4) універсалізм.

Кожна з них дає свій «рецепт» того, на який з економічних чинників слід вплинути заходами макроекономічної політики задля досягнення рівноважного стану платіжного балансу (переважно задля впливу на рахунок поточних операцій).

У межах макроекономічної концепції вирізняють дві базові моделі регулювання платіжного балансу: кейнсіанську та класичну. На їх основі сформувалися різні підходи: а) автоматична адаптація; б) абсорбційний, в) ціновий, г) монетарний (рис. 6.1).

Представники класичної школи вважали, що вирівнювання платіжного балансу відбувається завдяки вільному руху золота і гнучкості цін. Це сприяє відновленню рівноваги ВВП на його потенційному рівні. При цьому державне втручання обмежувалося чіткими правилами золотого стандарту: 1) визначення золотого вмісту грошової одиниці, 2) зобов'язання центрального банку або

¹ Принагідно слід зазначити, що крім внутрішніх умов ведення фінансової діяльності в країнах, що беруть участь у процесі кредитування, на таку діяльність впливає велика кількість зовнішніх, у тому числі непередбачуваних, чинників. Урахувати їх часто неможливо, тому у практиці розрахунку очікуваних доходів зміну зовнішніх умов не враховують.

державної скарбниці купувати без обмежень золото згідно із визначеним паритетним курсом, 3) скасування будь-яких обмежень на рух монетарного золота.

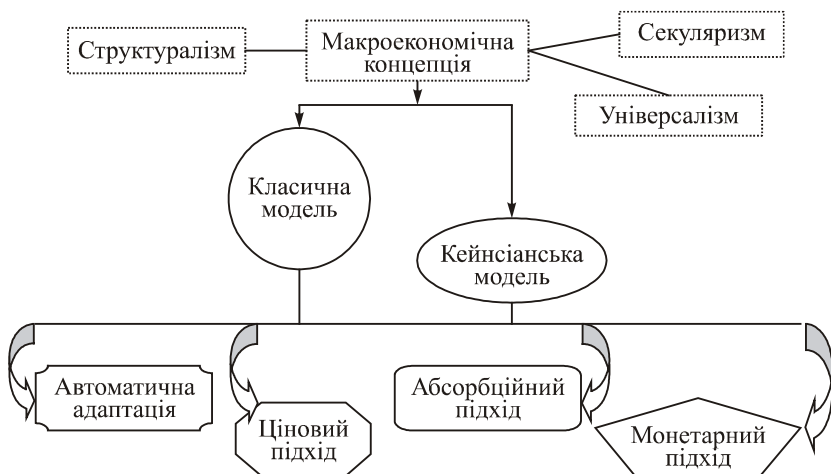

Рис. 6.1. Основні теоретичні підходи до вирівнювання платіжного балансу

Досягнення рівноваги платіжного балансу передбачало узгоджене використання трьох засадних припущень:

- Фінансування торговельних дисбалансів наявними грошовими активами.
- Щільний причинно-наслідковий зв'язок між пропозицією грошової маси та рівнем цін.
- Залежність експорту і імпорту від порівняльних цін у міжнародній торгівлі.

Пояснення механізму врівноваження платіжного балансу мало такий вигляд. Дефіцит платіжного балансу супроводжується втратою грошових активів, що призводить до зменшення пропозиції грошової маси. Активне сальдо платіжного балансу означає приплив грошових активів, що збільшує пропозицію грошової маси. Зменшення пропозиції грошової маси провокує зниження рівня цін (дефляцію), що робить більш вигідним експорт і менш вигідним імпорт, а отже чистий експорт зростає. При цьому номінальний обмінний курс залишається незмінним. Ціновий ефект є цілком достатнім для вирівнювання платіжного балансу. Навпаки, при зростанні грошової пропозиції у разі активного сальдо платіжного балансу ціни зростають, що створює несприятливі цінові умови для експорту і

сприятливі — для імпорту. Наслідком стає від'ємний чистий експорт, що знову ж таки вирівнює платіжний баланс.

Найбільшою мірою така послідовність економічних явищ мала місце під час золотого стандарту (1870—1914), коли пропозиція грошової маси повністю визначалася готівкою в обігу. Золотий стандарт передбачав максимально можливу монетарну дисципліну. Незалежно від валютних резервів будь-яке збільшення грошової маси нейтралізувалося втратою золотого запасу. У світовому масштабі пропозиція грошової маси визначалася видобутком золота. Ця риса найчастіше критикувалася опонентами золотого стандарту з позиції недостатньої пропозиції золота для забезпечення потреб світової економіки, що динамічно зростала.

Поєднання руху грошових активів та зміни внутрішніх цін створює підстави для визначення даного механізму вирівнювання платіжного балансу як грошово-цінового.

Необхідною умовою функціонування зазначеного механізму вирівнювання платіжного балансу є абсолютна впевненість економічних агентів у дотриманні визначених «правил гри». Так, у 1870-х роках золотий стандарт виник цілком неформально, коли більшість тодішніх країн самостійно визначали золотий вміст власних грошових одиниць і почали дотримуватись низки згаданих вище правил. Золотий стандарт не передбачав міжнародних зобов'язань і не запроваджувався офіційними письмовими угодами.

Отже, класична теорія обґрунтувала, що причинами, що ведуть до вирівнювання платіжного балансу, є зміни в пропозиції грошової маси та рівні цін за умов абсолютної довіри до «правил гри» і визначеності золотим вмістом грошової одиниці. У сучасних умовах Ямайської валютної системи (плаваючих валютних курсів та відсутності золотого стандарту) дефіцит рахунка поточних операцій не веде до дефляції, а, як правило, навпаки. Тому грошово-ціновий механізм вирівнювання платіжного балансу за сучасних умов не діє у зв'язку зі змінами в механізмі функціонування економічних систем країн.

Виникнення кейнсіанського підходу до врівноваження платіжного балансу пов'язане з економічними процесами під час «Великої депресії» (1929—1933 роки), що не підтвердили висновків класичної школи: тривалий спад виробництва не призвів до зниження цін.

Логіка кейнсіанського підходу до вирівнювання платіжного балансу виглядає таким чином:

1. Погіршення сальдо платіжного балансу зменшує сукупний попит.

2. Відповідно зменшується ВВП (дохід), що обмежує попит на імпорт, оскільки між ними існує прямий зв'язок (чим менше у суб'єктів економіки доходів, тим меншою мірою вони схильні до закупівлі імпортних товарів і послуг).

3. Це веде до збільшення величини чистого експорту, тобто зміни ВВП (доходу) самостійно вирівнюють платіжний баланс.

Ціновий чинник не має помітного значення в кейнсіанській традиції, оскільки заперечується можливість гнучкого ціноутворення, тобто визнається ідеальною цінова еластичність сукупної пропозиції. Також у перших кейнсіанських моделях не враховувалася пропозиція грошової маси.

Участь ВВП (доходу) у процесах вирівнювання платіжного балансу краще пояснювала перебіг Великої депресії, коли ціни виявляли набагато нижчу гнучкість, ніж це передбачалося економістами класичної школи. Іншими характеристиками міжвоєнного періоду були: запровадження грошових одиниць без золотого забезпечення, торговельний протекціонізм, валютний контроль, несподівані кризи платіжного балансу, які незрідка супроводжувалися відмовою від обслуговування зовнішніх зобов'язань — дефолтом.

У пізніших кейнсіанських моделях механізм вирівнювання платіжного балансу визначався змінами доходу і грошової маси. Кейнсіанська теорія передбачала активне втручання держави в економіку. Взаємопов'язаними цілями такого втручання були рівновага доходу і платіжного балансу, однак пріоритетним вважалося забезпечення повної зайнятості. Інакше кажучи, міркування доходу мали підвищену вагу порівняно з підтриманням рівноваги платіжного балансу. Обмеження платіжного балансу розглядалися щонайбільше перешкодою для збільшення доходу.

Автоматична адаптація — це саморегуляційний процес вирівнювання платіжного балансу і стабілізації ВВП на деякому рівноважному або потенційному його рівні, що здійснюється через зміни у рівнях цін, заробітної плати, відсоткової ставки, а також пропозиції грошової маси (фіксований обмінний курс) або номінального обмінного курсу (плаваючий обмінний курс). Автоматична адаптація поєднала окремі висновки кейнсіанської і класичної традиції.

Варіант № 1 «Фіксований обмінний курс». Послідовність економічних процесів у вирівнюванні платіжного балансу для фіксованого обмінного курсу подано на рис. 6.2. Від'ємне сальдо платіжного балансу (1) означає або пасивний поточний рахунок (негативний чистий експорт), або негативний чистий імпорт капіталу (відпливу капіталу з країни перевищує його приплив), що

збільшує попит на іноземну валюту. Для підтримання фіксованого обмінного курсу Національний банк продає валютні резерви, тобто вони зменшуються (2). Це призводить до стиснення грошової маси (3), оскільки в разі продажу іноземної валюти Національний банк натомість отримує у своє розпорядження національну грошову одиницю, що підвищує відсоткові ставки комерційних банків (4). Підвищення відсоткових ставок стимулює залучення іноземного капіталу (4.2) і зменшує сукупний попит (4.1) через падіння попиту на інвестиції, що обмежує обсяги імпорту. Сприятливі умови для залучення іноземного капіталу (у зв'язку з підвищенням відсоткової ставки) покращують стан рахунка капіталу і фінансових операцій, що є ефектом відсоткової ставки (5).

Рис. 6.2. Послідовність вирівнювання платіжного балансу для фіксованого обмінного курсу за умов автоматичної адаптації

Зменшення сукупного попиту відповідно до тотожності $CA = GNDI - A$ покращує сальдо поточного рахунка, що є ефектом доходу (6).

Додатковим наслідком падіння сукупного попиту є зниження цін і заробітної плати (7), яке призводить до поліпшення цінових співвідношень у зовнішній торгівлі: експорт зростає (7.2) у зв'язку з його подешевшенням щодо товарів інших країн, а імпорту падає (7.1), оскільки стає дорожчим щодо останніх. Отже, знову ж таки, це поліпшує сальдо поточного рахунка через зростання чистого експорту, що спричинено ціновим ефектом (8).

Можливість підтримати фіксований обмінний курс за допомогою змін відсоткової ставки уперше було помічено наприкінці XIX століття у Великій Британії за часів золотого стандарту. Тенденція до знецінення грошової одиниці вимагала підвищення відсоткової ставки, тоді як її надмірне зміцнення — зниження відсоткової ставки. Відповідно виникала можливість регулювати пропозицію грошової маси.

Варіант № 2 «Плаваючий обмінний курс». На рис. 6.3 подано ланцюг економічних процесів автоматичної адаптації для вирівнювання платіжного балансу за плаваючого обмінного курсу.

За умов плаваючого обмінного курсу наслідком від'ємного сальдо платіжного балансу є зниження номінального (2) і реального курсу (3), що спричинене перевищенням попиту іноземної валюти над її пропозицією. Зміни RER реального обмінного курсу зменшують імпорту (3.1) і збільшують експорт (3.2). Як уже зазначалося, це спричинює поліпшення зовнішньоторговельного сальдо (чистий експорт), що є головною компонентою сальдо поточного рахунка платіжного балансу. Отже, має місце ціновий ефект (4) вирівнювання платіжного балансу. Знецінення грошової одиниці також збільшує сукупний попит (5). Це пов'язане зі зростанням попиту на зовнішньому ринку на національний експорт. Збільшення сукупного попиту може призвести до «перегріву» економіки. Щоб запобігти цьому, необхідно доповнити процес вирівнювання платіжного балансу низкою заходів з обмеження сукупного попиту (6): фіскальних (6.1) і монетарних (6.2).

У кейнсіанському дусі фіскальна політика є найбільш ефективною для підтримання рівноважного рівня ВВП; відповідно підвищення податків або зменшення державних видатків зменшують ВВП. Ефект доходу (7) обмежує попит на імпорту, що поліпшує поточний рахунок.

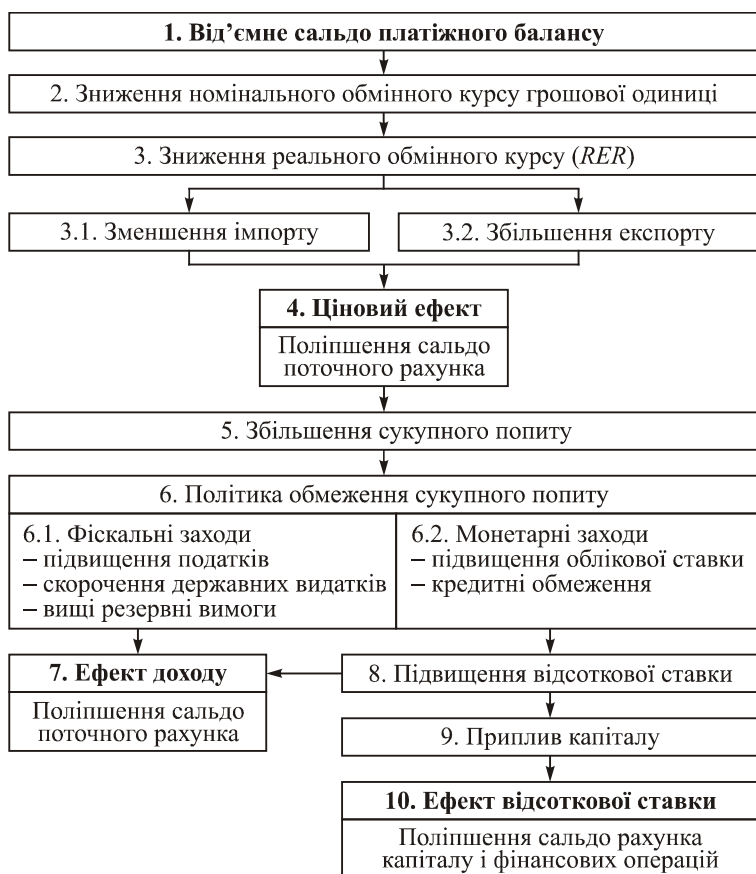

Рис. 6.3. Послідовність вирівнювання платіжного балансу для плаваючого обмінного курсу за умов автоматичної адаптації

З іншого боку, монетарного, зменшення сукупного попиту відбувається через обмеження пропозиції грошової маси за рахунок підвищення облікової ставки; кредитних обмежень; підвищення резервних вимог. Це спричинює зменшення ВВП як безпосередньо, так і через підвищення відсоткової ставки (8). Наслідком підвищення відсоткової ставки стає поліпшення рахунка капіталу і фінансових операцій (9, 10). Варто зауважити, що фіскальні заходи щодо обмеження сукупного попиту ймовірно знизять відсоткову ставку.

Поєднання трьох ефектів — цінового, доходу і відсоткової ставки — для плаваючого обмінного курсу не відрізняється від

фіксованого обмінного курсу, проте відмінною є послідовність їх під час вирівнювання платіжного балансу. Найголовніше, що для плаваючого обмінного курсу автоматична адаптація розпочинається ціновим ефектом, тоді як для фіксованого обмінного курсу ним завершується.

Прихильники цінового підходу (модель Бікердайка-Робінсон-Метцлера) головним чинником вирівнювання платіжного балансу визнають девальвацію грошової одиниці. Знецінення грошової одиниці супроводжується підвищенням вартості імпорту. Теоретичну модель становить кілька функціональних залежностей зовнішньоторговельного балансу (чистого експорту):

$$IM(P_m) = \dot{X}(P_{\dot{m}}) \quad (6.13)$$

$$EX(P_x) = \dot{IM}(P_{\dot{x}}) \quad (6.14)$$

$$NX = P_x \times EX - P_m \times IM \quad (6.15)$$

$$P_m = e \times P_{\dot{m}} \quad (6.16)$$

$$P_x = e \times P_{\dot{x}} \quad (6.17)$$

де IM і EX — імпорт та експорт даної країни; $\dot{IM}$ і $\dot{EX}$ — імпорт та експорт країн-торговельних партнерів даної країни; P_m і P_x — внутрішні ціни товарів імпорту та експорту даної країни; $P_{\dot{m}}$ і $P_{\dot{x}}$ — рівні цін товарів імпорту й експорту країн-торговельних партнерів даної країни; e — номінальний обмінний курс (вартість іноземної валюти у національній грошовій одиниці).

У рівняннях (6.13—6.14) наведено умови рівноваги для товарів імпорту та експорту даної країни. Обсяги імпорту для даної країни (IM) дорівнюють обсягам експорту країн-торговельних партнерів ($\dot{EX}$) (рівняння 6.13). Відповідно обсяги експорту з даної країни (EX) дорівнюють обсягам імпорту країн, що купують національні товари за кордоном ($\dot{IM}$) (рівняння 6.14).

Рівняння (6.15) визначає рівновагу зовнішньоторговельного балансу, тобто різницю номінального експорту ($P_x \times EX$) і номінального імпорту ($P_m \times IM$) даної країни. У рівняннях (6.16) і (6.17) показано зв'язок між внутрішніми і світовими цінами для товарів імпорту та експорту відповідно. Визначені цінові залежності означають дотримання правила «однієї ціни». Рівні цін у даній країні повторюють зміни рівнів цін країн-торговельних партнерів (з урахуванням номінального обмінного курсу). Обидва товари є такими, що виробляють окремо в даній країні (експорт) або за кордоном (імпорт).

У моделі Бікердайка-Робінсон-Метцлера девальвація грошової одиниці зменшує пропозицію товарів імпорту та збільшує попит на експорт. Водночас попит на товари імпорту та пропозицію товарів експорту в даній країні не змінюється (у внутрішніх цінах). На графіку 6.4 представлено наслідки девальвації для умов рівноваги на обох ринках — товарів імпорту (графік 6.4а) та експорту (графік 6.4б) даної країни. Припускається, що девальвація грошової одиниці відбулася одноразово з метою зменшення надлишкового попиту на іноземну грошову одиницю.

Після девальвації країни-торговельні партнери зменшують пропозицію товарів імпорту (рівняння 6.13). Пропозиція товарів імпорту означає експорт торговельних партнерів (EX). Отже, експорт торговельних партнерів падає, оскільки його вартість підвищується на ринках тих країн, куди він надходить. Це відбувається тому, що покупцям в інших країнах, де відбулася девальвація, слід віддати більше власної грошової одиниці за одиницю іноземної. Відповідно змінюється рівновага на ринку товарів імпорту для даної країни (графік *a*) з точки А в точку В (означає зменшення експорту країн-торговельних партнерів від EX_0 до EX_1). За сталого попиту на товари імпорту (лінія M зберігає початкове положення) вирівнювання попиту і пропозиції призводить до зменшення обсягів імпорту ($IM_0 \rightarrow IM_1$). Правило «однієї ціни» зумовлює підвищення внутрішньої ціни товарів імпорту з Pm_0 до Pm_1 (рівняння 6.16). За кордоном девальвація грошової одиниці обмежує попит на місцевий експорт, що призводить до зменшення кількісних показників та зниження рівня цін на товари експорту.

Подібним чином збільшення попиту на експорт даної країни за кордоном (рівняння 6.14) створює стимули для реалізації товарів експорту в країнах-торговельних партнерах. Після девальвації іноземні партнери усвідомлюють здешевлення вартості товарів імпорту, що збільшує їх пропозицію. Відповідно ціна імпорту в країнах-торговельних партнерах знижується. За сталої пропозиції товарів експорту відбувається збільшення обсягів експорту ($EX_0 \rightarrow EX_1$) та підвищення внутрішньої ціни товарів експорту. Вирівнювання торговельного балансу ($NX = 0$) завершується після досягнення рівноваги ринків імпорту та експорту. При цьому підвищується рівноважне значення ціни товарів імпорту (Pm_0 до Pm_1) та експорту (Px_0 до Px_1).

Отже, девальвація грошової одиниці має три наслідки:

- 1) збільшення обсягів експорту;
- 2) зменшення обсягів імпорту;
- 3) підвищення внутрішньої ціни обох товарів — експорту й імпорту.

Хоча обсяги імпорту зменшуються, підвищення його вартості може спричинити протилежний до очікуваного наслідок — погіршення зовнішньоторговельного балансу (чистого експорту). Так само збільшення обсягів експорту не означає автоматичного збільшення валютних надходжень, оскільки вартість експорту в іноземній грошовій одиниці знижується. Іноді зменшення витрат на імпорт може не створювати очікуваного зменшення надлишкового попиту на іноземну валюту, оскільки цьому перешкоджають обмежені можливості експорту.

Зовнішньоторговельний баланс поліпшується лише за умови високої цінової еластичності експорту, коли збільшення обсягів експорту з надлишком компенсує втрати від зниження ціни товарів експорту. Якщо цього немає, то збільшення фізичних обсягів супроводжується зниженням вартості експорту. Пропозиція іноземної валюти збільшується лише тоді, коли цінова еластичність експорту перевищує 1; інакше пропозиція іноземної валюти зменшується.

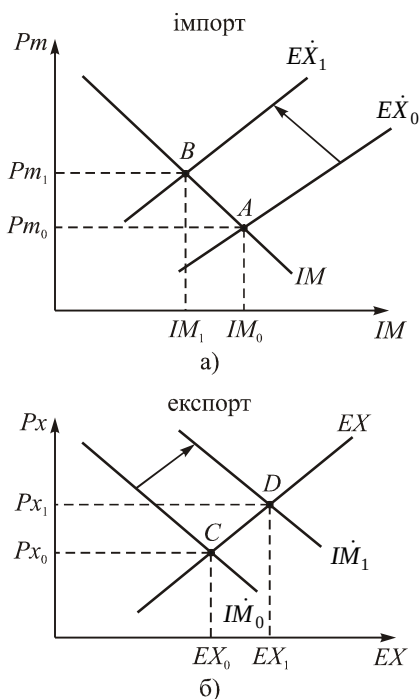

Рис. 6.4. Вплив девальвації грошової одиниці на обсяги експорту та імпорту

З іншого боку, невисока цінова еластичність імпорту може спровокувати одночасне підвищення цін та спад виробництва (стагфляцію). Після підвищення цін на імпорт подальше зменшення доходу з високою ймовірністю обмежить сукупний попит, що призведе до спаду виробництва.

Прихильники абсорбційного підходу вважають, що девальвацію грошової одиниці слід доповнювати державними заходами економічної політики, які мають регулювати обсяги абсорбції (A) (суму державного і приватного споживання (C^N) та державних і приватних інвестицій (I^N)). Сальдо поточного рахунка платіжного балансу буде додатнім, якщо валовий національний наявний дохід ($GNDI$) буде більшим за абсорбцію, тобто внутрішній попит (формула 6.4).

Це означає, що причиною пасивного сальдо поточного рахунка є надмірна абсорбція. Тому задля її стиснення держава має проводити:

- рестрикційну фіскальну політику (зменшити державні закупівлі або збільшити податки), що скоротить і приватне споживання, і приватні інвестиції;

- рестрикційну монетарну політику (обмежувати грошову пропозицію), що, своєю чергою, вплине на підвищення відсоткової ставки комерційних банків, яка загальмує приватні інвестиції.

Звідси стає зрозумілим, що причиною формування негативного сальдо поточного рахунка платіжного балансу є експансіоністська політика (як фіскальна, так і монетарна).

Вважалося, що ціновий та абсорбційний підходи є альтернативними підходами. Проте із часом з'ясувалося, що девальвація грошової одиниці за умов потенційного ВВП і пасивного сальдо поточного рахунка платіжного балансу призводить до інфляційного «перегріву» економіки. Це відбувається тому, що девальвація веде до здешевлення експорту, що збільшує попит на нього. Отже, сукупний попит в економіці зростає за рахунок зовнішньої складової (експорт товарів і послуг), що призводить до того, що сукупний попит більший за сукупну пропозицію. Отже, має місце інфляційний розрив або «перегрів» економіки. Тому задля запобігання цьому девальвацію доповнюють заходами стиснення абсорбції (тобто внутрішнього сукупного попиту).

З іншого боку, якщо за умов негативного сальдо поточного рахунка платіжного балансу зменшити абсорбцію, це призведе до падіння обсягів ВВП (відхилення від його потенційного рівня). І з точки зору класичного підходу це має призвести до зниження цін, що поліпшить цінові співвідношення на користь експорту та

збільшить внутрішній попит (абсорбцію). Проте практика засвідчує, що ціни є не настільки гнучкими, як вважається в класичній теорії. Тому це доводить необхідність одночасного застосування девальвації та зменшення абсорбції з метою підтримання ВВП на потенційному рівні.

Монетаристи вважають, що визначальним чинником вирівнювання платіжного балансу є пропозиція грошової маси. Тобто вони досліджують платіжний баланс не як рух товарів та послуг, а як грошовий феномен. Поштовхом для посилення ролі монетаристських позицій на практиці стали труднощі у Бреттон-Вудській системі фіксованих обмінних курсів.

Модель монетарного підходу спирається на кілька рівнянь:

$$Md = P \times Y / V \quad (6.18)$$

$$A = P \times Y - NAK \quad (6.19)$$

$$CA = P \times Y - A = NAK \quad (6.20)$$

$$NAK = h(Md - Ms), h > 0 \quad (6.21)$$

$$P = e \times P' \quad (6.22)$$

$$Y = Y_p \quad (6.23)$$

де Md , Ms — відповідно попит та пропозиція грошової маси, A — абсорбція, NAK — внутрішнє накопичення грошових активів, P , P' — відповідно рівень внутрішніх та світових цін, Y_p — потенційний ВВП (дохід), V — швидкість обертання грошей.

Попит на гроші визначено на основі відомої формули І. Фішера (6.18), яка виключає залежність грошового попиту від процентної ставки, тобто не враховується спекулятивний попит. Натомість враховується лише трансакційний попит.

Абсорбція (6.19) визначається як різниця між номінальним ВВП ($P \times Y$) та внутрішнім накопиченням грошових активів (NAK). Отже, внутрішні накопичення грошових активів зростають, якщо номінальний ВВП більше за абсорбцію. Їх збільшення не обов'язково означає, що мають бути придбані іноземні грошові активи, а свідчить про те, що попит на вітчизняні грошові активи (Md) більший за їхню пропозицію (Ms) (6.21). З рівняння 6.20 видно, що сальдо поточного рахунка платіжного балансу визначається подібно до абсорбційного підходу.

Логіка міркувань монетаристів стосовно впливу обсягів грошової пропозиції на сальдо рахунка поточних операцій (CA) виглядає так:

1) держава скорочує грошову пропозицію ($Ms \downarrow$), це порушує рівновагу приватного сектору, тобто підприємства і домогосподарства мають менше грошових коштів, ніж це потрібно для задоволення їхніх потреб у товарах і послугах ($Md > Ms$);

2) наслідком цього стає скорочення витрат приватного сектору ($A \downarrow$);

3) отже, ті товари і послуги (частина $P \times Y$), що їх не можуть купити вітчизняні суб'єкти, бо вони не мають на це грошових активів, надходять іноземним споживачам ($EX \uparrow$);

4) зростання експорту поліпшує сальдо чистого експорту, що веде до активного сальдо поточного рахунка платіжного балансу ($CA > 0$). При цьому не відбувається зниження ані ВВП, ані цін.

Протилежною є ситуація, коли держава розширює грошову пропозицію ($Ms \uparrow$). Це призводить до того, що суб'єкти приватного сектору володіють грошовими активами в обсязі ($Md < Ms$), що перевищує обсяги національного ВВП. Тобто виникає дефіцит національних товарів і послуг ($P \times Y < A$). Отже, цей дефіцит буде покритий за рахунок імпорту товарів і послуг ($IM \uparrow$). Це призводить до зменшення чистого експорту та пасивного сальдо платіжного балансу ($CA < 0$).

Висновком із зазначених економічних ланцюгів є те, що причиною дефіциту платіжного балансу є надмірна над обсягами номінального ВВП країни грошова пропозиція. Тобто монетаристи вважають, що порушення рівноваги платіжного балансу є наслідком хибної грошово-кредитної політики.

Альтернативною до макроекономічної концепції є концепція структуралізму. Його представники певні, що цінові механізми не придатні до вирівнювання платіжного балансу. Так, девальвація грошової одиниці може призвести до інфляції, та зниження ВВП, а отже, до погіршення експортних можливостей країни.

В економіках країн, що розвиваються, результативність девальвації гальмується: а) оберненою залежністю між обсягами експорту сировинних товарів і їхньою світовою ціною, б) обмеженими можливостями заміщення імпорту внутрішнім виробництвом. Тобто це означає, що імпорт у країнах, що розвиваються, має невисоку цінову еластичність, а експорт сировини має суто ресурсне обмеження, що за умов девальвації створює *J*-ефект. А якщо навіть чистий експорт поліпшується, то в країні, яка має значні зовнішні борги, матиме місце негативне сальдо чистих зовнішніх первинних доходів (NI , формула 6.2), яке негативно впливає на сальдо рахунка поточних операцій CA .

До того ж, якщо *J*-ефект затягується в часі, це провокує очікування девальвації й цінової нестабільності з боку економічних суб'єктів. А це, своєю чергою, гальмує інвестиційний процес у країні, що тягне поглиблення спаду виробництва (ВВП падає). Отже, сумування цих наслідків дає стагфляцію (поєднання падіння ВВП та інфляції).

Тому основною причиною порушення рівноваги платіжного балансу структуралісти вважають недостатній розвиток сектору товарів зовнішньої торгівлі. Тобто щоб вирівняти платіжний баланс, слід замість зміни реального валютного курсу, стимулювати виробництво товарів зовнішньої торгівлі. Це має відбуватися за рахунок фіскальної та монетарної експансії. Як відомо з курсу «Макроекономіка», фіскальна та монетарна експансія можуть призводити до прискорення інфляції. Проте прихильники структуралізму вважають це допустимим явищем у процесі вирівнювання платіжного балансу.

Застосування на практиці рекомендацій прихильників структуралізму для вирівнювання платіжного балансу в країнах Латинської Америки у 60—70-х роках ХХ ст. виявилось в стимулюванні платоспроможного попиту (фіскальна експансія) й активному державному втручанні в економіку (торговельний протекціонізм). Проте ці рекомендації не завжди давали позитивного економічного результату, що спричинило перегляд засобів державного регулювання платіжного балансу в бік:

- 1) гальмування процесів збільшення державних закупок та/або зменшення податків (фіскальна дисципліна);
- 2) послаблення протекціоністських дій у галузі зовнішньої торгівлі (незначна її лібералізація).

Наслідком застосування структуралізму в таких країнах, як Велика Британія, Голландія, Норвегія, Австралія у цей період стала поява так званої «голландської хвороби». «Голландська хвороба» — це процес зниження темпів економічного зростання в країні у зв'язку зі збільшенням обсягів експорту природних ресурсів. Виникнення цього терміна пов'язане з відкриттям наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років родовищ природного газу в тій частині Північного моря, що належить Голландії. Зростання експорту природного газу спричинило істотне подорожчання національної валюти, що негативним чином позначилося на інших експортоорієнтованих галузях. Тому коли йдеться про «голландську хворобу», першою чергою мають на увазі зростання реального обмінного курсу (реальна ревальвація) за рахунок збільшен-

ня обсягів експорту одних галузей, що впливає на інші галузі й на економіку загалом.

Експорт сировини є легким шляхом до отримання іноземної валюти. Це впливає на баланс попиту та пропозиції на валютному ринку країни в бік зміцнення (ревальвації) національної валюти. До того ж для підтримання рівноваги на валютному ринку уряд країни може вдатися до обміну національної грошової одиниці на іноземну, що збільшує пропозицію національної грошової одиниці ($Ms \uparrow$), а отже, може мати інфляційні наслідки.

Зацікавленість «легким» експортом (експортом сировини, оскільки на неї майже завжди є попит на світовому ринку, що пов'язане з низьким вмістом доданої вартості в такому експорті) призводить до деіндустріалізації країни. До того ж ревальвація, як відомо з курсу «Макроекономіка», лише сприяє імпорту, що посилюватиме дисбаланс у зовнішньому секторі економіки.

Усе зазначене вище, що виявилось в економіках країн, котрі прислухалися до рекомендацій виразників ідей структуралізму, змінило погляди на причини дисбалансів у платіжному балансі. З'явилося нове пояснення причини негативного сальдо чистого експорту (NX) — це пріоритети споживачів, які спираються на якість товару при формуванні свого попиту на нього. Тобто споживачі формують попит на товар незалежно від його ціни. Задоволення якістю товару нівелює вплив цінового чинника на вибір споживачів. Зниження цін на аналогічні вітчизняні товари не зсуває попит вітчизняних споживачів у бік внутрішнього ринку, оскільки якість іноземних товарів «перекриває» низьку ціну вітчизняних. Тому, доходять висновку структуралісти, зниження реального обмінного курсу не може поліпшити сальдо чистого експорту, проте здатне дестабілізувати виробництво.

Рис. 6.5. Поширення структуралізму через нові теорії (неоструктуралізм)

Структуралістські погляди дістали розвиток у двох теоріях – корпоративної конкуренції і гістерезису (рис. 6.5). Обидві теорії спираються на тезу про неефективність змін валютного курсу для поліпшення стану платіжного балансу (заперечують позитивні результати від задіяння цінових механізмів) з причини діяльності великих ТНК. ТНК володіють ефективними методами мінімізації втрат від коливань валютного курсу.

З погляду теорії корпоративної конкуренції таким методом є заниження експортних цін на одному ринку (де урядом країни проведено девальвацію) за рахунок іншого (де такого не відбулося). Це дасть змогу уникнути збитків від впливу девальвації в країні-імпортері на імпорт товарів ТНК. Отже, ТНК таким чином зберігають ринки збуту, чим нівелюють зусилля урядів країн позбутися платіжних дисбалансів за рахунок зміни валютного курсу.

Методом теорії гістерезису є здійснення інвестицій в ті країни, куди вони раніше експортували свої товари. У разі девальвації національної грошової одиниці в тій країні, куди імпортуються товари, фірма-експортер не може одразу покинути ринок цієї країни. Це пов'язано із тим, що вже вкладено інвестиційні кошти, завойовано ринок (репутація, дистриб'юторська мережа), тож швидко припинити діяльність в країні-імпортері у разі попередньо здійснених інвестицій неможливо, тобто імпорт не припиняється. Отже, і цей підхід доводить, що цінові механізми не є доволі дієвими задля досягнення рівноваги платіжного балансу.

Таким чином, структуралісти виокремили два основні методи вирівнювання платіжного балансу:

- 1) торговельний протекціонізм (впливає на імпорт);
- 2) промислова політика (впливає на експорт).

Торговельний протекціонізм дає можливість: а) адаптуватися країнам, що відстають в технологічному плані від інших країн; б) напрацювати порівняльні переваги завдяки спрямованим державним заходам; в) запобігти зниженню потенційного ВВП.

Промислова політика доповнює торговельний протекціонізм, щоб підтримати іншу складову зовнішньої торгівлі — експорт. Вона виявляється у наданні субсидій технологічним галузям і маркетинговій підтримці експортерів. Інтенсивне стимулювання експорту й імпортозаміщення в подальшому дозволяють відмовитися від всеосяжного торговельного протекціонізму, звузивши його до захисту винятково перспективних галузей.

У центрі уваги концепції універсалізму перебуває баланс заощаджень і інвестицій, який визначається основним чинником

сальдо рахунка поточних операцій платіжного балансу. Прихильники цієї концепції заперечують також вплив реального валютного курсу і доходу за кордоном на сальдо поточного рахунка. Визнається лише вплив ВВП на рівень внутрішніх заощаджень (S). Таким чином, сальдо поточного рахунка визначається за формулою 6.8.

Зміни у платіжному балансі створюються рухом капіталу до країни та за її межі. Якщо внутрішні заощадження перевищують внутрішні інвестиції ($S > I$), тобто має місце відплив капіталу за кордон, то згідно з формулою 6.8 сальдо поточного рахунка платіжного балансу має додатнє значення. Якщо $S < I$, то відповідно має місце приплив іноземного капіталу до країни, тобто спостерігатиметься від'ємне сальдо поточного рахунка платіжного балансу. Прихильники універсалізму зазначають, що пов'язані з цим коливання реального валютного курсу мають місце лише у порівняно закритих економіках.

Причиною того, що сальдо поточного рахунка не залежить від коливань реального валютного курсу, є високий рівень заміщення між внутрішніми товарами та товарами імпорту. Тобто це означає, що в світовій економіці виробляється «універсальний» товар (звідси й пішла назва концепції «універсалізм»). Назагал це є вдалим припущенням для розвинених країн, проте для країн, що розвиваються, або для таких, як Україна, де спрацьовує принцип «імпортне — значить краще», товари імпортні та вітчизняні не є однорідними.

Проте універсалісти використали свою тезу про незалежність динаміки сальдо рахунка поточних операцій платіжного балансу від змін реального валютного курсу з метою обґрунтування необхідності запровадження фіксованого валютного курсу. Вони довели, що це має такі переваги:

- 1) на мікрорівні це дає можливість прогнозувати прибутки, зменшити валютні ризики та номінальну відсоткову ставку;
- 2) сприяє мобілізації внутрішніх заощаджень;
- 3) полегшує рух капіталу між країнами.

Отже, щоб збалансувати заощадження й інвестиції з метою впливу на платіжний баланс, універсалісти пропонують користуватися методами фіскальної політики, обмежувати міжкраїнні потоки капіталу та реформувати фінансовий сектор. На відміну від структуралістів вони вважають, що торговельний протекціонізм не слід застосовувати, оскільки він може порушити рівноважне значення реального валютного курсу. А це негативно впливає на розподіл ресурсів в економіці. Монетарну політику

вважають нейтральною стосовно впливу на сальдо рахунка поточних операцій.

Представники секуляризму вважають, що нерівновага в платіжному балансі пов'язана з недостатньою конкурентоспроможністю вітчизняних товарів. А оскільки підвищення конкурентоспроможності товарів — це не одномоментний, а вельми тривалий процес, то увага секуляристів прикута до пояснення довгострокових тенденцій у платіжному балансі країни. Зважаючи на це, стає зрозумілим, чому саме так називається дана концепція. В перекладі з англійської «*secular*» означає «*віковий, довготривалий*».

Як і у структуралістів, пояснення причин нерівноваги платіжного балансу стосується якості товарів, оскільки вона значною мірою визначає їх конкурентоспроможність. Проте якість товару розглядається не як сумарне позитивне ставлення споживачів до цього товару, як у структуралізмі, а як явище, що передусім визначається такими чинниками, як продуктивність праці й технологічне лідерство.

Стосовно співвідношення між інвестиціями та заощадженнями (формула 6.8), то йому не приділяється значної уваги в цій концепції. Секуляристи вважають, що сальдо поточного рахунка залежить від доходу (ВВП) країни. Якщо дана країна має вищу схильність до імпорту (з курсу «Макроекономіка» можна пригадати, що схильність до імпорту — це величина, котра показує, як змінюється імпорт у разі зміни доходу на 1 одиницю), ніж країни, з якими вона торгує, то з часом сальдо поточного рахунка буде погіршуватися, навіть якщо знижуватиметься реальний валютний курс. Отже, в концепції секуляризму вплив валютного курсу хоч і не відкидається, проте його значення не є вирішальним і суттєвим.

Базове, довгострокове значення сальдо рахунка поточних операцій в певній країні визначається науково-технологічними досягненнями, а всі відхилення від нього мають короточасний характер і спричинені заходами фіскальної, монетарної та зовнішньоторговельної політики.

Таким чином, коло державного втручання з метою вирівнювання стану платіжного балансу з позиції секуляризму обмежується заходами, що впливають на посилення позицій країни в науковій і технологічній сферах (на підвищення технологічної конкурентоспроможності країни), що спрямовані на створення належної інфраструктури й інформаційних систем. При цьому, на відміну від структуралістів, вважається, що ефективною є саме лібералізація зовнішньої торгівлі, а не її обмеження.

Недоліки класичної традиції зокрема меркантилізму загалом стали зрозумілими під час «Великої депресії» (1929—1933), коли виявився брак гнучкості цін. Стрімке зменшення пропозиції грошової маси не створювало належного зниження цін. У 1920—1930-х роках цьому перешкоджали одразу кілька чинників: посилення профспілкового руху, практика довгострокових контрактів, запровадження схем соціального страхування тощо. В економіках із грошовою стабільністю (чимало країн не поспішали з відмовою від золотого стандарту) та недостатньо гнучким ціноутворенням відсутність цінових чинників вирівнювання платіжного балансу поглиблювала спад виробництва.

До вдосконалення класичної традиції вирівнювання платіжного балансу можна віднести:

- вплив відсоткової ставки на рух капіталу. Це послаблює значення цінового ефекту як одноосібного чинника рівноваги платіжного балансу;

- функціонування банківської системи з неповним резервуванням. Це може істотно модифікувати зв'язок між монетарними ефектами платіжного балансу та пропозицією грошової маси. Водночас слабшає довіра до монетарної системи;

- подібність між рухом монетарного золота і змінами валютних резервів. Зазначене припущення є важливим для актуалізації монетарного механізму вирівнювання платіжного балансу, який може зазнавати змін унаслідок стабілізаційної монетарної політики. Зазначимо, що під час впливу капіталу центральний банк зазвичай збільшує внутрішній кредит з метою підтримання сталої пропозиції грошової маси; навпаки, приплив капіталу може супроводжуватися заходами щодо обмеження пропозиції грошової маси.

Автоматична адаптація за фіксованого обмінного курсу має кілька обмежень:

1. Недвозначність зменшення пропозиції грошової маси. По-перше, це може створити глибокий короточасний спад виробництва. По-друге, створюється небезпечне напруження в банківській системі. По-третє, виникає політичний тиск з боку опонентів політики обмеження сукупного попиту, яких не бракує будь-де в сучасному світі.

2. Невисока мобільність капіталу. В країнах з невисокою залежністю потоків капіталу від відсоткової ставки єдиним наслідком підвищення цього показника може бути «витіснення» приватних інвестицій та збільшення тривалості процесу вирівнювання платіжного балансу.

3. Залежність від гнучкості цін. Відсутність гнучкості в бік зниження притаманна ціноутворенню в країнах з інфляційною передісторією та протекціоністською торговельною політикою. Якщо так, то ефективність рестрикційної монетарної політики значно знижується і сприятливий ціновий ефект не може реалізуватися. Досить несподівано торговельний протекціонізм стає перешкодою для вирівнювання платіжного балансу.

4. Очікування економічних агентів. Гнучкість цін може не обернутися збільшенням виробництва, якщо на підставі поточного зниження цін споживачі очікують ще нижчих цін. Відповідно споживання товарів і послуг буде відкладено в часі, тож зниження рівня цін (дефляція) не створюватиме очікуваного збільшення сукупного попиту.

5. Невисока цінова еластичність зовнішньої торгівлі. Це обмежує дію цінового ефекту для країн з технологічно відсталою структурою промислового виробництва. Фактично потенційні інвестори не можуть скористатися зі зниження цін, оскільки немає можливостей оперативної цінової переорієнтації з внутрішнього на зовнішні ринки.

Потенцій переваги автоматичної адаптації за фіксованого обмінного курсу є такими:

1. Підтримання грошової стабільності. По-перше, це відчутно поліпшує інвестиційний клімат. По-друге, в економіці з високою залежністю від критичного імпорту мінеральної сировини, обладнання і напівфабрикатів краще забезпечуються потреби експорту. По-третє, зменшуються кошти обслуговування зовнішнього боргу.

2. Антиінфляційне спрямування. Зазвичай дефіцит платіжного балансу пов'язують з девальвацією грошової одиниці та загрозою інфляції. У такому контексті важливо, що грошова стабільність і помірковане зниження цін запобігають «втечі» капіталу. В «доларизованій» економіці України девальвація грошової одиниці практично завжди «прискорює» інфляцію через зменшення попиту на гроші й погіршує цінову конкурентоспроможність товарів експорту.

3. Нейтральність. Автоматична адаптація зменшує загрозу політично «коректних» рішень експансійного характеру (встановлення «реалістичного» обмінного курсу, емісійне фінансування дефіциту бюджету), які вирівнюють платіжний баланс із точністю до навпаки.

Для автоматичного вирівнювання платіжного балансу за допомогою плаваючого обмінного курсу не бракує вагомих недоліків:

- *J*-ефект. Одразу після девальзації грошової одиниці сальдо поточного рахунка (чистого експорту) може не поліпшитися,

принаймні в короткочасному плані (точка *B* на рис. 6.5). *J*-ефект пояснюється невисокою короткочасною ціновою еластичністю попиту на імпорт і експорт відповідно. Очікуване вирівнювання чистого експорту відбувається лише у віддаленій перспективі (точка *C*). докладніше *J*-ефект пояснюють декілька причин. По-перше, часовий лаг у виконанні раніше підписаних контрактів. По-друге, інерція споживачів, які звикли до певних товарів імпорт і неохоче змінюють власні смаки. По-третє, економічні агенти не поспішають змінювати постачальників, аж доки не переконаються у тривалому характері зміни цінових співвідношень;

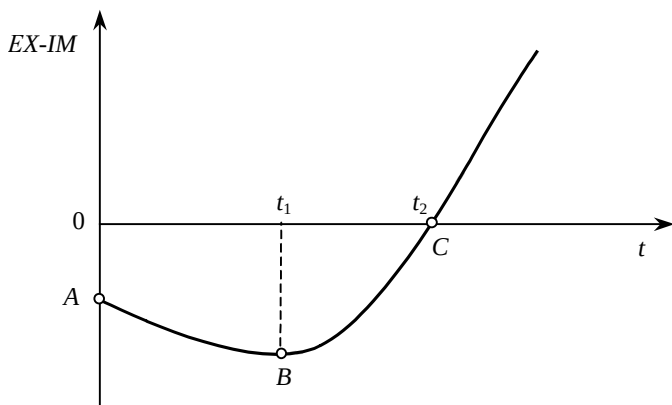

Рис. 6.5. *J*-ефект

- інфляційна «віддача» знецінення грошової одиниці. Поширено вважати, що обмінний курс є одним із самостійних джерел інфляційної інерції:

$$\pi = (1 - \alpha)(w - \pi) + \alpha(e - \pi),$$

де π — інфляція;

w — темп підвищення заробітної плати;

e — темп знецінення грошової одиниці.

Якщо ваговий коефіцієнт α є достатньо високим, від знецінення грошової одиниці слід очікувати відчутного прискорення інфляції;

- чинник ризику. Це може перешкодити очікуваному припливу капіталу попри значне підвищення процентної ставки. Джерелом ризику можуть стати *J*-ефект, прискорення інфляції тощо;

- залежність сукупної пропозиції від критичного імпорту. Якщо виробництво залежить від імпортних компонент і не має можливостей заміщення імпорту власним виробництвом, девальвація грошової одиниці позначиться глибоким спадом у реальному секторі.

Потенційних переваг вирівнювання платіжного балансу за допомогою плаваючого обмінного курсу кілька:

- оперативність. Знецінення грошової одиниці знижує реальний валютний курс негайно;

- незалежність від валютних резервів. За умов фіксованого валютного курсу зменшення грошової маси вимагає значних валютних резервів. Якщо цього немає, валютні резерви можуть вичерпатися задовго до вирівнювання платіжного балансу. З іншого боку, тривале збільшення валютних резервів може супроводжуватися підтриманням підвищеної відсоткової ставки та безпосередніми втратами центрального банку від операцій стерилізації монетарних ефектів платіжного балансу;

- мінімізація втрат доходу. В ідеальному випадку нема підстав для зниження доходу нижче «природного» значення Y (потенційний), адже погіршення платіжного балансу коригується зниженням обмінного курсу.

Кілька особливостей цінового підходу обмежують його використання для ширшого аналізу економічних процесів у відкритій економіці. По-перше, модель Бікердайка-Робінсон-Метцлера передбачає розрахунок індивідуальних цінових еластичностей для окремих товарів експорту-імпорту. Це доволі важко навіть для країн із розвинутою системою статистики зовнішньої торгівлі.

По-друге, не аналізується рівновага грошового ринку. Це важливо передусім для країн із високою залежністю сукупного попиту від відсоткової ставки, адже девальвація грошової одиниці впливає на цей показник. За умови високої мобільності капіталу центральний банк втрачає контроль за пропозицією грошової маси, що перешкоджає підтриманню цінової стабільності (відсутність інфляції є одним із важливих припущень моделі Бікердайка-Робінсон-Метцлера).

По-третє, теоретична модель цінового підходу не враховує залежності сальдо зовнішньої торгівлі від доходу. Країни з низькою ціновою еластичністю та високою залежністю попиту на імпорт від доходу потерпатимуть від постійного в часі погіршення торговельного балансу за умови власного прискорення економічно розвитку стосовно країн-торговельних партнерів. Мірою збільшення доходу підвищений попит на імпорт вимагатиме знач-

ного знецінення грошової одиниці з метою підтримання рівноваги торговельного балансу.

По-четверте, девальвація грошової одиниці може безпосередньо впливати на сукупний попит через зміну реальної вартості фінансових активів.

Зрештою, ціновий підхід не передбачає врахування повної зайнятості, коли немає можливостей залучення додаткових трудових ресурсів для виробництва товарів експорту.

Резюме до розділу 6

Для управління операціями зовнішнього сектору економіки державні органи країни використовують статистичну інформацію, що міститься в платіжному балансі країни. Виконанню управлінських функцій сприяє аналітична форма платіжного балансу. Дисбаланс поточного рахунка платіжного балансу нейтралізується за допомогою фінансових потоків рахунка капітальних операцій: 1 канал фінансових потоків — це неемісійне фінансування, яке відображає чистий приплив капіталу, 2 канал — це емісійне фінансування, яке здійснюється за рахунок придбання або ліквідації резервних активів.

Аналітична форма платіжного балансу розробляється з метою розмежування автономного й неавтономного фінансування його дефіциту. Автономне фінансування здійснюється без прямої участі держави, неавтономне фінансування включає використання резервних активів та виняткове фінансування, яке тією чи іншою мірою здійснюється за участі держави.

Теоретичні концепції, що їх використовують для коригування платіжного балансу, включають такі: 1) макроекономічна, 2) структуралізм; 3) секуляризм; 4) універсалізм. У межах макроекономічної концепції вирізняють дві базові моделі регулювання платіжного балансу: кейнсіанську та класичну. На їх основі сформувалися різні підходи: а) автоматична адаптація; б) абсорбційний; в) ціновий; г) монетарний.

Класичний підхід за відсутності золотого стандарту сьогодні не придатний для використання на практиці, тому його місце за-

ступив кейнсіанський підхід, що найкраще пояснив перебіг «Великої депресії». Процес автоматичної адаптації має два прояви: для фіксованого та плаваючого валютного курсу. Кожен із цих проявів проходить стадії цінового ефекту, ефекту відсоткової ставки та ефекту доходу, з тією відмінністю, що ці ефекти виявляються в різній часовій послідовності: для плаваючого обмінного курсу автоматична адаптація розпочинається ціновим ефектом, тоді як для фіксованого обмінного курсу ним завершується.

Прихильники цінового підходу головним чинником вирівнювання платіжного балансу визнають девальвацію грошової одиниці. Прибічники абсорбційного підходу вважають, що девальвацію грошової одиниці слід доповнювати державними заходами економічної політики, котрі мають регулювати обсяги абсорбції.

Монетаристи певні, що визначальним чинником вирівнювання платіжного балансу є пропозиція грошової маси, тобто вони досліджують платіжний баланс не як рух товарів та послуг, а як грошовий феномен. Основною причиною порушення рівноваги платіжного балансу структуралісти вважають недостатній розвиток сектору товарів зовнішньої торгівлі. Тобто щоби вирівняти платіжний баланс, слід не змінювати реальний валютний курс, а стимулювати виробництво товарів зовнішньої торгівлі.

Представники секуляризму переконані, що нерівновага у платіжному балансі пов'язана з недостатньою конкурентоспроможністю вітчизняних товарів. А оскільки підвищення конкурентоспроможності товарів — це не одномоментний, а вельми тривалий процес, то увага секуляристів прикута до пояснення довгострокових тенденцій у платіжному балансі країни.

Терміни та поняття до теми

Абсорбція
Автоматична адаптація
Автономне фінансування
Виняткове фінансування
Емісійне фінансування
Класична концепція регулювання платіжного балансу
Кейнсіанська концепція регулювання платіжного балансу

Методи регулювання платіжного балансу
Неавтономне фінансування
Неемісійне фінансування
Незабезпечене фінансування
Платіжний баланс
Секуляризм
Структуралізм
Універсалізм
J-ефект

Питання з теми

1. Розкрийте зміст та особливості використання аналітичної форми платіжного балансу.
2. У чому полягає відмінність між автономним і неавтономним фінансуванням платіжного балансу?
3. Схарактеризуйте методи регулювання платіжного балансу.
4. Здійсніть порівняльний аналіз джерел фінансування дефіциту платіжного балансу.
5. Схарактеризуйте основні теоретичні концепції управління платіжним балансом.
6. Поясніть основні відмінності у проведенні заходів з вирівнювання платіжного балансу для фіксованого та плаваючого обмінного курсів.
7. Схарактеризуйте сутність автоматичного вирівнювання платіжного балансу за допомогою плаваючого обмінного курсу.

Література для поглибленого вивчення матеріалу

1. Макроекономіка та макроекономічна політика : Навч. посіб. / А. Ф. Мельник та ін. — К.: Знання, 2008. — 699 с.
2. Радіонова І. Ф. Макроекономіка та економічна політика : Підручник. — К.: Таксон, 1996. — 201 с.

3. Руководство по платежному балансу. — 5-е изд. / Пер. с англ. — МВФ, 1995. — 256 с.
4. *Савельев Є. В.* Міжнародна економіка: теорія міжнародної торгівлі та фінансів : Підручник для магістрантів з міжнародної економіки та державної служби. — Тернопіль: Економічна думка, 2001. — 504 с.
5. *Савченко А. Г.* Макроекономічна політика. Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. — К.: КНЕУ, 2002. — 135 с.
6. *Савченко А. Г., Пухтаєвич Г. О., Тітьонко О. М.* Макроекономіка : Підручник. — К.: Либідь, 1999. — 288 с.
7. *Самуельсон П. А., Нордгауз В. Д.* Макроекономіка / Пер. з англ. — К.: Основи, 1995. — 544 с.
8. *Шевчук В.* Платіжний баланс і макроекономічна рівновага в трансформаційних економіках: досвід України. — Львів: Каменяр, 2001. — 495 с.
9. *Шевчук В.* Платіжний баланс, економічне зростання і стабілізаційна політика. — Львів: Кальварія, 2008. — 734 с.

ПОЛІТИКА ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ

Перелік знань та вмінь, яких набуде студент після опанування матеріалів теми

Опанування матеріалів теми дасть змогу студентам **знати**:

- ✓ про способи функціонального опису факторів економічного зростання;
- ✓ про сильні та слабкі сторони моделі економічного зростання Солоу;
- ✓ про внесок освіти і навчання в прискорення темпів зростання;
- ✓ про сектор R&D як генератор інновацій в економіці;
- ✓ про роль інновацій в економічному зростанні;
- ✓ про зв'язок інновацій з технологічними укладами;
- ✓ про способи еволюційного руху від одного технологічного укладу до іншого.

Після опанування матеріалів теми студенти мають **вміти**:

- виявляти й аналізувати джерела економічного зростання країни;
- використовувати правило нагромадження людського капіталу в аналізі поточної економічної політики;
- прогнозувати темпи впровадження інновацій відповідно до моделі Агіона-Хоуїта.

7.1. Економічне зростання і макроекономічна політика: пошук точок дотику

Розвиток виступає важливою характеристикою будь-якої економічної системи. Економісти здавна шукали відповіді на питання про джерела, шляхи і наслідки економічного розвитку. Причини «багатства» народів або їх «бідності», швидкості розвитку, його якості хвилювали вчених-філософів й економістів не тільки від Адама Сміта, а й куди раніше.

Економічний розвиток є категорією, що відображає розвиток людського суспільства у сфері суспільного виробництва та зміну добробуту всіх його членів. Сутнісне підґрунтя економічного розвитку становить процес вдосконалення, змін у продуктивних силах суспільства.

Визначальним елементом економічного розвитку є економічне зростання. Під останнім зазвичай розуміють регулярне, усталене розширення масштабів діяльності певної господарської системи, що виявляється у збільшенні розмірів застосованої суспільної праці і виробленого продукту — товарів та послуг (табл. 7.1).

Таблиця 7.1

СЕРЕДНЬОРІЧНІ ТЕМПИ ЗРОСТАННЯ ВВП У РЕГІОНАХ СВІТУ*

Регіони	1970—1979 роки	1980—1989 роки	1990—1999 роки	2000—2008 роки
Європа та Північна Америка	4,2	2,9	2,6	2,8
Країни колишнього СРСР	н/д	н/д	– 4,9	8,5
Близький Схід та Північна Африка	6,6	2,3	4,3	4,5
Східна Азія, Австралія та Океанія	5,6	7,7	8,2	8,7
Південна Азія	3,6	5,6	5,3	6,7
Африка на південь від Сахари	4,3	2,2	2,0	4,9
Латинська Америка і Карибський регіон	5,5	1,8	3,0	3,6
Світ в загалом	4,0	3,0	2,7	3,0

* Обчислено за: World Development Indicators, World Bank, 2010.

Темпи економічного зростання, які є переважно кількісним показником, справляють вирішальний вплив на динаміку рівня доходів і споживання населення країни. За стабільної кількості населення доходи в середньому на людину зростають прямо пропорційно темпам економічного зростання (табл. 7.2).

Таблиця 7.2

**СЕРЕДНЬОРІЧНІ ТЕМПИ ЗРОСТАННЯ ВВП
НА ДУШУ НАСЕЛЕННЯ У РЕГІОНАХ СВІТУ***

Регіони	1970—1979 роки	1980—1989 роки	1990—1999 роки	2000—2008 роки
Європа та Північна Америка	4,1	2,3	2,1	3,0
Країни колишнього СРСР	н/д	н/д	– 4,7	8,7
Близький Схід та Північна Африка	3,5	– 0,6	2,0	2,6
Східна Азія, Австралія та Океанія	5,0	6,0	6,8	7,8
Південна Азія	0,6	3,2	3,3	5,0
Африка на південь від Сахари	1,3	– 0,7	– 0,7	2,3
Латинська Америка і Карибський регіон	3,2	– 0,3	1,3	2,3
Світ в загалом	2,1	1,3	1,2	1,8

* Обчислено за: World Development Indicators, World Bank, 2010.

При оцінюванні наявного економічного розвитку застосовують відносні показники — ВВП на душу населення, національний дохід на душу населення, індекс фізичної якості життя, індекс розвитку людини та інші. Вони відображають не тільки економічні умови життя — кількість реальних товарів і послуг, що припадає в середньому на одну людину, — а й залучають до аналізу низку соціально-демографічних параметрів (освіченість, тривалість життя). З відмінностей між показниками розвитку і зростання впливає, що економічне зростання відображає кількісний бік розвитку.

За рахунок економічного розвитку суспільство розв’язує низку онтологічних проблем: 1) розширення доступу до матеріальних і нематеріальних благ шляхом збільшення ВВП чи націона-

льного доходу на душу населення; 2) оптимальний розподіл цих благ між членами суспільства, ліквідація абсолютного зубожіння; 3) поліпшення якості життя, що передбачає необхідність урахування тривалості життя людини, інтелектуального потенціалу, можливості вибору матеріальних благ. Тому *об'єктом розвитку* є не лише зростання абсолютних показників чи фізичного обсягу виробництва, а люди та забезпечення їх матеріальними умовами для реалізації закладеного в них природою потенціалу. Оскільки люди діють у складному мереживі різноманітних соціально-економічних систем, вони формують поведінку, суспільні інститути, соціальні структури, зміни яких також впливають на економічний розвиток.

Отже, розвиток передбачає комплекс змін, за допомогою яких зорієнтована на задоволення основних потреб і бажань окремих людей та груп населення соціальна система рухається від стану загальної незадоволеності до нових сприятливіших матеріальних і духовних умов життя.

Мета розвитку в будь-якому суспільстві, хоч би якими були його уявлення про «гарне життя», відповідно до досліджень провідних учених у цій сфері, має включати як мінімум три компоненти [4, с. 32]:

— збільшення пропозиції й більшу доступність необхідних для підтримки життя товарів та послуг;

— підвищення рівня життя, що передбачає поряд зі зростанням доходів збільшення кількості робочих місць, якісну освіту, більшу увагу до культурних і гуманітарних цінностей. Такий комбінований підхід сприяє зростанню матеріального добробуту, підвищенню особистої і національної самосвідомості;

— надання особистості і суспільству в цілому більших можливостей вибору в економіці й соціальній сфері, щоби послабити підпорядкування і залежність їх від інших людей і країн, захистити від страждань і нещастя.

Макроекономічна політика економічного розвитку для досягнення окреслених вище цілей використовує інструментарій державного втручання в економіку з метою впливу на макроекономічні змінні, які, своєю чергою, визначають динамізм економічного розвитку. Як параметри регулювання «політика зростання» використовує екстенсивні фактори зростання — кількісне збільшення робочої сили та основних фондів, або нарощування капіталоозброєності, а також інтенсивні фактори, що забезпечують підвищення якості використовуваної робочої сили, капіталу, поліпшують організацію й управління виробництвом тощо.

Важливу роль у розвитку макроекономічної політики зростання відіграли, поряд з кейнсіанськими напрацюваннями, теоретичні розроблення різноманітних типів виробничих функцій, що відображають кількісні аспекти економічного зростання через визначення впливу окремих факторів на темпи зростання потенційного виробництва.

Як відомо з курсу макроекономіки, залежність між обсягами випуску благ (ВВП) і необхідними для його створення факторами виробництва називають *виробничою функцією*. У загальному вигляді її подають так:

$$Y = f(L, K, t, \text{etc.}), \quad (7.1)$$

де Y — обсяг випуску (ВВП), L — праця, K — капітал, t — «технічний прогрес», *etc* — будь-які інші фактори (наприклад земля).

Використання її інструментарію в межах курсу «Макроекономічна політика» потребує розуміння того, що виробнича функція може бути записана в різноманітних алгебраїчних виразах, які, своєю чергою, визначатимуться особливостями виробничих процесів, цілями і задачами моделювання тощо. Найвідомішою виробничою функцією, яку використовують для моделювання макропроцесів, є *функція Кобба-Дугласа*. Її переваги полягають у тому, що вона має властивості лінійності й однорідності.

Функцію називають *однорідною* ступеня n , якщо при множенні обсягу факторів на деяку константу k отриманий обсяг виробництва буде у k^n разів відрізнятись від початкового. Це означає, що функція матиме постійну віддачу від масштабу. В алгебраїчному вигляді функцію Кобба-Дугласа записують як:

$$Y = A \cdot L^{\alpha} \cdot K^{\beta} \quad (7.2)$$

де A — константа, що характеризує загальну ефективність виробництва, α — коефіцієнт чутливості (еластичності) виробництва за працею L , β — коефіцієнт чутливості (еластичності) виробництва до капіталу K . Ці коефіцієнти відображають вагу відповідного виробничого фактору у створюваному продукті.

При аналізі функції Кобба-Дугласа важливу увагу приділяють перевірці суми коефіцієнтів α і β на рівність одиниці, що дає підстави для визначення типу економічного зростання:

1) якщо $\alpha + \beta > 1$, то така функція характеризується зростаючою віддачею від масштабу, коли при збільшенні факторів výro-

бництва кінцевий продукт зростатиме значно швидшими темпами. В такій ситуації має місце інтенсивний тип економічного зростання; при цьому при $\alpha > \beta$ зростання розглядається як працелінійне, при $\alpha < \beta$ — як капіталолінійне;

2) при $\alpha + \beta < 1$ віддача від масштабу є спадною, тобто випуск приростатиме повільніше за темп приросту залучених до виробництва ресурсів, відповідно до такої функції зростання в економіці відсутнє;

3) при $\alpha + \beta = 1$ віддача від масштабу має постійний характер, а економічне зростання розглядається як екстенсивне.

Параметр A у формулі (7.2) характеризує вплив науково-технічного прогресу на виробничий процес через зміну ефективності всього процесу або ефективності використання окремого ресурсу. Цей вплив може виражатися трьома варіантами.

Якщо НТП впливає на все виробництво і виступає як функція від часу t , він розглядається як нейтральний (або НТП за Хіксом), а виробнича функція матиме вигляд:

$$Y = A_t \cdot f(L, K). \quad (7.3)$$

Коли НТП веде до підвищення ефективності використання праці при незмінній ефективності капіталу, такий НТП є працелінійним (НТП за Солоу):

$$Y = f(A_t \cdot L, K). \quad (7.4)$$

При підвищенні ефективності наявного капіталу (без змін його фізичного обсягу) спостерігається капіталозаощадний НТП (НТП за Хародом):

$$Y = f(L, A_t \cdot K). \quad (7.5)$$

Наприклад, фахівцями Інституту економіки та прогнозування було розроблено трифакторну виробничу функцію для економіки України на основі аналізу статистичних даних за 1998—2004 роки [3, с. 506]. Вона має вигляд:

$$Y = 0,000217 \cdot L^{0,72568} \cdot K^{0,68339} \cdot G^{-0,03915}, \quad (7.6)$$

де Y — обсяг ВВП; L — робоча сила, представлена у вигляді загального фонду оплати праці, який визначено множенням кількості зайнятих на середньомісячну зарплату; K — обсяг основних

фондів, виражений у постійних цінах; G — земля, що представлена загальною оцінкою вартості сільськогосподарських угідь в Україні.

Із запропонованої формули випливає висновок про позитивну залежність між працею і капіталом та українським ВВП. Наприклад, при збільшенні фонду оплати праці на 1 % можна очікувати підвищення ВВП на 0,73 %; при збільшенні інвестицій в основні фонди на 1 % передбачається зростання ВВП на 0,68 %. Цікавим виявляється встановлений негативний зв'язок між земельними ресурсами і ВВП. Найімовірніше причиною такого явища є негативний вплив на аграрну статистику трансформаційних процесів на селі й інституціональна неврегульованість аграрних відносин в Україні.

Інструментарій виробничих функцій широко використовують при аналізі, моделюванні і прогнозуванні економічного зростання. Зокрема, тотожності функції Кобба-Дугласа покладено в основу найвідомішої моделі, що описує економічне зростання, — моделі Солоу.

7.2. Традиційні фактори економічного зростання як орієнтири макроекономічної політики. Модель Солоу

Моделі економічного зростання, що базувалися на виробничих функціях, були розроблені в таборі неокласиків на зламі 50—60-х років XX століття. Починаючи від програмної статті Р. Солоу «Технічний прогрес і агрегована виробнича функція» у 1957 р., економічне зростання та його фактори на певний час перетворилися на центральну проблему досліджень мейнстріму. Поштовхом до таких бурхливих студій економічного зростання були виявлені факти зростання у XX ст. сукупного суспільного продукту в розвинених країнах вищими темпами, ніж *витрати праці і капіталу*. Це означає, що роль екстенсивних факторів у зростанні можна вважати другорядною, а на передній план виходить технічний прогрес. За розрахунками Солоу, на Заході вже у середині XX ст. внесок технічного прогресу в зростання перевищував 80 %, і лише 20 % його забезпечувало-

ся нарощуванням чисельності робочої сили та фізичного капіталу.

Як відомо, внесок кожного із факторів (відповідно до виробничої функції (7.2)) в загальне економічне зростання у темповому вимірюванні оцінюється за формулою:

$$\frac{\Delta Y}{Y} = \alpha \cdot \frac{\Delta K}{K} + \beta \cdot \frac{\Delta L}{L} + \frac{\Delta A}{A}. \quad (7.7)$$

Спираючись на цю формулу, внесок факторів у зростання в розвинутих країнах на сучасному етапі можна проілюструвати такою таблицею (табл. 7.3).

Таблиця 7.3

**ВНЕСОК ФАКТОРІВ В ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ
В РОЗВИНЕНИХ КРАЇНАХ***

Країни	Роки	Середньорічні темпи приросту				Частка інтенсивних факторів
		$\Delta Y/Y$	$\Delta L/L$	$\Delta K/K$	$\Delta A/A$	
США	1950—1973	3,6	1,3	3,2	1,6	44
	1973—1990	2,5	1,7	3,2	0,4	16
	1990—2007	3,1	1,1	4,3	1,2	39
Японія	1950—1973	9,2	1,6	9,2	4,9	53
	1973—1990	4,0	0,3	6,8	1,8	45
	1990—2007	1,3	– 0,7	2,8	1,1	85
Німеччина	1950—1973	6,0	0,2	6,3	3,7	62
	1973—1990	2,1	– 0,4	3,3	1,4	67
	1990—2007	1,5	– 0,3	2,3	1,1	73
Велика Британія	1950—1973	3,0	0,4	5,1	1,0	33
	1973—1990	1,8	– 0,1	3,1	0,9	50
	1990—2007	2,6	0,1	4,5	1,4	54
Франція	1950—1973	5,1	0,3	5,3	3,1	61
	1973—1990	2,4	– 0,4	4,4	1,4	58
	1990—2007	1,8	0,1	3,0	1,0	56

Країни	Роки	Середньорічні темпи приросту				Частка інтенсивних факторів
		$\Delta Y/Y$	$\Delta L/L$	$\Delta K/K$	$\Delta A/A$	
Італія	1950—1973	5,6	0,7	5,1	3,4	61
	1973—1990	2,9	0,4	3,5	1,6	55
	1990—2007	1,2	0,5	2,8	0,1	8
Середнє незважене	1950—1973	5,4	0,8	5,7	2,9	54
	1973—1990	2,6	0,3	4,0	1,2	46
	1990—2007	1,9	0,1	3,3	1,0	53

*Джерело: [1].

Модель Солоу як така, що здатна відносно ефективно проілюструвати співвідношення та роль різних факторів у створенні зростання, є вдалою відправною точкою для аналізу напрямів макроекономічної політики зростання.

Пригадаймо з курсу макроекономіки *основні положення* моделі Солоу. Модель Солоу описує вплив на економічне зростання заощаджень, приросту населення і технічного прогресу. Вона базується на чотирьох основних змінних: випуску Y , обсягові капіталу K , трудових ресурсів L та параметрі E , що відображає ефективність праці одного робітника, на яку, своєю чергою, впливають стан його здоров'я, рівень освіти і кваліфікації. Саме останній показник репрезентує вплив НТП на економіку через збільшення економії праці. Усі основні змінні розглядаються не в абсолютному вираженні, а у відносних величинах — на одиницю праці. Обсяг випуску в такому разі визначається продуктивністю праці y , яка залежить від кількості капіталу, що припадає на одиницю трудових ресурсів — капіталоозброєності k :

$$y = f(k). \quad (7.8)$$

Таким чином, для створення економічного зростання необхідним є не просто підтримання капіталоозброєності робітників на наявному рівні, а забезпечення нарощування обсягів k . Таке стає можливим, коли новий капітал, що вводиться в економіку (приростає), перевищує кількість капіталу, що виводиться з економіки внаслідок зношення чи потребує заміщення.

Економіка, яку описує модель Солоу, вважається закритою, в ній відсутня держава, а весь створений продукт у розподіляється на споживання c та заощадження s . Останні, своєю чергою, повністю конвертуються в новий капітал (інвестиції i): $i = s \cdot Y$.

Капітал, наявний в економіці, зношується з деякою постійною нормою d , що вимагає додаткових витрат на його відновлення (амортизацію). Зростаюче темпом n населення, що поступово перетворюється на робочу силу, вимагає додаткових одиниць капіталу для збереження капіталоозброєності на наявному рівні. Аналогічний вплив справляє і технологічний прогрес: підвищуючи ефективність праці окремого робітника темпом g , він розширює можливості використання трудових ресурсів, але також ставить проблему нарощування капіталу для забезпечення роботою вивільнених ефективності працівників.

Приріст капіталоозброєності відбувається за таких умов:

$$\Delta k = s \cdot f(k) - (d + n + g) \cdot k. \quad (7.9)$$

Центральним припущенням моделі Солоу є поняття так званого «стійкого стану» для k (позначається k^*), в умовах якого $\Delta k = 0$, а кількість введеного капіталу збігається з його виведеною і заміщеною кількістю $s \cdot f(k^*) = (d + n + g) \cdot k^*$. У стійкому стані капіталоозброєність k є постійною, що веде до незмінності продуктивності праці $y = f(k^*)$. На продуктивність праці впливає, крім капіталоозброєності, також ефективність праці окремого робітника $y = \frac{Y}{L \cdot E}$.

Це означає, що загальний рівень виробництва Y у стійкому стані, який із попередньої формули дорівнює $Y = y \cdot (L \cdot E)$, зростатиме таким темпом, яким зростатимуть кількість праці L та її ефективність E , а саме темпом $n + g$. Сама ж продуктивність праці Y/L , яка тепер визначається як $y \cdot E$, збільшуватиметься темпом g . Так само і капіталоозброєність, на яку впливатиме ефективність праці

$k = \frac{K}{L \cdot E}$, у стійкому стані зростатиме тільки за умов зростання g .

Першим важливим висновком з моделі Солоу для макроекономічної політики є твердження, що *причинами*, які забезпечують загальне *зростання* ВВП і обсягів капіталу, коли економіка перебуває у стійкому стані, є збільшення чисельності населення і технічний прогрес. Причому чисельність населення впливає на пропорції, в яких досягається стійка капіталоозброєність і не впливає на самі темпи збільшення продуктивності праці й капіталоозброєність (рис. 7.1). Останні (темпи) у стійкому стані задаються винятково науково-технічним прогресом.

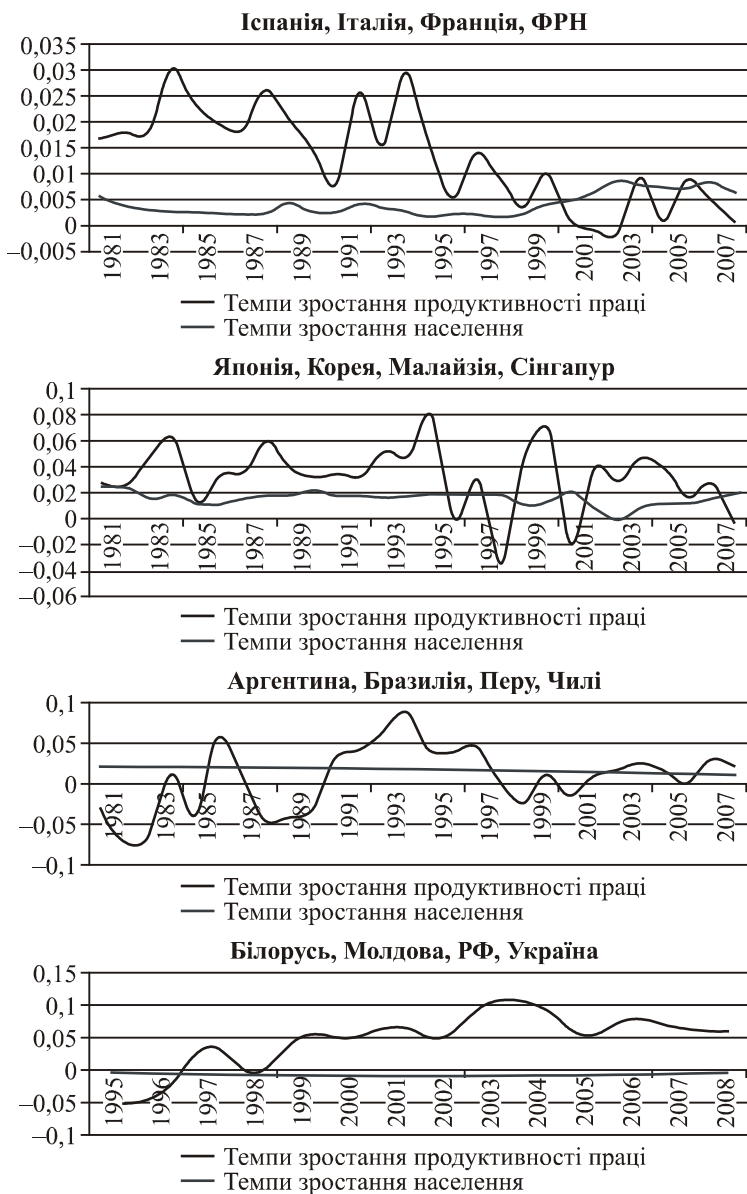

Рис. 7.1. Темп зростання населення і темп зростання продуктивності праці в деяких країнах світу (Обчислено за: [World Development Indicators, World Bank, 2010]).

Параметром, що здатен також впливати на стійкий стан економіки і капіталоозброєність, виступає норма заощаджень s . При її зростанні (рис. 7.2), відповідно до формули (7.9), спостерігатиметься приріст нових інвестицій i , капіталоозброєності Δk і, як наслідок, перехід економіки до вищого стійкого стану k_1^* (рис.

7.2). У цій ситуації продуктивність праці $\frac{Y}{L} = E \cdot f(k)$ буде збільшуватися як під дією k , так і під впливом E . У такий спосіб створюються умови для тимчасового перевищення темпу зростання продуктивності праці понад визначений темп g . Щойно економіка досягне нового стійкого стану k_1^* , темп нарощування продуктивності праці знову впаде до рівня g .

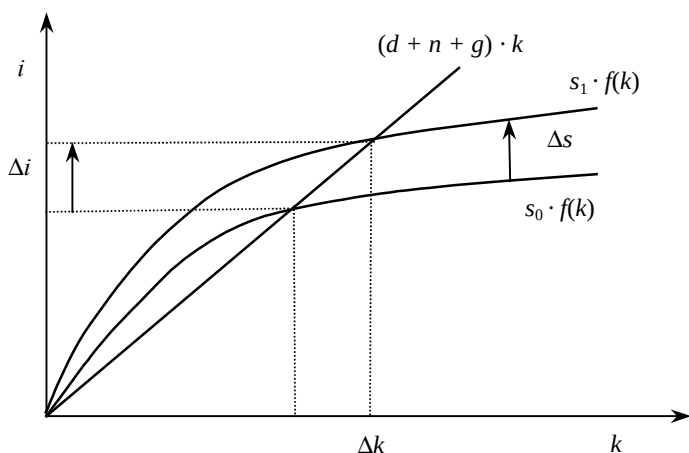

Рис. 7.2. Перехід економіки до нового стійкого стану під впливом зміни норми заощаджень s

Отже, другим важливим висновком моделі Солоу є *роль заощаджень* в економічному зростанні: збільшення їхньої норми веде до тимчасового ефекту збільшення продуктивності праці. Це унаочнено на рис. 7.3, з якого видно, що зазначена залежність зберігається як для розвинених країн, так і для країн, що розвиваються, та для країн із трансформаційною економікою.

Відповідно до підходу Солоу ці зміни вплинуть лише на пропорції капіталоозброєності й продуктивності праці, і не впливатимуть на темпи їх зростання у стійкому стані.

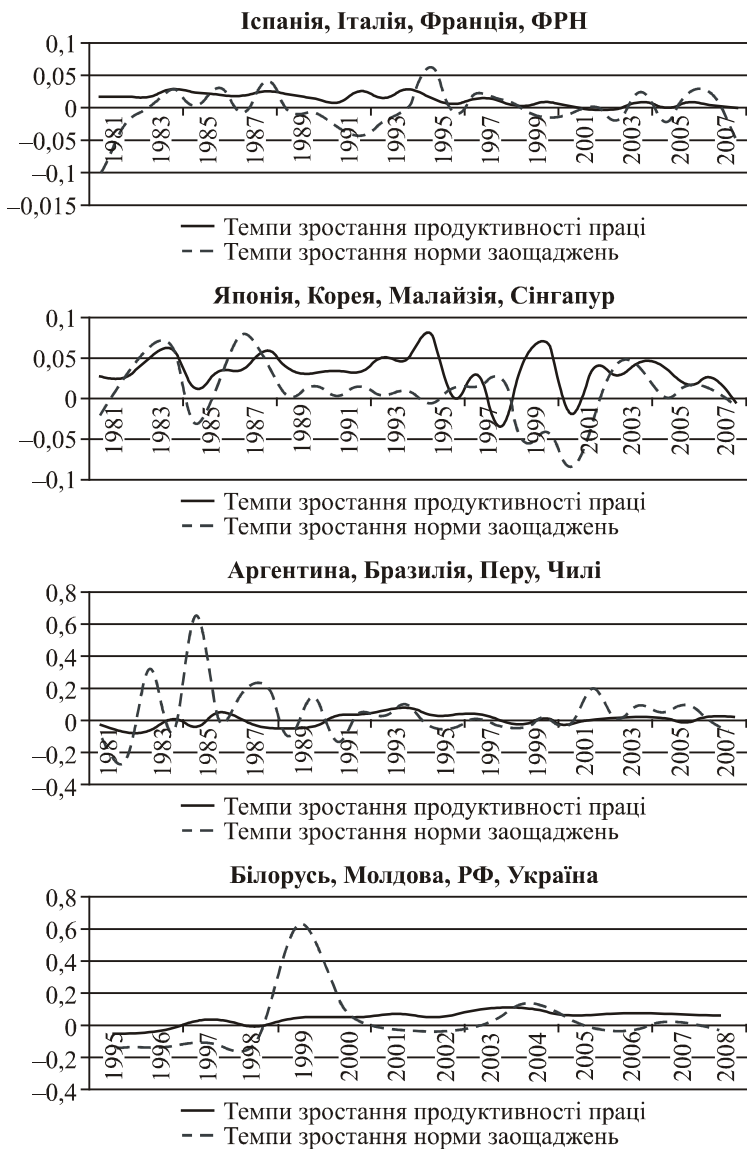

Рис. 7.3. Темп зростання норми заощаджень та темп зростання продуктивності праці в деяких країнах світу (Обчислено за: [World Development Indicators, World Bank, 2010])

Метою економічного зростання є не просто збільшення обсягів виробництва, а розширення доступу населення до економічних благ. У межах моделі Солоу це завдання вирішується при розподілі створеного доходу між інвестиціями і споживанням. При збільшенні норми заощаджень можна очікувати зростання капіталоозброєності і сукупного випуску. Але при цьому необхідно досягти такого стійкого стану, за якого величина споживання буде максимізуватися: $c^* = y^* - i^* \rightarrow \max$.

Оскільки в стійкому стані виконується рівність $i^* = (d + n + g) \cdot k^*$, то маємо:

$$c^* = f(k^*) - (d + n + g) \cdot k^*. \quad (7.10)$$

При встановленні максимуму будь-якої функції, яку можна продиференціювати, необхідною умовою її максимізації є рівність нулю її похідної. За таких умов отримуємо:

$$f'(k^*) = d + n + g, \quad (7.11)$$

де $f'(k^*)$ — гранична продуктивність капіталу, яка показує, на скільки збільшиться випуск при залученні додаткових інвестицій.

Стійкий рівень капіталоозброєності, за якого досягається максимально можливий рівень споживання, називається рівнем, що відповідає *Золотому правилу нагромадження*, і позначається k^{**} . Графічно ця ситуація відповідає випадку (рис. 7.4), коли дотична до кривої $f(k^*)$ і лінія $(d + n + g) \cdot k^*$ є паралельними (мають однаковий кут нахилу).

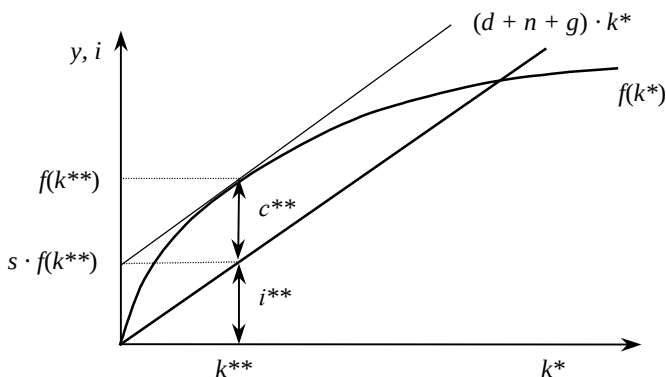

Рис. 7.4. Стійкий рівень капіталоозброєності, що відповідає Золотому правилу Солоу

Сутність Золотого правила нагромадження полягає у виборі такої норми заощаджень s , яка б забезпечувала максимізацію споживання c . Вона розраховується за формулою:

$$s = \frac{f'(k^*) \cdot k}{y}. \quad (7.12)$$

У рамках макроекономічної політики важливо розглянути дві ситуації, що можуть виникати, коли економіка здійснює перехід від поточного стійкого стану, що не відповідає Золотому правилу, до нового стійкого стану із максимально можливим споживанням.

Випадок 1. Капітал більший, ніж за Золотим правилом. У такому випадку реалізується політика, спрямована на зниження норми заощаджень до рівня, який би відповідав Золотому правилу. Стрімке скорочення s спричинить зростання споживання c і зниження інвестицій i . Цю ситуацію відображає графік на рис. 7.5.

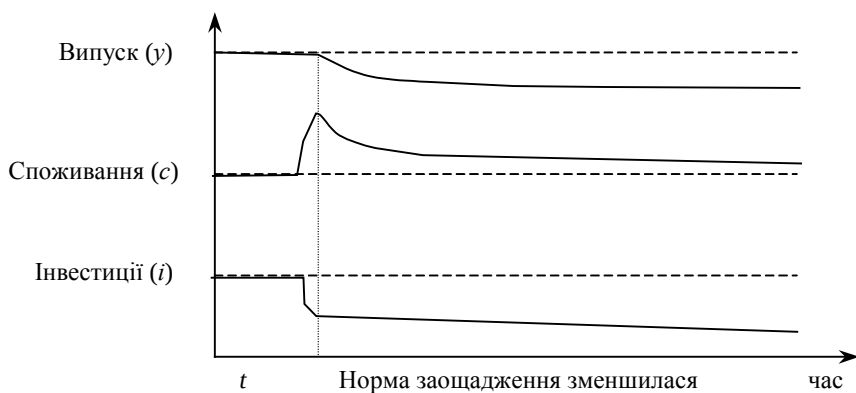

Рис. 7.5. Рух до стійкого стану за Золотим правилом для випадку зниження норми заощадження s

При падінні інвестицій відбувається порушення їхньої рівноваги з величиною амортизації, що веде до виходу економіки зі стійкого стану. В подальшому внаслідок скорочення інвестицій спостерігається зниження обсягів виробництва y , що тягне за собою падіння рівня споживання c . Такі низхідні тенденції спостерігатимуться в економіці доти, доки вона досягне нового стаціонарного стану, що відповідатиме Золотому правилу. В підсумку порівняно із початковим станом обсяг споживання перебуватиме на вищому рівні.

Випадок 2. Капітал менший, ніж за Золотим правилом. Така ситуація унеобхіднює економічну політику, яка сприятиме нарощуванню обсягів заощаджень населенням. Дане завдання може бути реалізоване за рахунок одномоментного скорочення рівня споживання і добробуту населення. Відповідно до моделі Солоу в такому випадку можна очікувати розширення джерел для інвестування економіки, що, за інших незмінних умов, вестиме до нарощування сукупного випуску і з деяким лагом — до піднесення рівня споживання на вищий щабель (рис. 7.6).

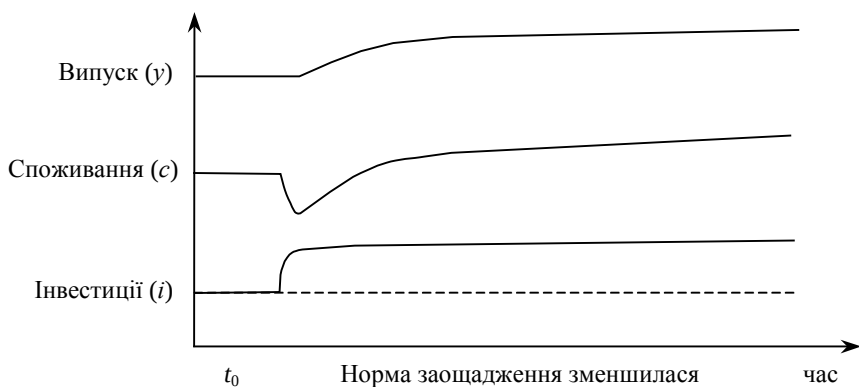

Рис. 7.6. Рух до стійкого стану за Золотим правилом для випадку підвищення норми заощадження s

Модель Солоу дає змогу обчислювати темпи зростання капіталоозброєності ($\frac{\Delta k}{k}$) і продуктивності праці ($\frac{\Delta y}{y}$) при переході від поточного стану економіки до стійкого.

При обчисленні темпів приросту капіталоозброєності використовують формулу:

$$\frac{\Delta k}{k} = \frac{s \cdot y}{k} - (d + n + g). \quad (7.13)$$

Якщо результати розрахунків $\frac{\Delta k}{k} = 0$, це свідчить про те, що економіка перебуває в стійкому стані. На рис. 7.7 цей випадок проілюстровано ситуацією I. У випадку II спостерігається ситуація, коли економіка ще не досягла рівноважного стану і тоді

$\frac{\Delta k}{k} > 0$. Коли економіка перебуває праворуч від точки рівноваги, спостерігатимуться від'ємні темпи зростання капіталоозброєності $\frac{\Delta k}{k} < 0$.

Дані формули покликані ілюструвати важливий висновок моделі Солоу про те, що система тяжіє до стійкого стану k^* . Якщо рівновага відсутня, як наприклад, для випадку II графіка 7.7, темпи приросту капіталоозброєності будуть додатними, але спадатимуть мірою наближення до рівноважного стану. З іншого боку, у випадку нерівноваги III приріст капіталоозброєності від'ємний, що підштовхуватиме економіку до його зменшення.

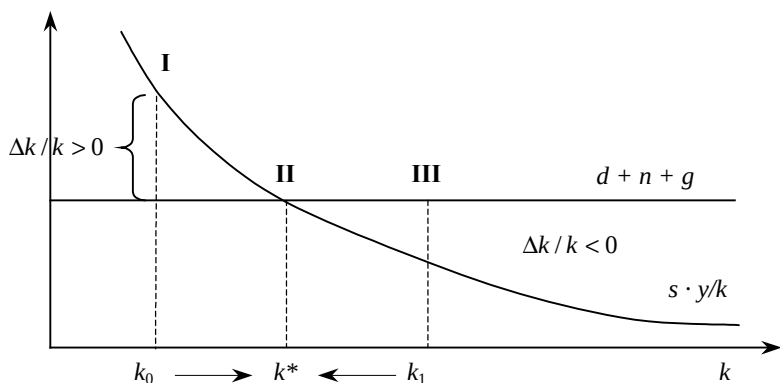

Рис. 7.7. Темпи приросту капіталоозброєності для різних випадків

Можливо також оцінити темпи зростання продуктивності праці під час переходу до стійкого стану. Для цього використовують формулу:

$$\frac{\Delta y}{y} = \frac{f'(k) \cdot \Delta k}{y}. \quad (7.14)$$

Модель Солоу свідчить, що нижчий початковий рівень капіталоозброєності передбачає вищі темпи економічного зростання, які сповільнятимуться мірою наближення до стійкого стану. Теоретично це означає, що країни, які перебувають на нижчому щаблі розвитку, але забезпечать в економіці високий рівень заощаджень й інвестування, мають можливості досягти рівня розвитку передових країн. Це положення широко використовувалося нео-

класичними ідеологами при обґрунтуванні економічної політики в країнах Третього світу.

Попри велике наукове значення і зручний інструментарій аналізу модель економічного зростання Солоу має низку суттєвих *недоліків*:

1) функція Кобба-Дугласа, яку покладено в основу моделі, описує лише частковий випадок поєднання праці, капіталу й НТП. Еластичність заміщення праці капіталом в ній вважається рівною одиниці, хоча в окремій економіці ця умова майже ніколи не виконується;

2) модель зорієнтована на знаходження і аналіз стійкого стану, досягнення якого можливе лише в довгостроковій перспективі. Але в процесі руху до нього багато параметрів реальної економіки зазнають змін. Більшість змінних у моделі — норма заощаджень s , амортизації d , темп приросту населення n — задані екзогенно. Так само і технічний прогрес, на який покладається ключова роль у забезпеченні зростання, розглядається як «манна небесна». Завдяки цим особливостям модель Солоу відносять до так званих «екзогенних» — обмежених ззовні, яким протиставляють *ендогенні моделі*, де здійснюється спроба подолати зазначені обмеження;

3) модель також не враховує багатьох факторів, що впливають на зростання — екологічних, енергетичних, інституціональних тощо. Вона побудована для закритої приватної економіки, де існують досконалі ринки факторів виробництва, що підвищує її абстрактність і віддаленість від реальності економічного буття.

Утім, розроблення і популяризація моделі Солоу зробили суттєвий внесок в емпіричні дослідження особливостей зростання і послугували поштовхом для подальших наукових пошуків у цьому напрямі.

7.3. Розвиток за рахунок людського капіталу. Освіта як орієнтир макроекономічної політики

Описаний Солоу вплив технічного прогресу на економічне зростання мав концептуальне значення для теорії економічного розвитку. Модель пропонувала вивірене обґрунтування процесу впливу зростаючої ефективності праці під дією технологічних нововведень на економічний прогрес. Але заданість технологій

іззовні породжувала необхідність дослідження цих взаємозалежностей на мікрорівні та пошуку внутрішніх механізмів і пояснень самого технічного прогресу.

Результативним напрямом синтезувальних пошуків ендогенних елементів зростання стала концепція «людського капіталу», яку Р. Лукас, Т. Шульц, П. Ромер, Х. Узава, Е. Денісон та деякі інші представники неокласичної школи спробували інтегрувати до аналізу логіки економічного зростання.

Під *людським капіталом* в першу чергу розуміють вплив системи освіти на виробничу діяльність. Саме вона виступає головним знаряддям розвитку знань і вмінь робочої сили. Освічена людина здатна створювати, розширювати й імплементувати технології на значно вищому рівні, і тим самим викликати додатковий економічний поступ.

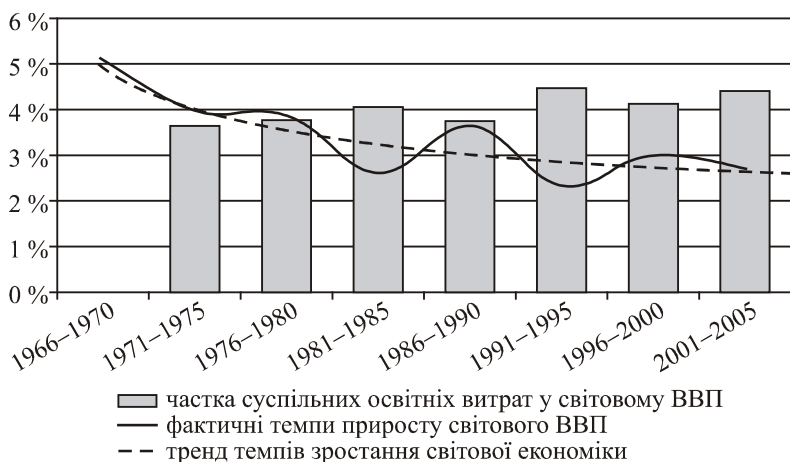

Рис. 7.8. Темпи зростання та частка суспільних витрат на освіту в світовій економіці (Обчислено за: [World Development Indicators, World Bank, 2010])

Рис. 7.8 відображає загальносвітову тенденцію збільшення суспільних грошових витрат на систему освіти на фоні динаміки сукупного випуску. Як можна бачити, незважаючи на уповільнення темпів зростання міжнародної економіки світові витрати на освіту за останні 25 років щонайменше перебувають на рівні приблизно 4 % ВВП.

У широкому розумінні у поняття «людський капітал» вкладають усю сукупність продуктивних якостей працівника — набутих

знань, навичок, мотивації й енергії, — які використовуються для створення економічних благ. Від поняття звичайної робочої сили людський капітал відрізняється розумінням продуктивних навичок працівника як його капіталізованої вартості. Як і фізичний капітал, людський капітал придатний до нагромадження, що відбувається внаслідок інвестицій в освіту, виховання, охорону здоров'я, а також на весь комплекс витрат, що готують людину до виробничої діяльності (включно пошуком необхідної інформації, міграцією в пошуках зайнятості тощо). Вигідність інвестицій у людський капітал зумовлюється високим рівнем очікуваної віддачі як для окремого індивіда, так і для соціуму загалом. Власне такі інвестиції можуть створювати позитивні зовнішні екстерналії, що виявляються в поглибленні науки, продукуванні принципово нових знань та розширенні сфер людського пізнання.

Способами інтеграції людського капіталу до виробничої функції, виробленими світовою економічною думкою, що заслуговують на увагу, можна вважати:

- 1) врахування витрат часу та грошових витрат, необхідних для здобуття освіти;
- 2) навчання в процесі виробничої діяльності;
- 3) міра охоплення населення різними рівнями освіти.

Розглянемо їх детальніше.

Однією із найудаліших теорій, в якій здійснено спробу врахування людського капіталу, є *модель Р. Лукаса* [10]. Підхід ученого побудований на розмежуванні секторів кінцевої продукції й освіти, модифікованій виробничій функції й удосконаленні моделі Солоу. Економічний розвиток забезпечується, за Лукасом, шляхом накопичення індивідуалізованого людського капіталу, що відбувається в перебігу навчання в особливому секторі освіти.

При нарощуванні загального рівня грамотності членів суспільства формується ефективніша робоча сила, що володіє цінними знаннями і має спеціалізацію. При цьому частка сектору освіти в національній економіці також розширюється, що веде до збільшення доходів частини людей, які працюють у ньому (вчителів, допоміжного персоналу тощо), та галузей промисловості, що його обслуговують (будівничої, поліграфічної, целюлозно-паперової тощо). Зрештою, адміністративні й управлінські посади в різних ланках економіки обіймають більш кваліфіковані менеджери, що в підсумку знижує трансакційні витрати суспільства.

Результатом функціонування освітнього сектору виступає приріст персонального рівня людського капіталу Δh унаслідок поєднання продуктивності освітнього сектору γ із рівнем освіти h

і часткою часу, необхідного для здобуття освіти u , в загальному обсязі трудового часу:

$$\Delta h = \gamma \cdot u \cdot h. \quad (7.15)$$

Рівень освіти h виступає як деякий усереднений для репрезентативного індивіда, заданий ззовні, тому розглядається як зовнішній ефект, хоч і не відіграє вирішальної ролі в забезпеченні ендегенного зростання. В такому випадку загальний обсяг людського капіталу H визначають як добуток індивідуального середнього рівня освіти h на кількість робочої сили L , тобто $H = h \cdot L$.

Нагромадження людського капіталу в сфері освіти фінансується за рахунок суспільних витрат з державного бюджету. Але не всі країни світу при цьому мають рівні можливості (рис. 7.9).

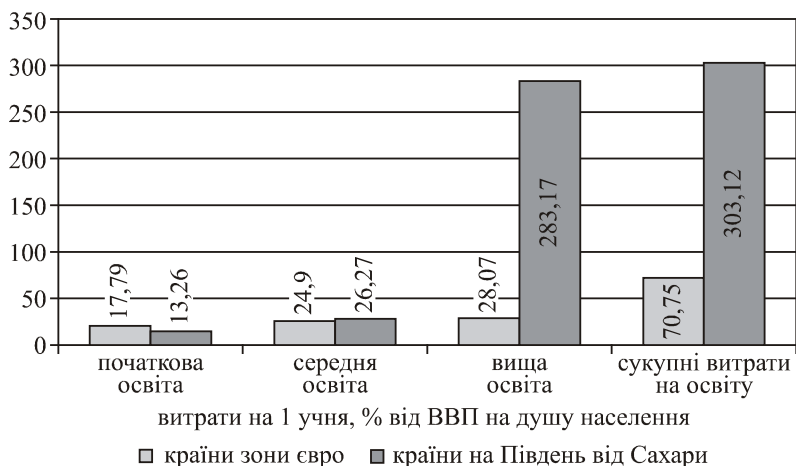

Рис. 7.9. Рівень середньорічних витрат на освіту в деяких регіонах світу за період 1998—2008 років (Обчислено за: [World Development Indicators, World Bank, 2010])

Країни з високим рівнем доходу на душу населення (наприклад, Західної Європи) мають фінансові ресурси для забезпечення більш якісної початкової освіти, а витрати на вищу освіту не є для їхніх представників непідйомним тягарем. Навпаки, бідні країни (наприклад, на Південь від Сахари), які часто до того ж є перенаселеними, у відносному значенні змушені витрачати фантастичні суми для навчання невеликої кількості студентів у місцевих ВНЗ. З урахуванням поширеності міграції високоосвічених кадрів у розвинені країни перспективи концентрації людського капіталу у відсталих країнах видаються примарними.

Усі описані вище передумови моделі Лукаса, що визначатимуть структуру людського капіталу, поєднуються у специфічній виробничій функції, яка має такий вигляд:

$$Y_t = L_t \cdot c_t + \Delta K_t = A \cdot K_t^\beta \cdot [u_t \cdot \gamma_t \cdot L_t]^{1-\beta} \cdot (h_t)^\varepsilon, \quad (7.16)$$

де c_t — витрати окремого домогосподарства на споживання; $L_t \cdot c_t$ — споживчі витрати всіх домогосподарств; ΔK_t — приріст капітальних витрат в періоді t ; A — константа, що відображає рівень наявних технологій у секторі кінцевого виробництва; K_t — фактичний запас фізичного капіталу; h_t — зовнішній ефект від середнього рівня людського капіталу в цілому на економіку в момент t ; ε — деякий коефіцієнт еластичності кінцевого виробництва за середнім рівнем людського капіталу.

Ідеєю моделі Лукаса є максимізація корисності домогосподарствами при виборі між рівнем споживання, часом на навчання і заданими початковими обсягами фізичного і людського капіталів. Побічним результатом її реалізації економічне зростання, яке

відбувається темпом $\frac{\Delta y}{y}$:

$$\frac{\Delta y}{y} = \frac{\sigma \cdot (1 - \beta + \varepsilon) \cdot (\gamma - \rho)}{1 - \beta + \varepsilon - \sigma \cdot \varepsilon} \quad (7.17)$$

де σ — еластичність заміщення освіти роботою у функції корисності; ρ — суб'єктивна дисконтна ставка, спираючись на яку домогосподарство здійснює оцінювання альтернативних витрат при здобутті освіти.

Формула (7.17) відображає приріст продуктивності за умов, коли домогосподарства конкурують між собою. Вона не збігається із соціально оптимальними темпами економічного зростання, які визначатимуться так:

$$\frac{\Delta y}{y_{opt}} = \sigma \cdot \left(\frac{(1 - \beta + \varepsilon) \cdot \gamma}{1 - \beta} - \rho \right). \quad (7.18)$$

Подолання цього розриву між конкурентними й оптимальними темпами зростання покладається на макроекономічну політику, яку здійснює уряд з метою зростання. Відповідно до моделі Лукаса держава може розвивати освіту, що має підвищити продуктивність освіти γ , а також створювати додаткові позитивні зовнішні ефекти через ε і в підсумку сприяти прискоренню зростання.

Розвинені країни Західного світу активно просуваються в цьому напрямі. Так, у США від початку 2000-х років упроваджують спеціальні президентські Ініціативи щодо покращення професійної підготовки. Головні завдання, закладені в них, зводяться до такого:

- цільові інвестиції в розвиток трудових ресурсів і підтримка приватно-державного партнерства з метою формування у працівників кваліфікаційних навичок;
- організація взаємодії навчальних закладів із бізнесом і громадськими службами зайнятості, завдяки чому насичення потреб у професійно підготовлених кадрах буде здійснюватися в першу чергу секторах економіки, які швидко зростають;
- розроблення галузевих стандартів професійного навчання з урахуванням вимог роботодавців (моделі професійних компетенцій);
- удосконалення застосовуваних підприємцями систем учнівства;
- забезпечення працівникам сприятливих умов для кар'єри у секторах національної економіки, які швидко зростають;
- подолання негативного суспільного іміджу деяких секторів господарської системи;
- пошук консенсусу і розподіл відповідальності за підвищення якості освіти між усіма зацікавленими суб'єктами соціуму — урядом, штатами, бізнесом, некомерційними організаціями, громадянськими об'єднаннями — на принципах прозорості, добровільності та підконтрольності суспільству.

Реалізація цих завдань покладається здебільшого на Управління зайнятості та професійної освіти Міністерства праці США — потужну структуру з широкими повноваженнями — від інформаційно-роз'яснювальної роботи у сфері працевлаштування до фактично втручання на ринки праці всіх рівнів через участь у підготовці робочої сили, підвищення загальноосвітнього чи кваліфікаційного рівня, медичного страхування.

Країни Європейського Союзу також беруть курс на тісніше поєднання освітньої компоненти з іншими складовими внутрішньої політики — соціальним захистом, регулюванням трудових відносин, іміграційним законодавством. У підсумку, як вважається, це забезпечуватиме формування економіки, що базується на знаннях, та підвищення якості людських ресурсів.

Модель Лукаса дає підстави вважати, що ефекту зростання продуктивності праці можна також досягти через субсидирування заощаджень домогосподарств або через вплив зміни поточної

відсоткової ставки з метою наближення її до рівня суб'єктивної дисконтної ставки ρ . Така політика пом'якшуватиме бюджетні обмеження домогосподарств і підвищуватиме доступність освіти в суспільстві, а разом сприятиме НТП.

Отже, сутність моделі Лукаса полягає в утвердженні значущості людського капіталу як фактора, нагромадження якого на основі індивідуального рішення про тривалість освіти може виступати джерелом зростання, підсилюючи і поглиблюючи при цьому сам технічний прогрес.

Ситуація із нагромадженням людського капіталу і його розвитку в Україні є маловтішною (табл. 7.4). Якщо в розвинених країнах державні інвестиції в людину у 3—5 разів перевищують виробничі інвестиції, в нашій країні між ними ще навіть не досягнуто умовного паритету.

Таблиця 7.4

**СПІВВІДНОШЕННЯ «ІНВЕСТИЦІЙ В ЛЮДИНУ»
І ВИРОБНИЧИХ ІНВЕСТИЦІЙ В УКРАЇНІ**
(соціальні видатки, в % до інвестицій в основний капітал)

Напрями	2001	2004	2007
Охорона здоров'я	19,0	16,1	14,2
Соціальне забезпечення	25,5	25,5	25,7
Освіта	29,5	24,2	23,5
Разом за трьома напрямками	74,0	65,8	63,4

Понад те, як свідчать дані табл. 7.4, в Україні простежується чітка тенденція погіршення інвестування в людський розвиток на тлі нарощування капіталовкладень в реальний сектор. Це говорить про застарілу структуру національного господарства й орієнтацію на хибні пріоритети владних кіл держави.

Іншим способом участі людського капіталу в економічному зростанні виступає *модель навчання під час виробничої практики*. Ідея цієї моделі була розроблена і впроваджена японською школою менеджменту. Вона реалізовувалася через бригадний принцип організації праці на виробництві. Фірми об'єднували робітники цехів у бригади не тільки на основі спільності виробничої діяльності, а й за психологічною сумісністю. Компанії охоче брали на себе додаткові матеріальні витрати з поліпшення взаємодії і неформальних взаємозв'язків у створених групах не лише впродовж робочого дня, а й поза межами виробництва, чим підвищувалася міцність і згуртованість їх. На рівні бригади

заохочувалася колективна ініціатива й інноваційна діяльність, спрямована на поліпшення умов, процесів і предметів виробництва. Робітники в межах гурту вільно обмінювалися інформацією, знаннями, досвідом, навчали один одного корисних навичок. Зрештою японські фірми безкоштовно досягали підвищення кваліфікації своїх робітників, знижували трансакційні витрати, підвищували продуктивність праці. Їхній досвід із розвитку людського капіталу почали активно вивчати і запроваджувати в інших країнах.

Одним із вдалих прикладів такого дослідження навчання під час виробничої практики та його впливу на економічне зростання є *підхід П. Ромера* [13]. Модель, запропонована цим ученим, вирізняється особливим баченням технічного прогресу — як наслідку навчання робітників спершу в школі, потім на виробництві і накопичення ними досвіду. Результат такого процесу привласнюється фірмами як зовнішній ефект. Крім особистого рівня знань і досвіду працівників на НТП впливає рівень наявного в економіці капіталу (K), який через більш якісніше оснащення трудових ресурсів (K/L) також підштовхує технічні нововведення на виробництві.

Функція накопичення працівником знань у моделі Ромера подається у двох варіантах: як $A = K^\varphi$ або як $A = k^\varphi$, де φ — параметр, що характеризує ефективність навчання на виробництві — як змінюватиметься запас практичних знань при зміні капіталу на 1 %. Віддача від виробничого навчання розглядається також у двох варіантах: як постійна $\varphi = 1$, і як спадна $0 < \varphi < 1$. Залежно від цього можливі різні типи економічного зростання, що ілюструє табл. 7.5.

Модель Ромера оперує саме тим випадком ендогенного зростання, в якому $\varphi = 1$, а $A = k^\varphi$. Його відмінною рисою також є незмінність схильності до заощадження s , що пояснюється врівноваженням позитивного впливу на неї частки капіталу у доході α від'ємним впливом на s суб'єктивної відсоткової ставки ρ .

Хоча статистично проілюструвати модель важко, але теоретична цінність запропонованого Ромером підходу до розвитку людського капіталу полягає в тому, що він ілюструє тісний зв'язок між капіталовкладеннями в людину, її практичним навчанням та віддачею від сукупних інвестицій в економіку. У результаті виникає ефект величини економіки: створені працівниками позитивні екстерналії під час навчання поширюються швидше у великих і диверсифікованих економіках, а відтак, підштовхують економічний розвиток.

Таблиця 7.5

ВАРІАНТИ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ У МОДЕЛІ П. РОМЕРА

	Віддача від виробничого навчання постійна, $\varphi = 1$	Віддача від виробничого навчання спадна, $0 < \varphi < 1$
Рівень практичних знань працівників залежить від наявного капіталу в економіці $A = K^\varphi$	Вигляд виробничої функції: $Y_t = K_t \cdot L_t^{1-\alpha}$	Вигляд виробничої функції: $Y_t = K_t^{\alpha + \varphi(1-\alpha)} \cdot L_t^{1-\alpha}$
	Приріст випуску на душу населення: $\frac{\Delta y}{y} = s \cdot L^{1-\alpha} - d$	Приріст випуску на душу населення: $\frac{\Delta y}{y} = \frac{\Delta k}{k} = \frac{n \cdot \varphi}{1 - \varphi}$
	Характер зростання: ендогенний за умов $n = 0$	Характер зростання: екзогенний
	Визначальний параметр зростання — ρ	Визначальний параметр зростання — φ
Рівень практичних знань робітників залежить від їх капіталоозброєності $A = k^\varphi$	Вигляд виробничої функції: $y_t = k_t$	Вигляд виробничої функції: $y_t = k_t^{\alpha + \varphi(1-\alpha)}$
	Приріст випуску на душу населення: $\frac{\Delta y}{y} = s - n - d$	Приріст випуску на душу населення: $\frac{\Delta y}{y} = \frac{\Delta k}{k} = \frac{n \cdot \varphi}{1 - \varphi}$
	Характер зростання: ендогенний	Характер зростання: екзогенний
	Визначальний параметр зростання — ρ	Визначальний параметр зростання — φ

Вдало описати вплив людського капіталу на економічне зростання вкрай складно. Крім освітніх чинників до детермінант людського капіталу за логікою можна віднести витрати на охорону здоров'я, соціальний захист, культурний розвиток. Утім, більшість підходів і теоретичних конструкцій спираються переважно на *освіту* як найвагоміший компонент людського капіталу. Але навіть з її інтеграцією до математичних моделей виникає багато ускладнень. По-перше, час, необхідний на здобуття освіти, може розглядатися як втрачені доходи, які можна було б отримати від трудової діяльності. По-друге, витрати на освіту несуть як

уряди країн, так і приватні домогосподарства, що робить облік їх ускладненим. По-третє, деякі види освітньої спеціалізації (наприклад, історична, літературна, релігієзнавство) хоч і роблять внесок у розвиток свідомості людей, але не обов'язково гарантують приріст продуктивності людського капіталу і можуть розглядатися як форма споживання. По-четверте, диференціація країн світу за доходом накладає обмеження на охоплення населення різними рівнями освіти (рис. 7.10).

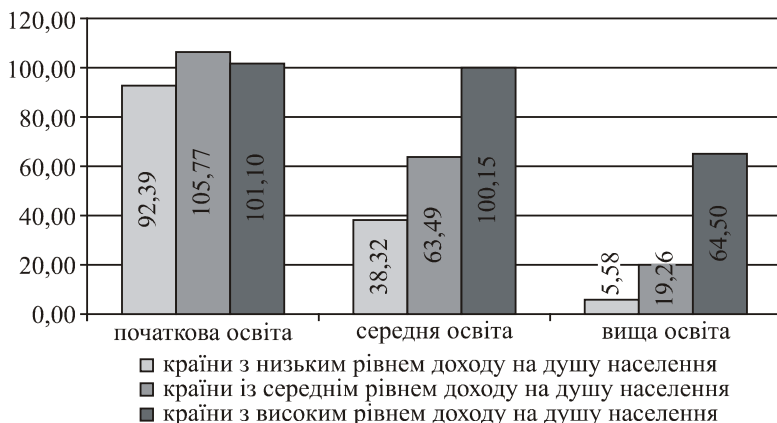

Рис. 7.10. Охоплення населення різними рівнями освіти в країнах світу у відсотках
(Обчислено за: [World Development Indicators, World Bank, 2010])

Усе це ускладнює процес аналізу факторів економічного розвитку з урахуванням сфери освіти і додає складностей при обґрунтуванні цілей макроекономічної політики.

Варіантом пом'якшення зазначених обмежень виступає *модель зростання за участі людського капіталу Манківа-Ромера-Уейла* [11]. Вона зорієнтована на врахування тривалості та рівня охоплення населення середньою освітою як фактора, що репрезентує людський капітал у зростанні.

Сам людський капітал, як і фізичний капітал, піддається нагромадженню й амортизації. У виробничій функції він поданий у вигляді деякого показника H :

$$Y_t = K_t^\alpha \cdot H_t^\beta \cdot [A_t \cdot L_t]^{1-\alpha-\beta}, \quad (7.19)$$

де Y — величина випуску, K — обсяг фізичного капіталу, L — трудові ресурси, α і β — параметри виробничої функції.

Приріст людського капіталу (ΔH) відбувається аналогічно до фізичного (ΔK): шляхом спрямування фіксованої частини доходу (Y) на заощадження s . У модель введено розмежування на заощадження, що спрямовуються в подальшому в капітальну сферу (s_K), і на нагромадження людського капіталу (s_H):

$$\Delta K = s_K \cdot Y_t. \quad (7.20)$$

$$\Delta H = s_H \cdot Y_t. \quad (7.21)$$

Темпи приросту технічного прогресу g і населення n також зафіксовано і визначено екзогенно. Тому: $\Delta A = g \cdot A$, $\Delta L = n \cdot L$. З урахуванням цих особливостей виробнича функція в перерахунку на одиницю трудових ресурсів перетворюється на:

$$Y_t = k_t^\alpha \cdot h_t^\beta. \quad (7.22)$$

Показник h відображає у формулі (7.22) озброєність праці людським капіталом, а k — озброєність фізичним капіталом. При розробленні моделі автори свідомо обмежувалися рівнем середньої освіти, для визначення якої використовували відсоток населення працездатного віку (від 15 до 19 років), що навчався у школі. Такий прийом, що свідомо ігнорує внесок початкової і вищої освіти, ясна річ, робить модель доволі обмеженою. Але разом із тим він певною мірою відображає альтернативу, що постає перед старшокласниками: продовжувати навчання чи починати працювати.

Приріст озброєності праці фізичним і людським капіталом (Δk і Δh відповідно) визначаються аналогічно до моделі Солоу:

$$\Delta k = s_K y_t - (n + g) \cdot k_t. \quad (7.23)$$

$$\Delta h = s_H y_t - (n + g) \cdot h_t. \quad (7.24)$$

У стійкому стані для обох рівнянь спостерігається нульовий приріст. Це означає, що $\Delta k = \Delta h = 0$, отже, $s_K \cdot y_t - (n + g) \cdot k_t = 0$ і $s_H \cdot y_t - (n + g) \cdot h_t = 0$. З цієї рівності можна визначити рівень капіталоозброєності у стійкому стані:

$$k_t = \left[\frac{s_K}{n + g} \right]^{\frac{1}{1-\alpha}} \cdot h_t^{\frac{\beta}{1-\alpha}}. \quad (7.25)$$

$$h_t = \left[\frac{s_H}{n + g} \right]^{\frac{1}{1-\beta}} \cdot k_t^{\frac{\alpha}{1-\beta}}. \quad (7.26)$$

Графічно рух до рівноваги стійкого стану В моделі Манківа—Ромера—Уейла подано на рис. 7.11.

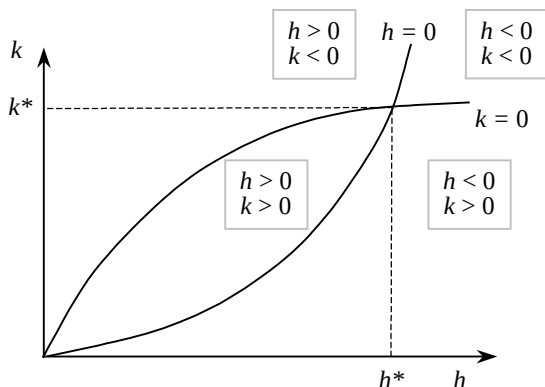

Рис. 7.11. Динамічний стан показників k та h

З моделі випливає, що на стійкий рівень випуску на душу населення y^* впливають норми заощаджень фізичного s_K і людського s_H капіталу, технічний прогрес g і темп приросту населення n :

$$\ln y^* = \ln A - \frac{\alpha + \beta}{1 - \alpha - \beta} \cdot \ln(n + g) + \frac{\alpha}{1 - \alpha - \beta} \cdot \ln s_K + \frac{\beta}{1 - \alpha - \beta} \cdot \ln s_H. \quad (7.27)$$

Вираз $\frac{\alpha}{1 - \alpha - \beta}$ характеризує еластичність випуску за нормою заощаджень. У реалістичних умовах частка фізичного капіталу у ВВП β коливається навколо величини $1/3$, так само частка людського капіталу наближається до $1/3$. Тоді вся величина еластичності становитиме приблизно одиницю, що нівелює роль параметру еластичності випуску за нормою заощаджень в забезпеченні економічного зростання за даною моделлю.

Важливішим важливим висновком для макроекономічної політики, що випливає з моделі Манківа—Ромера—Уейла, є значна роль заощаджень та демографічної динаміки населення в прирості подушного ВВП. Високий рівень доходів спостерігається, коли для певної економіки властиві значна норма заощаджень і низькі темпи приросту трудових ресурсів. Навпаки, високий темп приросту населення знижує середньодушовий дохід, оскільки остан-

ній більшою мірою витрачатиметься на нагромадження капіталу в обох його формах і мусить розподілятися між більшою кількістю людей. Високі доходи стимулюватимуть нагромадження людського капіталу на вищому рівні. Своєю чергою, нагромаджений людський капітал може впливати на норму заощаджень і приріст населення, що додатково підвищуватиме роль цих показників у економічному зростанні.

Тому при проведенні економічної політики слід приділяти значну увагу заощадженням та аналізу мотивації домогосподарств до їх здійснення. Оптимізація норми заощаджень відповідно до міжчасових преференцій домогосподарств посилюватиме значущість людського капіталу як чинника виробництва, врахування якого стає важливим при аналізі й стимулюванні економічного зростання.

Тим не менше, моделі Манківа—Ромера—Уейла властиві помітні вади. Крім зазначених методологічних обмежувальних припущень модель не може, наприклад, пояснити відсутність значущого зв'язку між часткою охоплених навчанням і темпами зростання для постсоціалістичних країн. Вона добре спрацьовує для країн третього світу, де рівень освіти від початку був мізерним, але в останній третині XX століття помітно зростає. Проте в таких державах, як Україна, де частка населення, що навчається в освітніх закладах, є стабільно високою, а темпи зростання мінливими, цей підхід не є показовим. Це зумовлює необхідність пошуку інших впливових компонент людського капіталу, які б корелювали зі зростанням, що здійснено у працях деяких українських вчених.

Наприклад, альтернативною базою для оцінювання людського капіталу І. Ф. Радіоною використано Індекс людського розвитку (ІЛР) [2]. Його перевагами виступають врахування матеріальної складової життя людей (розмір ВВП на душу населення), рівень їх грамотності та опосередковане врахування якості системи охорони здоров'я, що втілюється в параметрі тривалості життя. Розрахунки підтверджують думку І. Ф. Радіонової про існування прямої залежності між зростанням і величиною ІЛР зі значним рівнем достовірності. Але для українських реалій бажано застосовувати ще ширший підхід, який враховував якість системи охорони здоров'я, соціокультурні особливості, екологічний чинник тощо.

Варта уваги і модель вчених Інституту економіки і прогнозування НАН України, яка обчислює роль людського капіталу у вітчизняних реаліях зростання [3]. Дослідники виходили з того, що на формування людського капіталу впливають такі чинники, як демографічна ситуація, освітній рівень населення та доступність

освіти, фінансування соціальної сфери тощо. Результатом нарощування людського капіталу для них виступали в першу чергу структурна якість зайнятості та конкурентоспроможність робочої сили.

У підсумку вони визначили шість основних факторів, які визначатимуть рівень людського капіталу, та встановили вагові значення кожного з них для економіки України (табл. 7.6).

Таблиця 7.6

**ОСНОВНІ ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ
НА РІВЕНЬ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ***

Фактор	Його вага
1) очікувана тривалість життя при народженні	0,083
2) наукові кадри (чисельність докторів та кандидатів наук)	0,21
3) доступність закладів культури (загальна кількість відвідувань, що характеризує наявність вільного від роботи часу, який витрачається на підвищення власного культурного рівня)	0,142
4) видатки державного бюджету на розвиток соціальної сфери	0,187
5) попит на робочу силу (кількість вільних робочих місць)	0,217
6) економічна активність	0,161

* Джерело: [3, с. 136]

Дані табл. 7.6 свідчать, що для підвищення якості людського капіталу в Україні першочергову увагу слід приділяти проблемам створення нових робочих місць, нарощуванню чисельності та якості наукових кадрів та поліпшенню структури видатків державного бюджету на користь соціальної сфери, що, в підсумку, створить для нашої країни ресурси для ендогенного зростання в подальшому.

За результатами аналізу наведених моделей врахування людського капіталу в економічному зростанні можна виокремити найбільш суттєві *змінні* його структури, роль яких є визначальною: рівень охоплення населення різними рівнями навчання, частка учнів стосовно робочої сили, тривалість перебування в закладах освіти, підвищення кваліфікації на виробництві, суспільні й приватні витрати на фінансування сектору освіти, додаткове соціальне і медичне забезпечення тощо.

Тому макроекономічна політика зростання, що реалізується у сфері освіти як найвагомішому напрямі нагромадження людського капіталу, має орієнтуватися на *правило зіставлення приватних і суспільних вигід* від її розширення. Кожне суспільство, маніпулюючи

фінансуванням освіти різних ступенів, має аналізувати його як альтернативні витрати дефіцитних ресурсів, які через інші канали могли б забезпечити поліпшення якості життя всього населення.

Приватні вигоди від освіти являють собою для суб'єктів збільшення їхніх доходів, поліпшення умов праці й перспектив отримання належних робочих місць зі зростанням їх освіченості. Витратами для них виступатимуть прямі та похідні видатки на оплату навчання та перебування в закладах освіти. З позицій індивідууму максимізація ефекту від освіти зростає із кожним додатковим роком навчання.

Для суспільства вигодою виступає підвищення продуктивності праці робочої сили за рахунок нагромадження людського капіталу (грамотності, навичок, здатності оброблювати інформацію, кваліфікації). Інвестиціями (видатками) соціуму в людський капітал є субсидії з держбюджету на освіту, а також капітальне будівництво та матеріальне забезпечення умов для її набуття.

Суттєве розходження між суспільною та приватною віддачею від інвестицій в освіту (табл.7.7) підсилює у людей стимули для отримання дипломів вищого рівня, що особливо помітно виявляється за межами базової освіти. Ця диспропорція може бути послаблена лише вливанням додаткових фінансових ресурсів у вищу освіту. Але зі зростанням попиту на останню нарощування видатків відбуватиметься випереджальними це зростання темпами.

Таблиця 7.7

ВІДДАЧА ВІД ІНВЕСТИЦІЙ У РІЗНІ РІВНІ ОСВІТИ У ВІДСОТКАХ, 2000 рік*

Регіон	Суспільна			Приватна		
	початкова	середня	вища	початкова	середня	вища
Азія**	16,2	11,1	11,0	20,0	15,8	18,2
Європа, Близький Схід, Північна Африка**	15,6	9,7	9,9	13,8	13,6	18,8
Латинська Америка та Карибський регіон	17,4	12,9	12,3	26,6	17,0	19,5
Країни ОЕСР	8,5	9,4	8,5	13,4	11,3	11,6
Африка на Південь від Сахари	25,4	18,4	11,3	37,6	24,6	27,8
Світ в цілому	18,9	13,1	10,8	26,6	17,0	19,0

*Джерело: [12].

**без країн ОЕСР.

Правилом макроекономічної політики із нагромадження людського капіталу має виступати зближення рівнів суспільної й приватної віддачі від освіти, особливо на вищому рівні системи. Ефективне зростання досягатиметься за ситуації, коли структурне співвідношення освітніх вигід і видатків забезпечуватиме покращення і розподіл трудових ресурсів відповідно до потреб і можливостей різних секторів національної економіки.

Суспільство максимізуватиме свій ефект десь на стадії забезпечення населення середньою освітою. У подальшому його додаткові витрати на продовження навчання перевищуватимуть отримуваний граничний ефект від їх надання.

Таким чином, переоцінка окремих суб'єктами соціальної цінності освіти вестиме до викривлення пропорцій на ринку праці кваліфікованої робочої сили та зростання безробіття. Утвердження перебільшених приватних очікувань і завищеного субсидування навчального процесу (особливо у вищій школі) породжуватимуть додаткові стимули продовжити індивідуальне перебування в освітніх закладах на якомога триваліший термін.

7.4. Розвиток за рахунок інновацій. Наука як орієнтир макроекономічної політики

У вищеописаних моделях ендегенного зростання з урахуванням впливу людського капіталу, незважаючи на їхні позитивні досягнення, був присутній і важливий недолік — вони не розкривали механізму реалізації технічного прогресу. Прямо чи опосередковано НТП у них спрощувався до екзогенного чинника, а на процес зростання накладалися різноманітні обмеження.

Тому потужним напрямом у теоріях зростання П. Ромар, П. Сегерстрам, П. Агіона, С. Джонеса та ін. стало дослідження технічного прогресу як результату *виробничих інновацій*. Інновації загалом різняться між собою за багатьма параметрами. Різні типи інновацій мають особливості в розробленні реалізації і поширенні, потребують специфічних підходів до управління, відповідних структур для інноваційної діяльності тощо. Коли ж ідеться про виробничі інновації, під ними розуміють нові продукти, послуги або технології виробничого процесу. Вони являють со-

бою реалізацію нового знання в нових товарах або впровадження нових елементів у виробничий процес.

Умовою розвитку за рахунок інновацій є наявність у держави потужної наукової бази. Чим більше наукових знань, ідей та досвіду нагромаджено й освоєно в країні, тим легше бізнесу просуватися шляхом розроблення і впровадження нових проектів у виробництво. Витрати на дослідження і розробки на сучасному етапі перетворились на важливий об'єкт державної політики. У розвинених країнах вони зростають випереджальними темпами (рис. 7.12).

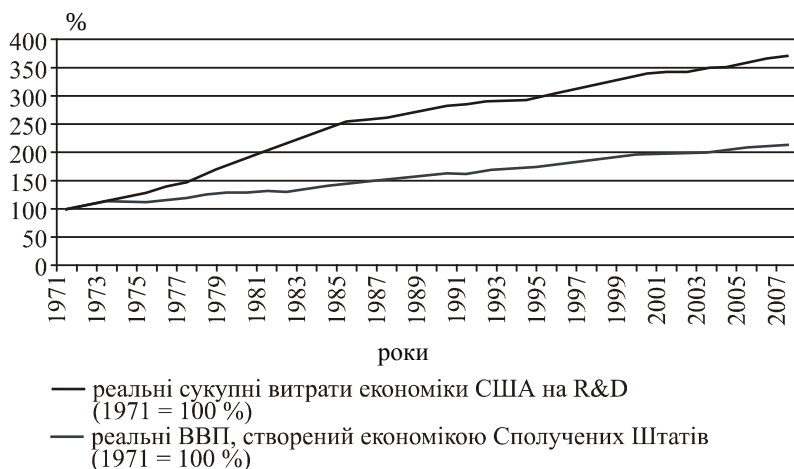

Рис. 7.12. Динаміка витрат на науку і дослідження у зіставленні з динамікою ВВП Сполучених Штатів у 1971—2007 роках [World Bank, National Science Foundation]

Напрямами інтеграції інновацій до теорії економічного розвитку, що мають практичну значущість та заслуговують на увагу, можна вважати:

- урахування позитивних екстерналій, що виникають внаслідок технічного прогресу та можуть вільно поширюватися між фірмами;

- підвищення різноманітності продукції як вияв технічного прогресу;

- фокусування на якості поліпшувальних інновацій, що вестимуть до перетворення наявних зразків продукції на застарілі.

Модель «АК» — приклад найпростішої ендогенної моделі зростання, де виробнича функція є лінійною. Дана модель ілюструє

зв'язок між наявними у світі технологіями, що доступні всім агентам, та фірмами, що здатні їх упроваджувати без додаткових витрат на дослідження або самостійне перевідкриття.

Математично модель «АК» подають так:

$$Y = A \cdot K. \quad (7.28)$$

Її основною властивістю є постійна гранична продуктивність капіталу A , на відміну від моделі Солоу, яка спиралася на властивість спадної граничної продуктивності факторів. Така постійна віддача стає можливою тому, що капітал у моделі розуміється в широкому сенсі, тобто як такий, що включає і фізичний, і людський капітал. Доступність набутих у світі знань та інформації для всіх фірм компенсує спадну віддачу від нагромадження капіталу. А наукові досягнення роблять весь час можливим нову технологічну комбінацію більшого обсягу виробничих факторів.

Оскільки інші припущення моделі Солоу зберігаються без змін, то в моделі «АК» продуктивність праці визначається як $y = f(k) = A \cdot k$, на яку впливає нагромадження капіталу, яке розраховується за формулою $\Delta k = s \cdot A \cdot k - d \cdot k$. При цьому темп зростання капіталу в стійкому стані обчислюється як:

$$\frac{\Delta k}{k} = s \cdot A - d. \quad (7.29)$$

У схемі «АК» не враховуються темпи збільшення населення і НТП, оскільки переслідується інша мета — показати, що постійне зростання можна пояснити без екзогенно заданих технологічних змін. Оскільки капіталоозброєність зростає постійним темпом (якщо $s \cdot A > d$), то темпи зростання продуктивності праці, споживання на одного працівника і капіталоозброєності збігатимуться:

$$\frac{\Delta y}{y} = \frac{\Delta c}{c} = \frac{\Delta k}{k} = s \cdot A - d. \quad (7.30)$$

Таким чином, у моделі «АК» постійне економічне зростання можливе в першу чергу за рахунок нарощування заощаджень s . Темпи зростання також підвищуватимуться при технологічних змінах, що спричинятимуть збільшення параметру A . Хоча в моделі не вдалося уникнути екзогенності таких змінних, як норма заощаджень s і амортизації d , але, відповідно до моделі, зміни їх вестимуть до постійних, а не тимчасових (як у Солоу) змін темпів зростання.

При введенні в модель АК такого суб'єкта економіки, як уряд, до аналізу включають державні закупівлі G і пропорційну податкову ставку τ . При рівновазі між доходами і витратами державного бюджету має виконуватися рівність $G = \tau \cdot Y$. Податкові витрати фірм скорочують їх спроможність інвестувати на величину τ , а саме $I(1 - \tau)$. Якщо уряд має намір субсидувати певні підприємства, що займаються інноваціями, податкова ставка для фірми розглядається як від'ємна. Отже, обсяги виробництва обраховуватимуться як:

$$Y = C + I(1 - \tau) + G. \quad (7.31)$$

З урахуванням економічних дій держави та поведінки споживачів, які намагатимуться максимізувати своє споживання, формула економічного зростання для моделі «АК» (7.30) набуває вигляду:

$$\frac{\Delta y}{y} = \frac{\Delta c}{c} = \frac{\frac{A}{1+\tau} - d - \rho}{\sigma}, \quad (7.32)$$

де σ — міжчасова еластичність заміщення функції корисності (здатність домогосподарств переміщувати корисність у часі), ρ — суб'єктивна дисконтна ставка, яка відображає суб'єктивні переваги споживачів при виборі між споживанням і заощадженням.

Отримана формула ілюструє, що темпи сталого приросту ВВП на душу населення в моделі «АК» залежать від преференцій споживачів; макроекономічної політики держави, яка встановлює податкові ставки і надає субсидії чи податкові кредити; а також від дифузії технологій в економіці.

Значення моделі «АК» є радше теоретичним, ніж практичним. Її спрощеність й універсальність створили можливості для побудови на її ґрунті більш складних макромоделей зростання з інноваційними параметрами. Разом із тим визначальна роль, відведена заощадженням, котрі як вважається, повністю конвертуються в інвестиції, послаблює модель при врахуванні економічної нестабільності (коли $S \neq I$). Також схема «АК» придатна для опису динаміки як передових країн світу, так і слабкорозвинених, не акцентуючи уваги на їх різних стартових умовах та внутрішніх відмінностях.

На базі моделі АК побудована сучасна *теорія зростання за рахунок інновацій Агіона та Хойта* [8]. Іншою методологічною

складовою їхньої теорії виступає принцип «творчого руйнування», запроваджений у науковий обіг українсько-німецьким ученим Й. Шумпетером. Сутність принципу полягає в тому, що економіка здатна до самоочищення від застарілих ідей, методів, компаній тощо, на місце яких заступають нові, більш продуктивні і прибуткові.

У підході Агіона-Хоуїта виробнича функція розглядається за аналогією до моделі АК, але на секторальному рівні:

$$Y_{it} = A_{it}^{1-\alpha} \cdot K_{it}^{1-\alpha}, \quad (7.33)$$

де A_{it} являє собою параметр продуктивності, репрезентований найбільш передовою технологією в секторі i в період t . Припускається, що успішний інноватор сектору i , впровадивши у виробництво сучаснішу технологію, має можливість витіснити попереднього інноватора й отримати монопольний статус на певний час, доки буде заміщений наступним, ще більш успішним інноватором. Отже, відповідно до принципу Шумпетера, прискорення економічного зростання передбачає необхідність швидшої «крововерті» фірм за рахунок процесу творчого руйнування, який створює умови для входження в економіку нових інноваторів та вибуття старих.

Темп зростання всієї економіки в такому разі ендогенно залежить від швидкості впровадження інновацій. Остання визначається двома компонентами: бажанням приватних підприємців нести інноваційні витрати і ризики та запасом уже нагромаджених в економіці інноваційних знань. Метод Агіона-Хоуїта оперує на рівні окремого сектору інновацією A_{t+1} , яка на певний момент випереджає найкращу поточну технологію виробництва A_t , але водночас через деяку змінну ефективності z залежить від наявного рівня знань A_t . На рівні всієї економіки A_t пов'язана з рухом до глобальної технологічної межі (краю) $\bar{A}_t$, яку автори моделі уявляють як світовий запас технологічних знань, доступний усім інноваторам в усіх країнах.

Тоді зміна рівня сукупної продуктивності факторів певної країни визначається за формулою:

$$A_{t+1} - A_t = \mu_n \cdot (\gamma - 1) \cdot A_t + \mu_m \cdot (\bar{A}_t - A_t), \quad (7.34)$$

де μ_n — частота, з якою відбуваються відкриття на найрозвиненішій ділянці досліджень, μ_m — частота, з якою відкриття (інновації) впроваджуються або імітуються у виробництво.

Темп зростання економіки g_t , що визначається інноваціями, обчислюють як:

$$g_t = \frac{A_{t+1} - A_t}{A_t} = \mu_n \cdot (\gamma - 1) + \mu_m \cdot (a_t^{-1} - 1). \quad (7.35)$$

Нова змінна a_t — це дистанція відставання від технологічного краю, $a_t = \frac{A}{A_t}$. І чим далі країна перебуває від цієї межі (значення a_t невелике), тим швидшими темпами вона може зростати, імітуючи чи наслідуючи технологічний шлях розвитку передових країн. Це явище в науковій літературі дістало назву «переваги відсталості», адже країна, що розвивається, для технологічного стрибка не мусить заново перевідкривати технології, а може задарма скористатися досягненнями і досвідом країн-наукових лідерів.

Макроекономічна політика, зорієнтована на стимулювання економічного розвитку, відповідно до уявлень Агіона і Хоуїта, різнитиметься залежно від дистанції до технологічного краю (табл. 7.8).

Таблиця 7.8

**НАПРЯМИ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЛЯ РІЗНИХ
ЗА РІВНЕМ РОЗВИТКУ НАУКИ І ТЕХНОЛОГІЙ КРАЇН**

Країни, що відстають в науці і техніці (величина a_t наближена до 0)	Країни науково-технічного авангарду (величина a_t наближена до 1)
1) покращення захисту прав інтелектуальної власності — збільшуватиме інноваційну ренту підприємців	1) посилення конкуренції на товарному ринку і зниження вхідних бар'єрів — заохочуватиме фірми використовувати інновації для випередження конкурентів
2) розвиток фінансових ринків — для подолання жорстких кредитних обмежень у фінансуванні інновацій	2) диверсифікація фондового ринку — знижуватиме ризики венчурних інвестицій
3) нарощування частки освіченої і кваліфікованої праці — підсилюватиме особистісні здатності імітувати чи наслідувати більш складні технології	3) забезпечення якісної вищої освіти — запорука розвитку після досягнення технологічного краю
4) макроекономічна стабільність — для досягнення низького рівня рівноважної відсоткової ставки, що стимулюватиме інвестиції у венчурний бізнес	4) демократичний устрій — сприяє мобільності ресурсів і зниженню вхідних бар'єрів
	5) децентралізована форма менеджменту підприємств — через делегування ініціативи до нижчих рівнів полегшується впровадження інноваційних технологій

Саме неправильною макроекономічною політикою в сфері інновацій пояснюють Агіон і Хоуїт причини падіння темпів зростання у країнах Західної Європи з 3,5 % у 1950—1970-х до менш як 2 % у 1990—2000-х роках. Об'єктивно, що після Другої світової війни, коли значна частина фізичного, людського й інтелектуального капіталу була втрачена, країни Європи обрали інноваційно-імітаційну модель макроекономічної політики. За часи відбудови, спираючись на економічні інститути, створені для підтримки такої політики, — обмеження конкуренції на товарних ринках, великі корпорації, підтримувані банками та урядом, негнучку систему освіти й неповороткі ринки робочої сили, зорієнтовані більшою мірою на нагромадження людського капіталу, а не на мобільність праці, — Європа до 1980-х років досягла світового технологічного краю. Але в подальшому створена під умови технологічного зростання наздоганяльного характеру інституціональна структура економіки почала обмежувати розвиток, що мусив на новому етапі забезпечуватися за рахунок фундаментальних інновацій.

На противагу Європі Сполучені Штати, що рухалися за еволюційною траєкторією, на основі зорієнтованої на випереджальні інновації макроекономічної політики спромоглися наростити середньорічні темпи приросту ВВП з 1,4 % у 1960—1970-х до 3 % у 1980—2000-х роках.

Головний висновок, що впливає з моделі Агіона-Хоуїта, полягає в тому, що для забезпечення економічного розвитку країна має здійснити перехід від впроваджувально-орієнтованої інноваційної макрополітики до посилювальних фундаментальні інновації інститутів зростання.

Інша хвиля теорій розвитку на основі інновацій походить від *моделі П. Ромера*, запропонованій ним 1990 року. Головна її ідея полягає в тому, що сукупна продуктивність факторів A розглядається як функція *рівня різноманітності продукції*. Внесок інновацій у підвищення продуктивності оцінюється у даній моделі через створення нових видів товарів, що посилює їх різноманіття. Ця концепція набула розвитку на базі сучасної теорії зовнішньої торгівлі; вона наголошує роль позитивних технологічних екстерналій в економіці, які створюють додатковий ефект у вигляді підвищення продуктивності ресурсів, спрямованих на створення нових видів продукції за умов вищої різноманітності продукції, яка вже до цього була створена. Розглянемо, як працює модель Ромера, детальніше.

У створенні продукту Y в економіці беруть участь чотири види факторів: капітал K , праця L , людський капітал H та технології (у формі індексу) A . Капітал у моделі вимірюється в одиницях створених споживчих благ. Під працею розуміють фізичні здіб-

ності працівників. Людський капітал розглядається як кумулятивний ефект від таких видів свідомої діяльності людини, як освіта та навчання під час роботи. Технологічний параметр A репрезентує рівень нагромаджених знань, є відокремленим від людського капіталу і має властивість збільшуватися нескінченно. Припускається, що кожна нова одиниця знань втілюється в «винахід» (*design*) нового товару, збільшуючи таким чином A .

$$Y = f(L, H, K). \quad (7.36)$$

Національна економіка країни подається Ромером у секторальному розрізі: вона сконструйована з дослідницького сектору (research and development, скорочено R&D), сектору проміжних товарів і кінцевих товарів. Перший сектор досліджень використовує людський капітал H і нагромаджені знання A для виробництва нових знань (обчислених у кількості нових винаходів). Друга галузь проміжних товарів зорієнтована на використання створених сектором R&D винаходів для виробництва промислових товарів довгострокового користування (ТДП) або капітальних благ, яких потребує третій сектор. Остання галузь кінцевих товарів абсорбує робочу силу L і людський капітал H для створення кінцевих споживчих благ. Кількість L і H вважається фіксованою.

Таким чином, людський капітал H у моделі має важливе значення: він представлений як витрати одразу у двох секторах — дослідницькому H_Y і споживчих благ H_A .

$$H = H_Y + H_A. \quad (7.37)$$

Капітал K оцінюється через обсяги витрат x_i , які фірми несуть при закупівлі у другому секторі i типів промислових ТДП. Щоб профінансувати свої капітальні витрати, ці фірми будуть змушені відмовитися від виробництва з одиниць кінцевих споживчих благ і створити натомість одиницю промислових ТДП. Тоді K визначається як:

$$K = \eta \cdot \sum_{i=1}^{\infty} x_i / \quad (7.38)$$

Виробнича функція, описуючи результати діяльності секторів проміжних і кінцевих благ, набуває у Ромера дещо нестандартного вигляду:

$$Y = H_Y^{\alpha} \cdot L^{\beta} \cdot A^{\alpha+\beta} \cdot K^{1-\alpha-\beta} \cdot \eta^{\alpha+\beta-1} \quad (7.39)$$

Як видно з рівняння (7.39), результати діяльності дослідницького сектору, втілені в параметрі A , суттєвим чином визначати-

муть виробничі процеси у двох інших секторах. Приріст знань в економіці ΔA поставлений Ромером у залежність від частки людського капіталу H_A , що припадає на сектор R&D, ефективності діяльності самого цього сектору δ , а також уже наявного в економіці рівня знань A .

$$\Delta A = \delta \cdot H_A \cdot A. \quad (7.40)$$

Таким чином, збільшення частки людського капіталу, сконцентрованого в секторі досліджень, прямо пропорційно збільшуватиме і приріст наукових знань в економіці. А чим більше на попередніх етапах розвитку країною накопичено загальних знань A , тим вищою буде продуктивність сектору R&D. Саме цими висновками на підставі формули (7.40) пояснюється, на думку Ромера, розрив між рівнем розвитку і добробуту передових держав світу, здатних перерозподіляти невпинно зростаючою мірою людський капітал на користь фундаментальних досліджень, а також володіючих багатим запасом нагромаджених сукупних знань, і відсталих країн, які таких можливостей не мають.

Загальний темп економічного зростання g визначається в моделі за формулою:

$$g = \frac{\delta \cdot H - \Lambda \cdot \rho}{\sigma \cdot \Lambda + 1}, \quad (7.41)$$

де Λ — константа, що залежить від співвідношення технологічних параметрів α і β , ρ — суб'єктивна дисконтна ставка, δ — міжчасові переваги споживачів.

На інвестиції в людський капітал H вирішальний вплив справляють очікувані дисконтовані доходи від створених винаходів. Якщо відсоткова ставка є високою, теперішня вартість майбутніх доходів від них буде нижчою. У такому разі на дослідження буде виділятися менша частка людського капіталу і темп зростання буде нижчим.

Будь-які зміни в інших суб'єктивних параметрах, пов'язані з коливанням відсоткової ставки (наприклад, умовне збільшення рівня терпеливості, що в моделі проявляється через зниження ρ ; або зміщення міжчасових переваг споживачів на користь ощадливості, коли σ в моделі зменшується), теоретично ведуть до нарощування досліджень і опосередковано — темпів зростання. Логічно цей процес можна обґрунтувати тим, що видатки на науку необхідно здійснити в поточному періоді, а вигоди від неї суспільство отримуватиме в майбутньому.

Хоча у рівнянні (7.41) не присутні чисельність робочої сили L і обсяги альтернативних витрат η , спрямованих на створення ка-

пiтальних благ, але, за Ромером, вони також впливають на темпи зростання, хоч i опосередковано. Збiльшення робочої сили вестиме до розширення попиту на продукцію промiжного сектору — капiтальнi блага. А зниження альтернативних витрат η спричиняє пiдвищення виробництва споживчих благ. Зазначенi в обох випадках змiни збiльшують дохiднiсть створення нових винаходiв, хоча обсяг людського капiталу, спрямований у сектор дослiджень, при цьому не змiнюється.

Зростання в моделi Ромера демонструє чутливiсть до застосування iнструментарiю державної макроекономiчної полiтики. Так, прямi субсидiї пiдприємствам, що здiйснюють iнвестицiї в фiзичний капiтал K , прискорюють зростання A . Аналогiчний ефект справлятимуть на бiзнес податковi пiльги. Додаткове фiнансування зайнятостi та дослiдницьких програм у секторi R&D забезпечуватимуть полiпшення параметра ефективностi дослiджень δ (рiвняння (7.40)).

Оскiльки першорядним джерелом зростання в моделi виступає збiльшення людського капiталу саме в секторi дослiджень H_A , але засоби контролю над розмiщенням i перерозподiлом його мiж секторами дослiджень i споживання (мiж H_A i H_Y) в уряду вiдсутнi, найкращим рiшенням для краiни (в умовах другого кращого) виступатиме субсидування виробництва сукупного людського капiталу H .

Також важливе значення для макрополiтики має припущення про створення фундаментальними дослiдженнями позитивних екстерналiй. Кожен додатково створений винахiд збiльшуватиме продуктивнiсть усiх майбутнiх науковцiв, якi займаються дослiдженнями. Причиною цього явища є властивiсть невиключеностi нагромаджуваних у свiтi наукових знань — вони є доступними будь-яким фахiвцям у будь-якому мiсцi. Тодi краiна, яка проводить полiтику вiдокремлення нацiонального господарства вiд свiтового, втрачає доступ до свiтового фонду знань i може спиратися лише на власнi науковi досягнення i напрацювання H . Навпаки, краiна з вiдкритою економiкою володiє не лише своїм людським капiталом, а й користується свiтовими знаннями, тобто має в розпорядженнi $2H$. Вiдповiдно, такi держави, за Ромером, демонструватимуть вищi темпи iнновацiйного зростання.

Попри важливе наукове значення модель рiзноманiтностi продукцiї Ромера хибує на низку помiтних вад. По-перше, вона базується на низцi палiативних припущень, наприклад, що одному винаходу вiдповiдає лише один вид упровадженої у виробництво продукцiї, або що всi краiни мають рiвний доступ до свiтового фонду знань. По-друге, в секторi дослiджень модель демонструє

ефект масштабу: збільшення ресурсів, спрямованих на R&D, на певну величину має забезпечити приріст темпів зростання на таку саму величину. Світова статистика такі припущення не підтверджує навіть для розвинених країн (рис. 7.13).

Як варіант подолання означених недоліків література з теорії зростання пропонує *модель напівендогенного зростання Ч. Джонеса* [9]. За своїми базовими припущеннями вона досить схожа зі схемою Ромера. Економіка у Джонеса також поділена на три сектори: 1) кінцевих благ, що використовує людську працю L_Y і промислові ТДП; 2) проміжних благ, де група фірм-монополістів перетворює капітал на промислові ТДП, використовуючи для цього винаходи з третього сектору; 3) сектор R&D, де певна кількість учених L_A , спираючись на нагромаджені знання A , створює винаходи і продає їх у другий сектор.

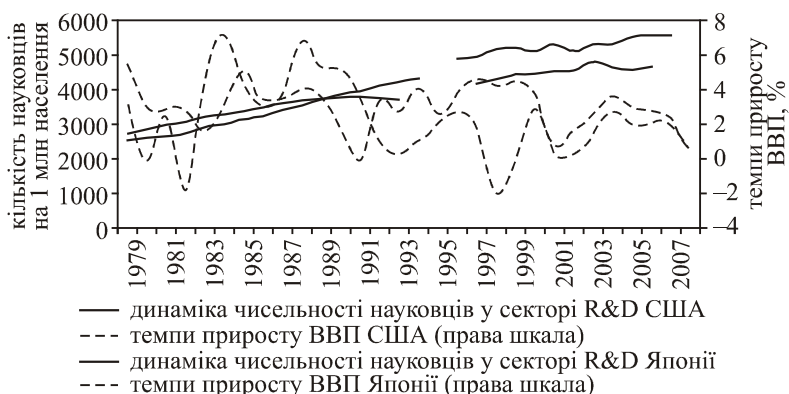

Рис. 7.13. Зайнятість у секторі R&D і економічне зростання в деяких розвинених країнах світу [World Bank, National Science Foundation]

Виробнича функція в моделі Джонеса характеризується працезбережувальним характером НТП:

$$Y = K^{1-\alpha} \cdot (A \cdot L_Y)^\alpha. \quad (7.42)$$

Наявні знання A зростають деяким темпом ΔA , який, своєю чергою, визначається за формулою:

$$\Delta A = \bar{\delta} \cdot L_A, \quad (7.43)$$

де параметр $\bar{\delta}$ репрезентує деяку середню частоту, з якою сектор R&D генерує нові концептуальні ідеї. Але за умов великого запа-

су нагромаджених у країні знань ймовірність φ того, що вчений під час дослідження відкриє таку принципово нову ідею, зменшується. Це припущення кореспондує з логікою моделі Агіона-Хоуїта, де науковий прогрес із наближенням до межі світових інтелектуальних досягнень уповільнюється.

Отже, параметр δ визначається у Джонеса як:

$$\bar{\delta} = \delta \cdot A^{\varphi}. \quad (7.44)$$

Залежно від поведінки очікуваного рівня ймовірності нових відкриттів φ в економіці спостерігатимуться різні наслідки. При $\varphi < 0$ темп інновацій в країні зменшуватиметься зі збільшенням запасу знань. При $\varphi > 0$ в економіці спостерігатимуться позитивні екстерналії від діяльності сектору R&D. В умовах $\varphi = 0$ в дослідницькому секторі спрацьовує постійна віддача від масштабу, а екстерналії відсутні.

Аналізуючи сектор R&D, слід брати до уваги можливості дублювання досліджень різними вченими або часткового «накладання» їх одне на одне. Тоді загальна кількість інновацій, створених L_A науковцями, знижуватиметься деяким темпом λ , $0 < \lambda \leq 1$.

У підсумку, за Джонесом, темп нарощування знань обчислюватиметься як:

$$\Delta A = \delta \cdot L_A \cdot A^{\varphi} \cdot I_A^{\lambda-1}. \quad (7.45)$$

Величина $I_A^{\lambda-1}$ показує частину непродуктивної (дублювальної) праці вчених, що відповідно поглинає деяку кількість створених R&D екстерналій.

7.5. Розвиток за рахунок структурних перебудов. Секторні пропорції економіки як орієнтир макроекономічної політики

Із попереднього аналізу моделей зростання було встановлено, що науково-дослідницька й інноваційна діяльність також можуть створювати для виробників вищезазначені позитивні ефекти. Розглянемо цей процес більш детально. Що саме стимулює підприємців до впровадження інновацій?

Виробник, який займається звичайною діяльністю в ринковій економіці з досконалою конкуренцією, отримує, як відомо, лише середню норму прибутку. Остання із входом до галузі нових і нових фірм-конкурентів, які також мають намір отримувати прибуток, знижується і прямує до нуля. У підсумку виробник опиняється перед вибором: закривати бізнес або здійснювати радикальні перетворення в ньому. Ті підприємці, які бажають ризикувати, вдаючись до нововведень, потенційно можуть розраховувати на додатковий прибуток від інновацій. В економічній літературі він дістав назву «технологічна (інноваційна) квазірента». Під останньою розуміють диференційований науково-технічний дохід, тобто надприбуток, який мають підприємства (корпорації, ТНК, країни), що першими освоїли більш ефективну, принципово нову техніку, а тому отримують внаслідок цього додатковий дохід доти, доки нововведення стане поширеним. Після того як інновація набуває поширення, стає визначником суспільно нормального рівня якості, витрат і цін, підстави для отримання надприбутку зникають [7, с. 120].

На рівні економіки окремої країни технологічна квазірента виступає стимулом для структурних зрушень в економіці. Слід зазначити, що в структурному розрізі кожна економічна система характеризується домінуванням певного рівня технологій, які поєднуються в технологічний уклад. Технологічний уклад характеризується єдиним технологічним рівнем виробництв, що його утворюють, які пов'язані вертикальними і горизонтальними потоками якісно однорідних ресурсів, що спираються на спільні ресурси кваліфікованої робочої сили, спільний науково-технічний потенціал тощо.

Кожен технологічний уклад є системою, що здатна до самовідтворення. У цьому сенсі розвиток досягається шляхом становлення нових технологічних ланцюгів, які формуються на основі суміжних технологічних виробництв і поєднуються в нові технологічні уклади. Життєвий цикл кожного технологічного укладу відповідає життєвому циклу його базової інновації; він утворює зміст відповідного етапу техніко-економічного розвитку (рис. 7.14).

Розвиток нової технологічної системи розпочинається з упродовження відповідного базисного нововведення в продуктивні сили, що супроводжується необхідними додатковими нововведеннями. Базисні нововведення зазвичай радикально відрізняються від традиційного технологічного оточення; ефективне функціонування створених на їх основі технологічних систем вимагає організації нових суміжних виробництв. У фазі зародження нового технологічного укладу існує значна кількість його

базових технологій. Жорстка конкуренція за обмежені ресурси, переважна частина яких задіяна в традиційних технологічних укладах, веде до відбору кількох найефективніших варіантів.

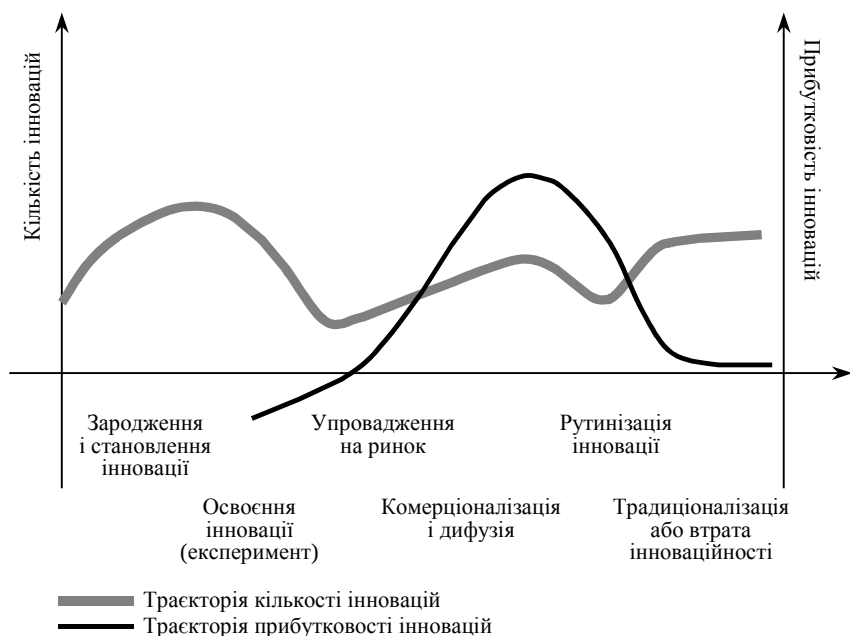

Рис. 7.14. Фази життєвого циклу технологічного укладу

На етапі розроблення й освоєння принципово нової техніки і технології інноваційна рента відсутня. Це пояснюється тим, що в цей період доходу від продажу або взагалі немає, або він є значно нижчим за рівень витрат інноваційного опанування нового продукту чи технології. Рента виникає на стадії поширення технологічного укладу на всю економіку, коли з'явиться можливість перекрити витрати на розробку і освоєння додатковими доходами, що виникають в результаті стрімкого збільшення обсягу виробництва і продажів та значного зниження рівня витрат. Таке трапляється, якщо ринкова ціна, знижуючись при збільшенні обсягів попиту і опануванні нових ринкових ніш, все ж суттєво перевищує індивідуальну вартість (витрати плюс нормальний прибуток).

У своєму подальшому розвитку новий технологічний уклад спирається на виробничий потенціал, створений у перебігу попереднього техніко-економічного розвитку. Суб'єкти господарю-

вання, які експлуатують технології нового технологічного укладу, не тільки використовують енергоносії, конструкційні матеріали, сировинні ресурси, масовий рівень споживання яких було досягнуто в результаті розвитку попереднього технологічного укладу, а й перетворюють технологічні сукупності останнього відповідно до власних потреб. Розвиток базових виробництв іде шляхом нарощування випуску невеликої кількості універсальних моделей, виробництво яких сконцентроване в небагатьох організаціях, що опанували нову технологію. Потім у галузь починають входити нові гравці зі своїми капіталами. Шукаючи свою унікальну ринкову нішу, вони підштовхують сектор до спеціалізації і диверсифікації виробництва. Тим часом підвищення ролі та частки нової галузі веде до зрушення структурних пропорцій в економіці: дедалі більше робочої сили, інвестиційних потоків та людського капіталу перерозподіляються на її користь (рис. 7.15).

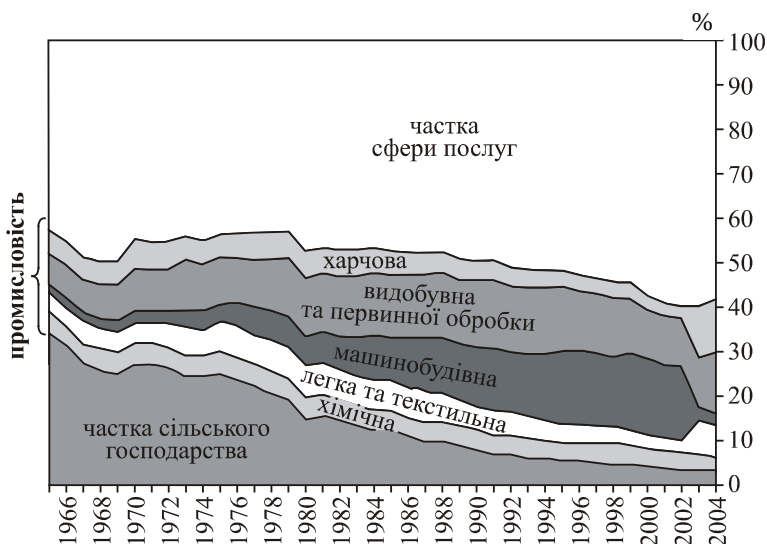

Рис. 7.15. Зміни в структурних пропорціях (частка у ВВП) економіки Південної Кореї

Як ілюструє приклад Південної Кореї, на початкових етапах (1960—1970 року) відбувалася реалокція ресурсів із сільського господарства у працеінтенсивну промисловість: в першу чергу текстильну та легку. Приблизно від початку 1970-х років помітну роль у господарстві став відігравати видобувний сектор та пер-

винна обробка сировини (металургія). Від другої половини 1970-х років машинобудування перетворилося на потужний локомотив створення додаткової вартості. Зрештою, від кінця 1990-х простежується підвищення частки сфери послуг в економіці Кореї.

Із часом зростання ефективності виробництва уповільнюється внаслідок насичення відповідних суспільних потреб, зниження споживчого попиту і цін на продукцію даного технологічного укладу, а також вичерпання технічних можливостей удосконалення і здешевлення виробництв, що входять до його складу.

У цій фазі «зрілості» технологічного укладу обсяг і норма інноваційної ренти поступово зникають, частково відновлюючись при освоєнні ефективних додаткових нововведень, що мають характер поліпшення наявних продуктивних сил. У фазі «старіння» укладу виявляється науково-технічний збиток внаслідок падіння попиту і цін на морально застарілу продукцію.

Таким чином, масштаб інноваційної ренти виступає потужним стимулом для підприємців, що беруть на себе інноваційні ризики освоєння нових продуктивних сил. Величина і тривалість технологічної квазіренти залежать від рівня новизни техніки чи технології, що опановуються. Якщо це лише поліпшувальні інновації, тобто нові моделі вже створеної, відомої ринку продукції або модифікації застосовуваної технології, то масштаби ренти невеликі і вона нетривала, а ризики невисокі. Такого роду надприбутки часто мають поширений характер і є малопомітними. Найбільш значні масштаби і тривалі терміни існування технологічної ренти спостерігаються за піонерського освоєння технологічного укладу, але і ризики тут особливо великі.

Отже, технологічна квазірента — це, по-перше, спонукальний мотив, стимул активізації інвестиційної діяльності для підприємців; по-друге, важливе джерело технічних і технологічних інновацій, удосконалення продуктивних сил; по-третє, рушійна сила еволюційного переходу економічної системи від одного технологічного укладу до наступного, вищого.

Рух національного господарства від одного технологічного укладу до іншого в межах окремої економіки відбувається за схемою, відомою як модель Льюїса.

У моделі А. Льюїса економіка складається з двох секторів. 1) Це традиційний сектор з натуральним сільським господарством, прихованим перенаселенням і нульовою граничною продуктивністю праці. Тут міститься надлишкова робоча сила, яку можна вилучити звідти, не зменшуючи обсягів виробництва. 2) Промисловий сектор у містах, що характеризується високою продук-

тивністю, і до якого поступово переміщується робоча сила з сільського господарства.

Основна увага в теорії А. Льюїса приділена структурній перебудові економіки внаслідок міграції робочої сили з села в місто і зростанню виробництва і зайнятості в індустріальному секторі. Міграція і зайнятість залежать від зростання самого промислового сектору, яке, своєю чергою, визначається нагромадженням капіталу і рівнем інвестування у промисловість. Такі капіталовкладення здійснюються за рахунок реінвестування прибутків капіталістами індустріального сектору. Припускається, що зарплата зайнятих у промисловості перебуває на дещо вищому рівні, ніж середні доходи працівника в традиційному секторі. За таких умов пропозиція робочої сили з перенаселеного села розглядалася А. Льюїсом як абсолютно еластична.

На рис. 7.16 відображено зростання сучасного промислового сектору відповідно до моделі Льюїса. Графік 2 демонструє ситуацію в традиційному секторі, де обсяги сукупної продукції TP_A визначаються витратами лише одного чинника — праці L_A , оскільки обсяги капіталу і технологія вважаються незмінними. На графіку 4 побудовано криві середнього і граничного продуктів праці AP_{LA} і MP_{LA} . Оскільки в аграрному секторі існує надлишкова робоча сила, то у неї MP_{LA} дорівнює нулю, а оплата праці здійснюється за середнім, а не за граничним продуктом праці.

Графік 1 містить виробничі функції сучасного індустріального сектору. Випуск промислових товарів TP_M залежить тут від витрат праці L_M (капітал і технологія вважаються незмінними). Коли промислові капіталісти починають реінвестувати прибутки, то обсяги залученого капіталу збільшуються від K_1 до K_2 , а згодом до K_3 . Це призводить до зсувів вгору кривих випуску продукції від $TP_M(K_1)$ до $TP_M(K_2)$ і потім до $TP_M(K_3)$. Графік 3 зображує сукупність кривих граничного продукту праці промислового сектору, які за умов досконалої конкуренції на ринку праці будуть одночасно і кривими попиту на працю $D_1(K_1)$, $D_2(K_2)$, $D_3(K_3)$.

Відрізок OA на графіках 2 і 4 відображає середній рівень доходу в традиційному секторі, відрізок OW — у промисловому. При рівні зарплати OW пропозиція робочої сили з аграрної сфери S_L у промисловість вважається необмеженою або досконало еластичною. Отже, коли $OW > OA$, підприємці з сучасного сектору зможуть найняти стільки робітників, скільки забажають без жодного підвищення ставок зарплатні (Льюїс вважав, що попервах кількість працівників в аграрному секторі вимірюється мільйонами, а в індустріальному — тисячами).

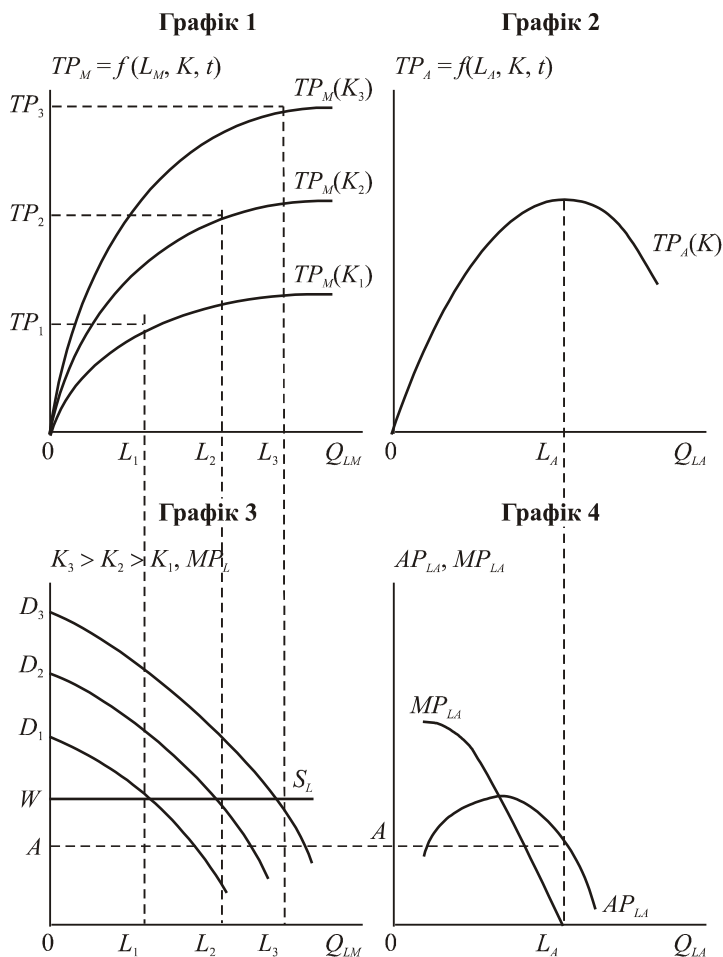

Рис. 7.16. Графічна інтерпретація моделі А. Льюїса [4, с. 84]

За даного обсягу капіталу K_1 на початковій стадії зростання промислового сектору попит на працю буде залежати від спадного граничного продукту праці $D_1(K_1)$. Підприємці із сучасного сектору, максимізуючи свій прибуток, найматимуть робітників до ти, доки граничний продукт їхньої праці зрівняється з реальною зарплатнею. Оскільки весь прибуток реінвестується, то обсяги залученого капіталу зростуть з K_1 до K_2 . Збільшення обсягів капіталу призведе до зсуву кривої сукупного продукту до $TP_M(K_2)$, що, своєю чергою стимулюватиме зростання попиту на

працю до $D_2(K_2)$. Коли нові прибутки будуть спрямовані у розширення виробництва, аналогічна ситуація відтвориться на вищому рівні K_3 і т.д.

Розвиток економіки в моделі А. Льюїса пов'язаний зі зміною структури національного господарства і має характер самопідтримувального зростання. Це свідчить про те, що ця модель придатна для опису закономірностей еволюційного розвитку. Він триватиме, допоки вся надлишкова робоча сила буде поглинута новими галузями промисловості. Підхід Льюїса поєднує накопичувальний аспект економічного розвитку зі структурною перебудовою господарства, наголошує важливу роль національних підприємців у забезпеченні нагромадження капіталу в країні та концентрації його на розвитку вітчизняної промисловості. У процесі економічного розвитку галузі нижчих технологічних укладів можуть виступати основою розвитку для вищих технологічних укладів за аналогічною схемою.

Якщо розглянути інноваційні витрати, здійснені у промисловості України у 2000—2010 роках, то можна зазначити, що сам обсяг таких витрат збільшився майже на 400 %, але частка їх у ВВП залишається несуттєвою — близько 0,2 %. Це означає, що українська продукція створюється за рахунок нарощування екстенсивних факторів виробництва, таких як праця і капітал, тоді як постіндустріальний світ спирається саме на інноваційне (інтенсивне) розширення виробництва.

За розрахунками фахівців Інституту економіки і прогнозування, чинники, що справляють суттєвий вплив на інноваційні процеси в Україні, стосуються освоєння нових видів техніки, впровадження нових технологій й отримання патентів на виконані розробки. Їх вплив подано у табл. 7.9.

Таблиця 7.9

ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ІННОВАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ*

Показник	Коефіцієнт еластичності
Кількість впроваджених нових технологічних процесів у промисловості	0,522
Кількість освоєних нових видів техніки у промисловості	0,098
Кількість отриманих охоронних документів від патентних відомств зарубіжних країн	0,123

Джерело: [3, 227]

Отже, захист і підтримка інновацій справляють суттєвий позитивний ефект на економіку. Водночас поточна інноваційна діяльність вітчизняних підприємств характеризується даними, наведеними у табл. 7.10.

Таблиця 7.10

**СТРУКТУРА ІННОВАЦІЙНИХ ВИТРАТ
У ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ у 2000—2010 роках**

Показник	2000	2005	2010
Загальний обсяг інноваційних витрат:	100,0	100,0	100,0
— дослідження і розробки	15,1	10,6	12,4
— придбання нових технологій	4,1	4,2	1,8
— придбання машин, обладнання, установок, інших основних засобів та капітальні витрати, пов'язані з інноваціями	61,0	54,8	62,8
— інші витрати, у т.ч. маркетинг і реклама	19,8	30,4	23,0

У структурі витрат помітні зниження видатків на власні дослідження і розробки та зростання непродуктивних маркетингових витрат та інших видів витрат, що є негативною тенденцією. Бажано було б, навпаки, досягти збільшення витрат на власні наукові пошуки та безпосереднє придбання нових технологій.

Для підтримки та розвитку інновацій, що забезпечуватимуть структурну перебудову економіки та її технологічне удосконалення, уряд має в своєму арсеналі низку інструментів макроекономічної політики:

1) поліпшення організаційно-правового, законодавчого забезпечення інноваційної діяльності;

2) підсилення поточної державної економічної політики, орієнтованої на підтримку фундаментальної науки, науково-дослідних установ, наукових працівників через збільшення обсягів та ефективності державних відрахувань на цю сферу;

3) створення механізму формування і функціонування венчурного малого і середнього бізнесу;

4) усунення диспропорцій в інноваційному розвитку регіонів;

5) формування і розвиток кредитування і страхування інноваційних проектів через фінансові установи;

6) створення інформаційної і телекомунікаційної інфраструктури на основі сучасних технологій.

До цього комплексу дій слід додати заходи, що сприятимуть поширенню міжнародного трансферу технологій до України, і одночасно поєднати їх з упровадженням спеціальної системи захисту внутрішнього ринку від морально застарілих техніки і технології.

Резюме до розділу 7

Економічне зростання як елемент економічного розвитку має спрямовуватися на підвищення добробуту членів суспільства. Рух у цьому напрямі забезпечується за рахунок макроекономічної політики зростання. При цьому остання спирається на низку макропараметрів, значимість яких обґрунтована теоріями економічного зростання. Параметри за допомогою економетричних прийомів вводяться у виробничі функції і задаються в алгебраїчній формі. Найпростішою виробничою функцією є однорідна функція Кобба-Дугласа з постійною віддачею від масштабу. Її основними змінними виступають кількість праці, обсяги капіталу та ефективність виробництва.

Базовою неокласичною теорією економічного зростання є модель Солоу. Вона оперує поняттям стійкого стану як умовою забезпечення стабільності зростання. З її аналізу випливає, що об'єктами макроекономічної політики мають виступати: 1) норма заощадження, яка виступає альтернативою споживанню, є джерелом інвестицій, але її зміна справляє тимчасовий ефект на економічну динаміку; 2) капіталоозброєність робочої сили, яка має постійну тенденцію до зменшення під впливом зносу основних засобів або приросту чи заміщення робочої сили; 3) науково-технічний прогрес у загальному розумінні як сукупність факторів, що підвищують ефективність виробництва. Саме останній фактор спроможний забезпечувати тривале економічне зростання.

Науково-технічний прогрес суттєво залежить від таких чинників, як рівень освіченості робочої сили, її здатність до навчання під час виробництва та морально-психологічна налаштованість, що об'єднуються поняттям «людський капітал». Вчені

по-різному інтерпретують значимість його складових. Р. Лукас наголошує визначальне значення витрат грошей і часу на здобуття освіти, П. Ромер відзначає важливість запозичення досвіду під час виробничої практики, Г. Манків, Д. Ромер, Д. Уейл зосереджують увагу на охопленості населення різними рівнями освіти, І. Радіонова та М. Скрипниченко — на факторах, що підвищують якість життя населення. Визначені параметри мають виступати першочерговими об'єктами макроекономічної політики зростання. Для правильного оцінювання необхідних обсягів державних інвестицій у людський капітал необхідно порівнювати їх очікувані вигоди і витрати як на приватному, так і на суспільному рівні.

Інновації, отримані внаслідок розвитку науки і техніки, також виступають конче важливим джерелом прискорення економічного зростання. Держава, використовуючи активну макроекономічну політику, має націлюватися на їх стимулювання. Щоб правильно визначити напрями державної підтримки, необхідно чітко встановити джерела їх виникнення. Але складність урахування ефекту, отриманого від інновацій національним господарством, породила низку відмінних концептуальних способів їх включення у виробничу функцію та економічну політику: 1) як запасу нагромаджених у країні знань, що перебувають у вільному доступі для фірм (модель Агіона-Хоуїта); 2) міри різноманітності продукції, диверсифікованістю товарних ринків (П. Ромер); 3) спроможністю розширювати зайнятість та якість людського капіталу в секторі R&D (Ч. Джонес). З аналізу підходів випливає, що макроекономічна політика має спрямовуватися на регулювання умов ведення бізнесу для забезпечення зростання.

Інноваціям належить визначальна роль не тільки у зростанні, а й у розвитку країни. Продукуючи тимчасову технологічну ренту на нових ринках, вони приваблюють капітальні потоки, змінюють галузеву структуру економіки. Домінуючі в галузі технології визначатимуть її належність до певного технологічного укладу. Останні, своєю чергою, проходять певний життєвий цикл, змінюючи одне одне. Рух траєкторію циклу описується на основі моделі Льюїса як наслідок нерівних умов та розриву в оплаті праці та капіталу між старим і новим секторами. Країни, які завдяки макроекономічній політиці стимулюють переміщення капіталів до сучасних інноваційних секторів, здобувають перевагу перед іншими.

Терміни та поняття до теми

Об'єкт розвитку
Мета розвитку
Однорідна виробнича функція
Стійкий стан у моделі Солоу
Золоте правило нагромадження
Ендогенні фактори зростання
Екзогенні фактори зростання
Людський капітал
Озброєність праці людським капіталом
Правило зіставлення суспільних і приватних вигід
Виробничі інновації
Рівень різноманітності продукції
Технологічний уклад
Технологічна квазірента

Питання з теми

1. У чому полягають основні проблеми із використанням виробничих функцій для опису економічного зростання?
2. Чим відрізняється рух до стійкого стану за Золотим правилом у моделі Солоу за умов підвищення та зниження норми заощаджень?
3. Якими є основні відмінності в засновках моделей Лукаса, Ромера та Манківа-Ромера-Уейла? Яким чином включається до них людський капітал?
4. У який спосіб технічний прогрес у моделі АК перетворюється з екзогенного на ендогенний параметр?
5. Чим теорія зростання за рахунок інновацій Агіона-Хоуїта відрізняється від підходу Солоу та моделі АК?
6. Яким чином сектор R&D представлено в концепціях Ромера і Джонеса? Що спільного і відмінного в їхніх підходах?

7. Яким чином відбувається рух від одного технологічного укладу до іншого? Яку роль в цьому процесі відіграють інновації?

Література для поглибленого вивчення матеріалу

1. Мельянцева В. Экономический рост Китая и Индии: динамика, пропорции и последствия / В. Мельянцева // Мировая экономика и международные отношения. — 2007. — № 9. — С. 18—25.
2. Радіонова І. Ф. Макроекономіка-2 : Навч. Посіб. / І. Ф. Радіонова, Т. В. Бурлай, Є. В. Алімпієв. — К.: КНЕУ, 2009. — 423 с.
3. Скрипниченко М. І. Секторальні і міжкраїнні моделі економічного розвитку. — К.: Фенікс, 2004. — 256 с.
4. Тодаро М. П. Экономическое развитие : Учебник / Пер. с англ. под ред. С.М. Яковлева, Л.З. Зевина. — М.: Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 1997. — 671 с.
5. Туманова Е. А., Шагас Н. Л. Макроэкономика. Элементы продвинутого подхода : Учебник. — М.: ИНФРА-М, 2004. — 400 с.
6. Шараев Ю. В. Теория экономического роста : Учебное пособие для вузов. — М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. — 254 с.
7. Яковец Ю. В. Эпохальные инновации XXI века. — М.: Экономика, 2004. — 444 с.
8. Aghion Ph., Howitt P. A Model of Growth through Creative Destruction. — Econometrica. — 1992. — 60. — P. 323—351.
9. Jones C. R&D-Based Models of Economic Growth // Journal of Political Economy. — 1995. — 103. — P. 759—784.
10. Lucas R. On the Mechanics of Economic Development // Journal of Monetary Economics. — 1995. — 22. — P. 3—42.
11. Mankiw G., Romer D., Weil D. A Contribution to the Empirics of Economic Growth // Quarterly Journal of Economics. — 1992. — 25. — P. 275—310.
12. Psacharopoulos G., Patrinos H. A. Returns to Investment in Education. — The World Bank, Latin America and Caribbean Region, Education Sector Unit, 2002.
13. Romer P. Endogenous Technical Change // Journal of Political Economy. — 1990. — 98. — P. 71—102.

ФІНАНСОВЕ ПРОГРАМУВАННЯ ЯК МЕТОД МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Перелік знань та вмінь, яких набуде студент після опанування матеріалів теми

Опанування матеріалів теми дасть змогу студентам **знати**:

- ✓ розуміти причини виникнення основних диспропорцій макроекономічного розвитку країни, їх характер та особливості;
- ✓ знати принципи, методи та інші елементи методологічної бази фінансового програмування.

Після опанування матеріалів теми студенти мають **вміти**:

- у процесі побудови фінансової програми обґрунтовувати шляхи узгодження між собою основних макроекономічних параметрів розвитку ;
- застосовувати фінансове програмування з метою коригування макроекономічної політики;
- узгоджувати міжсекторні фінансові потоки з метою усунення диспропорцій економічного розвитку за допомогою фінансових інструментів;
- здійснювати обґрунтування доцільності та необхідності застосування регуляторних заходів фінансової програми.

8.1. Цілі фінансового програмування та його роль у державному управлінні

У процесі реалізації цілей макроекономічної політики держава спирається на певні фінансові інструменти, до яких належать державний бюджет, податки, грошова база, міжнародні резерви тощо. За їх допомогою вона цілеспрямовано регулює фінансові потоки, які, своєю чергою, впливають на процеси в реальній економіці. Досвід показує, що економіка працює ефективно лише тоді, коли держава узгоджує окремі інструменти макроекономічної політики на основі особливого методу — методу фінансового програмування як найефективнішої форми економічного програмування за умов становлення та розвитку ринкової економіки. Як свідчить досвід, хибні кроки саме у фінансовій сфері бувають головними причинами зовнішнього та внутрішнього дисбалансу.

Особливий наголос на фінансовому аспекті програмування зумовлює припущення щодо існування істотного зв'язку між фінансовими (грошова маса, процент, кредит тощо) і нефінансовими змінними (реальний дохід, ціни, безробіття), а також те, що органи грошово-кредитного регулювання мають змогу контролювати деякі фінансові змінні, і таким чином впливають на реальний сектор економіки. Одночасно фінансові програми відображають дію заходів економічної політики, спрямованих на збільшення сукупної пропозиції, зменшення збитків, пов'язаних зі спадом виробництва і безробіттям.

Фінансове програмування є особливим, найбільш систематизованим та комплексним інструментом державного управління економічними процесами. Держава є суб'єктом фінансового програмування. Об'єктом фінансового програмування є розвиток національної економіки, в тому числі на основі застосування фінансових інструментів. Основними макроекономічними цілями фінансового програмування є: подолання дефіциту державного бюджету, збільшення зайнятості населення і боротьба з інфляцією. Виходячи із зазначених цілей при вивченні даної теми необхідно мати на увазі існування багатьох макроекономічних залежностей: між доходом і рівнем безробіття, між показниками монетарної і бюджетної сфер та інфляцією, випуском, мультиплікатори і очікування тощо.

Теоретичне підґрунтя фінансового програмування почали розробляти у 50-х роках минулого століття. Жак Полак є засновни-

ком монетарної моделі Міжнародного валютного фонду (далі — МВФ), відомою під назвою «модель Полака» (або початкова модель монетарного програмування Полака). Вона була спеціально розроблена для країн, які у повоєнний час зверталися до МВФ за кредитами для покриття дефіциту платіжного балансу. МВФ потрібно було зрозуміти причини, внаслідок яких виникає такий дефіцит, і які кількісні та якісні засоби необхідні для подолання подібних ситуацій. Використання моделі давало змогу приймати рішення щодо достатності засобів політики, що проводилися країною, для відновлення балансу або застосування інших більш наполегливих дій, які були умовою надання кредиту МВФ. Від початку 1950-х років це є центральним аспектом аналізу, на якому ґрунтуються умови отримання кредиту від МВФ — тобто ті заходи політики, які країна—позичальник має прийняти, щоб отримати доступ до кредитів МВФ. Модель призначалася для вивчення впливу на формування доходу та платіжного балансу двох найважливіших змінних: експорту та обсягів внутрішнього банківського кредитування; або, з грошово-кредитної точки зору, зовнішньо і внутрішньо незалежних компонентів грошової маси країни¹.

Набір із 4 рівнянь є втіленням логіки програмної роботи МВФ, що називається «фінансовим програмуванням».

$$\Delta M^s = \Delta M^d, \quad (8.1)$$

де M^s — грошова маса ($M3$); M^d — грошовий попит;

$$\Delta M^s = \Delta NDC + \Delta R \quad (8.2)$$

де ΔNDC — зміна обсягу чистого внутрішнього кредиту;
 ΔRES — зміна міжнародних резервів (резервних активів)

$$\Delta M^d = v^{-1} \Delta Y \quad v > 0 \quad (8.3)$$

де v — швидкість обігу грошей;
 Y — ВВП.

$$\Delta RES = EX - IM + \Delta K = EX - imY + \Delta K \quad 0 < \alpha < 1 \quad (8.4)$$

де EX — експорт;
 IM — імпорт;
 K — притік капіталу в небанківському секторі;
 im — гранична схильність до імпорту.

¹ Polak J. J. The IMF Monetary Model: A Hardy Perennial // Finance & Development. — December 1997. — P. 16—19.

Головний акцент моделі полягає в тому, що за заданого рівня ВВП та зміни міжнародних резервів можна управляти чистим внутрішнім кредитом. Це дає урядовцям можливість встановлювати межу за кредитом, яка узгоджуватиметься з прийнятими цілями за платіжним балансом.

Передавальний канал моделі працює за умови, що зростає ВВП, імпорт збільшується, сальдо платіжного балансу погіршується, міжнародні резерви падають; тоді якщо: зменшити обсяги чистого внутрішнього кредиту, грошова маса буде нижчою за грошовий попит, що зумовить підвищення відсоткових ставок та зменшення інвестицій, сукупного попиту, імпорту, сальдо рахунку поточних операцій зросте, що підвищить рівень міжнародних резервів. У результаті зменшення внутрішнього кредиту веде до поліпшення стану платіжного балансу.

Загалом цю модель можна вважати універсальною, зважаючи на те, що прийняті в моделі припущення ґрунтуються на теорії Кейнса (мультиплікаторна модель з граничною схильністю до споживання) та монетаристській теорії (на основі припущення про постійну швидкість грошового обігу).

Однак спочатку система монетарного програмування МВФ була розроблена для упередження та виходу з кризи платіжного балансу, а не для досягнення економічного зростання. При цьому значну увагу в моделі було приділено фінансовому сектору і платіжному балансу, і зовсім мало — державі та приватному сектору.

МВФ і зараз є використовує ту саму модель як основу своїх кредитних механізмів, які із плином часу постійно розширюються і поглиблюються. Більшість програм МВФ останніми роками містять важливі домовленості стосовно заходів макроекономічної політики щодо структурних реформ, лібералізації цін і торгівлі, скорочення державного регулювання ринку праці, приватизації тощо. Утім, оскільки вони не піддаються простому відображенню в економетричних рівняннях, до спроб вбудовувати їх у модель вдаються нечасто. Таким чином, якщо фінансове програмування і проста модель в його основі продовжували слугувати оболонкою кредитних механізмів МВФ, склад оболонки з роками ускладнювався.

У 1970-х роках до цієї моделі додали фіскальний блок — модель розширеного монетарного програмування МВФ:

$$T - G = NDCg + Kg, \quad (8.5)$$

де T — доходи уряду;

G — видатки уряду;

$NDCg$ — чистий внутрішній кредит уряду;

Kg — іноземний капітал уряду.

Максимальний внутрішній кредит уряду визначається із формули:

$$\Delta Ms = \Delta RES + \Delta NDCp + \Delta NDCg, \quad (8.6)$$

Чистий внутрішній кредит уряду ($\Delta NDCg$) є максимальною сумою кредиту із внутрішніх джерел, який може бути виданий уряду, не порушуючи при цьому рівноваги на грошових ринках (утримуючи темпи інфляції на заданому рівні). Розмір бюджетного дефіциту залежить від обсягу наявного фінансування ($\Delta NDCg$ плюс будь-які додаткові іноземні запозичення, які може отримати уряд).

Ця модель широко застосовується МВФ, але вона не бере до уваги рівновагу в нефінансових сегментах приватного сектору (ринки товарів — I та S).

На початку 1970-х Х. Ченері та А. Страутом було розроблено переглянуту стандартну модель МВФ (RMSM) з метою дослідити взаємозв'язок поміж середньостроковим зростанням і рівновагою на ринку товарів. Метою авторів моделі стало досягнення економічного зростання, а не лише збільшення резервів чи зниження фіскального дефіциту. Модель враховує розрив поміж заощадженнями й інвестиціями, лінійний позитивний зв'язок між темпами зростання інвестицій та обсягом виробництва (модель Харрода-Домара).

В основі RMSM лежать такі взаємозв'язки:

- 1) тотожність національного доходу: $Y = Cp + G + I + (EX - IM)$;
- 2) приватне споживання: $Cp = (1 - s)(Y - T)$;
- 3) імпорт: $IM = imY$, де $0 < \alpha < 1$;
- 4) тотожність платіжного балансу: $EX - IM = \Delta RES - \Delta K$;
- 5) на виході: $\Delta RES = X - imY + \Delta K$.

Ця модель є неповною, оскільки зорієнтована на економічне зростання, але випускає з поля зору урядовий та фінансовий аспекти.

Спільна модель МВФ — Світового банку (модель RMSM-X) розроблена для обчислення параметрів рівноваги на грошових ринках ($M^d = M^s$) і товарних ринках ($I = S$, $AD = AS$). Ця модель є варіантом (і конкурентом) початкової моделі Манделла-Флемінга, розробленої для країн із відкритою економікою. Модель включає чотири основні розділи: монетарна політика, уряд, платіжний баланс і приватний сектор. Основні рівняння, що використовуються в моделі такі:

1) грошова маса і внутрішній кредит: $\Delta M^s = \Delta NDCp + \Delta NDCg + \Delta RES$;

2) грошовий попит: $\Delta M^d = v^{-1} \Delta Y$;

3) рівновага грошового ринку: $\Delta M^s = \Delta M^d$;

4) обмеження фінансування за рахунок державного бюджету:

5) $G - T = \Delta NDCg + \Delta Kg$;

6) платіжний баланс: $\Delta RES = EX - IM + \Delta K$;

7) обмеження бюджету приватного сектору:

$AD = Y = Cp + I + G + (EX - IM)$;

$AS = Y = Cp + S + T - NI_f - NTR_f$, де NI_f — чисті первинні зовнішні доходи, NTR_f — чисті поточні зовнішні трансфери;

$(I - S) + (G - T) = CAX = \Delta K - \Delta R = \Delta Kp + \Delta Kg - \Delta Md + \Delta NDCg + \Delta NDCp$.

На виході: $I - S = \Delta NDCp + \Delta Kp - \Delta Md$.

Що визначає рівняння моделі на виході? Різниця між приватними інвестиціями і заощадженнями має компенсуватися за рахунок внутрішнього кредиту приватному сектору ($\Delta NDCp$), іноземного капіталу приватному сектору (ΔKp) і/або за рахунок зниження грошового попиту.

Однією із позитивних особливостей моделі є можливість моделювати різні варіанти макроекономічної політики усунення фіскальних диспропорцій, отриманих у моделі RMSM-X.

Якщо фіскальний дефіцит вищий, ніж кількість наявних фінансових ресурсів, уряду залишаються тільки чотири способи дій:

1. Скоротити урядові витрати.

2. Підвищити урядові доходи

3. Змінити інші економічні умови, щоб розширити доступ уряду до фінансових ресурсів, наприклад: скоротити обсяг кредиту приватному сектору, збільшити грошовий попит (шляхом прискорення темпів економічного зростання, зниження відсоткових ставок і допущення вищого рівня інфляції).

4. Провести грошову емісію, що призведе до зростання інфляції.

Фундаментальною умовою економічної, соціальної і політичної успішності програми є якість заходів, які вживатимуться для зменшення дефіциту і досягнення рівноваги.

Отже, з огляду на еволюцію початкової моделі Полака фінансове програмування змінювалось відповідно до досліджуваних цілей.

На ранній стадії впровадження ідея фінансового програмування полягала в побудові прогнозів державних видатків окремо

за їх складовими; передбачалося встановлення пріоритетів і пропорцій фінансування бюджетних видатків. Метою фінансової програми проголошувалося поліпшення управління державними видатками, підвищення ефективності витрачання державних коштів. Цьому сприяла можливість застосування багатоваріантного моделювання в рамках фінансової програми для припинення фінансування сумнівних проектів на ранніх стадіях їх реалізації.

При цьому складався перспективний — на 5—7 років — фінансовий план державних витрат за принципом пересувної шкали: кожного року прогнози після коригування й уточнення пересуваються на наступний рік. Показники найближчого року затверджуються у формі державного бюджету, а решта правлять за орієнтир.

Уперше подібна система унормування видатків на засадах програмно-цільового підходу була запроваджена у військовому відомстві США на початку 60-х років минулого століття під назвою програмно-планового бюджетування (ППБ) як механізм фінансового забезпечення військового будівництва. Зокрема, на основі офіційної воєнної доктрини й відповідно до вимог керівництва держави і військової політики, інтересів країни визначається потреба в озброєнні й розвитку збройних сил у майбутньому, складаються деталізовані плани військового будівництва на середньо- і довгострокову перспективу, визначаються можливі ресурси і потреби в їх використанні, необхідні для виконання завдань оборонного комплексу.

Методичне підґрунтя програмування становлять розробка й ухвалення ієрархічно організованих цільових програм, які об'єднують різні види військової та військово-економічної діяльності держави незалежно від їх відомчої належності. На цьому етапі здійснюється детальний розгляд кожної програми з точки зору її вартості й військової ефективності. Головні розділи програми включають підпрограми різного порядку, а останні містять окремі елементи програм.

Програмування забезпечує тісний взаємозв'язок між двома наступними етапами ППБ: А) військово-стратегічним плануванням і Б) розроблення бюджету. Це досягається тим, що в програмах вказано, з одного боку, конкретні заходи з розбудови збройних сил; з іншого — фінансові ресурси, необхідні для їх виконання.

А. Прийняття вищим керівництвом рішення стосовно програм у сукупності становлять «П'ятирічну програму міністерства обо-

рони», в якій визначають розміри і структуру збройних сил, потрібні для них бойові системи, військову техніку та інше матеріально-технічне забезпечення. У 5-річних програмах показники подано за роками (у фізичному та вартісному вимірниках). У цьому документі напрями і рівень розвитку збройних сил визначають на 8-річний період, а обсяг грошових, матеріальних і людських ресурсів, використовуваних у військових цілях, — на 5 років. Оскільки щорічно ця програма уточнюється і продовжується на один рік, у США за ППБ систематично здійснюють «ковзаюче» середньострокове програмування і 5-річне фінансове планування.

Б. Завершальний етап ППБ — розроблення проекту військового бюджету на наступний фінансовий рік на базі даних попереднього року «П'ятирічної програми міністерства оборони». Такий спосіб розроблення проекту бюджету тісно пов'язує його з військово-стратегічним плануванням і програмуванням. Складений проект бюджету є фінансовим вираженням реалізації завдань першого року перспективної військової програми. Можливість практичного виконання військових планів і програм зрештою залежить від того, як вони будуть відображені в бюджеті, тобто реально підкріплені фінансовими ресурсами. При підготовці проекту бюджету неминуче виникає потреба в додатковому уточненні та зміні військових планів і програм. Тому на етапі формування бюджету процес програмування триває, його результати потім переносять у раніше затверджену загальну перспективну військову програму.

Програмно-цільовий підхід до організації воєнно-бюджетного процесу посприяв удосконаленню системи військового фінансування. ППБ дав змогу точніше й обґрунтованіше оцінити поточні й перспективні військові потреби, пов'язувати й узгоджувати бюджет з військовими програмами, програми — з військовим плануванням і потребами в озброєнні, розмір і структуру збройних сил — з військовою доктриною, а військову доктрину — з основними політичними цілями і планами держави. Використання ППБ дає можливість безпосередньо пов'язувати планування розбудови збройних сил із бюджетними рішеннями і приймати такі військові програми, виконання яких гарантуватиметься як матеріальними, так і фінансовими ресурсами. Система ППБ дозволяє в межах окремих програм розробляти і порівнювати варіанти досягнення поставлених цілей й обирати той, за якого досягається найкращий результат за даних витрат, тобто стає можливим ефективніше використання національних ресурсів.

Як правило, держава відповідно до програм забезпечення обороноздатності країни субсидує промисловість, енергетику, торгівлю, зайнятість населення, транспорт, житлове будівництво, сільське, лісове господарство і рибальство, освіту і науку, охорону здоров'я і соціальне забезпечення.

Основні засади бюджетного планування із певною специфікою згодом було впроваджено в інших країнах у Великій Британії, Німеччині, Франції.

Неабиякого поширення метод фінансового програмування набув на початку 70-х років минулого століття, коли чимало країн опинилося в скрутному становищі через посилення динамізму процесів у світовій економіці: відбувався масовий перехід до системи плаваючих курсів, посилювалася нестабільність фінансових ринків. Після розпаду світової соціалістичної системи практично всі країни застосовували стабілізаційні програми підтримки МВФ. Серед країн колишнього СРСР тільки Естонія та Латвія послідовно й рішуче запроваджували стабілізаційні програми МВФ, іншим країнам СНД не вдалося уникнути труднощів. Україна від 1994 року має постійну підтримку МВФ, завдяки чому країні вдалося дещо стабілізувати макроекономічне середовище¹.

Особливу увагу в моделях фінансового програмування приділяють дотриманню принципу рівності фінансових ресурсів і витрат, а також механізмів перерозподілу коштів в економіці. Подібний клас моделей дістав назву моделей фінансових потоків або рахунок руху коштів (flow of funds models).

Аналіз потоків фінансових ресурсів є базою для проведення досліджень з широкого кола питань, які стосуються фінансового сектору та його взаємозв'язків з реальною економікою. Цей аналіз застосовують в індустріально розвинених країнах з ринковою економікою як інформативний інструмент і в загальних емпіричних дослідженнях, і для детального аналізу фінансової політики. Так, фінансові рахунки (інша назва яких — таблиці потоків фінансових ресурсів — обраховуються і оприлюднюються багатьма країнами ОЕСР, зокрема, Сполученими Штатами Америки — від 1945-го, Великою Британією — від 1952-го, Канадою — від 1962-го, Австралією — від 1953 року. Нині ця інформація доступна на сайтах центральних банків Японії, Китаю, Індії.

¹ Юрчишин В. В. Фінансове програмування у моделі і прогнозі української економіки: Основи фінансового програмування : Навч. посібник. — К.: Вид-во УАДУ, 1997. — 7 с.

У переважній більшості країн аналіз потоків фінансових ресурсів та складання балансів фінансових ресурсів належить до повноважень центральних банків. Центральні банки використовують цю інформацію при формуванні фінансової політики, навіть якщо статистичні органи ведуть відповідну статистику та публікують звіти про рух грошових коштів у країні.

Засновником аналізу потоків фінансових ресурсів був М. А. Копеланд, який опублікував свою працю «Дослідження грошових потоків у Сполучених Штатах Америки» 1952 року. Він показав, як комплексний рахунок «грошових потоків» можна скласти та використати для аналізу економіки, зокрема Сполучених Штатів. Його метою було показати всі транзакції в економіці стосовно товарів і послуг, активів і зобов'язань, а також відмінності між придбанням та продажем у кожній категорії. Насправді його дослідження було анонсоване як альтернатива національним рахункам. Подальше впровадження рахунків потоків фінансових ресурсів в офіційну статистику, спершу в Сполучених Штатах Америки а (від 1968 року) під егідою Організації Об'єднаних Націй — в інших країнах мало менш амбітні цілі. Сьогодні потоки фінансових ресурсів стали одним із головних елементів систем національних рахунків.

Сучасні рахунки потоків фінансових ресурсів показують чисті транзакції між секторами економіки й зазвичай подаються у вигляді матриці, де рядок — це активи, а стовпчик — сектор. Кожна позиція цієї матриці показує чисте придбання (+) або продаж (–) певного активу конкретним сектором.

Метод потоків фінансових ресурсів дослідники використовували також для вивчення фінансових потоків між секторами економіки в країнах, що розвиваються, з метою визначення стратегії економічної розвитку. На загальноекономічному рівні це дає змогу оцінити, наскільки розрив між заощадженнями та інвестиціями всередині країни був покритий із зовнішніх джерел. Метод оцінювання міжсекторних фінансових потоків визначає узгодження внутрішніх та зовнішніх джерел фінансових ресурсів та секторів, які їх потребують, шляхом відповіді на такі запитання: за рахунок яких джерел реальний сектор економіки фінансував свої інвестиції (власних заощаджень; зовнішнього фінансування або зовнішнього сектору; сектору загального державного управління); наскільки значною є роль банківського та фінансового секторів як посередників у здійсненні міжсекторних потоків фінансових ресурсів у країнах, що розвиваються; що перешкоджає здійсненню міжсекторних фінансових потоків у країнах, що роз-

виваються, та які можливі альтернативи економічної політики доступні для керівництва цих країн¹.

З відомих причин розвиток системи національних рахунків і фінансової статистики зокрема не набув значного поширення в СРСР, проте дослідження в цьому напрямі велися. Зокрема, російський учений Б. Л. Ісаєв (1969) розвивав ідею зведеного матеріально-фінансового балансу на засадах розширення четвертого квадранта міжгалузевого балансу. Слід зазначити, що статистика в сучасній Україні суттєво відрізняється від статистики радянських часів, а завдання, що постають перед вітчизняними аналітиками, розширилися. Наприклад, велике значення відіграють питання, пов'язані з грошово-кредитним сектором, фінансуванням дефіциту бюджету, аналізом платіжного балансу.

У Росії перші експериментальні спроби практичної реалізації рахунків потоків капіталу датуються 1992 роком. При цьому відсутність необхідних статистичних даних змусила дослідників вдатися до трактування секторів економіки, відмінного від вимог СНР. Наприклад, до кредитно-грошового сектору було віднесено зовнішні фінансові потоки, а до сектору «уряд» — державну фінансову систему. Отримана матриця демонструвала рух фінансових коштів в економіці Росії. Зокрема, були зафіксовані значні секторні дисбаланси, наявність яких пов'язувалася із загальною макроекономічною нерівновагою, характерною для економічного розвитку 1991 року.

В Україні фінансове програмування використовують від другої половини 1990-х років. За програмами МВФ навчання за відповідною методикою пройшли багато українських спеціалістів — працівників Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, Міністерства фінансів України та Національного банку України. Міністерством економічного розвитку і торгівлі України в «Економічних тенденціях» розробляється баланс валового національного наявного доходу на прогностичний період, в основу якого покладено рахунок руху коштів. Фінансове програмування тісно пов'язане з макроекономічною теорією, низкою суміжних напрямів знань. Якщо остання розглядає проблеми, що стосуються порушень макроекономічної рівноваги, то макроекономічна політика покликана надати рекомендації з усунення диспропор-

¹ Шитко О. П. Нові інструменти фінансової політики: досвід країн з розвинутою ринковою економікою / О. П. Шитко // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : Зб. наук. праць / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». — Суми, 2004. — Т. 10. — С. 16—22.

цій, що виникають. При цьому за допомогою специфічного інструментарію дослідження метод фінансового програмування дає змогу предметно, мовою цифр, оцінити наявність і глибину проблеми розбалансування ринків крізь площину фінансових потоків в економіці.

Фінансове програмування пов'язане також з національним макроекономічним рахівництвом. Для здійснення коригувальних заходів необхідні значні масиви даних системи національних рахунків, які охоплюють дані бюджетно-податкової сфери, монетарного регулювання і платіжного балансу. Вони потрібні для оцінювання, перевірки низки важливих співвідношень та пропорцій. Дані за секторами національної економіки унаочнюють складові цілісної економічної системи, в якій вони взаємопов'язані фінансовими потоками: брак ресурсів в одному із секторів компенсується надлишком їх в інших.

Таким чином, система національних рахунків слугує інформаційною базою фінансового програмування, допомагає в оцінюванні рівня ефективності функціонування економічної системи і прийняття рішень з коригування макроекономічної політики.

Дані національних рахунків мають доповнюватися низкою показників, що характеризують функціональні взаємозв'язки — реакцію економічної системи на зміни інших параметрів, а також певними бухгалтерськими тотожностями за участі ключових макроекономічних змінних. Тотожності та взаємозв'язки разом формують моделі відповідних економічних процесів, що їх можна використовувати для визначення необхідних змін параметрів при вжитті коригувальних заходів макроекономічної політики в процесі досягнення її цілей, визначених ендегенними чинниками.

Також з метою забезпечення послідовного відображення результатів прийняття певних управлінських рішень у сфері макроекономічного регулювання необхідно враховувати показники щодо всіх секторів економіки.

Суттєвою проблемою при визначенні інформаційної бази фінансового програмування, як і прогнозування взагалі, є певна невизначеність поведінкових параметрів. Тому одним із припущень фінансової програми є існування порівняно стабільних взаємозв'язків між змінними та ендегенними параметрами моделей. Крім того, характер цих функціональних зв'язків може бути відмінним для різних країн. Понад те — характеристики поведінки системи після внесення коригувальних змін макроекономічної політики можуть суттєво відрізнятися від тих, що їм передували.

Іншою обставиною, що ускладнює процес формування комплексу показників інформаційної бази програмування, є існування часових лагів макроекономічної політики — проміжків часу, які віддаляють прояв результатів застосування регуляторних заходів.

Фінансове програмування передбачає серед іншого прогнозування державних капітальних вкладень. Спеціальні програми розробляють для здійснення капітальних витрат у галузях національного господарства і забезпечення джерел їх фінансування. Також у п'ятирічному плані виділяються витрати на виплату відсотків за державним боргом й інші функціональні витрати. Ефективність такого прогнозу певною мірою залежить від вибору його статистичної бази.

У практиці фінансового програмування, як правило, застосовують прогнозування «від досягнутого», коли суму коштів за окремими статтями на останній фінансовий рік визначають шляхом зменшення (збільшення) відповідної суми поточного року. При прогнозуванні «з нуля» всі бюджетні припущення опрацьовуються щоразу спочатку, з урахуванням специфіки поточного моменту і перспектив подальшого розвитку. Цей спосіб забезпечує повніший огляд варіантів й оцінювання наслідків фінансування. Попри його переваги він використовується для доволі обмеженого кола найважливіших програм, оскільки вимагає застосування складних, трудомістких розрахунків.

8.2. Характеристика моделі фінансового програмування. Матриця фінансових потоків

Фінансова програма — це комплекс узгоджених між собою заходів держави, спрямованих на досягнення цілей макроекономічної політики. Фінансове програмування є одним із найефективніших інструментів державного програмування розвитку економіки. Це доводить світовий досвід: там, де держава програмує економічний розвиток на основі узгодження заходів макроекономічної політики, економіка працює у стабільному режимі. Найбільш ефективною формою економічного програмування за умов ринкових відносин є фінансове програмування. Тому для уникнення негативних наслідків здійснення непередуманої макроеко-

номічної політики багато країн запроваджують на сучасному етапі цей метод регулювання економічного розвитку.

Фінансові програми являють собою ефективний комплексний інструмент системної реалізації завдань макроекономічного розвитку і базуються на усвідомленні головної ролі монетарної й фіскальної політики в макроекономічному регулюванні. Отже, із самої назви методу фінансового програмування випливає важливість двох інструментів макроекономічної політики — фіскального і монетарного регулювання. Особливий наголос на фінансовому аспекті програмування зумовлює припущення щодо існування істотного зв'язку між фінансовими (грошова маса, відсоток, кредит тощо) і нефінансовими змінними (реальний дохід, ціни, безробіття), а також те, що органи грошово-кредитного регулювання мають змогу контролювати деякі фінансові змінні, і таким чином впливати на реальний сектор економіки. Одночасно фінансові програми відображають дієвість заходів економічної політики, спрямованих на збільшення сукупної пропозиції, зменшення збитків, пов'язаних зі спадом виробництва і безробіттям.

Макроекономічне регулювання передбачає застосування комплексу заходів, спрямованих на досягнення багатьох цільових показників, створення підґрунтя для довгострокового економічного зростання. Цілком зрозуміло, що окремі параметри регуляторних заходів можуть суперечити одне з одним досягнення деяких може бути дуже ускладненим. Це зумовлено значною взаємозалежністю і зв'язком процесів в економіці. Ігнорування будь-якого з них може призвести до значної розбалансованості економічної системи, втрати досягнутих позицій у соціально-економічному розвитку.

Основне спрямування фінансової програми полягає в досягненні цілей макроекономічної політики за допомогою фінансових інструментів. Найчастіше ці цілі пов'язані з відновленням макроекономічної стабільності, яка була порушена внаслідок падіння випуску, погіршення стану платіжного балансу, зростання цін, бюджетного дефіциту тощо. Сказаним визначається роль фінансового програмування в державному управлінні національного економікою.

При виникненні невідповідності між ресурсами і потребами в економіці утворюються диспропорції економічного розвитку, які можна подолати використанням інструментів фінансового програмування. Застосування цих інструментів має бути виправданим і взаємоузгодженим. Так, виснаження міжнародних резервів країни спонукає іноземних кредиторів відмовлятися надавати

країні нові кредити, що може різко обмежити можливості імпортувати критичний імпорт, тощо.

Отже, сутність інструменту фінансового програмування полягає в комплексному підході до розв'язання завдань економічного розвитку країни. Тому сьогодні цей інструмент є одним із найефективніших методів державного програмування. Зазначена обставина пояснюється тим, що економічний розвиток кожної країни має певні особливості. Отже, виконання завдань макроекономічної політики вимагає індивідуального підходу в кожній ситуації. Практичний досвід реалізації її цілей доводить, що ефективність їх досягнення суттєво залежить від того, чи було при цьому використано інструментарій державного програмування — ефективний аналітичний засіб регулювання економічного розвитку.

Фінансові програми спрямовані на впорядковану адаптацію економіки шляхом своєчасного вжиття необхідних регуляторних заходів та використання необхідних обсягів зовнішнього фінансування. Висока ефективність фінансових програм пояснюється кількома причинами. По-перше, фінансові ресурси є необхідною умовою здійснення потрібних змін у реальному секторі економіки. Друга причина полягає в тому, що основні фінансові інструменти перебувають в розпорядженні держави. Це державний бюджет, грошова база, міжнародні резерви — тобто інструменти фіскальної, грошово-кредитної та курсової політики, які допомагають контролювати внутрішній попит і усувають порушення рівноваги платіжного балансу.

Одночасно фінансові програми передбачають вплив на сукупну пропозицію. Цей вплив опосередкований заходами інвестиційної, структурної та інших видів економічної політики держави. Зазначена обставина підкреслює той факт, що фінансові програми як основний об'єкт мають регулювання внутрішньої економіки.

Разом з тим макроекономічна політика за допомогою інструменту фінансового програмування пов'язує свої безпосередні заходи з необхідністю поліпшення стану платіжного балансу країни. Його стан, як правило, вимірюється за допомогою сальдо рахунка поточних операцій. З огляду на те, що економічна ситуація в кожній окремій країні може суттєво відрізнитися від інших, рекомендації макроекономічної політики стосовно заходів з упорядкування стану платіжного балансу спираються на низку критеріїв. По-перше, приплив іноземного капіталу має бути достатнім за обсягом для забезпечення довгострокового фінансування рахунка поточних операцій. По-друге, ці заходи не можуть ста-

новити загрози для сталого економічного зростання і цінової стабільності. І, зрештою, країна має бути в змозі повністю обслуговувати свій зовнішній борг. Для досягнення цих цілей уряд використовує свої фінансові інструменти, серед яких — видатки державного бюджету, податки, грошова база, міжнародні резерви та багато іншого. За допомогою цих засобів держава має можливість цілеспрямовано регулювати фінансові потоки, які, своєю чергою, впливають на матеріальні потоки реального сектору економіки.

Економісти розмежовують фінансові програми за терміном прогнозування. Найпоширенішими є середньострокові прогнози. Це пояснюється їхньою певною індикативністю і високою ефективністю. Термін такого програмування становить три—п'ять років, відносно більш деталізований прогноз розробляють лише на найближчий рік. При цьому на початковий рік середньострокового періоду програма розробляється всебічно, оскільки в цьому разі існує нагальна потреба в застосуванні широкого комплексу регуляторних заходів та може бути використана надійніша інформація. Варіанти програмного забезпечення для більш віддаленого періоду розроблено менш докладно.

У процесі здійснення фінансового програмування розв'язують три головні питання. Перше — оцінювання макроекономічної ситуації. З цією метою здійснюють аналіз поточної соціально-економічної ситуації в країні, тенденцій, що намітилися. При цьому визначається глибина диспропорцій, що утворилися. Коли проблеми мають короткостроковий характер, для їх вирішення можуть бути використані заходи тимчасової дії, наприклад внутрішнє запозичення чи використання міжнародних резервів. Наявність глибших диспропорцій вимагатиме застосування комплексу відповідних заходів. Як приклад це може бути коригування бюджетно-податкової, валютної або торговельної політики, вжито заходів, спрямованих на залучення іноземного капіталу. Ці заходи покликані усунути або зменшити дефіцит національних заощаджень.

Не менш важливим є з'ясування причин виникнення диспропорцій. Якщо проблема полягає в незначному дефіциті бюджету, який виник внаслідок внутрішніх кон'юнктурних коливань, необхідно зробити відповідні коригування у сфері державних фінансів. Якщо ж проблеми пов'язані із зовнішніми причинами, а саме з погіршенням умов торгівлі, в рамках заходів щодо поліпшення сальдо рахунка поточних операцій може бути розглянута можливість коригування обмінного курсу.

Друге — встановлення цільових орієнтирів. Їх перелік зазвичай включає показники економічного зростання, рівень цін, дефіцит державного бюджету, платіжного балансу тощо. Серед характеристик платіжного балансу можуть бути сальдо рахунка поточних операцій або величина міжнародних резервів. Ці орієнтири покладатимуться в основу майбутнього прийняття політичного рішення з приводу обрання заходів із регулювання і фінансового програмування.

Третє — здійснення прогнозу макроекономічних показників. При цьому спочатку розробляють базисний сценарій, який ґрунтується на припущеннях про незмінність макроекономічної політики впродовж прогнозованого періоду. Це інерційний прогноз, він здійснюється, аби з'ясувати, розв'язання яких проблем потребує державного втручання. Базисний сценарій забезпечує фахівців інформацією для розроблення нормативного сценарію. Останній має покладатися на використання засобів макроекономічної політики, спрямованих на реалізацію цілей програми.

Важливим є розуміння того, що фінансове програмування не має на меті точного визначення величини прогнозованих показників економічного розвитку. Значення фінансового програмування полягає у визначенні стратегії реалізації певних макроекономічних завдань за умови координації між усіма елементами макроекономічної політики, створення програми економічного розвитку, яка, з одного боку, виступає як організаційний засіб, з іншого — виявляє перелік усіх необхідних для досягнення намічених цілей внутрішніх і зовнішніх фінансових джерел.

Необхідно виходити з того, що кінцевою метою застосування будь-якого інструменту макроекономічного регулювання є забезпечення економічного зростання, зростання реального ВВП. Проміжні цілі, такі як приборкання інфляції, збільшення чистих іноземних активів тощо, підпорядковані цій кінцевій меті.

Але проміжні цілі мають певні обмеження щодо застосування. Тому кінцеві цілі, яким вони підпорядковані, мають бути гнучкими, враховувати реальні можливості економіки країни і потенціал регуляторних заходів державної політики. Це вкрай необхідно для розв'язання завдань макроекономічного програмування.

Метод фінансового програмування покладається на взаємозалежність між внутрішнім та зовнішнім балансами країни. В еко-

номічній теорії внутрішній баланс відображає тотожність між виробленим доходом та його використанням¹:

$$Y = C^N + I^N + NX, \quad (8.7)$$

де C^N та I^N — національні споживання та інвестиції відповідно, NX — чистий експорт. Для забезпечення зовнішнього балансу необхідне дотримання тотожності між наявним доходом за мінусом видатків на споживання та інвестиції, та сальдо рахунка поточних операцій платіжного балансу:

$$GNDI - C^N - I^N = CA. \quad (8.8)$$

Пригадаймо також, що сальдо поточного рахунка матиме додатне сальдо, якщо наявний дохід ($GNDI$) перевищуватиме суму обсягів споживання та інвестицій ($C^N + I^N$). В іншому випадку платіжний баланс зводиться із дефіцитом поточного рахунка. Таким чином, можна сформулювати загальне правило, згідно з яким дефіцит платіжного балансу можна зменшити одним із двох шляхів: або за рахунок зниження рівня поглинання відносно наявного доходу, або за рахунок нарощування обсягів виробництва, тобто збільшення доходу порівняно з поглинанням. Детальніше зазначені засоби розглядатимуться у наступному підрозділі.

Споживання й інвестиції разом становлять поглинання: $A = C^N + I^N$. Таким чином, тотожність (8.8) називають базовою тотожністю фінансового програмування і записують у вигляді: $CA = GNDI - A = (Sp - Ip) + (T - G)$.

Тепер будемо вважати, що сальдо поточного рахунка платіжного балансу пов'язано із банківською системою. І зв'язок цей опосередковується тотожністю між зміною резервних активів платіжного балансу (ΔRES) та чистими іноземними активами зведеного балансу банківської системи (ΔNFA). Причому:

$$\Delta NFA = -\Delta RES. \quad (8.9)$$

Як відомо, приріст чистих іноземних активів є наслідком збільшення резервних активів центрального банку, яке за методологією побудови фінансового рахунка та рахунка операцій з капіталом (КА) обліковується зі знаком мінус, оскільки є тотожним до відпливу капіталу з економіки.

По-іншому враховується зміна чистих іноземних активів для банківської системи: їх зростання має додатне значення, оскільки

¹ Наприклад: Савченко А. Г. Макроекономічна політика : Навчальний посібник. — К.: КНЕУ, 2001. — 166 с.; Юрчишин В. Фінансове програмування у моделі і прогнозі української економіки : Навчальний посібник з основ фінансового програмування — К.: Вид. УАДУ, 1997. — 80 с

воно супроводжується збільшенням грошової маси. І навпаки, зменшення чистих іноземних активів супроводжується скороченням грошової маси.

Як відомо з розділу 6, зміна резервних активів платіжного балансу визначається за формулою:

$$\Delta RES = CA + \Delta FI.^1 \quad (8.10)$$

Тепер шляхом підстановки у формулу 8.10 значення сальдо рахунка поточних операцій (CA) із формули (8.8) отримуємо формулу, яка унаочнює вплив чинників, що зумовлюють виникнення внутрішнього та зовнішнього дисбалансів країни:

$$\Delta NFA = GNDI - C^N - I^N + \Delta FI. \quad (8.11)$$

Очевидно, що у випадку, коли поглинання перевищує дохід країни на величину, більшу за зовнішнє (автономне) фінансування ΔFI , це викликає втрати чистих іноземних (резервних) активів. І навпаки, збільшення величини чистих іноземних активів може відбуватися у разі стрімкішого зростання доходу, зменшення поглинання та/або збільшення фінансових надходжень від зовнішнього світу.

Однак останнє перетворення також не забезпечує достатньо повного відображення чинників, від яких залежить внутрішня рівновага. Ця формула не відображає внутрішніх активів банківської системи (NDA), від яких залежить внутрішнє фінансування. Як ми вже знаємо (див. Розділ 3) грошова пропозиція є сумою чистих іноземних активів та чистих внутрішніх активів, тобто чисті іноземні активи є складовою грошової маси, що у формі приростів виражається так:

$$\Delta NFA = \Delta M3 - \Delta NDA. \quad (8.12)$$

Будемо виходити з припущення про існування рівноваги на грошовому ринку між попитом на гроші (Md) і грошовою пропозицією (Ms), або у формі приростів: $\Delta Ms = \Delta Md$. При цьому грошовий попит є екзогенною змінною фінансової програми. Кількісна визначеність останнього спирається на прогноз реального ВВП та відсоткової ставки. Грошова пропозиція є залежною змінною фінансової програми, яка має узгоджуватися з грошовим попитом на умовах рівноваги. Тобто відсоткова ставка не змінюється:

$$\Delta i = 0. \quad (8.13)$$

¹ Тут і далі будемо виходити з припущення, згідно з яким $EO = 0$, $EF = 0$, $NF = 0$. Такий підхід використовують на етапі прогнозування відповідних показників, коли не передбачається виникнення потреби у винятковому і тим паче незабезпеченому фінансуванні.

Тепер перетворимо формулу 8.11 шляхом введення до її складу елементів зведеного балансу банківської системи:

$$\Delta Md - \Delta NDA = GNDI - C^N - I^N + \Delta FI. \quad (8.14)$$

Отримана тотожність являє собою концептуальну модель фінансового програмування. Вона дає підстави стверджувати, що перевищення поглинання над доходом на величину, більшу, за чистий приплив капіталу ΔFI , можливе лише за умови, що приріст чистих внутрішніх активів перевищує приріст грошового попиту ($\Delta NDA > \Delta Md$) за незмінної відсоткової ставки. За таких обставин країна втрачає чисті іноземні активи: $\Delta NFA < 0$, а це може викликати зниження рівня достатності валових міжнародних резервів, що змушує вносити корективи в поточну макроекономічну політику з метою впливу на умови формування внутрішніх і зовнішніх фінансових потоків.

Для формалізованого відображення зазначених потоків слугує так звана матриця фінансових потоків, яка розкриває зміст фінансової програми, взаємозв'язки між її елементами та потоки, що опосередковують ці зв'язки.

Досі ми розглядали економіку країни як систему, що включає лише два сектори — внутрішній і зовнішній. Проте якісний аналіз був би неможливий за такого поверхового погляду на внутрішню економіку. Вона насправді є складним агрегатом, який охоплює кілька секторів: приватний, державний і банківський. Усі вони пов'язані між собою та з зовнішнім сектором. У кожному секторі здійснюються відповідні операції, які поділяються на два види: нефінансові (реальні) та фінансові.

Розглянемо структуру матриці фінансових потоків схематично (табл. 8.1).

Нефінансові операції представлено в матриці рядком «Нефінансове сальдо». Вони відображають результат формування доходів та здійснення видатків. Невідповідність цих величин свідчить про дефіцит або профіцит, тобто розрив у ресурсах. Для економіки загалом він визначається через нефінансове сальдо, котре обчислюється як різниця між національними заощадженнями та інвестиціями: $CA = S^N - I^N$ (див. Розділ 6). Якщо $S^N < I^N$, то ресурсів бракує для покриття видатків. Унаслідок цього виникає дефіцит поточного рахунка: $CA < 0$. Аналогічно формується сальдо державного ($S_g - I_g$) і приватного ($S_p - I_p$) секторів. Певну специфіку має банківський сектор. Нефінансові операції цього сектору опосередковано входять у приватний сектор. Тому нефінансове сальдо банківського сектору дорівнює нулю.

Таблиця 8.1

ФОРМАЛІЗОВАНА МАТРИЦЯ ФІНАНСОВИХ ПОТОКІВ

Операції	Внутрішня економіка				Зовнішній сектор	Баланс
	Загалом	у тому числі за секторами				
		державний	приватний	банківський		
Нефінансове сальдо	$CA = S^N - I^N$	$BS = Sg - Ig$	$Sp - Ip$	0	$- CA$	0
Внутрішнє небанківське фінансування уряду (ΔDI)	0	ΔDI	$-\Delta DI$			0
Зовнішнє неемісійне фінансування (ΔFI)	ΔFI	ΔFIg	ΔFIp		$-\Delta FI$	0
Зміна чистих внутрішніх кредитів (ΔNDC)	0	$\Delta NDCg$	$\Delta NDCp$	$-\Delta NDC$		0
Зміна широкої грошової маси ($\Delta M3$)	0		$-\Delta M3$	$\Delta M3$		0
Фінансування дефіциту загального балансу ($\Delta RES^1 = -\Delta NFA$)	$-\Delta NFA$			$-\Delta NFA$	ΔNFA	0
Помилки та упущення ($EO = -\Delta OIN$)	$-\Delta OIN$	$\Delta OINg$	$\Delta OINp$	$\Delta OINb$	ΔOIN	0
Баланс	0	0	0	0	0	0

¹ Як уже зазначалося, виходимо з припущення, згідно з яким $EF = 0$, $NF = 0$.

Фінансові операції розташовано нижче виділеної горизонтальної лінії (див. табл. 8.1), що проходить нижче рядка «Нефінансове сальдо». Вона умовно розмежовує обидва типи операцій і унаочнює балансування їх у вертикальній площині. За допомогою фінансових операцій ресурси перерозподіляють між окремими секторами для усунення розриву як у межах кожного сектору, так і загалом в економіці.

Виокремлюють шість фінансових операцій. Це: 1) внутрішнє небанківське фінансування уряду (ΔDI); 2) зовнішнє неемісійне фінансування (ΔFI); 3) зміна чистих внутрішніх кредитів (ΔNDC); 4) зміна широкої грошової маси ($\Delta M3$); 5) фінансування дефіциту загального балансу ($-\Delta NFA$); 6) помилки та упущення ($\Delta EO = -\Delta OInd$).

У горизонтальному розрізі матриця також являє собою балансову таблицю, яка узгоджує між собою внутрішню економіку (ліворуч від виділеної вертикальної лінії) і зовнішній сектор (праворуч від лінії) або сектори внутрішньої економіки між собою: дефіцит ресурсів будь-якого сектору компенсується надлишком їх в інших секторах. І навпаки, надлишок ресурсів певного сектору використовують для фінансування дефіциту інших.

Для ліпшого розуміння змісту операцій, що відображаються в матриці фінансових потоків, наводимо приклад із використанням статистичних даних України (табл. 8.2).

За підсумками року очікувалося отримати позитивне значення сальдо поточного рахунка, тобто профіцит платіжного балансу. Тому в таблиці 8.2 сальдо поточного рахунка країни має додатнє значення для внутрішньої економіки (+ 9953), а для решти країн світу — від’ємне (– 9953). Таке значення нефінансового сальдо сформувалося як підсумок діяльності державного і приватного секторів: $+ 9953 = - 2606 + 12\,559$.

По-іншому обліковують фінансові операції. Їх значення визначається загальноприйнятим правилом: операції, які збільшують зобов’язання (пасиви) або зменшують вимоги (активи), обліковуються зі знаком «плюс»; операції, які збільшують вимоги або зменшують зобов’язання, враховуються зі знаком «мінус». У нашому прикладі відбулося фінансування уряду з боку приватного сектору, тому посилилися вимоги останнього до уряду (– 3200) і вирости зобов’язання уряду (+ 3200).

Чистий приплив капіталу (автономне фінансування) має від’ємне значення для секторів внутрішньої економіки ($- 2184 = - 431 - 1753$) і свідчить про скорочення зобов’язань. Це супроводжувалося зменшенням вимог зовнішнього сектору до внутрішньої економіки (+ 2184), зобов’язання якої, як наслідок, зменшилися (– 2184).

Таблиця 8.2

ЦИФРОВА МАТРИЦЯ ФІНАНСОВИХ ПОТОКІВ В УКРАЇНІ у 2002 році, млн грн

Фінансові потоки	Внутрішня економіка загалом	За секторами			Зовнішній сектор	Баланс
		державний	приватний	банківський		
Нефінансове сальдо	9953	– 2606	12 559	0	– 9953	0
Внутрішнє небанківське фінансування уряду (ΔDI)	0	3200	– 3200			0
Зовнішнє неемісійне фінансування (ΔFI)	– 2184	– 431	– 1753		2184	0
Зміна чистих внутрішніх кредитів (ΔNDC)	0	– 163	4918	– 4755		0
Зміна грошової маси ($\Delta M3$)	0		– 6885	6885		0
Фінансування дефіциту загального балансу ($\Delta RES = - \Delta NFA$)	– 5038			– 5038	5038	0
Помилки та упушення ($\Delta EO = - \Delta OINd$)	– 2731	0	– 5639	2908	2731	0
Баланс	0	0	0	0	0	0

Центральний банк прокредитував приватний сектор економіки, зобов'язання якого збільшилися (+ 4918), та зменшив свої вимоги до державного сектору у зв'язку з поверненням останнім частини боргу (– 163). У результаті зросли вимоги центрального банку до секторів внутрішньої економіки: $-4755 = 0 - (4918 - 163)$.

Приріст грошової маси у сумі 6885 млн грн означає для власників цих грошових коштів — суб'єктів приватного сектору економіки — зростання вимог до банківської системи (– 6885). Сам банківський сектор, здійснивши емісію, збільшив свої зобов'язання (+ 6885).

Позитивне сальдо платіжного балансу (рахунка поточних операцій) створило сприятливі умови для збільшення запасу міжнародних валютних резервів, що відповідно до методології складання статей платіжного балансу обліковується зі знаком «мінус» (– 5038) й уособлює зростання вимог власника цих коштів до зовнішнього світу, зобов'язання якого також зростають (+ 5038).

Формування даних за статтею «Помилки та упущення» не є предметом розгляду на даному етапі. Зауважимо лише, що сума загалом по економіці формується як результат діяльності секторів внутрішньої економіки і балансує зі значенням для зовнішнього сектору: $(0 - 5639 + 2908) + 2731 = 0$.

Таким чином, матриця фінансових потоків дозволяє аналізувати рух фінансових ресурсів і в міжсекторному розрізі, і для економіки загалом. При цьому слід мати на увазі, що збільшення вимог або зменшення зобов'язань у будь-якого сектору є можливим лише за умови, що в даному секторі виник надлишок ресурсів — перевищення доходів над видатками. Саме завдяки цьому дефіцит ресурсів у будь-якому секторі може компенсуватися за рахунок надлишку в інших секторах.

Цей принцип поширюється також на відносини між внутрішньою економікою і зовнішнім сектором: надлишок витрат суб'єктів економіки країни загалом можливий лише у разі відповідного перевищення доходів її суб'єктів порівняно з видатками за кордоном. І навпаки: від'ємне сальдо платіжного балансу вказує на те, що в країні бракує ресурсів для покриття власних видатків. У результаті виникає дефіцит поточного рахунка платіжного балансу, який вимагає відповідного фінансування (див. Розділ 6).

Фінансова програма дозволяє також аналізувати дисбаланс кожного сектору окремо та операції, що здійснюються з метою його усунення. Наприклад, у нашому випадку для усунення дис-

балансу державного сектору — бюджетного дефіциту¹ — як джерела фінансування застосовано позики у суб'єктів господарювання на внутрішньому ринку («Внутрішнє небанківське фінансування уряду», $\Delta DI = 3200$ млн грн). Внутрішній кредит і зовнішнє запозичення при цьому не використовувалися. Навпаки, як бачимо, частину залучених на внутрішньому ринку коштів було використано для зменшення заборгованості за вказаними джерелами (-163 ; -431). У підсумку баланс запишемо так:

$$BS + \Delta DI + \Delta FIg + \Delta NDCg + \Delta OIng = 0. \quad (8.15)$$

Таким чином, наявні принаймні три канали фінансування державного сектору. Це:

- 1) внутрішнє небанківське фінансування уряду з боку приватного сектору (ΔDI);
- 2) зовнішнє неемісійне фінансування уряду, або чистий приплив капіталу (ΔFIg);
- 3) збільшення чистого кредитування уряду з боку Національного банку ($\Delta NDCg$).

Балансування приватного сектору відбувається за схемою:

$$(Sp - Ip) - \Delta DI + \Delta FIp + \Delta NDCp - \Delta M3 + \Delta OINp = 0. \quad (8.16)$$

У цьому секторі виник надлишок доходів порівняно з видатками (12 559), крім того, у приватну економіку залучено чистих внутрішніх кредитів на суму 4918 млн грн. Зазначені резерви було використано на: а) фінансування уряду (-3200), б) капіталовкладення за кордоном (зменшення заборгованості перед нерезидентами) (-1753), в) збільшення вимог до банківської системи як наслідок грошової емісії у розмірі 6885 млн грн та г) урівноваження статті «Помилки та упущення» (-5639).

Якщо припустити, що приватний сектор має дефіцит фінансових ресурсів ($Sp - Ip < 0$), то фінансове балансування цього сектору може спиратися на такі операції:

- 1) внутрішнє небанківське фінансування з боку уряду, яке збільшує вимоги останнього до приватного сектору або зменшує його зобов'язання ($-\Delta DI$);
- 2) зовнішнє неемісійне фінансування приватного сектору, яке збільшує зобов'язання цього сектору (ΔFIp);
- 3) збільшення чистого кредитування приватного сектору з боку Національного банку, яке збільшує зобов'язання приватного сектору ($\Delta NDCp$);

¹ Пригадаймо з дисципліни «Макроекономіка»: $Sg - Ig = T - G = BS$.

4) приріст широкої грошової маси, який збільшує вимоги приватного сектору до Національного банку ($-\Delta M3$).

Дані по банківському сектору відповідають ідеології побудови балансу банківської системи, відповідно до якої активи — чисті зовнішні і чисті внутрішні — дорівнюють пасивам — грошовій масі:

$$\Delta M3 = \Delta NFA + \Delta NDC - \Delta OINb, \\ \text{або } \Delta M3 - \Delta NFA - \Delta NDC + \Delta OINb^1 = 0. \quad (8.17)$$

Отже, очевидно, що балансування банківського сектору ґрунтується на тотожності між зміною її грошової маси та зміною джерел її формування: чистих внутрішніх і чистих зовнішніх активів. Таким чином, приріст грошової маси в економіці можна схарактеризувати такими фінансовими операціями:

1) приріст широкої грошової маси, який збільшує зобов'язання банківського сектору перед іншими секторами внутрішньої економіки, точніше лише перед приватним сектором ($\Delta M3$);

2) приріст чистих внутрішніх кредитів суб'єктам економіки, який збільшує вимоги банківського сектору ($-\Delta NDC$) до інших секторів: приватного та державного ($\Delta NDCg, \Delta NDCp$);

3) збільшення чистих іноземних активів, яке уособлює приріст вимог банківського сектору ($-\Delta NFA$) до зовнішнього, зобов'язання якого зростають (ΔNFA).

Стовпчик «Внутрішня економіка загалом» повністю відтворює аналітичну форму платіжного балансу і показує структуру сальдо платіжного балансу за джерелами його фінансування:

$$CA + \Delta FI - \Delta NFA - \Delta OIN = 0 \\ \text{або } CA + \Delta FI - \Delta NFA + \Delta EO = 0. \quad (8.18)$$

Тобто фінансові операції, які забезпечують балансування з не фінансовим сальдо, це:

1) зовнішнє неемісійне фінансування, яке означає приплив капіталу;

2) фінансування дефіциту загального балансу, яке супроводжується зміною міжнародних резервних активів (ΔRES). Крім того, в складі цієї фінансової операції може бути застосоване виняткове фінансування (див. Розділ 6).

¹ З метою балансування знак по статті $\Delta OINb$ змінено на «плюс», оскільки для сектору «Внутрішня економіка» замість показника ΔOIN використано показник $EO = -\Delta OIN$. Це стосується також двох інших секторів внутрішньої економіки.

Балансування зовнішнього сектору відбувається відповідно до формули (8.18) але із протилежними знаками:

$$-CA - \Delta FI + \Delta NFA - \Delta EO = 0. \quad (8.19)$$

Наведена формула вказує на зміст фінансових операцій зовнішнього сектору:

1) зовнішнє неемісійне фінансування економіки, яке для зовнішнього світу є відпливом капіталу. На цю суму змінюються вимоги (зобов'язання) нерезидентів до країни ($-\Delta FI$);

2) зовнішнє емісійне фінансування зовнішнього сектору, яке здійснюється за рахунок використання (поповнення) країною своїх міжнародних резервів. З точки зору зовнішнього світу така операція прирівнюється до валютної емісії, яку здійснюють закордонні банки. На величину цієї емісії змінюються зобов'язання (вимоги) зовнішнього світу перед країною (ΔNFA).

Зобов'язання (вимоги) зовнішнього сектору одночасно є вимогами (зобов'язаннями) внутрішньої економіки. І навпаки. Наприклад, якщо країна отримує іноземне фінансування, то у відповідних секторах внутрішньої економіки така операція відображатиме збільшення зобов'язань країни перед нерезидентами, а по зовнішньому сектору вона свідчить про збільшення вимог іноземців до країни.

Отже, матриця фінансових потоків дає змогу побачити дисбаланс усередині того чи іншого сектору або економіки загалом та діагностувати причини, що його викликали. Відповідно, це дає змогу приймати зважені рішення щодо їх подолання й уникнення в майбутньому.

8.3. Практика застосування методу фінансового програмування та фінансова стабілізація

Фінансова програма є однією із найпоширеніших прикладних моделей, які використовують у країнах, що розвиваються або трансформуються. Тому з метою уникнення негативних наслідків здійснення невваженої макроекономічної політики дедалі більше країн запроваджують на сучасному етапі цей метод регулювання економічного розвитку. Його застосовують у практиці державного управління для уникнення надмірної інфляції, браку

міжнародних валютних резервів, визначення необхідних для зростання економіки обсягів імпорту.

Переважно консультації з програмування відбуваються в рамках співпраці за програмами зовнішнього фінансування з наданням стабілізаційних кредитів МВФ. Це дає змогу врегулювати платіжний баланс країни без суттєвого перегляду обсягів імпорту. Таким чином, фінансові програми дозволяють визначити дефіцит наявного фінансування розвитку певної економічної системи країни і передбачити джерела його покриття.

Рекомендації, що випливають з висновків фінансової програми, бувають різноманітними. Наприклад, у ситуації в Колумбії 2001 року з метою уникнення відчутного витіснення приватних інвестицій було рекомендовано фінансувати дефіцит бюджету за рахунок кредиту центрального банку країни, визначено суму відповідного фінансування.

Приблизно у цей самий період допомогу від фахівців МВФ з увідповіднення фінансових балансів вимогам поступального економічного зростання отримали й інші країни: Пакистан, Туреччина, Ефіопія, Танзанія. У 2004 році розроблення фінансової програми було започатковано в Чаді, у 2007 — в Нікарагуа.

З метою визначення основних макроекономічних параметрів для подальшого використання їх у процесі бюджетного прогнозування 2009 року Національний банк Азербайджану — спільно з міністерствами фінансів та економічного розвитку — розпочали чергову серію консультацій із закордонними фахівцями¹ у сфері фінансового програмування (першу фінансову програму для цієї країни було складено у 2007 році), в перебігу яких фіксувався прогрес НБА у створенні системи фінансового програмування на середньострокову перспективу.

Разом із тим дехто з дослідників² вказує на відсутність подальшого вдосконалення методу фінансового програмування більш як 15 років поспіль наголошують, що метод у багатьох випадках дає незадовільний прогноз цільових показників — навіть за наявності якісного інформаційного забезпечення. Не останню роль у цьому відіграють фундаментальні припущення фінансової програми. Це припущення про екзогенну природу певних змінних базових тожностей програми щодо інших та про стабільність і передбачуваність параметрів у простих поведінкових співвідношеннях.

Утім, незважаючи на окремі вади й недосконалості фінансових програм, цей метод не має альтернативи у розумінні компле-

¹ SECO — Державний секретаріат Швейцарії із зовнішніх питань.

²Наприклад, Едвардс (1989 р.), Кіллік (1995 р.).

ксного підходу до аналізу та пошуку шляхів збалансування фінансових потоків у середині економічної системи країни з урахуванням її інтегрованості в систему міжнародного руху капіталу.

Центральне місце серед заходів фінансової програми належить комплексу регуляторних дій, спрямованих на усунення внутрішнього дисбалансу економічної системи. Подолання цієї вади в національній економіці передбачає увідповіднення сальдо поточного рахунка, яке є загальним індикатором цього дисбалансу, рівню, який відповідає встановленим критеріям оптимальності.

Вважається, що вкрай небажаним для країни є дефіцит поточного рахунка. Проте якщо в зазначеному стані країна перебуває недовго і при цьому не відбувається зростання зовнішнього боргу, такий дефіцит не є небезпечним. Його можна подолати за рахунок міжнародних резервів. Утім, якщо країна має хронічний дефіцит поточного рахунка, її міжнародні резерви вичерпуються або вона накопичує зовнішній борг, що становить загрозу для розвитку національної економіки в перспективі.

Часто небажаним явищем може виступати тривалий надлишок на рахунку поточних операцій. Це сприяє зміцненню національної валюти і загрожує експортним можливостям країни. Окрім того, виникає необхідність скуповувати частину іноземної валюти на внутрішньому ринку, щоб утримати її курс на прийнятному для вітчизняних експортерів рівні.

Певне значення має сталість стану платіжного балансу: дисбаланс може мати коротко- і довгостроковий характер. При цьому індикатором дисбалансу може бути як річне, так і довгострокове сальдо поточного рахунка — обчислюване як сума за певну кількість років. Отже, усунення дисбалансу поточного рахунка може означати зменшення дефіциту або підтримання профіциту на прийнятному рівні.

Висновки щодо обрання стратегії поведінки стосовно платіжного балансу дає базова тотожність моделі фінансового програмування (8.2). Очевидно, що для поліпшення сальдо поточного рахунка існують два можливі способи: 1) зменшити поглинання відносного доходу і/або 2) збільшити дохід порівняно із поглинанням.

Зменшення поглинання означає скорочення витрат на споживання й інвестиції. Це не потребує значних зусиль, на відміну від варіанта зі збільшенням доходу. При цьому найефективнішим способом зменшення витрат вважається скорочення державного споживання, якого можна досягти зменшенням державних закупівель товарів та послуг. Одночасно — за незмінних податків — це супроводжуватиметься скороченням бюджетного дефіциту.

Якщо припустити, що відбувається адекватне зменшенню державних витрат скорочення податкових надходжень, то й у цьому разі можна досягти позитивних наслідків при зменшенні поглинання. Річ у тім, що, як відомо, приватне споживання зростає не пропорційно зменшенню рівня оподаткування, а згідно із граничною схильністю до споживання c , тобто меншою мірою. Таким чином, при скороченні державного споживання на умовах збалансованого зменшення податків адекватно збільшується наявний дохід приватного сектору $Y - T$. Однак витрати тут стануть лише величиною, яка дорівнюватиме добутку: $c \times (Y - T)$.

За рахунок цього зменшується поглинання, збільшуються заощадження в економіці, а отже, поліпшується сальдо поточного рахунка платіжного балансу.

Проте, як щойно зазначалося, найбільшого ефекту щодо поліпшення сальдо поточного рахунка досягають скороченням державних видатків на умовах адекватного скорочення податків, що супроводжуватиметься зниженням бюджетного дефіциту. Це пояснюється також тим, що разом зі зниженням бюджетного дефіциту зменшується потреба в його фінансуванні та пов'язаних з цим додаткових видатках на обслуговування боргу.

Зокрема, при скороченні дефіциту бюджету, який фінансувався за рахунок внутрішнього небанківського запозичення, споживання приватного сектору не зростає, збільшуються лише приватні заощадження й інвестиції. Відповідно сальдо поточного рахунка платіжного балансу поліпшується на величину скорочення внутрішнього небанківського запозичення: $\Delta DI = \Delta BS = \Delta CA$.

Зміна обсягів емісійного фінансування бюджетного дефіциту сприяє зниженню інфляції. Внаслідок цього зменшується інфляційний податок, що збільшує дохід у розпорядженні приватного сектору і, відповідно, споживчі витрати, заощадження домашніх господарств: $\Delta Sp = \Delta CA$.

Антиінфляційний ефект заходів зі скорочення бюджетного дефіциту об'єднують фіскальні заходи з монетарними: центральний банк скорочує обсяги кредитування уряду, що на відповідну величину зменшує приріст чистих внутрішніх активів і поліпшує сальдо поточного рахунка: $-\Delta NDA = \Delta CA$. Це впливає із тотожності моделі фінансового програмування.

Проте грошово-кредитна політика може самостійно впливати на величину сальдо поточного рахунка платіжного балансу, зменшуючи внутрішні видатки. З цією метою можна застосовувати заходи, спрямовані на зменшення чистих внутрішніх активів за рахунок скорочення обсягів кредитування приватного сектору.

Проте при цьому слід мати на увазі можливі наслідки для фінансових ринків. Тому необхідно планувати подібні заходи з урахуванням прогнозу щодо обсягів зовнішнього фінансування національної економіки: чим більшим є чистий приплив капіталу, тим меншою є потреба у внутрішньому кредитуванні.

Інший шлях поліпшення сальдо поточного рахунка полягає у збільшенні доходу відносно поглинання. Він не вимагає скорочення внутрішніх видатків і тому є більш привабливим. Однак цей шлях одночасно є складнішим. Збільшити дохід країни можна: а) за рахунок зростання чистого експорту та б) шляхом підвищення продуктивності інвестицій.

Зростання чистого експорту можна досягти на основі протекціоністської політики стимулювання експорту й обмеження імпорту. З цією метою в межах торговельної політики застосовують митні та немитні засоби. За умов фіксованого курсоутворення можна вживати заходи валютної політики, спрямовані на девальвацію курсу обміну валют, внаслідок чого збільшується попит на експорт і зменшується попит на імпорт.

Проте найефективнішими вважаються дії, спрямовані на підвищення конкурентоспроможності вітчизняних товарів та послуг. У цих межах державна економічна політика має застосовувати заходи, які сприятимуть розвитку виробництва експортної продукції і динамічному просуванню її на зарубіжних ринках. Паралельно можливі заходи з обмеження імпорту шляхом заохочення виробництва імпортозамінної продукції, придбання «ноу-хау» та імпортних технологій.

Однією із складових такої політики є державна підтримка й урізноманітнення програм енергозбереження — необхідної передумови зменшення критичного імпорту енергоносіїв. Додаткові обмеження щодо споживання останніх сприятиме випереджальному зростанню імпорту нових технологій, що буде сприяти зростанню доходу вищими темпами порівняно з приростом сукупних видатків на імпорт.

Таким чином, заходи макроекономічної політики зі збільшення чистого експорту забезпечуватимуть випереджальне зростання доходу порівняно з витратами. Слід також звернути увагу на обставину, за якої приватне споживання збільшується меншою мірою, ніж дохід — пропорційно граничній схильності до споживання c (див. вище). Це є додатковою причиною того, що валовий національний наявний дохід зростатиме більшою мірою, ніж поглинання, внаслідок чого поліпшуватиметься сальдо поточного рахунка платіжного балансу.

Як уже зазначалося, ще одним способом збільшення доходу відносно поглинання є зростання продуктивності інвестицій. Цього можна досягти, якщо впроваджувати заходи структурної політики, які передбачають переорієнтування інвестицій у більш перспективні галузі виробництва, збільшення нагромадження основного капіталу шляхом фінансування інвестиційних проєктів на основі новітніх технологій тощо. Проте ці заходи економічного управління, як зазначалося в Розділі 1, не належать до інструментарію макроекономічної політики.

Одним із основних індикаторів ефективності інвестицій в основний капітал є ICOR (Incremental Capital Output Ratio) або відношення частки інвестиційного попиту у ВВП до зростання економіки, методологія обрахунку якого запропонована Світовим банком¹. Світовий банк обчислює його від 1950-х років для оцінювання необхідного рівня інвестицій для досягнення цільового зростання ВВП. Чим вище ICOR, тим нижча ефективність інвестицій. У більшості країн світу цей показник перебуває на позначці 3. Як показує досвід розвинутих країн світу, високий рівень ICOR не здатний утримуватись довго і поступово знижуватиметься у середньостроковій перспективі. За незмінного рівня інвестицій це пояснюється підвищенням рівня продуктивності економіки — розвитком трудових ресурсів і основних фондів. В Україні показник ICOR на офіційному рівні не обчислюється.

Відповідно до сказаного приріст ВВП у прогнозованому періоді можна визначити, спираючись на прогнозоване значення питомої ваги інвестицій та значення показника ICOR:

$$\Delta Y = \frac{I_y}{ICOR}. \quad (8.20)$$

Приріст продуктивності інвестицій позначається на величині сальдо поточного рахунка платіжного балансу за тією самою схемою, що і зростання доходу, яке викликає збільшення споживання у приватному секторі меншою мірою, ніж дохід. У підсумку заощадження цього сектору збільшуються та поліпшується сальдо поточного рахунка платіжного балансу.

Розглядаючи можливі зміни у складі доходу та поглинання, слід зважити на існування зворотного зв'язку між ними. Наприклад, необхідно враховувати особливості впливу доходу на різні складові сукупних витрат і передусім на інвестиції. Так само помилковим було б розглядати шляхи збільшення доходу стосовно

¹ Сайт Світового банку: <http://web.worldbank.org/>

поглинання. Так, зростання чистих податкових надходжень до бюджету, яке мало б зменшити дефіцит бюджету і таким чином поліпшити стан поточного рахунка, позначатиметься на видатках приватного сектору. Такі регуляторні заходи можуть впливати на величину приватних інвестицій в обох напрямках. Залежатиме це, у першу чергу, від рішень економічних суб'єктів, від того, які саме податки збільшуються. Так, зростання оподаткування споживання призвело б до спрямування частини ресурсів приватного сектору на приріст заощадження. З іншого боку, зниження рівня доходу в розпорядженні фізичних осіб призводить до скорочення приватних заощаджень. Подібні результати мали б місце також у випадку підвищення податків на дохід з капіталу.

Таким чином, очевидним є те, що базова тотожність моделі фінансового програмування дає лише загальне уявлення щодо оцінювання впливу на базові макроекономічні співвідношення і пропорції. З метою уточнення впливу зміни національних заощаджень та інвестицій, інших регуляторних заходів макроекономічної політики на стан рахунка поточних операцій зазначену тотожність необхідно доповнити інформацією про інші чинники, котрі визначають поведінку секторів національної економіки.

Проте передбачені фінансовою програмою регуляторні заходи не завжди дають бажані результати. У випадку, коли неможливо відповіднити обсяги доходу і поглинання, вдаються до залучення зовнішніх джерел фінансування, до яких прирівнюється також використання міжнародних активів: $\Delta FI = FDI + NFB$. Останні, як відомо, є емісійним джерелом — використання їх впливає на величину грошової бази, виснажує валютні резерви. Тому це джерело слід використовувати лише в крайньому випадку або тоді, коли брак ресурсів є тимчасовим. У разі профіциту поточного рахунка в країні, навпаки, з'являється можливість збільшувати свої міжнародні резерви, нагромаджувати їх з метою забезпечення довгострокової платоспроможності.

Куди привабливішим вбачається інший варіант фінансування дефіциту, а саме залучення зовнішніх позик та інвестицій у формі припливу капіталу. Це неемісійне джерело, але подеколи здатне утворювати зовнішній борг. Це стосується припливу капіталу у формі чистого зовнішнього запозичення (NFB), використання якого являє собою платну послугу. Іншою неемісійною формою припливу капіталу є залучення прямих іноземних інвестицій (FDI). В обох випадках приплив капіталу відбувається без участі держави. Цей автономний приплив капіталу є залишком за рахунком капітальних операцій (KA'). Активізувати ці процеси —

складне завдання. Воно вимагає від держави чималих зусиль для створення в країні привабливого інвестиційного клімату, зростання довіри до вітчизняного бізнесу з боку іноземних партнерів. Не останньою чергою це залежить від оцінки ефективності використання залучених коштів, прозорості механізмів інвестування. Так, на думку кредитора, вартим фінансування є той проект, прибуток за яким достатній для погашення отриманої позики. І навпаки, проблема повернення зовнішнього боргу виникає у тих випадках, коли зовнішні позики використовують для фінансування неприбуткових інвестиційних проектів або на витрати споживчого характеру.

Надходження позикових коштів, як зазначалося, створює зовнішній борг, що впливає на рівень кредитоспроможності країни. Цей рівень вимірюють низкою показників, в яких зазвичай порівнюється величина боргу (відсотків за боргом) та обсяги джерел валютних надходжень або ВВП. Водночас перевагою прямих іноземних інвестицій є, по-перше, те, що вони не утворюють боргу і є ефективним інструментом отримання з-за кордону технологічних та управлінських інновацій. Це допомагає в розв'язанні завдань структурної трансформації, розвитку імпортозамінних виробництв і послідовного нарощування експортного потенціалу.

До інструментів виняткового (виключного) фінансування держава може вдаватися у випадку, коли дефіцит поточного рахунка утримується тривалий час і попередні заходи не дають бажаних результатів.

Розроблення фінансової програми включає два етапи. На першому створюється базисна (базова) програма (сценарій). Вона є наслідком інерційного прогнозу, який ґрунтується на припущенні, що макроекономічна політика протягом прогнозованого періоду не зміниться порівняно із попереднім періодом, тобто не передбачається внесення змін у раніше обрані орієнтири. Базисна програма дає змогу скласти уявлення про можливі результати розвитку економіки без втручання з боку держави. Розроблення нормативної програми — це цільовий прогноз, що передбачає поєднання результатів базисного прогнозу та комплексу регуляторних заходів для досягнення передбачених фінансовою програмою цільових показників.

При розробленні фінансової програми за попередні орієнтири правлять цілі, що відповідають результатам інерційного прогнозування. У нормативній програмі, на відміну від базисної, визначення цілей передують здійсненню прогнозу. Це означає підпорядкування регуляторних заходів цілям макроекономічної політики.

Показники фінансові програми, окремі рахунки і сектори тісно пов'язані між собою: зміна одного з них унеобхіднює зміну інших, які з ним пов'язані. Зокрема, зміна чистих внутрішніх кредитів залежить від зміни номінального ВВП та чистих іноземних активів. На цю обставину слід зважати при вжитті заходів із забезпечення рівноваги на грошовому ринку. Якщо фінансування державного сектору потребує збільшення чистих внутрішніх кредитів, то за незмінності чистих іноземних активів це спричиняє збільшення номінального ВВП, а за збереження номінального ВВП на незмінному рівні може спричиняти скорочення чистих іноземних активів.

Це означає, що між показниками фінансової програми існують не лише прямі, а й зворотні зв'язки і будь-яка зміна одного параметра активізує ланцюгові процеси зміни інших параметрів, що мають характер циклічності. Унаслідок цього виникає необхідність у вжитті коригувальних заходів методом поступових наближень. Це перетворює розроблення фінансової програми на ітеративний процес: на окремих етапах прогнозування необхідно вносити корективи в попередні прогнози, що дає змогу враховувати дію зворотних зв'язків для досягнення встановлених цілей.

Через використання великих масивів статистичної інформації точність прогнозування невисока. У прогностичній роботі використовують дані платіжного балансу, митну, банківську статистику, статистику державних фінансів тощо. Значно ускладнює процес прогнозування необхідність урахування чинників, що перебувають поза межами державного контролю. Це передусім стосується прогнозування фінансових операцій зовнішнього сектору, яке суттєво залежить від специфіки взаємовідносин країни з іншими країнами. Тому в таких прогнозах мають враховуватися зміни у зовнішньому економічному середовищі, дані про які отримують шляхом експертних оцінювань та залучення зовнішніх джерел: аналітичних центрів, приватних та державних організацій, міжнародних фінансових установ тощо. У складі такої інформації — очікування щодо майбутніх цін за окремими секторами зовнішньої торгівлі, дані про очікувані світові відсоткові ставки, темпи зростання в країнах — основних торговельних партнерах тощо. Відсутність або неточна інформація стосовно деяких поведінкових коефіцієнтів або їх нестабільність зумовлюють чимало проблем методичного характеру. У таких випадках також використовують експертні оцінки та раціональні припущення.

Нам уже відомий випадок із вилученням індексу швидкості грошового обігу в разі застосування регресійної моделі для про-

гнозу нормативного приросту грошової пропозиції, що узгоджується із цільовою інфляцією (див. Розділ 2). У цьому випадку був застосований метод спрощення, в інших випадках також можна використовувати методи експертних оцінок, раціональні припущення тощо.

Побудова фінансової програми — це певна послідовність взаємозалежних кроків з коригувань показників фінансової програми, між якими може існувати як прямий, так й зворотний зв'язок. У зв'язку з цим розроблення фінансової програми, як уже зазначалося, спирається на метод поступових наближень. Згідно з цим методом на окремих етапах прогнозного сценарію необхідно розробити повторні прогнози, які вможливають урахування впливу зворотних зв'язків, після чого за результатами до програми вносять необхідні зміни.

Відповідно до рекомендацій МВФ розроблення фінансової програми передбачає таку послідовність дій: спершу здійснюють попередній прогноз рівня цін і обсягів виробництва — це дає можливість отримати оцінні дані стосовно номінального ВВП ($Y^N = Y^R \times P$). Наступним кроком є прогноз параметрів платіжного балансу і бюджетно-податкової сфери. Це передусім дані торговельного балансу: показники експорту та імпорту за товарними статтями та послугами, зовнішнє фінансування, яке дорівнює залишку по рахунку операцій і капіталом (KA'), а також дані сфери державних фінансів: величина бюджетного дефіциту, фінансування державного сектору ΔDIg , зовнішнє фінансування дефіциту бюджету ΔFIg тощо. Потім здійснюють прогноз показників грошово-кредитної системи: зміна чистих внутрішніх кредитів для секторів внутрішньої економіки ($\Delta NDCg$, $\Delta NDCe$, $\Delta NDCp$) та приросту широкої грошової маси ($\Delta M3$), приросту чистих іноземних («зовнішніх») активів ΔNFA і, нарешті, визначають прогнозні показники приватного сектору, після чого здійснюють розрахунок змін по статті «Помилки і упущення» (ΔOIN).

Важливо також зважати на взаємозв'язки між окремими макроекономічними показниками, коли причина і наслідок міняються місцями. Тому на кожному етапі отримання чергових результатів постійно виникає необхідність уточнення попередніх. Лише за такої ітерації забезпечується остаточне узгодження між інструментами макроекономічної політики та цільовими показниками фінансової програми.

З метою уточнення розглянутого регуляторного сценарію фінансового програмування наведемо вельми спрощений алгоритм його обґрунтування. Кінцевою метою фінансової програми є ці-

льовий рівень реального ВВП, який передбачається досягти у прогнозованому періоді. Його визначення має спиратися на результати базового прогнозу макроекономічної політики, а також урахувати необхідність досягнення бажаного економічного зростання, виходячи з попередньої експертної оцінки майбутніх потенційних можливостей економіки.

При визначенні показника цільової інфляції слід брати до уваги дві обставини. Перша — ставити за мету економічне зростання можна лише тоді, коли напередодні інфляція була зменшена до помірного рівня. За поміркованими оцінками вона не може бути вищою за 20 %. Друга полягає в тому, що нереалістично буде намагатися знизити інфляцію одночасно із вжиттям заходів стимулювальної макроекономічної політики. З огляду на ці обставини як цільову можна попередньо прийняти інфляцію на базовому рівні. Пізніше її рівень можна буде уточнити, виходячи із цільового приросту реального ВВП та запланованого приросту грошової маси. Звідси визначається цільовий рівень номінального ВВП у прогнозованому періоді.

Свою специфіку має процес обчислення прогнозованої величини та структури поглинання, тобто внутрішнього попиту. При обчисленні поглинання виходять з припущення, що обсяги державного споживання та державних інвестицій у прогнозованому періоді в реальному вираженні не зміняться, споживання домогосподарств здійснюється за рахунок поточного доходу, а продуктивність інвестицій у прогнозованому періоді зросте порівняно із базовим періодом на кілька відсоткових пунктів. За цих умов збільшення інвестицій забезпечить зменшення розриву між доходом і поглинанням. Спираючись на прийняті припущення, здійснюють прогноз величини поглинання.

Під час прогнозування загальних обсягів та секторальної структури нефінансового сальдо з метою спрощення іноді припускають, що чисті доходи від факторних послуг та чисті трансферти дорівнюють нулю. Тоді $CA = NX$, $GNDI = Y$, а загальна величина нефінансового сальдо буде дорівнювати:

$$S^N - IN = NX = Y - C^N - I^N. \quad (8.21)$$

Раніше було прийнято припущення про незмінність у прогнозованому періоді державного споживання та державних інвестицій у реальному вимірнику. Але в номінальному вираженні величина їх збільшиться з урахуванням того, що у прогнозованому періоді ціни зростуть.

Загальний приріст грошової маси визначається на умовах забезпечення рівноваги між попитом і пропозицією на грошовому ринку. При цьому грошова пропозиція підпорядковується попиту. Останній залежить від цільового прогнозу реального ВВП, який є відомою величиною, і прогнозованої зміни номінальної ставки відсоткової ставки. За умова рівноваги на грошовому ринку вона збільшиться на величину інфляції. Звідси необхідний приріст грошової маси можна визначити як різницю між її величиною, розрахованою для прогнозованого періоду (з урахуванням інфляції) і значенням її величини у попередньому періоді.

Після визначення прогнозного приросту грошової маси слід повернутися до другого етапу алгоритму з метою уточнення цільової інфляції. Застосовуючи тепер регресійну модель, можна врахувати основний чинник інфляції — грошову масу. Уточнення цільової інфляції, своєю чергою, змінить приріст номінальної відсоткової ставки для розрахунків грошового попиту. Це викличе потребу уточнити і також приріст грошової маси, що знову вимагає повернення до регресійної моделі інфляції. Імовірно, знадобиться певна кількість таких ітераційних кроків для досягнення прийнятних результатів і усунення істотних розбіжностей між інфляцією та приростом грошового попиту.

Під час прогнозування валютного курсу враховуємо, що інфляція є одним із курсотвірних чинників. Визначення цільового приросту чистих іноземних активів спирається на значення показника достатності валових міжнародних резервів, котрий визначається як відношення цих резервів до внутрішньої грошової маси. Враховуючи наявну величину чистих іноземних активів на кінець базового періоду, можна визначити цільовий приріст чистих іноземних активів, деномінованих в іноземній валюті.

Певні особливості має прогнозування приросту внутрішніх активів банківської системи. Його можна здійснити, спираючись на зведений баланс банківської системи. Те, в якій пропорції розподіляється приріст чистих внутрішніх активів, залежить від політичного рішення щодо джерел фінансування бюджетного дефіциту.

З метою підтримки інфляції на помірному рівні подеколи доцільно обмежити приріст грошової маси — для істотного збільшення чистих іноземних активів і кредитування приватної економіки на основі рефінансування комерційних банків. Необхідність забезпечення значного приросту чистих іноземних активів часто пояснюється великим зовнішнім боргом, термін погашення

якого спливає у прогнозованому періоді. Зосередження всього внутрішнього кредиту на потребах лише приватної економіки сприятиме вищому економічному зростанню.

Одним з останніх етапів розроблення фінансової програми є визначення необхідного приросту зовнішньої заборгованості країни, тобто чистого припливу капіталу (ΔFI). При цьому потреба в чистому припливі капіталу залежить від сальдо поточного рахунка, величина якого була визначена на попередніх кроках побудови програми, і цільового приросту чистих іноземних активів, обсяги якого також були визначені раніше.

Підсумковою процедурою є прогнозування рівня бюджетного дефіциту та джерел його фінансування. Джерелами фінансування бюджетного дефіциту, як зазначалося, є внутрішні небанківські позики (DIG), зовнішні позики (FIg) та чисті внутрішні кредити ($NDCg$). Припустивши існування заборони або неможливості використання емісійних джерел фінансування бюджетного дефіциту, отримаємо ситуацію, коли бюджетний дефіцит має фінансуватися лише за рахунок боргових джерел, тобто $BD = \Delta DIG + \Delta FIg$. Виходячи із ситуації на ринку ОВДП та враховуючи міжнародні кредитні угоди, можна на підставі експертної оцінки заздалегідь передбачити повну структуру джерел фінансування бюджетного дефіциту.

Як бачимо, останні кроки побудови програми визначають рівень залежності країни від зовнішнього фінансування. Якщо країна має сприятливі умови для залучення іноземного капіталу, у неї не виникне проблем із задоволенням своїх потреб у зовнішніх фінансах. Але більш реалістичною є ситуація, коли ці потреби задовольняються не повністю, відтак, виникає дефіцит фінансових ресурсів. Його можна подолати лише за рахунок внутрішнього макроекономічного регулювання. До числа можливих заходів, спрямованих на розв'язання даної проблеми, можна віднести:

- зменшення цільового рівня реального ВВП;
- скорочення зовнішнього фінансування бюджетного дефіциту, чого можна досягти завдяки зниженню бюджетного дефіциту за рахунок, наприклад, зменшення державних видатків;
- зменшення рівня цільового приросту чистих іноземних активів;
- створення передумов для збільшення експорту і скорочення імпорту. За умов плаваючого курсу цього можна досягти за допомогою митних та немитних засобів;
- застосування одночасно перелічених та інших заходів.

Можна уявити ситуацію, коли прийнято політичне рішення зменшити бюджетний дефіцит до величини, яка дорівнює початково передбаченим обсягам внутрішнього небанківського запозичення. Тоді в алгоритм слід внести зміни, починаючи з етапу, на якому мають підлягати скороченню державні видатки. У результаті цього зменшиться поглинання і скоротиться дефіцит фінансових ресурсів, тобто зменшиться дефіцит поточного рахунка. За заданого цільового приросту чистих іноземних активів це зменшить потребу в зовнішньому фінансуванні.

У випадку, коли вжиті заходи не можуть повністю усунути фінансовий дефіцит, застосовують інші інструменти макроекономічної політики. За допомогою методу поступових наближень при цьому можна згодом вийти на таке сальдо рахунка поточних операцій, яке задовольнятиме очікувану величину чистого припливу капіталу та цільові прирости чистих іноземних активів. Отримані таким чином прогнози розрахунки можна перевірити щодо узгодженості з іншими заходами фінансової програми за посередництва матриці фінансових потоків. У разі отримання незадовільного результату як альтернативний шлях збалансування фінансової програми можна обрати зосередження зусиль на збільшенні зовнішнього фінансування, в тому числі використовуючи механізм виняткового фінансування.

Резюме до розділу 8

Фінансова програма ґрунтується на припущенні щодо існування істотного зв'язку між фінансовими і нефінансовими змінними, а також того, що органи грошово-кредитного регулювання мають змогу контролювати деякі фінансові змінні, впливаючи таким чином на реальний сектор економіки. Проте в будь-якому разі економіка здатна працювати ефективно лише тоді, коли держава узгоджує окремі інструменти макроекономічної політики. Доцільніше здійснювати погодження регуляторних заходів за методом фінансового програмування.

Уперше система унормування витрат на основі програмно-цільового підходу була запроваджена у військовому відомстві США на початку 60-х років минулого століття під назвою про-

грамно-планового бюджетування (ППБ). Система ППБ дозволила в межах окремих програм розробляти і порівнювати варіанти досягнення поставлених цілей і обирати той, за якого досягається найліпший результат при даних витратах. В Україні фінансове програмування використовують від другої половини 1990-х років.

Фінансове програмування тісно пов'язане з макроекономічною теорією. Цей метод дає змогу оцінити наявність і глибину проблеми розбалансування ринків крізь площину фінансових потоків в економіці. Інформаційною базою фінансового програмування слугує система національних рахунків, статистичні дані платіжного балансу, державних фінансів, банківська статистика. Суттєвою проблемою при визначенні інформаційної бази макроекономічного програмування є певна невизначеність поведінкових параметрів та існування часових лагів макроекономічної політики — проміжків часу, які віддаляють прояв результатів застосування її регуляторних заходів. У зв'язку з цим одним із припущень фінансової програми є існування порівняно стабільних взаємозв'язків між параметрами моделей.

Таким чином, фінансова програма — це комплекс узгоджених між собою заходів держави, спрямованих на досягнення цілей макроекономічної політики. Одночасно фінансові програми відображають дієвість заходів економічної політики, спрямованих на збільшення сукупної пропозиції, зменшення збитків, пов'язаних зі спадом виробництва і безробіттям. При виникненні невідповідності між ресурсами і потребами в економіці утворюються диспропорції економічного розвитку, які можна усунути інструментами фінансового програмування. Разом із тим фінансові програми розраховані на перспективу і являють собою систему скоординованих макроекономічних прогнозів. Їх розмежовують за терміном прогнозування. Найпоширенішими є середньострокові прогнози.

У процесі фінансового програмування здійснюється оцінювання макроекономічної ситуації, встановлення цільових орієнтирів, що покладатимуться в основу майбутнього прийняття політичного рішення щодо обрання заходів з регулювання і фінансового програмування. Далі розробляють прогноз макроекономічних показників. При цьому спочатку здійснюється розроблення базисного сценарію, який ґрунтується на припущеннях про незмінність макроекономічної політики впродовж прогнозованого періоду. Базисний сценарій забезпечує інформацію для розроблення нормативного сценарію. Останній має покладатися на ви-

користання засобів макроекономічної політики, спрямованих на досягнення цілей фінансової програми.

Фінансове програмування не має на меті точного визначення величини прогнозованих показників економічного розвитку. Значення фінансового програмування полягає у визначенні стратегії реалізації завдань макроекономічної політики та переліку всіх необхідних для досягнення намічених цілей внутрішніх і зовнішніх фінансових джерел.

Метод фінансового програмування покладається на взаємозалежність між внутрішнім та зовнішнім балансом країни. Система регуляторних заходів держави спрямована на усунення внутрішнього дисбалансу в економіці країни.

Для поліпшення сальдо поточного рахунка існує два шляхи: зменшення поглинання відносного доходу або збільшення доходу відносно поглинання. Найбільший ефект у плані поліпшення сальдо поточного рахунка справляє скорочення державних видатків на умовах зниження бюджетного дефіциту. Інший шлях покращення сальдо поточного рахунка — збільшення доходу відносно поглинання. Цей шлях є складнішим, але і більш привабливим, оскільки не вимагає скорочення внутрішніх видатків. Заходами макроекономічної політики можна збільшити дохід країни за рахунок зростання чистого зовнішнього попиту на вітчизняні товари та послуги або шляхом підвищення продуктивності інвестицій.

У разі неможливості забезпечити досягнення бажаних результатів у фінансовій програмі передбачається зовнішнє фінансування дефіциту рахунка поточних операцій.

Розроблення фінансової програми має два етапи. На першому створюють базисну програму. Другий етап — розроблення нормативної програми. Це цільовий прогноз, ґрунтований на результатах базисного прогнозу та комплексі регуляторних заходів для досягнення передбачених програмою цільових показників. Показники фінансової програми, окремі рахунки і сектори тісно пов'язані між собою: зміна одного з них унеобхіднює зміну інших, пов'язаних з ним.

Загалом розроблення фінансової програми — ітеративний процес, що ґрунтується на методі поступових наближень. У процесі обліковування міжсекторних зв'язків велике значення має знакова визначеність фінансових операцій. Згідно із загальним правилом операція, що збільшує зобов'язання або зменшує вимоги, враховується зі знаком плюс. І навпаки. Міжсекторні фінансові потоки покликані фінансувати розрив у ресурсах і забезпе-

чувати фінансовий баланс як у межах кожного сектору, так і для економіки загалом.

Побудова фінансової програми включає етапи її обґрунтування, що перебувають в певній причинно-наслідковій послідовності й утворюють певний алгоритм. Таке обґрунтування передбачає кілька етапів, на окремих з яких застосовують ітераційну процедуру повернення до попередніх розрахунків, уточнення їх з метою узгодження із результатами інших етапів.

Терміни та поняття до теми

Базисна (базова) програма
Базова тотожність моделі фінансового програмування
Внутрішній баланс
Етапи розроблення фінансової програми
Зовнішній баланс
Матриця фінансових потоків
Нефінансові операції
Нормативна програма
Об'єкт фінансового програмування
Програмно-планове бюджетування
Суб'єкти фінансового програмування
Фінансова програма
Фінансові операції
ICOR

Питання з теми

1. У чому полягає сутність фінансового програмування? Як виник цей метод макроекономічної політики?
2. Дайте визначення поняття *фінансова програма*. Якими основними показниками вона оперує?

3. У чому полягає відмінність між базисним і нормативним сценаріями фінансової програми?

4. Розкрийте зміст регуляторних заходів фінансової програми. Назвіть шляхи поліпшення сальдо поточного рахунка.

5. Поясніть, у чому полягає зміст регуляторних заходів фінансової програми?

6. Які етапи передбачає розроблення фінансової програми?

7. Схарактеризуйте структуру матриці фінансових потоків. Які операції та сектори входять до її складу?

8. Якщо припустити, що капітальні видатки органів державного управління у 2002 році були би більше на 500 млн гривень, поясніть, як би змінилися дані таблиці 8.2? При відповіді на це запитання розгляньте альтернативні засоби фінансування збільшення державних видатків (наприклад, підвищення податків, скорочення інших видатків, небанківське фінансування, банківське фінансування, зовнішнє фінансування).

Література для поглибленого вивчення матеріалу

1. Вейденбаум М. Л. Программа-бюджет. Применение экономического анализа для составления программ правительственных расходов. (Переклад статті: Murray L. Weidenbaum // Business and Government Review. — University of Missouri, July-August. — 1968. — P. 22—31).

2. Киреев А. Н. Международная экономика: В 2-х ч. — Ч. II. Международная макроэкономика: открытая экономика и макроэкономическое программирование: Учебное пособие для вузов. — М.: Международные отношения, 1999. — 488 с.

3. Мэнкью Н. Г. Принципы экономики / Пер. с англ. — СПб.: Питер Ком, 1999. — 784 с.

4. Радвик Б. Военное планирование и анализ систем. — М.: Воениздат МО СССР, 1972.

5. Радіонова І. Макроекономіка та економічна політика. — К.: Таксон, 1996.

6. Савченко А. Г. Макроекономічна політика. — К.: КНЕУ, 2001.

7. Системный анализ. Новые принципы государственного управления в США. — М.: НИИ Госплана СССР, 1967.

8. *Струченевский А. А.* Разработка инструментария финансового программирования на основе счетов потоков капитала : Дисс. ... канд. экон. наук : 08.00.05 : Москва, 2001. — 174 с. РГБ ОД, 61:02-8/1552-8.

9. *Шагас Н. Л., Туманова Е. А.* Макроэкономика. Элементы продвинутого подхода. — М., 2007.

10. *Шитко О. П.* Нові інструменти фінансової політики: досвід країн з розвинутою ринковою економікою / О. П. Шитко // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : Зб. наук. праць / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». — Суми, 2004. — Т. 10. — С. 16—22.

11. *Шумська С. С.* Фінансова програма як інструмент оцінки та коригування економічної політики. — www.ecolib.com.ua

12. *Юрчишин В.* Фінансове програмування у моделі і прогнозі української економіки : Навчальний посібник з основ фінансового програмування. — К.: Вид-во УАДУ, 1997. — 80 с.

МАКРОЕКОНОМІЧНА АНТИКРИЗОВА ПОЛІТИКА

Перелік знань та вмінь, яких набуде студент після опанування матеріалів теми

*Опанування матеріалів теми дасть змогу студентам **знати**:*

- ✓ соціально-економічні наслідки циклічності розвитку економіки та необхідність державного втручання;
- ✓ особливості економічної кон'юнктури та специфіку державної політики залежно від фази розвитку, на якій перебуває національна економіка;
- ✓ еволюцію теорій та моделей пояснення виникнення криз та адекватної економічної політики держави;
- ✓ можливості й обмеження державної антикризової політики;
- ✓ причини кризових явищ та показники, що їх використовують для оцінювання макроекономічної сталості національної економіки з метою запобігання кризі;
- ✓ сучасні тенденції та стратегічні пріоритети розвитку української економіки;
- ✓ особливості антикризової політики в Україні.

*Після опанування матеріалів теми студенти мають **вміти**:*

- самостійно аналізувати індикатори економічної кризи та формулювати власну думку щодо оцінювання макроекономічного стану країни;

- обґрунтовувати підходи щодо здійснення антикризової політики залежно від специфіки кризи, її причин та особливостей розвитку національної економіки;
- працювати з матеріалами моніторингу економічної безпеки, що містяться на сайтах органів державної влади.

Беззаперечним є той факт, що криза є невіддільною рисою функціонування ринкової економіки, яка характеризується загостренням соціально-економічних суперечностей і рушієм. Саме тому роль держави є визначальною у подоланні її негативних наслідків. Означена діяльність держави дістала назву антикризового державного управління економікою, теоретичне підґрунтя якою становить теорія макроекономічної політики. За сучасних умов затяжної світової фінансово-економічної кризи увиразнюються тенденції нерівномірності розподілу кризового тягаря між країнами, що зумовлено рівнем їхнього економічного розвитку, конкурентоспроможністю на світовому ринку та моделлю управління економікою. Крім того, сучасні кризи набули нових рис, що полягають у збільшенні масштабності, глибини, частоти виникнення, появи нових чинників, що зумовлюють її. За таких обставин особливо актуальною є проблема наукового обґрунтування теорії антикризової політики з урахуванням сучасних тенденцій розвитку цивілізації та специфіки національної економіки кожної країни.

9.1. Макроекономічна антикризова політика: суть та основні теоретичні підходи

Ретроспективний аналіз економічної думки свідчить, що в історичні періоди циклічних коливань, коли відбуваються епохальні зрушення в індустріальному розвитку, активізується роль держави в економіці, на порядок денний в економічних дослідженнях постають питання суперечливого критичного осмислення нових явищ та процесів, що виявляються в різних сферах розвитку суспільства.

Уже два століття характерною ознакою національного та світового економічного розвитку є його циклічний характер, що виражає динаміку суперечностей капіталістичної ринкової системи від

початку їх нагромадження впродовж фази піднесення до критичного загострення в період рецесії з тимчасовим розв'язанням їх через кризу. Лише у повоєнний період у рамках четвертої довгої хвилі (1950—2000 рр.) у світовому господарстві відбулося понад 100 економічних рецесій, що характеризувалися як різною тривалістю, так і різною глибиною порушення економічної рівноваги. Усі вони стали відображенням тих модифікацій, що їх зазнали короткі та середні економічні цикли, а саме: зменшення глибини криз за одночасного зростання їх регулярності, пріоритетність надвиробництва основного капіталу порівняно з надвиробництвом товарів, відсутність різкого зниження цін на товари і послуги у передкризовий період, скорочення тривалості фаз кризи і депресії (рецесії) на тлі подовження фаз поживлення і піднесення, а також посилення синхронізації національних бізнес-циклів. Такі трансформаційні зміни коротких і середніх циклів у другій половині ХХ ст. були наслідком, з одного боку, технологічної модернізації економік розвинених країн, зростання їх соціалізації та реструктуризації, поглиблення інтернаціоналізації бізнесу та впровадження інноваційного менеджменту, а з іншого — ефективної політики системного державного антициклічного регулювання.

Циклічність економічного розвитку зумовлена такими **чинниками**:

- промисловими, науково-технічними, технологічними, інформаційними революціями, що мають місце в історії розвитку людства;
- нерівномірністю розвитку галузей і територій;
- неспроможністю ринкового механізму саморегулювання економіки;
- загостренням суперечностей у розподілі національного доходу, між попитом і пропозицією, споживанням та заощадженням, заощадженнями та інвестиціями;
- змінами макроекономічної кон'юнктури (виробництва, зайнятості, інфляції тощо);
- невідповідністю політичних та економічних циклів у розвитку суспільства;
- психологічною поведінкою й очікуваннями суб'єктів господарювання тощо.

Взагалі **циклічність** — це повторювальність певних процесів. Кожен, хто вивчає економіку, має пам'ятати, що економічний розвиток характеризується постійною зміною фаз економічного зростання та спаду на тлі загальної тенденції до зростання. Проміжок часу від одного економічного буму (пік зростання) до на-

Економічний цикл

зростання

спад (криза)

депресія

поживлення

бум

бум

час

З одного боку, циклічність економічного розвитку зумовлюється зміною економічної кон'юнктури, з іншого, — може пояснюватися сезонністю діяльності окремих галузей господарювання (сільське господарство, будівництво тощо), сезонністю коливань платоспроможного попиту (наприклад, напередодні свят) тощо.

376

вні процеси є джерелом соціального напруження (бідність, голод), з іншого, — криза постає стимулом акумуляції зусиль до продукування й упровадження інновацій, техніко-технологічного оновлення виробництва, переходу до вищого щабля розвитку і зрештою повертає економіку до стану рівноваги.

Висунуто безліч концепцій пояснення природи криз, що пов'язують коливання ділової активності, як з економічними чинниками та передумовами, так і з війнами, сонячними плямами на сонці тощо.

Залежно від причин, тривалості, глибини кожна кризова ситуація характеризується специфікою і є неповторювальною. Якщо на початку розвитку теорії циклічності головну причину криз вчені вбачали у перевиробництві (перевищення пропозиції над платоспроможним попитом), то пізніше основну увагу почали привертати кредитно-грошова концепція циклів (кінець XIX ст.), концепція перенакопичення капіталу (початок XX ст.). За радянських часів спостерігалася криза спаду виробництва через відволікання ресурсів (сировини, робочої сили тощо) на військові потреби. На початку XXI століття вченими закладено підґрунтя концепцій віртуалізації економіки, глобальної кризи потреб та споживання (невідповідність потреб і міри задоволення їх багатой меншості і найбіднішої більшості населення).

Наукову та практичну цінність для розуміння причин криз та шляхів стабілізації економіки становлять вчення представників різних економічних теорій. Так, *марксист*и пояснювали причини циклічності суперечностями капіталізму, зокрема між суспільним характером виробництва та приватнокапіталістичною формою привласнення його результатів, технічними відкриттями, які сприяють структурним та галузевим зрушенням в економіці; *кейнсіанці та неокейнсіанці* — змінами національного доходу та попиту, нагромадженням основного капіталу, психологічною поведінкою суб'єктів господарювання (надмірними заощадженнями і недостатніми інвестиціями); *монетаристи* — нестабільністю грошової пропозиції, зумовлену втручанням держави в економіку; *неокласици* — технологічними змінами та змінами природного рівня виробництва; *неоліберали* — надмірним інвестуванням економіки.

Відповідно до поглядів учених у науці сформувалося безліч теорій, які пояснюють причини кризових явищ, зокрема: *теорія суспільного виробництва* (Ж.-Б. Сей, Д. Рікардо, К. Маркс) — способом організації та порушення пропорційальності розподілу суспільного виробництва; *грошова теорія* — штучним звуженням грошової пропозиції емісійними банками, які підвищують облікову відсот-

кову ставку для захисту касової готівки або з метою підтримки курсу національної валюти (Р. Хоутрі), розширенням кредиту, яке провокує диспропорції в русі цін різних ринків (Ф. Хаєк); *теорія обміну* (М. Еванс, М. Вірт, С. Жугляр) — збільшенням спекулятивних операцій на національному ринку; *теорія розподілу* (Т. Мальтус, С. Сисмонді, Д. Мілль) — недоліками у сфері розподілу доходу (зростанням населення, недовиробництвом та перевиробництвом, диспропорціями у заощадженнях та інвестиціях); *теорія недоспоживання* — високою часткою в сукупних доходах найбагатших верств суспільства та інвестиційною активністю (Дж. Гобсон, Е. Прайзер); *теорія нововведень* — науково-технічними відкриттями, винаходами та їх упровадженням (М. Кондратьєв, Й. Шумпетер).

Існують також екстернальні та інтернальні теорії, що пов'язують кризові явища з причинами, які перебувають поза межами економічної системи або ж в її середині відповідно.

Циклічність розвитку та причини криз пояснюють такі *моделі* як: Самуельсона-Хікса (базується на взаємодії мультиплікатора і акселератора на ринку благ), Калдора (базується на нелінійності функцій заощаджень та інвестицій), Тевеса (показує можливості банківської системи в регулюванні кон'юнктурних коливань економічної активності), ігрова модель (відображає зміни економічної кон'юнктури залежно від поведінки економічних суб'єктів); модель політичного кон'юнктурного циклу (пояснює циклічність взаємозалежністю економічних і політичних змін, зокрема зацікавленістю уряду в зміні обсягів державних витрат до і після виборів (В. Нордхауз); модель недосконалої конкуренції (виходить із концепцій раціональних очікувань та негнучкості цін і заробітної плати (Фішер); модель стохастичних циклів (цикли породжуються взаємодією випадковостей, які справляють хаотичний вплив на економіку) та інші моделі.

Таким чином, існують такі основні **причини криз**:

1) *пов'язані з внутрішніми тенденціями розвитку національної економіки* (стан державних фінансів, розвиток фондового ринку та фінансових інститутів, кредитна та інвестиційна активність, зміна загального рівня цін тощо);

2) *пов'язані з зовнішніми зв'язками країни* (стан платіжного балансу, зовнішня заборгованість, відкритість економіки тощо) та світовими тенденціями розвитку (динаміка світових фондових індексів, процентних ставок, цін на сировину (нафта, газ, зерно) і дорогоцінні метали);

3) *пов'язані з інституціональними чинниками*, які визначають поведінку економічної системи (спекулятивні настрої, ірраціональ-

ність і девіантність поведінки, психологія та мотивація бізнесу, очікування суб'єктів, економічна культура та освіченість, менталітет, довіра, тінізація економіки, корупція, тощо) та ймовірні зовнішні і внутрішні загрози («ефект зараження», політична нестабільність, психологічні (наприклад, нав'язування фінансовими інститутами, зарубіжними країнами політики жити в борг) та ідеологічні (наприклад, віра у всесильну владу долара та правильність політики американської держави, пропагуючи її на території іншої країни, виправданість зовнішніх запозичень) диверсії, війни, революції тощо);

4) *пов'язані із природними катаклізмами* (вулкани¹, землетруси тощо), які виступають джерелом паніки та причинами кризових явищ.

Особливості кризи визначають специфіку державної антикризової політики. Своєю чергою, **державна антикризова політика** — це комплекс заходів, методів та інструментів цілеспрямованого впливу органів державної влади на соціально-економічне та фінансове становище країни з метою стабілізації та забезпечення сталості економіки за умов ризиків і постійних макроекономічних змін. У даному визначенні виокремлюється два важливі моменти. *Перший* — це дії держави, спрямовані безпосередньо на подолання причин кризи, пом'якшення її наслідків і зменшення глибини, досягнення попередньо заданих параметрів економічного зростання. *Другий* — це дії держави, спрямовані на попередження кризи (превентивна політика) та збереження (збільшення) темпів економічного зростання шляхом оперативного виявлення ознак кризового стану, нейтралізації та забезпечення усталеності до внутрішніх і зовнішніх загроз.

Існує чимало думок з приводу ролі держави у стабілізації економіки. З одного боку, вважається, що держава є джерелом нестабільності, тому її втручання лишень поглиблюватиме кризові явища, з іншого — завдяки діям держави наслідки кризи пом'якшуються, скорочується часовий лаг відновлення макроекономічної сталості. При цьому межі державного регулювання визначити важко і залежать вони від інституціональних особливостей країни та рівня її економічного розвитку.

Основними **принципами** державної антикризової політики є принципи економічної ефективності та соціальної відповідальності, цілеспрямованості, плановості, безперервності, інформацій-

¹ Через виверження вулкану Ейяфьатлайокудль у 2010 р. в Ісландії виникли перебої з авіасполученням, авіакомпанії світу втрачали понад 200 млн дол. на день, не враховуючи збитків туроператорів і самих пасажирів; деякі світові фондові індекси демонстрували падіння (наприклад, провідний фондовий індекс Європи FTSE), що є ознаками кризової ситуації.

ної об'єктивності, прогнозованості, відсутності універсальних антикризових рішень.

Суб'єкти та об'єкти антикризової політики залежно від характеру кризи можуть бути різними. *Суб'єктами* виступають органи державної влади, які здійснюють заходи із запобігання та виходу з кризового стану. *Об'єктом* державної антикризової політики виступає зміна економічної кон'юнктури (наприклад, сукупного попиту, виробництва, зайнятості, інвестування, грошової маси, цін, обмінного курсу тощо).

Слід пам'ятати, що держава неспроможна подолати циклічний характер розвитку економіки, повністю усунути суперечності суспільного відтворення. Крім того, як показує практика, точно спрогнозувати кризу доволі важко, ще важче — забезпечити її керованість, що зумовлює обмеженість заходів держави. Адже між їх ужиттям та отриманням необхідного результату минає чимало часу, що вимагає його врахування. Дослідження зарубіжних учених доводять, що між застосуванням інструментів грошово-кредитної політики та отриманням ефекту за умов спаду часовий лаг становить 5—20 місяців, у період зростання — 10—24 місяці. Із найбільшим запізненням діють інструменти фіскальної політики (зокрема використання податків), що значною мірою зумовлено тривалістю законотворчого процесу.

Український учений М. Туган-Барановський одним із перших у світі досліджував закономірності циклічності економічного розвитку, пов'язаної з періодичністю промислових криз. Він показав не лише причини виникнення кризових явищ, а й можливості подолання їх завдяки активізації соціальної й інвестиційної політик.

Теоретичне обґрунтування дієвості застосування конкретного інструментарію антикризової політики держави здійснено низкою вчених відомих економічних теорій, проте найбільший внесок належить кейнсіанцям та монетаристам. **Кейнсіанці** до найдієвіших інструментів антикризової політики відносять державні витрати, інвестиції, кредити, податки, фіксовані ціни. Дж. Кейнс описав значення *дискреційної фіскальної політики* держави, відводячи дестермінантну роль сукупним витратам та податкам у стабілізації економіки, які є джерелом стимулювання «ефективного» попиту, збільшення обсягів виробництва, зайнятості та зниження темпів інфляції. Відповідно, залежно від динаміки змін витрат та податків держава проводить рестрикційну або стимулювальну політику.

Поряд з цим кейнсіанці обґрунтували роль *недискреційної фіскальної політики* у згладжуванні циклічних коливань внаслідок існування автоматичних стабілізаторів, які збільшують дефіцит

державного бюджету в період спаду та скорочують його в період буму й інфляції без додаткового державного втручання. Як відомо, до них належать прогресивне оподаткування, соціальні трансферти. Зокрема, під час економічного спаду та зниження прибутків за умов прогресивного оподаткування податковий тиск на суб'єктів господарювання зменшується, стимулюючи цим самим інвестування та збільшення обсягів виробництва. За умов економічного зростання відбуваються протилежні процеси.

Поряд із інструментами фіскальної політики кейнсіанці досліджували монетарні, вважаючи їх менш ефективними, порівняно з першими, що пов'язано зі швидкістю обігу грошей, яка змінюється прямо пропорційно ставці відсотка й обернено пропорційно пропозиції грошей. Учені заперечували існування стабільного зв'язку між пропозицією грошей і номінальним обсягом виробництва, про наявність якого твердять монетаристи. Кейнс показав, як норма відсотка впливає на зайнятість та інфляцію, психологічні та ділові мотиви. Проте вчений недооцінив впливу політики «дешевих грошей» на інфляцію, обмінний курс та платіжний баланс національної економіки, наслідком чого стали надлишкова пропозиція грошей, скорочення виробництва та економічний спад, загострення соціальних суперечностей у другій половині ХХ ст.

Перед макроекономічною політикою постали нові виклики та проблеми, які не в змозі було вирішити, керуючись принципами кейнсіанської теорії.

На відміну від Кейнса, який наголошував на регулюванні відсоткової ставки, у центрі уваги **монетаристів**, зокрема, М. Фрідмена — регулювання рівня грошової маси. Монетаристи критичували вчення кейнсіанців, наголошуючи на недоліках дискреційної фіскальної політики держави, яка призводить до витіснення приватних інвестицій та підвищення відсоткових ставок. На їхню думку, система вільного ринку здатна забезпечити макроекономічну стабільність, тому основна функція держави має полягати у створенні стабільного законодавства. Маніпулювання відсотковою ставкою задля стабілізації економіки вважали хибним, натомість стабілізацію грошової пропозиції — основою забезпечення макроекономічної стабільності, яка впливає на рівень виробництва, зайнятості та цін. Проте вчені не врахували того, що за допомогою відсоткової ставки можна впливати і на грошову пропозицію. Монетаристи запропонували монетарне правило, згідно з яким грошова пропозиція в обігу щорічно має змінюватися темпами відповідно до темпів зміни потенційного валового національного доходу.

Ефективним інструментом грошової політики М. Фрідмен визнає операції на відкритому ринку, натомість резервні вимоги до банків та редисконтування — технічно недосконалими для контролю запасу грошей. Учений обґрунтував роль страхування депозитів у запобіганні банківській паніці та втратам людей.

Представники **неокласицизму** також вважали, що стабілізаційні заходи держави можуть негативно позначитися на економіці в силу наявності часового лагу в процесі розробки, прийняття і реалізації рішень, а також в силу необізнаності, недостатності економічних знань та упередженості, що є джерелом прийняття помилкових рішень.

Інституціоналісти до чинників економічної нестабільності відносять нестійкість і недосконалість суспільних інститутів, передусім формальних і неформальних норм і правил поведінки економічних суб'єктів. Першопричину криз вбачають у психології бізнесу, відводячи ключову роль у вирішенні проблем економічного розвитку закону.

Особливого значення для забезпечення фінансової стабільності відіграють ідеї **посткейнсіанців**, які критикують монетаризм та ортодоксальне кейнсіанство, водночас прагнучи синтезувати їх ідеї. Нестабільність сучасної економічної системи, на думку посткейнсіанців, породжується впливом переважно ендегенних факторів (П. Девідсон, Х. Мінскі), водночас додаткового пояснення вимагає механізм ціноутворення на фінансовому ринку та його вплив на динаміку інвестицій.

Таким чином, проблема забезпечення макроекономічної стабільності завжди хвилювала вчених різних поколінь і сьогодні залишається вкрай актуальною через посилення економічної та фінансової взаємозалежності національних економік, інформатизації суспільства тощо.

При обґрунтуванні макроекономічної антикризової політики необхідно пам'ятати, що кожній фазі циклу притаманні окремі економічні процеси, які визначають особливість політики держави та специфіку застосування конкретного інструментарію впливу. При цьому держава використовує весь наявний інструментарій грошово-кредитної, валютної, фіскальної, інвестиційно-інноваційної, зовнішньоекономічної, структурної, соціальної, тарифної, цінової та інших політик (рис. 9.2). Важливу роль відіграють інструменти правових (закони, нормативно-правові акти), адміністративних (інструменти заборони, дозволу, примусу), організаційних (стратегії, програми, плани, прогнози), морально-психологічних (залучення, спонукання, роз'яснення, переконання, пропаганда, політична агітація), інформаційно-освітніх методів антикризової політики.

Рис. 9.2. Заходи та інструменти державної антикризової політики

Так, під час *економічного спаду* спостерігається зменшення платоспроможного попиту, скорочення обсягів виробництва, банкрутство підприємств, зростання безробіття, зниження реальної заробітної плати, падіння рівня цін, зростання відсоткової ставки й уповільнення інвестиційної активності, падіння рівня суспільної довіри до інститутів ринку та влади. У цей час політика держави спрямована на зупинку подальшої рецесії, вирішення основних суперечностей, які спровокували кризу. Виконання функцій держави вимагає значних фінансових ресурсів та додаткових надходжень до бюджету. Однак підвищення податкового тягара негативно впливатиме на виробничу активність та сукупний попит населення. Натомість дефіцит бюджету покривається шляхом здійснення внутрішніх і зовнішніх запозичень, проведення жорсткої бюджетної політики. З метою стимулювання виробництва держава зменшує податкові ставки, надає податкові пільги та кредити. У період спаду перед державою постає завдання збереження робочих місць і запобігання масовому безробіттю, підтримки системно важливих для національної економіки галузей та підприємств.

У фазі *депресії* не відбувається ані подальшого скорочення виробництва, ані зростання, виробництво і зайнятість досягають найнижчого рівня. А тому основні зусилля держави спрямовані на полегшення умов ведення підприємницької діяльності; стимулювання споживчого попиту¹ шляхом зменшення податкового тиску для населення, зростання соціальних трансфертів і підтримку безробітних; розвиток інфраструктури шляхом збільшення державних інвестиційних витрат; зниження відсоткових ставок та надання державних гарантій задля активізації кредитування та інвестування. Можна сказати, бізнес чекає від держави «зеленого світла», дій, які б уселяли впевненість у завтрашньому дні. Крім того, у період економічної депресії держава повинна акцентувати увагу на тих галузях, які становитимуть основу подальшого інноваційного розвитку суспільства.

З одного боку, експансіоністська політика держави сприяє збільшенню обсягів виробництва та забезпеченню повної зайнятості, з іншого, — стимулює зростання інфляції та бюджетного дефіциту.

Подолання нагромаджених диспропорцій та розв'язання суперечностей макроекономічного розвитку стимулює *пожвав-*

¹ Слід відзначити, що у 30-ті роки XX ст. державна антикризова політика була спрямована на регулювання сукупної пропозиції, проте це є досить складним, бо вона переважно зосереджена у приватному секторі, тому пізніше основним об'єктом регулювання став сукупний попит.

лення, яке характеризується активізацією інвестування, модернізацією виробництва, зменшенням безробіття, зростанням доходів суб'єктів господарювання. У цей час держава продовжує проводити стимулювальну політику, обмежує (а то й зовсім припиняє) зовнішні запозичення. Досягнення передкризового рівня виробництва свідчить про вхід економіки до фази *зростання*. Зниження відсоткової ставки, зростання кредитної та інвестиційної активності, розширення виробництва, зростання доходів та споживчого попиту призводять до «перегріву» економіки. А тому дії держави спрямовані на обмеження сукупного попиту та стримування ділової активності шляхом зменшення державних капіталовкладень, підвищення податкового тиску, зменшення соціальних витрат та обмеження споживчого попиту, контролювання інфляції, зменшення кредитування завдяки підвищенню відсоткових ставок (проведення політики «дорогих грошей») тощо. Водночас такі заходи здатні загострити проблему зайнятості.

Слід відзначити, що використовуючи кейнсіанську модель стабілізації економіки в період спаду, держава збільшує витрати з метою стимулювання сукупного попиту та проводить політику «дешевих грошей», у період економічного зростання, навпаки, скорочує державні витрати та проводить політику «дорогих грошей». Згідно з класичною моделлю, основними інструментами антикризової політики є грошово-кредитні, за допомогою яких держава впливає на пропозицію грошей. На практиці уряди країн світу використовують як кейнсіанські, так і класичні інструменти впливу держави на економічну кон'юнктуру з метою стимулювання чи стримування ділової активності залежно від поставлених цілей і завдань на тривалу та короткострокову перспективу.

Таким чином, головними *завданнями державної антикризової політики* є: запобігання економічному спаду, забезпечення стабільності фінансової системи, забезпечення зовнішньої та внутрішньої стабільності грошової одиниці, сприяння поживленню економічної активності та соціальному розвитку, забезпечення стійкості економіки загалом до зовнішніх та внутрішніх загроз.

Маніпулюючи податковими ставками та витратами бюджету, регулюючи попит та пропозицію на грошовому ринку, доходи громадян, держава впливає на рівень ділової активності в країні. Практикою доведено, що антикризова політика, що базується на абсолютизації монетаристських чи кейнсіанських ідей, не здатна досягти бажаних результатів. Ефективна антикризова політика

передбачає синергетичне поєднання інструментів грошово-кредитної, фінансової, інвестиційно-інноваційної та інших політик, урахувавши характер кризи та стан соціально-економічного розвитку країни.

9.2. Розвиток національної економіки та особливості антикризової політики

Сучасний етап розвитку цивілізації характеризується елементами радикальної трансформації суспільства, до яких слід віднести: інформаційну революцію, поглиблення глобалізації та посилення культурної самоідентифікації державотворення, загострення фінансово-економічної нестабільності світового господарства та рухом національних економік до самозбереження. Тобто як і два століття тому знову досить актуальним постає питання вже не тільки зростання національного багатства, а в першу чергу, національної економічної безпеки держави.

Поглиблення інтернаціоналізації світового господарства у другій половині XX століття є ознакою завершення процесу формування відокремлених національних економік і початком нового етапу — етапу міжкраїнової інтеграції. Теорія визначення рівня розвитку національної економіки базується на використанні макроекономічних агрегованих показників, що відображають ефективність використання національного багатства, та на показниках, що вимірюють конкурентоспроможність й економічну безпеку.

На сучасному етапі важливого значення набуває теорія соціально-технологічного укладу (парадигми), яка створила концептуальну базу для нового погляду на циклічну природу економічного розвитку та сформувала специфічні вимоги до цілей і засобів антикризової макроекономічної політики. При визначенні настання можливої кризи враховується чинник макроекономічного життєвого циклу певної виробничої структури національної економіки. В цьому плані дуже важливим інструментом аналізу і методологією формування антикризової політики стає оцінювання структурної технологічної динаміки макроекономічних процесів та закономірностей розвитку технологічних систем, які в сучасній статистиці представлені оцінками технологічних рівнів видів економічної діяльності за рівнем їхньої наукомісткості та інноваційності.

Хвилеподібність цього процесу зумовлена природою “довгих хвиль” Кондрат’єва, яка першою чергою, пояснюється інноваційними технологічними змінами, що зумовлюють структурну перебудову економіки з певною періодичністю залежно від частоти виникнення і впровадження у виробництво базових інновацій. Це веде до утворення галузей-локомотивів загального економічного розвитку країни. Кризова фаза «довгої хвилі» настає, коли уповільнюється притік інноваційних технологій, а економічна структура виробництва, що склалася, перестає генерувати економічний розвиток через насичення традиційних товарних ринків.

Ілюстрацією слушності такого методологічного висновку фактично стала криза 2008 року, яка виникла, коли зупинився динамічний розвиток таких величезних світових ринків, як ринок нерухомості і ринок сталевих продуктів. Про дивовижні темпи наповнення світової економіки продукцією останнього свідчать такі дані. За шість передкризових років Китай збільшив обсяг експорту сталі майже у 18 разів, а весь світ — у 3,8, Україна — у 3,4 рази. Але ця динаміка явно вказувала на передкризовий стан через загрозу виникнення ситуації відносного надвиробництва, що і сталося. Різко впали обсяги випуску у галузях — споживачах сталі: будівництві, автомобілебудуванні тощо.

У контексті означеного підходу необхідно говорити про кризу структурних перетворень в економіці. В дослідженнях закономірностей розвитку економічних процесів у розвинених країнах набуло поширення моделювання на основі так званих стилізованих фактів. Стверджується, що великий цикл економічного розвитку містить шість середньострокових. Тривалість промислового циклу практично вкладається в діапазон від 7 до 11 років. Відповідно загальна тривалість великого циклу може коливатися в межах від 42 до 66 років. Наявність хвилеподібних ефектів економічного розвитку передових країн світу, дослідження відомих вчених дають підстави застосовувати теорію циклів (довгих хвиль за Й. Шумпетером, М. Кондратьєвим, середніх — за К. Жюгларом, коротких — за Дж. Кінченом) для аналізу функціонування вітчизняної економіки. Період від 1990 року в Україні за класифікацією фаз Й. Шумпетера був періодом депресії, причиною якої стали катастрофічні трансформаційні процеси в політиці й економіці. Трансформаційна криза в Україні досягла свого мінімуму 1999 року. Далася взмахи і фінансова криза 1998—1999 років. Падіння ВВП досягло 62% порівняно із 1990 роком. Від 2000-го в державі розпочалося економічне зростання. Ефективна фіскальна і монетарна політика сприяла зниженню темпів інфляції. Підвищений

попит на українські товари на зовнішньому ринку, інші чинники позначилися на темпах зростання економіки в середньому на 7% на рік. Наприкінці 2008 року ВВП України трохи перевищив позначку у 70 % від рівня 1990-го.

Криза 2008—2009 років в Україні, безумовно, синхронізується зі світовою. Але й тут Україна бачить рекорди. Так, якщо у 2008 році загальний ВВП в Україні становив 179,5 млрд дол. США, то 2009-го, за оцінками МВФ, — 115,7 млрд дол. США. Враховуючи динаміку валютного курсу, падіння лише за рік дорівнювало 35,6% — найвищий показник в Європі. На відносно стабільне зростання можна очікувати у 2014—2015 роках.

Трансформація глобальної економіки продемонструвала необхідність переосмислення низки положень макроекономічної теорії і відповідно корекції принципів макроекономічної політики. По-перше, глобально-центрична макрофінансова стабільність не є сумою національно-центричних підходів щодо підтримання ценової стабільності й фінансової збалансованості. По-друге, глобальні чинники поведінки цін активів та цін первинних ресурсів відображають те, що динаміка глобальної ліквідності опинилася поза системним контролем. По-третє, розвиток й ускладнення фінансової системи передбачає актуалізацію проблеми системної складності, внаслідок чого роль ендегенної фінансової нестабільності як детермінанти макроекономічних збурень істотно зростає, що вимагає системної реакції на фінансовий цикл. По-четверте, проциклічність фінансової системи привносить істотні корективи у поведінку реального бізнес-циклу. Відхилення сукупного попиту, розігрітого завдяки фінансовій системі, від доходу можуть бути затяжними і пов'язуються зі станом платіжного балансу. Глобалізація лишень підсилює цю картину, завдяки чому перебування економіки у стані природного рівня завантаженості виробничих потужностей може маскуватися в короткострокових реальних наслідках експансії попиту. Однак на відміну від традиційного макроекономічного розуміння інфляційних наслідків експансії попиту на передній план виходять інфляція цін активів та дефіцит платіжного балансу. По-п'яте, експансія фінансового сектору може справляти і реальний, і номінальний вплив на ВВП, ціни активів, платіжний баланс та інфляцію, однак спроможність фінансової системи автоматично відсікати ймовірність алокаційних помилок залишається обмеженою з огляду на конкуренцію або пошук доходності. Це призводить до того, що стан фінансової системи в межах ділового циклу не є однорідним з точки зору рівня ймовірності настання фінансової кризи.

Таким чином, світова фінансова криза показала, що неокласичні та кейнсіанські підходи не можуть забезпечити досягнення макроекономічної рівноваги за сучасних умов. Основна проблема цих підходів — надто спрощене розуміння функціонування економічної системи. Актуалізувалася проблема необхідності перегляду ролі держави в забезпеченні макроекономічної рівноваги.

Однією із передумов кризи 2008 року став відрив фінансового сектору від реального, що відбулося в концентрації грошей у фінансовому секторі замість спрямування їх в реальну економіку та в його самовідтворенні, а також у розриві дохідності від операцій в одному секторі (зокрема фінансовому) порівняно з іншим. Це було першим сигналом загрози фінансовій стабільності.

Взагалі причини світової кризи 2008 року можна об'єднати у два блоки. *Перший* — пов'язаний із надлишком ліквідності в економіці США, переоцінкою капіталу, «роздуванням» фінансового сектору та його недосконалим контролем з боку держави. Шляхом сек'юритизації економічні пропорції склалися не під впливом реальних економічних показників, а на ринках похідних фінансових інструментів. Втрата функції контролю з боку фінансових ринків, а отже, втрата адекватної оцінки активів, які стали предметом обміну, призвела до створення великої кількості альтернативних фінансових інструментів. Дослідження ефективності деривативів, методик оцінювання інших фінансових інструментів значно відстало від темпів практичного використання їх. Це зрештою призвело до появи «мільних бульбашок» і «токсичних активів» на фондових ринках. *Другий* — зі зміною морально-духовних принципів існування людства — превалюванням монетарних інтересів, звичкою жити в борг тощо.

Слід зазначити, що *антикризова політика будь-якої національної економіки базується на теорії антикризової політики з урахуванням специфіки кризи й особливостей розвитку країни.*

Основні заходи антикризової політики у 2008—2009 роках полягали, зокрема, в такому:

— у *США*: у зниженні облікової ставки з 1,5 % до 1 %, підтримці системно важливих фінансових інститутів, забезпеченні доступу банків до ліквідності, страхуванні вкладів через систему державних гарантій, відновленні діяльності вторинних ринків цінних паперів, націоналізації фінансових інститутів, запровадженні жорстких вимог до діяльності банків, уведенні обмежень на розмір банків та проведення ними ризикованих операцій, забороні управляти хедж-фондами; наданні податкових пільг для бізнесу та податкових кредитів для сім'ї, скороченні бюджетних

інвестицій в економіку, запровадженні громадських робіт з метою скорочення безробіття, стимулюванні споживчого попиту; створенні державно-приватного інвестиційного фонду, інвестуванні охорони здоров'я, освіти;

— у **Німеччині**: в націоналізації проблемних банків, створенні гарантійного фонду на випадок невиконання банками зобов'язань та фонду гарантування кредитів, обмеженні зарплати керівництва банків; збереженні робочих місць, інвестуванні освіти та інфраструктури; наданні податкових пільг та пільгових кредитів, допомоги автомобільній галузі; обмеженні державних запозичень та жорсткій бюджетній політиці. Німеччина здійснювала доволі обережну політику, зокрема розтягувала в часі надання допомоги, гроші виділялися на реальні проблеми після ретельних перевірок й обґрунтування необхідності такого вливання. На відміну від інших країн у Німеччині жодних передумов кризи не було, якби не купівля цінних паперів американських банків та інвестиційних компаній і висока залежність від експорту;

— у **Франції**: в рекапіталізації банків, створенні спеціальних інституцій для підтримки банків і підприємств, наданні гарантій з міжбанківського кредитування; запобіганні безробіттю, субсидуванні споживчого ринку, створенні інвестиційного фонду, інвестуванні інфраструктури; наданні податкових пільг підприємствам, підтримці автомобільної та будівельної галузей; обмеженні державних запозичень та жорсткій бюджетній політиці;

— у **Великій Британії**: у створенні Кодексу поведінки банків, придбанні урядом акцій банків, наданні державних позик банкам в обмін на їхні зобов'язання збільшити капіталізацію, наданні урядових гарантій за борговими зобов'язаннями банків та гарантій з міжбанківського кредитування, встановленні вимог до розкриття інформації щодо емітентів цінних паперів; відтермінуванні платежів основної суми за іпотечними кредитами до 3 місяців, відтермінуванні платежів за відсотками до 2 років для безробітних; зменшенні ПДВ з 17,5 % до 15 % з метою стимулювання споживчого попиту, зниженні нижньої ставки (з 15 % до 13,5 %) та підвищенні верхньої межі прибуткового податку від 40 % до 45 %, підвищенні мита на бензин, алкоголь і тютюн, наданні податкових пільг, забезпеченні контролю за платниками податків з великими прибутками; інвестуванні будівництва «соціального житла», об'єктів соціальної сфери, доріг.

Під час кризи дисконтна ставка Федеральної резервної системи (ФРС) США зменшилася. Більшість великих банків США, які раніше не зверталися до «дисконтного вікна» ФРС, змушені були

брати кредити (наприклад, JPMorgan). «Дисконтне вікно» ФРС стало джерелом «дешевих грошей» і для іноземних банків, за рахунок яких фінансувалися антикризові програми у багатьох країнах світу. ФРС у період кризи уклала угоди із центральними банками провідних країн про валютні своп-операції. Поряд із цим Європейський центральний банк купував облігації «проблемних» країн єврозони, чим насичував додатковою ліквідністю фінансові системи. МВФ також надав багатомільярдні кредити деяким країнам ЄС з метою стабілізації економіки.

Таким чином, з метою впливу на пропозицію грошей та стабілізації економіки в розвинених країнах влада широко використовує такі інструменти грошово-кредитної політики, як операції на відкритому ринку, основні ставки центральних банків, обов'язкові резерви тощо. Короткострокові відсоткові ставки формуються залежно від офіційної ставки центральних банків, тож існує тісний зв'язок між політикою центрального банку та вартістю кредитних ресурсів як на первинному, так і на вторинному ринках. Операції центральних банків переважно мають короткостроковий характер (до 2 тижнів) і проводяться за визначеними ставками, а довгострокові — за ринковими, що забезпечує гнучкість монетарної політики. Головним принципом грошово-кредитної політики є її спрощення, тобто зменшення кількості інструментів та механізмів¹.

У *Росії* антикризові заходи полягали у зниженні ставки рефінансування від 13 % до 12 %, рефінансуванні банків, стимулюванні внутрішнього попиту, зниженні адміністративного тиску на бізнес. Пріоритетами було визначено забезпечення захисту населення та соціальної стабільності, проведення модернізації державних інститутів, стимулювання розвитку промислового та технологічного потенціалу.

Незважаючи на те, що майже всі країни широко використовували такий інструмент грошово-кредитної політики, як дисконтна ставка з метою стимулювання економіки, у таких постсоціалістичних країнах як Росія, Україна, Білорусь діапазон маніпулювання нею значно ширший, ніж у США, Японії, Великій Британії, Франції, Німеччині. Так, Центральний банк Росії тільки від 19 до 27 травня 1998 року підняв ставку рефінансування з 50 % до 150 % з метою стримування інфляції, а під час кризи впродовж 2009 року вона змінювалася 10 разів і зрештою зменшилася з 12,5 % до 8,5 %.

¹ Міщенко В. І. Ліквідність банківської системи України: Науково-аналіт. матер. — Вип. 12 / В. І. Міщенко, А. В. Сомик, С. О. Шульга, А. П. Кулінець. — К.: НБУ; Центр наук. досл., 2008. — 180 с., с. 124—138.

Специфічною особливістю російської економіки є постійний надлишок ліквідності через значні надходження від експорту, тому широко використовується такий інструмент грошово-кредитної політики як резервні вимоги, а також створено стабілізаційний фонд, який акумулює додаткові бюджетні кошти, вилучаючи їх із обігу. Як у Росії, так і інших країнах (Німеччина) практикується усереднення резервних норм. Це означає, що за виконання певних умов банкам не потрібно дотримуватися норм обов'язкового резервування щодня. Водночас у таких країнах, як Канада, Австралія, Нова Зеландія, Швейцарія влада взагалі відмовилася від використання резервних вимог, бо вони є податком на фінансове посередництво, що зумовлює зростання вартості фінансових ресурсів та впливає на ефективність діяльності банків.

На відміну від зазначених вище країн антикризові заходи в *Кумай* більшою мірою спрямовувалися на реальний сектор для збереження високих темпів економічного зростання. Влада Китаю розробила програму запобігання переходу фінансової кризи в економічну. Зокрема, основні зусилля було зосереджено на стимулюванні внутрішнього попиту шляхом підвищення доходів населення, підтримки малого та середнього бізнесу через скорочення експортних податків, інвестування розвитку інфраструктури, інновацій тощо. Водночас з метою стабілізації економіки Китай широко використовував інструменти грошово-кредитної політики. Зокрема, було знижено ставку рефінансування до 3 % річних, резервну норму — до 16,5 %, проведено рекапіталізацію Сільськогосподарського банку, перетворено юань на резервну валюту. Пільги було подано не найбільшим центральним державним банкам, а дрібним і середнім комерційним банкам.

У жовтні 2008 року Китай, Японія та Південна Корея створили регіональний фінансовий регулятор, мета якого — моніторинг регіональних фінансових інститутів, підвищення їх транспарентності та запровадження жорсткіших правил функціонування. Китай тяжіє до забезпечення балансу в трьох сферах: 1) між фінансовими інноваціями та їх регулюванням; 2) між віртуальною та реальною економікою; 3) між заощадженнями та споживанням¹.

В *Індії* антикризові заходи також переважно спрямовувалися на підтримку реального сектору економіки. Поряд із цим зусилля влади концентрувалися на забезпеченні ліквідності банків, підтримці кредитного потоку шляхом зниження резервної норми з

¹ Мировой кризис: угрозы для России. Материалы совместного заседания Ученого совета ИМЭМО РАН и Правления ИНСОР 10.12.2008 г. / Сост. и науч. ред. С. В. Чебанов. — М. : ИМЭМО РАН, 2009. — 183 с., с. 69—88.

9 % до 7,5%, облікової ставки на 0,5% — до 7,5%, посилення валютного контролю.

Отже, рефінансування, рекапіталізація, державні гарантії утворили основу антикризових заходів у зарубіжних країнах, які були спрямовані на подолання наслідків кризи 2008 року, підтримку підприємництва та соціальної сфери. Намагання розробити спільний антикризовий план виявилось неможливим через диференціацію в інституціональних умовах і потенціалі національних економік.

Державні гарантії становили основну статтю державних витрат у США, Німеччині, Швеції, Іспанії, Греції, Японії; *проведення капіталізації* — в Росії, Ісландії; *викуп проблемних активів* фінансових установ став пріоритетним завданням у Норвегії, Швейцарії, Канаді; надання ліквідності шляхом *проведення аукціонів* тощо — у Великій Британії. Умовами отримання державної підтримки стали необхідність звітування про рух наданих коштів; наявність застави (у США стали ліквідні активи банків); вимоги кредитування реального сектора; обмеження зарплат менеджерів та виплат дивідендів.

До кінця 2008 року провідні країни світу витратили 9,4 трлн дол. США (15,2 % світового ВВП) на подолання наслідків фінансової кризи¹. У результаті зросли обсяги боргу національних економік, що тепер становить іншу загрозу фінансовій стабільності.

Сьогодні у багатьох країнах (Німеччині, Франції, Швеції, Нідерландах, Чехії) створюються спеціальні центри, та департаменти, на яких покладаються функції прогнозування й відповідальності за фінансову стабільність. У реалізації Програми оцінювання фінансового сектору на основі розрахунку певних показників, запропонованої МВФ та Світовим банком, бере участь низка країн світу, серед яких і Україна. Зокрема МВФ пропонує здійснювати моніторинг фінансової стабільності на підставі оцінювання показників діяльності депозитних корпорацій, нефінансових організацій, домашніх господарств, фондового ринку та ринку нерухомості; ЄЦБ — показників макроекономічного середовища, діяльності банків із врахуванням зовнішніх чинників.

Загострення суперечностей у фінансово-кредитній сфері унеобхіднило перегляд ролі центральних банків у забезпеченні макроекономічної стабільності в бік розширення їхніх повноважень у багатьох європейських країнах. Це пов'язано із необхід-

¹ Науменкова С. В. Розвиток фінансового сектору України в умовах формування нової фінансової архітектури: Монографія / С. В. Науменкова, С. В. Міщенко. — К. УБС, ЦНДНБУ, 2009. — 384 с., с. 135.

ністю закріплення відповідальності, роллю центрального банку як кредитора останньої інстанції та його володінням усім інструментарієм грошово-кредитної політики. Так, у Чехії, Словаччині, Ірландії функції мегарегулятора фінансового ринку виконує центральний банк на відміну від Естонії, Латвії та Угорщини, де повноваження мегарегулятора відокремлено від центральних банків. Після кризи 2008 р. центральний банк Німеччини повернув собі функції нагляду, в Греції вони розширилися за рахунок запровадження нагляду за страховиками. Натомість у Франції центральний банк створив Управління пруденційного нагляду, якому передав функції ліцензування та нагляду за банками, платіжними системами, секторами інвестиційних послуг та страховиками¹.

У багатьох розвинених країнах створюють ради з моніторингу за фінансовою стабільністю, системними ризиками (США, Франція, Угорщина). Так, у США удосконалення інституціональної інфраструктури управління фінансовим ринком передбачає створення державного регулятора для моніторингу й управління системними ризиками, Міжвідомчої ради з фінансової стабільності. У 2010 році у США прийняли до розгляду законопроект, який обмежує банки в торгівлі цінними паперами за рахунок власних коштів (відбувається розподіл комерційної та інвестиційної діяльності), а також передбачає створення банками спеціального фонду на випадок фінансової нестабільності.

Таким чином, світова фінансова криза 2008 року найбільшою мірою заторкнула глобалізовані країни. На відміну від розвинених країн (США, Японія, Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія та ін.), в яких в у 2009 р. унаслідок кризи спостерігалися від'ємні темпи зростання ВВП, у таких країнах, як Індія, Китай, Південна Корея, Індонезія, Філіппіни, Аргентина, Білорусь, Польща темпи зростання ВВП лише сповільнилися. Антикризові заходи в цих країнах були більш ефективними. Найбільший економічний спад спостерігався у таких постсоціалістичних країнах, як Латвія, Україна, Естонія, Словенія, Словаччина, що свідчить про низьку ефективність антикризових заходів та високу залежність від зовнішніх чинників фінансової нестабільності.

Емпіричні дані засвідчують, що в країнах із «сильнішою» інституціональною структурою вплив дестабілізаційних макроекономічних чинників є менш суттєвим, ніж у країнах зі «слабкими»

¹ *Моисеев С. Р.* Модернизация банковского регулирования и надзора: передовой опыт и отечественные перспективы / С. Р. Моисеев [Електронний ресурс] : strategy2020.rian.ru/load/366071475

інститутами. Такі інституціонально слабкі країни, в першу чергу, переживають значне падіння темпів виробництва, що спостерігається в Україні.

Взагалі в Україні об'єктивних причин кризи у 2008—2009 роках не було. Її поява пов'язана із кризовими явищами в американській економіці (з якою вона тісно пов'язана валютними відносинами) та наявністю негативних макроекономічних передумов у вітчизняній (табл. 9.1). Експансія іноземного капіталу, небажання іноземних інвесторів вкладати кошти безпосередньо в економіку, масове споживче кредитування й недосконалість політики держави управляти ним, а ще зростання імпорту створили передумови фінансової кризи в Україні, яка виявилася однією з найвідчутніших у світі.

Від 2006 року приріст банківського кредитування відносно ВВП становить 15—20 % на рік. Кредит стимулював зростання споживання понад можливості національного доходу, що спричинило дисбаланс між товарним та фінансовим ринками. Зростання споживання та імпорту зумовили зростання від'ємного сальдо поточного рахунку платіжного балансу. Проте загроза крилася за позитивною динамікою сальдо рахунку операцій із капіталом та фінансових операцій. Зростала інфляція та посилювався тиск на обмінний курс. Із початком світової фінансової кризи 2008 року зовнішнє фінансування банків в Україні призупинилося, попит на експортоорієнтовану українську продукцію знизився, а це ще більше загостило ситуацію на валютному ринку. Поряд із цим надмірна доларизація вітчизняної економіки, зростання суспільної недовіри до банківського менеджменту та влади, масове відкликання депозитів з банківських рахунків спричинили знецінення гривні на 52,5 % наприкінці 2008 р. й поглибили фінансову кризу в Україні в цілому.

Як наслідок зростав обсяг «проблемних» кредитів у банках, почастишало банкрутство підприємств, зростала інфляція, поглиблювався економічний спад, зростали безробіття та соціальна напруженість у країні. Ще 2005 року зарубіжні вчені наголошували, що загрозою фінансовій стабільності України є вразливість до світових цін на енергоносії, експортноорієнтована продукція (метал), зростання зовнішнього боргу й доларизація зобов'язань банків¹. Утім, політика держави виявилася недалекоглядною, консервативною та пасивною до сигналів ринку.

¹ Halikias I. Ukraine: External Risks and Opportunities / I. Halikias // Ukraine: Selected Issues // IMF Country Report № 05/416. — Washington : IMF, 2005. — P. 29—54.

Таблиця 9.1

ДИНАМІКА ОКРЕМИХ ПОКАЗНИКІВ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Показники	Граничне значення	Рік						
		2001	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Темпи зростання реального ВВП (у пост. цінах 2007 р.)	—	109,2	102,7	107,3	107,9	102,3	85,2	104,2
Рівень інфляції (за рік), %	< 107	106,1	110,3	111,6	116,6	122,3	112,3	109,1
Відношення витрат державного бюджету до ВВП, %	< 20	19,8	20,1	21,0	23,0	26,6	25,5	24,4
Співвідношення дефіциту (–), профіциту (+) бюджету до ВВП, %	< 3	– 0,3	0,7	– 0,2	– 3,2	– 1,8	– 0,7	– 1,1
Темпи зростання реальної зарплати, до поперед. р.	—	119,3	120,3	118,3	112,5	106,3	90,8	110,2
Відношення кредитів банків до ВВП, %	> 100	13,6	32,5	45,1	59,2	77,4	79,2	66,9
Відношення обсягів депозитів в іноземній валюті до загальних обсягів депозитів (рівень доларизації), %	< 25	32,3	34,9	38,1	32,2	43,9	48,3	42,6
Відношення обсягів кредитів в іноземній валюті до загальних обсягів кредитів банків, %	< 25	44,6	43,3	49,5	49,9	59,1	50,8	46,0
Відношення сальдо поточного рахунку платіжного балансу до ВВП, %	– 1 ± 1	3,7	2,9	– 1,5	– 3,7	– 7,0	– 1,5	– 2,1
Відкритість економіки (експорт / ВВП), %	< 50	55,4	51,4	46,6	44,8	47,1	46,3	50,2
Відкритість економіки (імпорт / ВВП), %	< 50	53,8	50,6	49,5	50,6	55,0	48,0	53,0
Коефіцієнт покриття імпорту товарів експортом (експорт / імпорт), разів, %	> 1	101,2	96,9	88,2	82,5	80,8	90,4	85,7

Джерело: складено на підставі даних офіційного сайту Державної служби статистики України: <http://www.ukrstat.gov.ua>; офіційного сайту Національного банку України: <http://www.bank.gov.ua>; Методики розрахунку рівня економічної безпеки: <http://me.kmu.gov.ua>

Першочергові антикризові заходи НБУ, пов'язані із заборорою на зняття строкових депозитів, запровадженням тимчасової адміністрації у проблемних банках, вливанням додаткової ліквідності, підвищенням гарантованої суми вкладів фізичних осіб, обмеженням кредитування в іноземній валюті суб'єктів, які не мають валютної виручки, оподаткуванням операцій з іноземною валютою лише частково призупинили поглиблення кризи. Навіть підвищення гарантованої суми відшкодування за банківськими вкладами фізичних осіб від 50 тис. грн до 150 тис. грн наприкінці 2008 року не зупинило відкликань депозитів з банківських рахунків.

Поряд із цим рефінансування та рекапіталізація банків, поповнення статутного капіталу «Нафтогазу України», фінансування Пенсійного фонду, стимулювання внутрішнього попиту та інвестиційної діяльності, підтримка бізнесу — такими були основні заходи антикризової політики України у 2008—2009 роках.

Для забезпечення макроекономічної стабільності держава використовує весь наявний інструментарій, однак найважливіша роль відводиться інструментам монетарної та фіскальної політики.

На центральний банк покладаються функції забезпечення фінансової стабільності шляхом регулювання попиту та пропозиції грошей, велику роль у створенні яких відіграють активні операції комерційних банків. Відповідно, значна частина інструментів НБУ використовується для регулювання банківської ліквідності, що впливає на ділову активність у країні й на основні параметри економічного розвитку.

Вплив грошово-кредитної політики НБУ на обсяг грошової маси реалізується шляхом:

- 1) встановлення норми обов'язкового резервування;
- 2) рефінансування банків (надання стабілізаційних, короткострокових кредитів та довгострокових кредитів, кредитів овернайт, через тендер, шляхом проведення операцій репо і своп тощо);
- 3) встановлення ставки рефінансування, яка взагалі є ставкою кредитування, податковим параметром та індикатором очікувань центрального банку, проте цих функцій в Україні вона не виконує;
- 4) проведення депозитних операцій шляхом емісії депозитних сертифікатів, здійснення операцій зворотного репо з державними облігаціями тощо;
- 5) проведення операцій із облігаціями внутрішньої державної позики, які активно використовуються у період незбалансованості бюджету та необхідності державних запозичень.

На відміну від європейських країн в Україні з метою впливу на пропозицію грошей та управління інфляції широко використовують *обов'язкові резерви*. Динаміка зміни нормативів обов'язко-

вого резервування протягом 2003—2009 років свідчить, що вони залишаються одним із основних інструментів проведення грошово-кредитної політики НБУ (табл. 9.2). Поряд із цим найменші зміни в нормативах обов'язкового резервування здатні чинити великий вплив на діяльність банків, а отже, на активність економічного розвитку в цілому.

Зменшення нормативу обов'язкового резервування за деякими видами депозитів відповідає загальносвітовим тенденціям зменшення прямого впливу центрального банку на ліквідність комерційних банків. Проте у зв'язку зі світовою кризою на початку 2009 року з метою зменшення фінансових ризиків було посилено вимоги до формування банками обов'язкових резервів за коштами в іноземній валюті.

Рефінансування є одним із найпоширеніших інструментів впливу центрального банку на ліквідність банків. Упродовж 2004—2007 років обсяг рефінансування банків зменшувався, вони ставали менш залежними від політики Нацбанку за умов зростання зовнішнього кредитування. Проте через розрив ліквідності банків унаслідок масового відпливу депозитів у жовтні 2008 року скорочення надходжень грошей із-за кордону НБУ протягом лише 2008—2009 років надав комерційним банкам майже 234 млрд грн, що становило рекордне значення від 2001-го до 2010 року. Обсяг рефінансування на кінець 2008 року становив 17,9 % фактичного ВВП, у 2009-му — 7,1 % ВВП, натомість у 2010-му він зменшився, що пов'язано із стабілізацією діяльності банків. У результаті кризи золотовалютні резерви Національного банку зменшилися від 31,5 млрд дол. США у 2008-му до 26,5 млрд дол. США у 2009-му.

У 2009—2010 роках у структурі рефінансування банків переважали стабілізаційні та короткострокові кредити, на відміну від інших років, де НБУ для підтримки ліквідності банків надавав в основному кредити овернайт та кредити шляхом проведення тендерів (табл. 9.3). Поряд із цим інструментарій грошово-кредитної політики центрального банку еволюціонує. Від 2006 року НБУ почав використовувати операції своп та кредити під заставу майнових прав на депозити банків у НБУ (пов'язано із необхідністю оптимізації активно-пасивних операцій банків), проте обсяги їх незначні, а останніми роками такий механізм рефінансування не використовували.

На відміну від зарубіжних країн Україна й досі практикує надання банкам довгострокових кредитів, частка яких у загальному обсязі рефінансування 2010 року становила 19,1 %, що суперечить ефективності проведення грошово-кредитної політики Національним банком. Від 2009 року кредити через тендер надаються на 90 днів, операції репо — 30 днів.

Таблиця 9.2

**НОРМАТИВИ ОБОВ'ЯЗКОВОГО РЕЗЕРВУВАННЯ
ДЛЯ ФОРМУВАННЯ БАНКАМИ ОБОВ'ЯЗКОВИХ РЕЗЕРВІВ В УКРАЇНІ, %**

Період дії	Нормативи обов'язкового резервування за:					
	короткострок. депозитами нефін. корпор. у нац. вал.	короткострок. депозитами домогосп. у нац. вал.	короткострок. депозитами нефін. корп. та домогосп. в іноз. вал.	довгострок. депозитами нефін. корп. та домогосп. в іноз. вал.	коштами на поточн. рах. та депозитами на вимогу нефін. корп. та домогосп.	
					у нац. вал.	в іноз. вал.
20.11.03— 30.09.04	6	2	10	8	8	12
	строк. депозитами нефін. корп. та домогосп.		коштами на поточн. рах. та депозитами на вимогу нефін. корп. та домогосп.		коштами, залуч. іншими депоз. корп. від інших депоз. корп.-нерезид. та ін. фін. корп.-нерезид.	
	нац. вал.	іноз. вал.	нац. вал.	іноз. вал.		
01.10.04— 24.12.04	7	7	8	8	—	
25.12.04— 31.08.05	6	6	7	7	—	
01.09.05— 09.05.06	6	6	8	8	—	
10.05.06— 31.07.06	4	4	6	6	—	

Період дії	Нормативи обов'язкового резервування за:					
	короткострок. депозитами нефін. корпор. у нац. вал.	короткострок. депозитами домогосп. у нац. вал.	короткострок. депозитами нефін. корп. та домогосп. в іноз. вал.	довгострок. депозитами нефін. корп. та домогосп. в іноз. вал.	коштами на поточн. рах. та депозитами на вимогу нефін. корп. та домогосп.	
					у нац. вал.	в іноз. вал.
20.11.03— 30.09.04	6	2	10	8	8	12
	строк. депозитами нефін. корп. та домогосп.		коштами на поточн. рах. та депозитами на вимогу нефін. корп. та домогосп.		коштами, залуч. іншими депоз. корп. від інших депоз. корп.-нерезид. та ін. фін. корп.-нерезид.	
	нац. вал.	іноз. вал.	нац. вал.	іноз. вал.		
01.08.06— 30.09.06	2	3	3	5	—	
01.10.06— 04.12.08	0,5	4	1	5	—	
05.12.08— 04.01.09	0	3	0	5	—	
05.01.09— 31.01.09	0	4	0	7	—	
з 01.02.09	0	4	0	7	2	

Джерело: складено на підставі даних офіційного сайту Національного банку України [Електронний ресурс: <http://www.bank.gov.ua>].

Таблиця 9.3

СТРУКТУРА НАДАНИХ КРЕДИТІВ РЕФІНАНСУВАННЯ ВПРОДОВЖ 2001—2010 років, %

Кредити рефінансування	Рік									
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Всього, з них:	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
— стабілізаційні та короткострокові (фінансове оздоровлення)	—	—	—	4,9	0,02	—	—	21,7	72,8	66,6
— довгострокові	—	9,9	2,5	1,5	—	—	—	—	2,6	19,1
— кредити через тендер	8,2	76,7	8,9	4,9	1,9	12,1	78,0	9,0	1,9	8,7
— кредити овернайт	83,9	12,6	87,0	72,2	92,9	66,9	17,1	54,2	19,8	3,5
— операції прямого репо	3,9	0,8	1,6	16,5	5,2	16,3	—	13,6	0,7	2,2
— операції своп	—	—	—	—	—	4,5	—	1,5	2,2	—
— кредити під заставу майнових прав на депозити банків в НБУ	—	—	—	—	—	0,2	4,9	—	—	—
— інші кредити	4,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Джерело: складено на підставі даних офіційного сайту Національного банку України [Електронний ресурс: <http://www.bank.gov.ua>].

З огляду на динаміку зміни облікової ставки та нормативів обов'язкового резервування у передкризовий період НБУ проводив *експансивну монетарну політику*. 2008 року НБУ підвищив облікову ставку, яка формально є основною ставкою, орієнтиром щодо вартості фінансових ресурсів (табл. 9.4). Маніпулюючи нею, центральний банк впливає на очікування суб'єктів господарювання щодо майбутньої вартості грошей. Проте на практиці між обліковою та середньозваженими ставками за депозитними сертифікатами НБУ, банківськими депозитами та кредитами існує слабкий зв'язок. Висока диференціація між відсотковими ставками НБУ за залученими депозитами та за наданими кредитами зумовлює волатильність відсоткових ставок на міжбанківському та банківському ринках.

Таблиця 9.4

ВІДСОТКОВІ СТАВКИ РЕФІНАНСУВАННЯ НА КІНЕЦЬ РОКУ, %

Відсоткова ставка	Рік									
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Облікова ставка НБУ	12,5	7,0	7,0	9,0	9,5	8,5	8,0	12,0	10,25	7,75
Середньозважена ставка за всіма інструментами (кредити через тендер, овернайт, операції репо, своп тощо)	20,2	9,2	8,0	16,1	14,7	11,5	10,1	15,3	16,7	11,6

Джерело: складено на підставі даних офіційного сайту Національного банку України [Електронний ресурс: <http://www.bank.gov.ua>].

На початку 2009 року через відсутність Порядку рефінансування банків у період фінансово-економічної кризи рефінансування призупинилося, відповідно не було задано орієнтирів вартості грошей на міжбанківському ринку. У результаті зв'язок між обліковою ставкою та вартістю грошей на міжбанківському ринку був втрачений. Зокрема, за кредитами овернайт ставка різко зросла і 30.01.2009 року сягнула 61,3 %, 25.02.2009 — 68,6 %, 04.03.2009 — 71,5 %. Лише від середини березня 2009 року ситуація дещо стабілізувалася у зв'язку з відновленням рефінансування Нацбанком. Однак час було втрачено, зростали обсяги фінансових спекуляцій, негативні очікування суб'єктів господарювання, посилювалася недовіра до банків та регуляторних органів. Міжбанківський ринок виявився нездатним ефективно перерозподілити надлишкову ліквідність. Таким чином, *облікова ставка сама по собі не виконує функцію задавання параметрів вартості грошей*.

З метою вилучення надлишкової ліквідності Національний банк проводить **депозитні операції**. Поряд із вливанням ліквідності у банківський сегмент фінансового сектору шляхом рефінансування Національний банк водночас здійснює вилучення грошей шляхом проведення депозитних операцій з метою зменшення інфляційного тиску на економіку (рис. 9.3). Утім, вилучення грошей з обігу вимагає значних витрат Нацбанку, що призводить до зростання відсоткових ставок, зменшення конкурентоспроможності вітчизняного капіталу та зростання припливу «дешевого» капіталу з-за кордону. Як видно із рис. 9.3, перед кризою у 2007 році обсяг рефінансування сягнув найнижчих позначок. Натомість обсяг депозитних операцій зріс у 2007 році порівняно із 2006-м у 16 разів, хоча це не зупинило інфляцію, яка стрімко зростала наступними роками. Значною мірою це пов'язано з діями Нацбанку на валютному ринку.

Рис. 9.3. Динаміка обсягів рефінансування та депозитних операцій упродовж 2001—2010 років, млрд грн

(Джерело: складено на підставі даних офіційного сайту Національного банку України [Електронний ресурс: <http://www.bank.gov.ua>])

У передкризовий період у 2006—2007 роках з метою підтримки обмінного курсу та поповнення міжнародних резервів НБУ активно здійснював **валютні інтервенції**. Вони стали основним каналом грошової емісії, частка якого у 2007-го у загальному безготівковому випуску сягала майже 95 % (рис. 9.4). Валютні інтервенції зумовили зростання грошової маси, що спричинило зростання ін-

фляції й тиску на обмінний курс гривні. У післякризовий період валютні інтервенції центрального банку знову зросли. Натомість операціям на відкритому ринку належить невелика частка, що зумовлено нерозвиненістю фондового ринку. Наприкінці 2009 року 60 % випущених ОВДП перебували у власності НБУ.

З одного боку, валютний курс в Україні є передавальним механізмом фінансових флуктуацій, і відмова від політики валютного таргетування сприятиме стабілізації обмінного курсу та зменшенню його впливу на параметри економічного розвитку. Однак для таких дій необхідні певні макроекономічні передумови: перехід на режим інфляційного таргетування вимагає подолання розбалансованості економічного розвитку (передусім встановлення та дотримання меж дефіциту бюджету), розвиненості фондового ринку, чіткості та взаємоузгодженості фіскальної і монетарної політик з метою формування позитивних очікувань громадян.

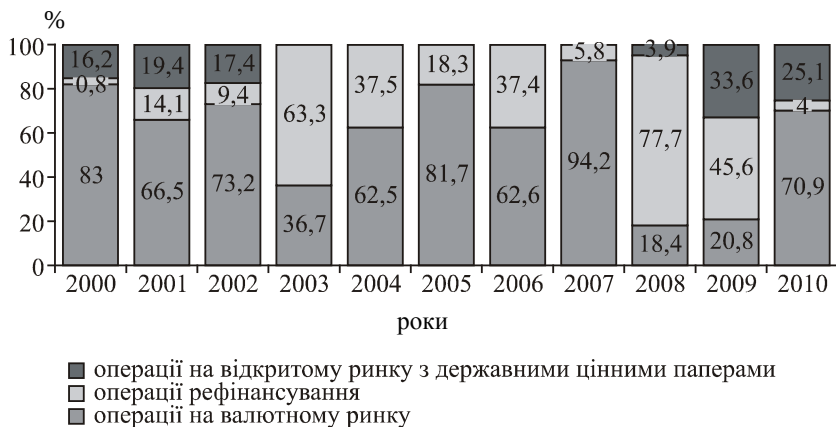

Рис. 9.4. Динаміка структури безготівкової емісії
Національного банку України у 2000—2010 роках, %

(Джерело: складено на підставі даних офіційного сайту Національного банку України [Електронний ресурс: <http://www.bank.gov.ua>])

Гарантії курсової стабільності провокують валютні спекуляції¹ та махінації, поглиблюють доларизацію економіки, експансію іноземного капіталу, зростання витрат НБУ на вилучення зайвої валюти. Інфляційне таргетування та запровадження гнучкого об-

¹ Узагалі лишень 5—7% загальної вартості операцій на світовому валютному ринку пов'язані з реальною економікою, решта — спекулятивні операції. Детальніше див.: Гальчинський А. Мировой денежный кризис: истоки, логика трансформаций / А. Гальчинский // Финансовые рынки и ценные бумаги. — 2008. — № 21. — Ноябрь.

мінного курсу впливатиме на звуження відсоткового коридору та забезпечить дієвість політики Національного банку.

З іншого боку, існує низка загроз запровадження гнучкого курсоутворення, що пов'язано із такими особливостями. *По-перше*, вітчизняна економіка є залежною від світових цін на енергоносії, що впливає на рівень споживчих цін та поведінку суб'єктів на валютному ринку (за нерозвиненості фондового ринку валюта є основним напрямом захисту заощаджень населення). *По-друге*, за умов поглиблення процесів глобалізації й фінансової лібералізації рух капіталу зумовлюватиме коливання обмінного курсу. *По-третє*, в Україні не розвинені механізми хеджування валютних ризиків Нацбанком.

Оскільки для України характерним є надлишок ліквідності, цінним буде зарубіжний досвід подолання означеної проблеми. Адже саме надлишок ліквідності, передумовами чого виступають фінансова лібералізація, експансія іноземного капіталу, фіксований обмінний курс та необхідність здійснення валютних інтервенцій центральними банками, зумовлює зростання грошової маси, інфляцію, тиск на обмінний курс, що провокує фінансову нестабільність. З метою вирішення цієї проблеми Словаччина та Чехія запровадили гнучкий валютний курс, забезпечили низьку волатильність відсоткового коридору на міжбанківському ринку, проводять політику таргетування інфляції, натомість Угорщина запровадила гнучкий діапазон коливань обмінного курсу. Це забезпечило широке використання інструментів відсоткової політики, що є актуальним завданням для України. Завдяки переходу на ринкові принципи проведення грошово-кредитної політики Словаччині вдалося забезпечити ефективну відсоткову політику центрального банку через операції овернайт, репо-тендери. На відміну від Словаччини та Чехії в Угорщині валютні інтервенції залишаються основним інструментом грошово-кредитної політики, що суперечить політиці таргетування інфляції, яку проводить країна, а проблема обмеженості грошово-кредитної політики залишається відкритою¹.

Підвищення дієвості монетарної політики НБУ через відсотковий канал трансмісійного механізму вимагає стимулювання розвитку міжбанківського ринку, визначення ставок-орієнтирів формування вартості грошей (наприклад, у розвинених країнах «відсотковий коридор» утворюють депозитна та кредитна ставки овернайт), забезпечення залежності основних відсоткових ставок від облікової ставки НБУ, зменшення волатильності відсоткових

¹ Міщенко В. І. Ліквідність банківської системи України: Науково-аналіт. матер. — Вип. 12 / В. І. Міщенко, А. В. Сомик, С. О. Шульга, А. П. Кулінець. — К.: НБУ; Центр наук. досл., 2008. — 180 с., с. 51—62.

ставок (наприклад, у розвинених країнах різниця між кредитними та депозитними ставками не перевищує 3 %), зменшення залежності банків від зовнішніх джерел фінансування за фіксованого обмінного курсу, зменшення частки присутності іноземного капіталу на вітчизняному банківському ринку, управління інфляційними очікуваннями громадян тощо. Періодичність перегляду облікової ставки за стабільних умов має бути заздалегідь відома з метою зменшення невизначеності, формування позитивних суб'єктивних очікувань і забезпечення довіри до політики Нацбанку.

Зміцнення гривні, подолання наслідків фінансової кризи, покриття дефіциту бюджету обернулися для України зростанням державного зовнішнього боргу. Тільки від 01.10.2008 до 01.07.2010 зовнішній борг держави перед МВФ зріс на 13,6 млрд дол. На тлі зростання негативних інфляційних очікувань, низьких темпів економічного зростання, зростання дефіциту бюджету по відношенню до ВВП, від'ємного сальдо поточного рахунку платіжного балансу, виснаження золотовалютних резервів (які поповнюються за рахунок зовнішніх позик, а не позитивного зовнішньоторговельного сальдо) **зовнішній борг стає головним сигналом можливої фінансової кризи** (табл. 9.5).

Таблиця 9.5

ДИНАМІКА ПОКАЗНИКІВ ЗОВНІШНЬОГО БОРГУ УКРАЇНИ

Показники	Граничне значення	Рік						
		2001	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Валовий зовнішній борг, % до ВВП	< 25	53,6	45,8	51,2	56,0	55,9	88,9	85,0
Відношення державного боргу* до ВВП, %	< 55	31,0	14,3	12,1	9,9	13,8	24,9	29,6
Рівень державної зовнішньої заборгованості на одну особу, дол. США	< 200	212,1	247,9	270,8	298,0	401,3	579,7	759,2
Відношення валового зовнішнього боргу до експорту товарів і послуг, %	< 250	96,8	89,3	108,5	124,9	118,7	190,6	169,4

*не враховуючи гарантованого державою боргу.

Джерело: складено на підставі даних офіційного сайту Державної служби статистики України: <http://www.ukrstat.gov.ua>; офіційного сайту Міністерства фінансів України: <http://www.minfin.gov.ua>; Методики розрахунку рівня економічної безпеки: <http://me.kmu.gov.ua>

Слід пам'ятати, що коли використання зовнішніх позик не створює джерел їх погашення, утворюється боргова пастка, зростають ризик рефінансування боргу й тиск на обмінний курс. У довгостроковому періоді це призведе до зростання податкового навантаження, скорочення доходів домогосподарств, а відтак до зменшення внутрішніх інвестиційних ресурсів, зниження економічної активності та дефіциту бюджету.

Посилення кризових процесів у національній економіці вимагає термінових, узгоджених заходів, насамперед у сфері монетарної та фінансової політики, спрямованих на розбудову стабільної фінансової системи і модернізацію реального сектору економіки, а саме: переходу до політики гнучкого валютного курсоутворення; забезпечення селективної підтримки й зміцнення банківської системи, розширення її ресурсних можливостей та інструментів економічного зростання; посилення спроможності фінансового сектору до трансформації вільних коштів населення в інвестиційні ресурси. За умов інвестиційного дефіциту надзвичайно важливим є забезпечення ефективного використання обмежених бюджетних ресурсів шляхом використання механізмів державного замовлення винятково на кількох пріоритетних напрямках економічного розвитку, зосередивши основну увагу на інфраструктурних проектах.

Необхідність переорієнтації національної економіки на внутрішні джерела інвестування за умов світової фінансової кризи передбачає певну перебудову всієї системи державного регулювання господарських процесів з урахуванням зовнішніх чинників і, насамперед, назрілого реформування світової фінансової системи. В основу такого реформування слід закласти нові підходи, нові уявлення щодо інверсії функцій ринку й державного регулювання економіки в контексті глобальних тенденцій постіндустріального розвитку людської цивілізації.

Вироблення стратегії економічного зростання має спиратися на пошук і закріплення країною свого місця у світовому поділі праці, здійснення структурних зрушень з метою створення та просування на внутрішній і зовнішній ринки вітчизняних високотехнологічних виробів, машин та устаткування, різноманітних товарів і послуг для задоволення потреб суспільства. Завдяки цьому залежність від сировинного експорту, що зумовлює прив'язку до імпортних енергетичних джерел, має послабитися, а такі чинники економічного розвитку, як трудовий, освітній та науковий потенціал нації, — активізуватися, структури економіки України та розвинених європейських країн — зблизитися, що є основою економічної інтеграції нашої країни в Європейський Союз.

9.3. Стратегічні цілі макроекономічної політики в Україні

У попередньому матеріалі було проаналізовано специфіку національної економіки України і необхідність розроблення адекватної макроекономічної політики. **У цьому параграфі ми зосередимо увагу на стратегічних пріоритетах розвитку економіки України та стратегічних цілях макроекономічної політики, яку необхідно здійснювати за умов подолання кризових явищ та забезпечення конкурентоспроможності країни в довгостроковому періоді.**

Нагадаємо, що за умов сучасної затяжної фінансово-економічної кризи тактичними цілями макроекономічного регулювання економіки України є стабілізація національної грошової одиниці, подолання дефіциту бюджету, зменшення державної зовнішньої заборгованості, скорочення витрат бюджету та кількості безробітних. **Сукупність означених та інших заходів спрямована на забезпечення фінансово-економічної стабілізації та відновлення економічної рівноваги.** Разом із тим перед державою постає низка інших проблем, які необхідно вирішувати в стратегічному плані, що зумовлено такими чинниками.

По-перше, через загострення проблеми дефіциту природних ресурсів у всьому світі й в Україні зокрема перед державою постає завдання ресурсного забезпечення національної економіки на перспективу. У зв'язку з посиленням загроз і зростанням нестабільності у світі постають нові виклики національній безпеці у сировинній, енергетичній та продовольчій сферах.

По-друге, за умов поглиблення глобалізаційних процесів у світі відбувається загострення міжкраїнової конкуренції за ринки ресурсів, ринки реалізації товарів та послуг, фінансові активи й інформаційний простір.

По-третє, посилення тенденцій фінансизації економіки та комерціалізації суспільства зміщує акценти макроекономічної політики в короткостроковому та довгостроковому періодах.

По-четверте, технологічна й інформаційна революції, що охопили світ на зламі тисячоліть, формують радикально нові вимоги до структурних співвідношень між галузями, сферами та видами людської діяльності, тому перед кожною країною постало завдання розроблення стратегічних програм з реструктуризації на-

ціональної економіки, що дасть змогу в майбутньому забезпечити конкуренцію світовому ринку.

Крім того, бурхливий розвиток мережових структур та зміна людських цінностей супроводжується змінами в мотивації підприємницької діяльності, в організаційно-економічних формах взаємодії приватного та державного секторів економіки, що не може не даватися взнаки на цільових пріоритетах стратегії макроекономічної політики.

Назагал можна дійти висновку, що успішність соціально-економічного розвитку України у XXI ст. залежатиме від того, наскільки вона буде здатна адаптуватися до нових світових реалій та використати їх у власних інтересах. У контексті зазначеного саме й сформовано стратегічні програми розвитку економіки України на найближчу перспективу.

Трансформація національної та глобальної економіки, як зазначає В. В. Козюк, продемонструвала необхідність переосмислення низки положень макроекономічної теорії і відповідно коригування принципів макроекономічної політики¹. XXI століття, на відміну від минулого, характеризується появою нових ендогенних й екзогенних чинників, яких теорія макроекономічної політики в недалекому минулому просто не могла передбачити. Поглиблення глобалізаційних процесів та відкритість національної економіки не вписується в макроекономічні теорії, розроблені для закритої економіки. Фінансова глобалізація перекреслила дієвість автоматичних стабілізаторів й інструментів державного регулювання. Рух цін на фінансові активи та на первинні ресурси став нерегульованим, а глобальна ліквідність опинилася за межами здійснення контролю. Причина криється в невідповідності сучасних фінансових ринків як інститутів сучасним умовам функціонування зовнішнього середовища, тобто інституціональною мовою, контрактний механізм управління у вигляді сучасних фінансових ринків виявився неефективним, оскільки перестав відповідати нинішнім атрибутам транзакцій.

За умов кризи втрачається адекватність змін інвестиційних витрат до змін витрат споживачів, відтак тим самим, порушується макроекономічна рівновага, що не відповідає теорії перетворення сукупних доходів на сукупний попит, на що звертають

¹ Козюк В. В. Макроекономічна теорія та стереотипи макроекономічної політики в контексті глобальної фінансової кризи // Формування ринкової економіки : Зб. наук. праць. — Спец. вип. Державного антикризового управління національною економікою: світовий досвід та проблеми в Україні. — К.: КНЕУ, 2010. — 502 с. (с. 65).

увагу Р. Харрод, Р. Солоу та Р. Лукаса¹. На порушення рівноваги та посилення ризиків впливають процеси глобалізації, що висуває нові параметри для успішної самоорганізації, саморозвитку національної економіки і суспільства трансформаційного постарядянського типу, до формування креативної сили, спрямовувального вектора соціально-економічних трансформацій.

До основних заходів, які можна спрямовувати на локалізацію кризових, трансформаційних та глобальних негативних впливів на економіку України, необхідно віднести:

- запровадження системи планування й прогнозування, що надасть національній економіці цільової спрямованості та координації діяльності щодо постійного оцінного моніторингу за динамічністю та пропорційністю економічного розвитку;

- наукове обґрунтування та розроблення довгострокової стратегії розвитку суспільства задля реалізації цільових соціально-економічних пріоритетів, що постали перед суспільством на найближчу перспективу;

- розроблення державної програми, спрямованої на зменшення енергоємності економіки країни, за умови залучення приватних коштів, що безпосередньо впливатиме на рівень національної конкурентоспроможності;

- зосередження діяльності держави на стимулюванні розвитку пріоритетних галузей з метою поглиблення міжнародної спеціалізації на виробництво високотехнологічних продуктів, запровадження інноваційних технологій, розвитку науки і техніки.

Нині в Україні триває кропітка робота з реалізації *Стратегії економічного і соціального розвитку України (2004—2015) «Шляхом європейської інтеграції»*². Основна мета полягає у виведенні економіки на траєкторію гарантованого зростання шляхом посилення дієздатності держави та подальшого поглиблення ринкових реформ. Досягнення цієї мети передбачає утвердження європейських принципів та механізмів соціально зорієнтованої структурно-інноваційної моделі економічного розвитку, техніко-технологічне оновлення виробництва, створення

¹ Див.: Харрод Р. К теории экономической динамики. Новые выводы экономической теории и их применение к экономической политике. — М., 1959; Solow R. A Contribution to the Theory of Economic Growth // Quarterly Journal of Economics. — 1956. — Vol. 70.; Lucas R. On the Mechanics of Economic Development // Journal of Monetary Economics. — 1988. — Vol. 22.

² Стратегія економічного і соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004—2015 рр. [Електронний ресурс : <http://zakon.rada.gov.ua/signal/strateg.pdf>].

сприятливого інвестиційного середовища, підтримку макроекономічної стабільності та забезпечення на цій основі сталого економічного зростання і прискорення подолання розриву в обсягах ВВП на душу населення між Україною та країнами-членами ЄС¹.

До 2015 року органами державної влади шляхом реалізації задекларованих пріоритетів макроекономічної політики заплановано досягти таких показників: щорічних темпів приросту ВВП — 6—7 %, інвестицій в основний капітал — 11—12 %, інфляції — 3—4 %, реальних наявних доходів населення — 6—7 %. Однак світова фінансова криза 2008 року внесла суттєві корективи в реалізацію зазначених пріоритетів. Здійснення масштабної структурної перебудови економіки, яке планувалося на 2006—2009 роки, та отримання від цих змін економічного ефекту не відбулося. Між Україною та країнами-членами Євросоюзу досі існує значна диференціація між обсягами ВВП на душу населення, у рівні та якості життєвих стандартів, у рівні конкурентоспроможності економіки загалом.

Поряд з цим Україна зробила крок уперед у поглибленні інтеграційних процесів, вступивши у 2008 році до СОТ. Однією із переваг цього стало створення економіко-правового середовища, що функціонує за прозорими нормами і правилами, припинення квотування експорту української металопродукції на ринок ЄС та активізація переговорів з ЄС щодо створення зони вільної торгівлі в рамках Угоди про асоціацію. Україна дістала можливість застосовувати принципи й механізми СОТ для подальшого розвитку зовнішньої торгівлі та збільшення товарообігу з країнами-партнерами. Однак глобальні кризові події 2008—2009 років майже нівелювали можливість скористатися перевагами міжнародної економічної інтеграції України. Членство в СОТ не змогло запобігти обвальному скороченню вітчизняного експорту в період кризи — значно більшу за розміри падіння світової економіки в цілому.

Про багатовекторність інтеграції України свідчить підписання у жовтні 2011 року в Санкт-Петербурзі Угоди про зону вільної торгівлі в рамках СНД на шляху формування Єдиного економічного простору (ЄЕП) з країнами СНД. Водночас формування митного союзу із запровадженням загального митного тарифу в ме-

¹ За прогнозними оцінками, для цього необхідно, щоб щорічні темпи зростання ВВП в Україні вдвічі вищими, ніж у країнах ЄС, зокрема у 2015 р. ВВП на душу населення має становити 12—13 тис. дол.

жах ЄЄП загрожує Україні втратою можливості самостійно вирішувати питання власної інтеграційної політики. Обмеження інтеграції в рамках СНД створенням зони вільної торгівлі забезпечить нашій державі конкурентні переваги та збереження курсу на європейську інтеграцію.

У 2010 році було затверджено *Програму економічних реформ на 2010—2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава»*. У Програмі одним із пріоритетів визначено підвищення конкурентоспроможності національної економіки, що передбачає забезпечення сталого економічного та стимулювання інноваційного розвитку, підвищення якості життя населення, поліпшення бізнес-клімату, проведення техніко-технологічної модернізації виробництва.

Одним із показників соціального розвитку є індекс людського розвитку (ІЛР). В Україні останніми роками значення ІЛР зростає, проте у 2011-му у рейтингу серед країн світу вона втратила 18 позицій порівняно із 2010-му (табл. 9.6). Такі місця України у рейтингу є результатом її економічної, фінансової, науково-технологічної та соціальної політик.

Таблиця 9.6

**ДИНАМІКА ІНДЕКСУ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ
В УКРАЇНІ ВПРОДОВЖ 2005—2011 років**

Показник	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Місце в рейтингу за ІЛР	78/177	77/177	85/182	76/179	—	69/169	76/187
ІЛР	0,783	0,789	0,796	0,788	0,706	0,710	0,729

Джерело: складено на підставі даних офіційного сайту HDR <http://hdr.undp.org/en/statistics/hdi/>

Аналіз результатів досліджень Всесвітнього економічного форуму свідчить, що Україна у 2010 році в рейтингу конкурентоспроможності країн світу посіла 89 позицію серед 139 країн світу (табл. 9.7) — перед Гамбією та Гондурасом, і ще більше опустилася порівняно із попередніми роками. Серед постсоціалістичних країн вона залишилася позаду Естонії, Чехії, Польщі, Литви, Азербайджану, Росії. Лідерські позиції в рейтингу мали Швейцарія, Швеція, США, Сінгапур, Німеччина, Японія.

Таблиця 9.7

**МІСЦЕ УКРАЇНИ ЗА ІНДЕКСОМ ГЛОБАЛЬНОЇ
КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ТА В РОЗРІЗІ ЙОГО СКЛАДОВИХ**

Показник	2006/ 2007	2007/ 2008	2008/ 2009	2009/ 2010	2010/ 2011	2011/ 2012
Індекс глобальної конкурентоспроможності	78/125	73/131	72/131	82	89/139	82/140
<i>Субіндекси:</i>						
Інститути	—	115	115	120	134	131
Інфраструктура	—	77	79	78	68	71
Макроекономічна стабільність	—	82	91	106	132	112
Охорона здоров'я та початкова освіта	—	74	60	68	66	74
Вища та професійна освіта	—	53	43	46	46	51
Ефективність товарних ринків	—	101	103	109	129	129
Ефективність ринку праці	—	65	54	49	54	61
Розвиненість фінансового ринку	—	85	85	106	119	116
Технологічна готовність	—	93	65	80	83	82
Обсяг ринку	—	26	31	29	38	38
Конкурентоспроможність бізнесу	—	81	80	91	100	103
Інноваційність	—	65	52	62	63	74

Джерело: складено на підставі даних: Звіти про конкурентоспроможність регіонів України / [Електронний ресурс: <http://www.feg.org.ua> — Офіційний сайт Фонду «Ефективне управління»; Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України <http://me.kmu.gov.ua>].

Основні конкурентні переваги вітчизняної економіки пов'язані з обсягом ринку та якістю освіти, натомість основні гальмівні чинники пов'язані з недосконалістю інституціонального середовища, макроекономічною нестабільністю, ефективністю товарних ринків, конкурентоспроможністю бізнесу тощо. За офіцій-

ними даними, рівень тіньової економіки України щодо ВВП у 2005-му становить 30,3 %, у 2006-му — 29,8 %, у 2007-му — 28,8 %, у 2008-му — 39,0 %, у 2010-му — 38 %^{1,2}. Відтак основою розвитку економіки виступає інституціональне середовище, яке забезпечує прозорість ринкових відносин, захист прав власності та прав споживачів, стабільність і прогнозованість правового поля.

Створення базових економічних передумов зростання шляхом утримання низького рівня інфляції й стабілізації державних фінансів, стимулювання підприємництва шляхом зменшення державного податкового й адміністративного тиску, поглиблення міжнародної економічної інтеграції, модернізація та розвиток інфраструктури, розвиток людського та соціального капіталу, підвищення ефективності державного управління шляхом реформування державної служби та виконавчої влади — *основні напрями стратегічних перетворень на шляху розбудови конкурентоспроможної економіки України*, задекларовані в Програмі економічних реформ на 2010—2014 роки.

У Програмі економічних реформ передбачено проведення податкової, пенсійної, освітньої, земельної реформ, реформ фінансового сектору, міжбюджетних відносин, поліпшення бізнес-клімату і залучення інвестицій, приватизації й управління державною власністю, медичного обслуговування і соціальної підтримки, модернізації інфраструктури та базових секторів економіки.

Реформування вітчизняної економіки згідно з Програмою на 2010—2014 роки, за прогнозними оцінками, дасть змогу скоротити дефіцит державного бюджету у 2013—2014 роках до 2 % ВВП; збільшити частку капітальних видатків бюджету до 5%, починаючи від 2012 року; зменшити частку тіньової економіки до 2014 року на 30 % порівняно із 2010-м; збільшити до кінця 2014 року питому вагу загального фонду місцевих бюджетів у зведеному загальному фонді держбюджету до 50 %; досягти показника співвідношення середніх розмірів пенсій і зарплат на рівні не менше 45 %; збільшити приріст прямих іноземних інвестицій до 77 млрд. дол. США; зменшити частку державного сектору у ВВП до 25—30 %; підвищити наукоємність ВВП до 1,5 %; збільшити частку інноваційно активних промислових підприємств з 10,7 % до 25 %.

¹ Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України: <http://me.kmu.gov.ua>

² Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України: <http://www.niss.gov.ua>

Сьогодні країна потерпає від корупції, бідності, демографічної кризи й тіньової економіки. А зростання цін на енергоносії та стрімке збільшення державного боргу формують основні загрози економічній безпеці України на сучасному етапі розвитку. У 2007 році було вперше затверджено *Стратегію національної безпеки України*¹, проте вона не стала керівним документом для практичної діяльності органів державної влади, що зумовило необхідність редакції її основних положень у червні 2012 року. До основних *внутрішніх загроз національній безпеці* країни належать:

1) недостатня ефективність державної влади (наявність корупції, недосконалість судової системи та правового поля, неефективність контролю за дотриманням законів);

2) економічні загрози (залежність внутрішнього ринку від зовнішньоекономічної кон'юнктури, монополізація, низький технологічний рівень економіки, наявність валютних ризиків, неефективне використання державних коштів, тінізація, зростання частки іноземного капіталу у стратегічно важливих галузях);

3) енергетичні загрози (залежність від імпорту енергоносіїв, неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатня реалізація енерготранзитного потенціалу України);

4) низький рівень науково-технологічного розвитку;

5) соціально-демографічні загрози (скорочення чисельності населення, поширення соціальних хвороб, зростаючий дефіцит трудових ресурсів, старіння населення, низька економічна активність і недооцінка реальної вартості робочої сили);

6) екологічні загрози (високий рівень зношеності основних засобів на пріоритетних об'єктах ринкової інфраструктури, нераціональне використання природних ресурсів тощо).

Однією із проблем, масштаби якої загрожують національній безпеці України, а отже, і макроекономічній стабільності, є явище корупції. Корупція виявляється в усіх сферах економічної діяльності, а також у лавах державного управління. З метою зменшення її рівня розроблено *Національну антикорупційну стратегію на 2011—2015 роки*². Основні завдання антикорупційної політики полягають у вчасному виявленні й усуненні умов виникнення корупції, а також запобіганні їх утворення. Ключову

¹ Стратегія національної безпеки України / Затверджено Указом Президента України № 105 від 12 лютого 2007 року [Електронний ресурс: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/105/2007>].

² Національна антикорупційна стратегія на 2011—2015 роки / Указ Президента України № 1001/2011 від 21.10.2011 р. [Електронний ресурс: <http://www.president.gov.ua/documents/14092.html>].

роль у цьому відіграє антикорупційна спрямованість реформ (судової, податкової, адміністративної), які здійснюються на сучасному етапі розвитку вітчизняної економіки.

Основними причинами корупції в Україні є: недосконалість адміністративних процедур, розмитість повноважень в органах державної влади, невідповідність рівня оплати праці обсягу повноважень державних службовців, несприятливий режим підприємницької діяльності та наявність економічних пільг для окремих категорій підприємців, низька якість роботи правоохоронних органів, безвідповідальність та низький рівень покарання корупціонерів, менталітет українця. Усе це підриває авторитет та довіру до органів державної влади, зменшує інвестиційну привабливість, гальмує модернізацію та подальший розвиток національної економіки.

Зменшення рівня корупції передбачає здійснення низки кроків, передбачених в Антикорупційній стратегії:

- *реформування системи державного управління й адміністративних процедур* (розмежування функцій органів державної влади з надання адміністративних послуг та здійснення контролю-наглядових функцій, запровадження електронного документообігу й електронного цифрового підпису, визначення вичерпного переліку адміністративних послуг, платності чи безоплатності їх надання, встановлення заборони органам державної влади та місцевого самоврядування надавати платні послуги господарського характеру);

- *зменшення адміністративного тиску на підприємців, запобігання тінізації економіки* (зменшення кількості ліцензій і дозволів, запровадження електронного документообігу, обмеження кількості перевірок з боку податкових органів та органів контролю);

- *забезпечення доброчесності на державній службі та службі в органах місцевого самоврядування* (вдосконалення системи конкурсного добору кандидатів на посади в державній службі, законодавче визначення засад етичної поведінки державних службовців тощо);

- *забезпечення доступу до інформації щодо діяльності органів державної влади;*

- *удосконалення системи використання державного майна та бюджетних коштів* (удосконалення проведення зовнішнього незалежного аудиту щодо використання коштів місцевих бюджетів, впровадження системи зовнішнього аудиту державних закупівель, завершення інвентаризації державних підприємств та

формування Єдиного реєстру об'єктів державної власності, детінізація ринку цінних паперів, здійснення Рахунковою палатою моніторингу ефективності використання коштів державного бюджету при виконанні загальнодержавних програм тощо);

- *удосконалення антикорупційної експертизи* шляхом запровадження багатоступеневої методики оцінювання корупційних ризиків у законодавстві: на рівні розробників проектів нормативно-правових актів, на рівні Міністерства юстиції України, на рівні громадської експертизи;

- *формування громадської підтримки дій влади в запобіганні та протидії корупції* (сприяння засобам масової інформації, правоохоронним органам у викритті корупційних дій в органах державної влади, формування єдиної правозастосовчої практики правоохоронних та судових органів у справах, пов'язаних із корупцією, тощо);

- *підвищення кваліфікації суддів, працівників прокуратури та правоохоронних органів, запобігання проявам корупції в них;*

- *зниження рівня корупції у приватному секторі* (запровадження соціально-просвітницьких програм, створення системи антикорупційної освіти в освітніх закладах тощо);

- *активізації міжнародного співробітництва у сфері запобігання і протидії корупції* (увідповіднення антикорупційної політики України міжнародним стандартам, розвиток співпраці з партнерськими спеціальними службами у сфері боротьби з корупцією).

Серед загроз національній безпеці на особливу увагу заслуговують загрози економічній безпеці України (зокрема, фінансовій) у зв'язку з посиленням кризових явищ. Про актуальність цієї проблеми свідчать розробки Концепції фінансової безпеки України (проект), Концепції розвитку внутрішнього ринку державних цінних паперів України на 2009—2013 роки, Концепції захисту прав споживачів небанківських фінансових послуг, Стратегії розвитку фінансового сектору України до 2015 року (проект), Стратегії розвитку фондового ринку України на середньострокову та довгострокову перспективу (проект), Стратегії впровадження новітніх фінансових інструментів на ринках капіталу до 2020 року (проект), Середньострокової стратегії управління державним боргом на 2011—2013 роки, Національної антикорупційної стратегії на 2011—2015 роки.

Забезпечення економічної безпеки країни є однією з умов її стійкого розвитку та основою стабільності. Стан безпеки означає відсутність та здатність протистояти внутрішнім і зовнішнім

загрозам (чинникам). Важливою складовою економічної безпеки виступає фінансова безпека, основними критеріями якої є достатність обсягів фінансових ресурсів, їх ліквідність та збалансованість у функціонуванні будь-якого суб'єкта господарювання (держави, підприємства тощо).

Основними *загрозами фінансовій безпеці* України є: розбалансування бюджету внаслідок невідповідності законодавчо встановлених державних зобов'язань обсягам наявних фінансових ресурсів; високий рівень державного боргу та неадекватність його структури; втеча капіталів за кордон, перетікання фінансів у тіньову сферу; високий рівень доларизації економіки; відсутність достовірного прогнозування макроекономічних показників, на підставі яких формується бюджет.

Для сучасного глобального середовища дедалі актуальнішими стають валютні та боргові кризи, обвали та паніки на світових фондових біржах. Світові кризові явища, тенденції глобалізації та фінансової лібералізації загострюють проблему зростання зовнішнього боргу й настання боргової кризи. *Недосконалість політики управління державним боргом, переважно споживацький (а не інвестиційний) характер використання позикових фінансових ресурсів, нерівномірно розподілене боргове навантаження в часі створюють умови порушення макроекономічної стабільності та загрозу втрати Україною фінансового суверенітету.*

У 2012—2014 роках Мінфіну необхідно виплатити за зовнішніми боргами 15,7 млрд дол. США¹. Велике боргове навантаження на економіку України робить її не тільки неконкурентоспроможною, а й здатною до простого відтворення, а про інноваційність розвитку годі й казати. Основними пріоритетами, визначеними у *Середньостроковій стратегії управління державним боргом на 2011—2013 роки*², є: утримання обсягу державного боргу на економічно безпечному рівні (не більш як 55 % ВВП), своєчасне та в повному обсязі виконання боргових зобов'язань, здійснення запозичень на основі відповідних планів обґрунтованих прогнозів потреби держави у фінансових ресурсах, забезпечення ефективного функціонування внутрішнього ринку державних цінних паперів тощо. Досягнення їх передбачається шляхом оптимізації структури державного боргу в розрізі валюти та відсоткових ставок; мінімізації ризиків, пов'язаних з рефінансуван-

¹ Сколоздра Ю. Долговая яма / Ю. Сколоздра // Профіль. — 2010. — № 22. — С. 3.

² Середньострокова стратегія управління державним боргом на 2011—2013 роки / Постанова КМУ від 02.03.2011 року № 170 [Електронний ресурс: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/170-2011-%D0%BF>].

ням боргу; запобігання піковим навантаженням на державний бюджет у зв'язку з обслуговуванням боргу; забезпечення прозорості й інформаційної відкритості управління державним боргом.

Прогнозується, що антикризові заходи, пов'язані з управлінням державним боргом, дадуть змогу досягнути таких показників на кінець 2012 та 2013 років: співвідношення обсягів державного боргу та ВВП — на рівні не більш як 30 % і 28 % відповідно; частка державного внутрішнього боргу в загальному обсязі — не менш як 46 % і 48 %; частка державного боргу з фіксованою ставкою — не менш як 73 % і 80 %; середньозважений термін до погашення державного боргу — не менш як 4 і 5 років відповідно.

Окрім боргових проблем, на сучасному етапі розвитку низка розвинених країн, а також Україна, стикнулися з проблемою розбалансування фінансового сектору, його відриву від реального, що стало однією з передумов світової фінансової кризи 2008 року. Вітчизняний фінансовий сектор не виконує належним чином, покладену на нього, основну макроекономічну функцію, пов'язану з інвестуванням економіки. Наявна низка проблем функціонування фінансових інститутів гальмує як розвиток фінансових інститутів, так і економіки загалом. Це свідчить про наявність прогалин у макроекономічній політиці держави. З метою їх усунення у 2008 році було розроблено проект *Стратегії розвитку фінансового сектору України до 2015 року*¹.

Основна мета Стратегії полягає в забезпеченні *стійкості* (здатності до самодостатнього розвитку, протидії зовнішнім та внутрішнім загрозам), *відкритості* (інформаційної прозорості фінансових інститутів та відкритості державних регуляторних органів) та *конкурентоспроможності* (здатності виходу на світові фінансові ринки та конкурувати з міжнародними фінансовими агентами за внутрішні і зовнішні інвестиційні ресурси) фінансового сектору України.

Досягнення заявлених пріоритетів державою планується шляхом: посилення консолідації нагляду й запровадження пруденційного нагляду на основі оцінювання ризиків у всіх сегментах фінансового ринку; створення передумов для підвищення капіталізації фінансових інститутів; забезпечення інформаційної прозорості їхньої діяльності; підвищення рівня захищеності прав усіх учасників фінансового ринку; здійснення виваженої та поступо-

¹ Стратегія розвитку фінансового сектору України до 2015 року (проект) — [Електронний ресурс: <http://www.ufin.com.ua> — інформаційно-аналітичний портал Українського агентства фінансового розвитку].

вої інтеграції вітчизняного фінансового сектора до світового фінансового простору шляхом гармонізації вітчизняного законодавства, впровадження міжнародних стандартів професійної ринкової діяльності та європейських процедур державного регулювання і нагляду.

Позитивним кроком на шляху розвитку інвестування реальної економіки є передбачене Стратегією розвитку фінансового сектору створення спеціалізованих фінансових інститутів (банк сприяння розвитку, державний зовнішньоторговельний банк Укрексімбанк, державний ощадний банк, державна іпотечна установа, земельний банк, державна страхова компанія, державні лізингові компанії).

З метою підвищення спроможності фінансового сектору забезпечувати стає зростання економіки України у Програмі економічних реформ на 2010—2014 роки ставиться за необхідність виконати такі завдання:

— *забезпечити низький рівень інфляції та гнучкість валютного курсу* шляхом підвищення дієвості використання процентної ставки; посилення координації НБУ й Кабінету Міністрів України щодо вирішення завдань підтримання цінової стабільності; підвищення політичної незалежності НБУ разом з посиленням підзвітності й прозорості його діяльності;

— *підвищити рівень капіталізації фінансової системи* шляхом завершення рекапіталізації за рахунок державних коштів, реорганізації банків; підвищення вимог до мінімального розміру статутного капіталу фінансових установ; удосконалення законодавчого регулювання процесу злиття банків тощо;

— *збільшити обсяг надання фінансових послуг з урахуванням оцінки фінансових ризиків* шляхом реформування процедури банкрутства; підвищення захисту прав кредиторів та вкладників банків; забезпечення повноцінного функціонування агентства кредитних історій; створення нових інструментів зниження валютних ризиків; підвищення інформаційної прозорості діяльності фінансових інститутів; запровадження міжнародні стандарти фінансової звітності; удосконалення системи гарантування внесків населення;

— *знижити частку проблемних активів у загальному портфелі активів фінансових інститутів*;

— *забезпечити щорічне підвищення капіталізації й обсягу торгів організованого фондового ринку*.

Пріоритети та шляхи розвитку фондового ринку визначено у проектах *Стратегії розвитку фондового ринку на середньост-*

*рокову та довгострокову перспективу*¹, а також *Стратегії впровадження новітніх фінансових інструментів на ринках капіталу до 2020 р.*². Саме на розвиток фондового ринку покладають значні надії в прискоренні економічного розвитку України шляхом акумулювання та здійснення ефективного інвестування фінансових ресурсів в економіку.

Нині фондовий ринок характеризується низькою ліквідністю вітчизняних цінних паперів, незначною часткою біржового сегмента ринку, недостатнім законодавчим регулюванням базових аспектів функціонування ринку (справедливого ціноутворення, стабільності, прозорості), обмеженою кількістю ліквідних та інвестиційно привабливих фінансових інструментів, розпорошеністю та фрагментарністю біржової та депозитарної інфраструктури.

Перед державою постають такі завдання в плані стимулювання розвитку фондового ринку:

- запровадити нові фінансові інструменти шляхом створення законодавчої бази для формування ринку похідних фінансових інструментів; розвитку іпотечних цінних паперів; розширення можливостей для сек'юритизації фінансових активів підприємств; створення інструментів для інвестування коштів українських інвесторів у цінні папери іноземних емітентів (зокрема, через запровадження українських депозитарних розписок) тощо;

- зосередити торгівлю цінними паперами на фондових біржах і консолідувати біржову систему з метою підвищення суспільної довіри до неї;

- створити центральний депозитарій на базі Національного депозитарію України з метою забезпечення цілісного, прозорого й надійного порядку реєстрації прав на цінні папери й виконання угод із цінними паперам;

- підвищити рівень регулювання та нагляду на ринку цінних паперів шляхом упровадження системи пруденційного нагляду, удосконалення діяльності саморегулювних організацій, підвищення вимог до професійних учасників ринку цінних паперів та вдосконалення системи фінансового моніторингу на ринку цінних паперів;

- популяризувати фондовий ринок з метою залучення додаткових інвестиційних ресурсів і спрямування їх в реальний сектор економіки;

¹ Стратегія розвитку фондового ринку України на середньострокову та довгострокову перспективу (проект) [Електронний ресурс : <http://www.ssmc.gov.ua/ShowArticle.aspx?ID=2985>].

² Стратегія впровадження новітніх фінансових інструментів на ринках капіталу до 2020 року (проект) // Фінансовий ринок України. — 2009. — № 2. — С. 9—12.

- створити умови для появи потужного національного інституціонального інвестора, здатного здійснювати довгострокові інвестиції в економіку країни;

- гармонізувати політику держави на фондовому ринку з податковою, валютною політикою з метою активізації залучення прямих та портфельних інвесторів.

Поряд із модернізацією фінансового сектору з метою забезпечення економічного зростання потребує техніко-технологічної модернізації виробництва. На сьогодні енергоємність ВВП України у 2,6 рази перевищує середній рівень енергоємності ВВП країн світу, що пов'язано з надмірним споживанням енергетичних ресурсів у галузях економіки. *Висока енергоємність ВВП виступає одним із основних чинників кризових явищ в українській економіці.* Основними її причинами є техніко-технологічна застарілість виробництва та незадовільна галузева структура національної економіки. З метою підвищення ефективності використання енергоресурсів, стимулювання інтенсивного розвитку економіки і підвищення рівня життя населення у 2006 році Кабінетом міністрів було ухвалено ***Енергетичну стратегію України на період до 2030 р.***¹.

Основними *цілями*, задекларованими в Енергетичній стратегії, є: забезпечення енергетичної безпеки держави; створення умов для постійного та якісного задоволення попиту на енергетичні продукти; визначення шляхів і створення умов для безпечного, надійного та сталого функціонування енергетики; зменшення техногенного навантаження на довкілля; зниження енергоємності виробництва; інтеграція Об'єднаної енергосистеми України до європейської енергосистеми із послідовним збільшенням експорту електроенергії, зміцнення позицій України як транзитної держави нафти і газу. Зменшення енергоємності вітчизняної продукції здійснюватиметься завдяки впровадженню енергозберігаючих технологій та обладнання; сучасних систем контролю, управління та обліку виробництва, раціоналізації його структури; створенню єдиної державної системи статистики, стратегічного планування, моніторингу виробництва і споживання енергетичних продуктів.

Розвиток вітчизняного енергетичного машинобудування; оптимізація видобутку власних енергоресурсів з урахуванням їх пропозиції на зовнішніх ринках, цінової та геополітичної ситуації; збільшення обсягів видобутку енергії із нетрадиційних та

¹ Енергетична стратегія України на період до 2030 р. / Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 березня 2006 року № 145-р [Електронний ресурс: zakon1.rada.gov.ua/signal/kr06145a.doc].

відновлюваних джерел; диверсифікація зовнішніх джерел енергопостачання та залучення потенціалу енергозбереження сприятимуть підвищенню рівня енергетичної, відповідно національної, безпеки України. Зокрема, до 2030 року планується зменшити рівень енергетичної залежності країни від зовнішніх поставок палива до 11,7 % (порівняно із теперішнім понад 60 %) та збільшити виробництво електроенергії на власному паливі до 91,8 %. Водночас освоєння нетрадиційних і відновлюваних джерел енергії зменшить антропогенний вплив енергетики на довкілля.

Таким чином, *підвищення енергоефективності відбуватиметься за рахунок двох основних чинників: техніко-технологічного та структурного енергозбереження*. Україна залишається технологічно низькоукладною, в якій домінують галузі, що виробляють продукцію з низьким рівнем доданої вартості.

Структурні трансформації є одним із факторів економічного зростання та підвищення рівня конкурентоспроможності нашої країни на міжнародній арені. Загальною тенденцією світових структурних змін є скорочення частки аграрного сектору і промисловості у сукупному ВВП та зростання частки послуг, що спостерігається в останні десятиліття і в Україні. Поряд із цим скорочення частки аграрного сектору економіки повинно мати відносний характер, ураховуючи сучасні світові тенденції продовольчої кризи, і відбуватися на тлі збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції за рахунок випереджального розвитку інших секторів. Усе це підтверджує важливість структурних змін у забезпеченні макроекономічної стабільності та формуванні основ довгострокового економічного зростання.

Здійснення структурних перетворень вимагає достатніх обсягів інвестиційних ресурсів. За різними джерелами, запаси готівки на руках у населення на початку 2009 року становили \$48 млрд¹, і сконцентровані вони переважно в іноземній валюті. Ураховуючи те, що підприємницький ризик інвестицій в Україну становить 80 %², відповідно, небажання іноземних інвесторів інвестувати у вітчизняну економіку, постає потреба пошуку внутрішніх джерел фінансування інвестиційних проектів.

¹ Швайка М. А. Шляхи удосконалення банківської системи України / М. А. Швайка // Вісник економічної науки України. — 2010. — № 1 (17) [Електронний ресурс: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Venu/2010_1/39.pdf].

² Худавердієва В. А. Стратегія залучення іноземних інвестицій в економіку України / В. А. Худавердієва // Фінанси України. — 2010. — № 6. — С. 62—71, с. 64.

Реалізація державної інвестиційної політики до 2015 року передбачає:

✓ реформування чинної амортизаційної системи (розширення прав підприємств у використанні власних амортизаційних коштів, у виборі методу нарахування амортизації та термінів корисного використання основних засобів тощо);

✓ стимулювання інвестування наукової, науково-технічної й інноваційної діяльності шляхом створення системи пільгового рефінансування комерційних банків, які кредитують інвестиційні проекти на пільгових засадах; надання податкових знижок; розширення форм кредитування інноваційних підприємств шляхом здійснення лізингових, факторингових операцій тощо;

✓ стимулювання нарощування заощаджень громадян та спрямування їх в інвестиції шляхом розвитку небанківських фінансових інститутів та фондового ринку;

✓ підтримку створення промислово-фінансових груп із наступним спрямуванням їхніх ресурсів на реалізацію довгострокових інвестиційних проектів;

✓ збільшення обсягів прямих іноземних інвестицій, підвищення інвестиційної привабливості України шляхом удосконалення нормативно-правової бази інвестування та захисту прав інвесторів.

Нині якість освіти та науки не повною мірою відповідають потенційним потребам інтенсивного розвитку економіки. Стимулювання інноваційного розвитку вимагає розбудови інфраструктури інноваційної діяльності, підвищення якості науково-технічного та кадрового забезпечення, переорієнтації інвестиційних потоків до високотехнологічних сфер виробництва, створення Державного банку реконструкції та розвитку з метою інституційного забезпечення надання і супроводу цільових кредитів під інвестиційні проекти інноваційного спрямування на пільгових умовах та з майновими гарантіями їх цільового використання. Для цього розроблено Проект *Стратегії інноваційного розвитку України на 2010—2020 роки в умовах глобалізаційних викликів*¹. Ця Стратегія є органічною складовою *Стратегії національної модернізації України до 2020 року*².

Головною метою реалізації Стратегії інноваційного розвитку є підвищення впливу інновацій на економічне зростання України в

¹ Стратегія інноваційного розвитку України на 2010—2020 роки в умовах глобалізаційних викликів (Проект) [Електронний ресурс: <http://kno.rada.gov.ua/komosviti/docscatalog/document?id=48722> — офіційний сайт Комітету з питань науки та освіти].

² Україна 2020: Стратегія національної модернізації [Електронний ресурс: me.kmu.gov.ua/file/link/144790/file/Strategy_2020.doc].

1,5—2 рази до 2020 року порівняно з теперішнім часом. Для цього передбачається збільшення частки технологічно вищих виробництв до 35—40 %, частки наукоємної продукції в економіці — до 25—30 %, частки підприємств, що впроваджують інновації, — в 3—3,5 рази. Для забезпечення сталого розвитку економіки та поліпшення якості життя населення ставиться за завдання домогтися переміщення України за комплексним індикатором інноваційного розвитку, що визначається за Європейським інноваційним табло, з групи «країни, які наздоганяють», до групи країн «помірні інноватори», а за кращих умов — до групи країн «послідовників».

Однак чинний інструментарій макроекономічної політики поки не відповідає забезпеченню інноваційного розвитку України, оновленню структури виробництва, зменшенню диференціації доходів громадян.

Таким чином, Україна сформувала основні пріоритети та стратегічні завдання на короткострокову й довгострокову перспективу, досягнення яких покладається на дієву та цілеспрямовану макроекономічну політику держави.

Резюме до розділу 9

Економічний розвиток супроводжується постійною зміною економічного зростання та спаду на тлі загальної тенденції до зростання. Криза — стан, що загрожує життєздатності економічної системи, зумовлений екзогенними чи ендогенними чинниками, характеризується важко передбачуваними наслідками й потребує рішучих дій.

1. Залежно від причин, тривалості, глибини кожна кризова ситуація характеризується специфікою і є неповторювальною. Основні причини кризи пов'язані з внутрішніми тенденціями розвитку національної економіки, зовнішніми зв'язками країни, інституціональними чинниками та природними катаклізмами. Особливості кризи визначають специфіку державної антикризової політики.

2. Державна антикризова політика — це комплекс заходів, методів та інструментів цілеспрямованого впливу органів держа-

вної влади на соціально-економічний та фінансовий стан країни з метою стабілізації та забезпечення стійкості економіки за умов ризиків і постійних макроекономічних змін. Завдяки діям держави наслідки кризи пом'якшуються, скорочується часовий лаг відновлення макроекономічної стійкості. Водночас держава неспроможна подолати циклічний характер розвитку економіки, повністю усунути суперечності суспільного відтворення. При цьому межі державного регулювання визначити важко, і залежать вони від інституціональних особливостей країни та рівня її економічного розвитку.

3. Основними завданнями державної антикризової політики є: запобігання економічному спаду, забезпечення стабільності фінансової системи, забезпечення зовнішньої та внутрішньої стабільності грошової одиниці, сприяння поживавленню економічної активності та соціальному розвитку, забезпечення стійкості економіки загалом до зовнішніх та внутрішніх загроз.

4. Досягнення мети антикризової політики держави передбачає використання всіх наявних інструментів грошово-кредитної, валютної, фінансової, інвестиційно-інноваційної, зовнішньоекономічної, структурної, соціальної, тарифної, цінової політик.

5. Світова фінансова криза 2008 року продемонструвала, що неокласичні та кейнсіанські підходи вже не можуть забезпечити досягнення макроекономічної рівноваги за сучасних умов, що актуалізувало проблему переосмислення ролі держави у функціонуванні економіки взагалі.

6. Антикризова політика будь-якої національної економіки базується на теорії антикризової політики з урахуванням специфіки кризи й особливостей розвитку країни. Рефінансування, рекапіталізація, державні гарантії сформували основні антикризові заходи у 2008—2009 роках у зарубіжних країнах: вони були спрямовані на подолання наслідків кризи, підтримку підприємництва та соціальної сфери.

7. В Україні об'єктивних причин кризи у 2008—2009 роках не було. Її поява пов'язана з кризовими явищами в американській економіці та наявністю негативних макроекономічних передумов у вітчизняній.

8. З метою забезпечення національної безпеки, стимулювання економічного зростання та підвищення рівня соціального розвитку Україна взяла курс на виведення економіки на траєкторію гарантованого зростання шляхом посилення дієздатності держави та подальшого поглиблення ринкових реформ, що задекларовано у Стратегії економічного і соціального розвитку України (2004—

2015 роки) «Шляхом європейської інтеграції». Підвищення конкурентоспроможності національної економіки, якості життя населення, поліпшення бізнес-клімату, техніко-технологічна модернізація виробництва виступають основними завданнями української влади на найближчу перспективу.

Терміни та поняття до теми

Державна антикризова політика
Економічна безпека
Експансіоністська політика
Інструменти державної антикризової політики
Криза
Макроекономічна рівновага
Моніторинг фінансової стабільності
Теорії та моделі пояснення причин криз
Циклічність економічного розвитку

Питання з теми

1. У чому полягає двоякість ролі кризових явищ в економіці?
2. Назвіть основні причини криз та поясніть їх еволюцію.
3. Дайте характеристику теорій та моделей циклічності економічного розвитку.
4. Розкрийте суть та складові антикризової політики держави.
5. Обґрунтуйте необхідність та покажіть роль макроекономічної антикризової політики в забезпеченні економічної стабільності.
6. Поясніть особливості застосування конкретного інструментарію державної антикризової політики залежно від фази економічного розвитку, на якій перебуває країна.
7. Якими є основні причини світової фінансово-економічної кризи 2008—2009 років?

8. Які основні антикризові заходи застосовували уряди зарубіжних країн у 2008—2009 роках та поясніть їх доцільність.

9. Розкрийте особливості фінансово-економічної кризи 2008 року в Україні й обґрунтуйте причини низької ефективності антикризових заходів держави на шляху запобігання їй.

10. Якою є специфіка фіскальної та грошово-кредитної політики в Україні у забезпеченні макроекономічної стабільності?

11. Які основні загрози економічній стабільності існують в Україні та якими є можливі шляхи їх подолання?

12. Назвіть стратегічні пріоритети розвитку України та поясність можливості їх досягнення відповідно до здійснюваної макроекономічної політики.

Література для поглибленого вивчення матеріалу

1. Економічна енциклопедія : У трьох томах. Т. 1 / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: Видавничий центр «Академія», 2000. — 864 с.; Т. 2 / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: Видавничий центр «Академія», 2001. — 848 с.; Т. 3 / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: Видавничий центр «Академія», 2002. — 952 с.

2. Енергетична стратегія України на період до 2030 р. / Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 березня 2006 року № 145-р [Електронний ресурс: zakon1.rada.gov.ua/signal/kr06145a.doc].

3. Кейнс Дж. М. Трактат про грошову реформу. Загальна теорія зайнятості, процента та грошей / Дж. М. Кейнс. — К.: АУБ, 1999. — 189 с.

4. Корсікова Н. М. Макроекономіка : Навчальний посібник. — Львів: «Магнолія-2006», 2010. — 240 с.

5. Концепція розвитку внутрішнього ринку державних цінних паперів України на 2009—2013 роки / Розпорядження КМУ від 25.03.2009 року № 316-р [Електронний ресурс: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/316-2009-%D1%80>].

6. Концепція фінансової безпеки України (Проект) [Електронний ресурс: www.ufin.com.ua/konsercia/008.doc — інформаційно-аналітичний портал Українського агентства фінансового розвитку].

7. Манків Н. Грегорі. Макроекономіка : Підручник для України / Н. Грегорі Манків; [пер. з англ. С. Панчишина, О. Ватаманюка, Ж. Поплавської]; наук. ред. пер. С. Панчишина. — К.: Основи, 2000. — 588 с.

8. Мишкін Ф. С. Економіка грошей, банківської справи і фінансових ринків / Фредерік С. Мишкін / Пер. з англ. С. Панчишин, А. Стасишин, Г. Стеблій. — К.: Основи, 1999. — 963 с.

9. *Мищенко В. І.* Особливості дії трансмісійного механізму грошово-кредитної політики в умовах кризи / В. І. Мищенко, А. В. Сомик, Р. С. Лисенко. — К.: Центр наукових досліджень НБУ; УБС НБУ, 2010. — 96 с.

10. Національна антикорупційна стратегія на 2011—2015 роки / Указ Президента України від 21.10.2011 року № 1001/2011 [Електронний ресурс: <http://www.president.gov.ua/documents/14092.html>].

11. Програма економічних реформ на 2010—2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» [Електронний ресурс: <http://www.president.gov.ua/content/ker-program.html>].

12. *Радіонова І. Ф.* Фінансова природа економічних коливань: зміст і моделювання / І. Ф. Радіонова // Фінанси України. — 2011. — № 3. — С. 19—34.

13. Середньострокова стратегія управління державним боргом на 2011—2013 роки / Постанова КМУ від 02.03.2011 року № 170 [Електронний ресурс: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/170-2011-%D0%BF>].

14. Стратегія впровадження новітніх фінансових інструментів на ринках капіталу до 2020 року (проект) // Фінансовий ринок України. — 2009. — № 2. — С. 9—12.

15. Стратегія економічного і соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004—2015 роки [Електронний ресурс: <http://zakon.rada.gov.ua/signal/strateg.pdf>].

16. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010—2020 роки в умовах глобалізаційних викликів (Проект) [Електронний ресурс: <http://kno.rada.gov.ua/komosviti/doccatalog/document?id=48722> — офіційний сайт Комітету з питань науки та освіти].

17. Стратегія національної безпеки України / Затверджено Указом Президента України від 12 лютого 2007 року № 105 [Електронний ресурс: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/105/2007>].

18. Стратегія розвитку фінансового сектору України до 2015 року (проект) [Електронний ресурс: <http://www.ufin.com.ua> — інформаційно-аналітичний портал Українського агентства фінансового розвитку].

19. Стратегія розвитку фондового ринку України на середньострокову та довгострокову перспективу (проект) [Електронний ресурс: <http://www.ssmc.gov.ua/ShowArticle.aspx?ID=2985>].

20. Україна 2020: Стратегія національної модернізації [Електронний ресурс: me.kmu.gov.ua/file/link/144790/file/Strategy_2020.doc].

21. *Фридмен М.* Основы монетаризма / М. Фридмен / Под науч. ред. Д. А. Козлова. — М.: ТЕИС, 2002. — 175 с.

22. *Шевчук В. О.* Макроекономічні ризики прискореної акумуляції зовнішнього боргу в економіці України / В. О. Шевчук // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 2 (11). — С. 159—166.

23. *Шумська С. С.* Система індикаторів попередження кризи: міжнародний досвід і проблеми вибору для України / С. С. Шумська // Фінанси України. — 2010. — № 6. — С. 38—49.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абсорбція
Автоматична адаптація
Автономне фінансування
Аналітична модель загального бюджетного сальдо
Антиінфляційна політика

Б

Базисна (базова) програма
Базова тотожність моделі фінансового програмування
Баланс комерційного банку
Баланс центрального банку
Безпосередні інструменти монетарної політики

В

Види інфляції
Виняткове фінансування
Виробнича та фінансова стабілізація
Виробничі інновації
Відсоткова політика
Внутрішній баланс

Д

Державна антикризова політика
Державна валютна політика
Державна політика зайнятості
Державний борг
Динамічний грошовий мультиплікатор

Е

Економічна безпека
Економічний блок регулювання ринку праці
Експансіоністська політика
Емісійне фінансування
Ендогенні, екзогенні чинники зростання
Етапи розроблення фінансової програми
Ефективність оподаткування
Ефективність фіскальної політики

З

Загальноекономічна рівновага і «магічний чотирикутник цілей макроекономічної політики»

Заходи макроекономічної політики
Зовнішній баланс
Золоте правило нагромадження

I

Інституціональний блок регулювання ринку праці
Інструменти державної антикризової політики
Інфляція

К

Кейнсіанська концепція регулювання платіжного балансу
Кінцеві (стратегічні) та проміжні цілі макроекономічної політики
Класична концепція регулювання платіжного балансу
Коефіцієнт динамічності податків
Коефіцієнт еластичності податків
Коефіцієнт заміни
Коефіцієнт звільнення
Консолідований баланс банківської системи
Концепція NAIRU
Кредитна політика центрального банку
Криза

Л

Людський капітал

М

Макроекономічна рівновага
Макрофінансова політика
Матриця фінансових потоків
Мета розвитку
Метод Г. Манківа
Методи вимірювання інфляції
Методи регулювання платіжного балансу
Механізм антиінфляційної політики
Механізм встановлення усередненого значення величини резервних вимог
Моделі здійснення фіскальної політики
Монетарна політика
Моніторинг фінансової стабільності
Мультиплікація депозитів до запитання
Мультиплікація строкових депозитів

Н

Неавтономне фінансування
Неемісійне фінансування

Незабезпечене фінансування
Нецінові детермінанти сукупного попиту і сукупної пропозиції
робочої сили
Нормальний рівень відсоткових ставок
Нормативна програма

О

Об'єкт фінансового програмування
Об'єкт розвитку
Однорідна виробнича функція
Озброєність праці людським капіталом
Опосередковані інструменти монетарної політики
Організаційний блок регулювання ринку праці

П

Параметрична монетарна політика
Первинні та вторинні засоби (інструменти) макроекономічної політики
Платіжний баланс
Показники інфляції
Показники пропозиції грошей
Політика обов'язкових резервів
Політика стабілізації та економічного зростання
Правило зіставлення суспільних і приватних вигід
Предмет макроекономічної політики
Природний рівень безробіття
Програмно-планове бюджетування

Р

Рівень зайнятості населення
Рівень зайнятості робочої сили
Рівень різноманітності продукції

С

Секуляризм
Система стовідсоткового відшкодування
Системна монетарна політика
Стійкий стан у моделі Солоу
Структуралізм
Структурний метод визначення природного рівня безробіття
Суб'єкти фінансового програмування
Сукупні попит та пропозиція робочої сили
Сфери застосування інструментів кредитної політики

Т

Теорії та моделі пояснення причин криз
Технологічний уклад, технологічна квазірента
Транзакційний попит на гроші

У

Універсалізм

Ф

Фактичний, структурний, циклічний дефіцит бюджету (сальдо)
Фінансова програма
Фінансові та нефінансові операції
Фіскальна політика
Форми державного впливу на ринок праці
Функції макроекономічної політики

Ц

Циклічність економічного розвитку
Цілі монетарної політики

Ч

Чинники макроекономічної політики

ICOR

J-ефект

ЗМІСТ

Передмова	

Розділ 1. МАКРОЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА: СУТЬ, ПРЕДМЕТ, ЦІЛІ ТА ІНСТРУМЕНТИ	

<i>Перелік знань та вмінь, яких набуде студент після опанування матеріалів теми</i>	

1.1. Предмет макроекономічної політики	
1.2. Роль та структура макроекономічної політики	
1.3. Цілі та інструменти макроекономічної політики	
1.4. Умови застосування макроекономічної політики	

<i>Резюме до розділу 1</i>	
<i>Терміни та поняття до теми</i>	
<i>Питання з теми</i>	
<i>Література для поглибленого вивчення матеріалу</i>	

Розділ 2. ПОЛІТИКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ	

<i>Перелік знань та вмінь, яких набуде студент після опанування матеріалів теми</i>	

2.1. Ринок праці як об'єкт макроекономічного регулювання	
2.2. Природний рівень безробіття як індикатор повної зайнятості	
2.3. Механізм регулювання зайнятості населення	
2.4. Макроекономічне регулювання зайнятості в Україні	

<i>Резюме до розділу 2</i>	
<i>Терміни та поняття до теми</i>	
<i>Питання з теми</i>	
<i>Література для поглибленого вивчення матеріалу</i>	

Розділ 3. МОНЕТАРНА ПОЛІТИКА	

<i>Перелік знань та вмінь, яких набуде студент після опанування матеріалів теми</i>	

3.1. Основні засади управління пропозицією грошей	
3.2. Реалізація монетарної політики	
3.3. Монетарна політика у трансформацій економіці	

<i>Резюме до розділу 3</i>	
<i>Терміни та поняття до теми</i>	
<i>Питання з теми</i>	
<i>Література для поглибленого вивчення матеріалу</i>	

Розділ 4. РЕАЛІЗАЦІЯ МАКРОФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ
<i>Перелік знань та вмінь, яких набуває студент після опанування ма- теріалів теми.....</i>

4.1. Теорія та інструменти макрофінансової політики.....
4.2. Суть та моделі фінансової політики
4.3. Політика формування бюджетних доходів та видатків
4.4. Вплив фінансової політики на економіку
4.5. Бюджетні наслідки фінансової політики
4.6. Управління державним боргом
4.7. Аналіз фінансової політики в трансформаційній еконо- міці.....

<i>Резюме до розділу 4</i>
<i>Терміни та поняття до теми</i>
<i>Питання з теми</i>
<i>Література для поглибленого вивчення матеріалу.....</i>

Розділ 5. АЛГОРИТМ АНТИІНФЛЯЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ
<i>Перелік знань та вмінь, яких набуває студент після опанування ма- теріалів теми.....</i>

5.1. Сутність вимірювання інфляції та особливості управ- ління нею.....
5.2. Антиінфляційна політика в трансформаційній економіці.....

<i>Резюме до розділу 5</i>
<i>Терміни та поняття до теми</i>
<i>Питання з теми</i>
<i>Література для поглибленого вивчення матеріалу.....</i>

Розділ 6. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА.....
<i>Перелік знань та вмінь, яких набуває студент після опанування ма- теріалів теми.....</i>

6.1. Зовнішній сектор економіки як об'єкт макроекономічної політики
6.2. Управління платіжним балансом

<i>Резюме до розділу 6</i>
<i>Терміни та поняття до теми</i>
<i>Питання з теми</i>
<i>Література для поглибленого вивчення матеріалу.....</i>

Розділ 7. ПОЛІТИКА ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ
<i>Перелік знань та вмінь, яких набуває студент після опанування ма- теріалів теми.....</i>

7.1. Економічне зростання і макроекономічна політика: по- шук точок дотику

7.2. Традиційні фактори економічного зростання як орієнтири макроекономічної політики. Модель Солоу	
7.3. Розвиток за рахунок людського капіталу. Освіта як орієнтир макроекономічної політики	
7.4. Розвиток за рахунок інновацій. Наука як орієнтир макроекономічної політики	
7.5. Розвиток за рахунок структурних перебудов. Секторні пропорції економіки як орієнтир макроекономічної політики	

<i>Резюме до розділу 7</i>	
<i>Терміни та поняття до теми</i>	
<i>Питання з теми</i>	
<i>Література для поглибленого вивчення матеріалу</i>	

Розділ 8. ФІНАНСОВЕ ПРОГРАМУВАННЯ ЯК МЕТОД МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Перелік знань та вмінь, яких набуде студент після опанування матеріалів теми

8.1. Цілі фінансового програмування та його роль у державному управлінні	
8.2. Характеристика моделі фінансового програмування. Матриця фінансових потоків	
8.3. Практика застосування методу фінансового програмування та фінансова стабілізація	

<i>Резюме до розділу 8</i>	
<i>Терміни та поняття до теми</i>	
<i>Питання з теми</i>	
<i>Література для поглибленого вивчення матеріалу</i>	

Розділ 9. МАКРОЕКОНОМІЧНА АНТИКРИЗОВА ПОЛІТИКА

Перелік знань та вмінь, яких набуде студент після опанування матеріалів теми

9.1. Макроекономічна антикризова політика: суть та основні теоретичні підходи	
9.2. Розвиток національної економіки та особливості антикризової політики	
9.3. Стратегічні цілі макроекономічної політики в Україні	

<i>Резюме до розділу 9</i>	
<i>Терміни та поняття до теми</i>	
<i>Питання з теми</i>	
<i>Література для поглибленого вивчення матеріалу</i>	

Предметний покажчик